

НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

Серія «Філологічна»

Збірник наукових праць

Випуск 57

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2015

*Збірник затвердила президія ВАК України
(постанова від 22 квітня 2011 року № 1-05/4)*

*Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради
Національного університету «Острозька академія»
(протокол № 3 від 29 жовтня 2015 року).*

Рецензенти:

Копусь О. А., доктор педагогічних наук, професор (Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського);

Струганець Л. В., доктор філологічних наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка).

Редакційна колегія:

Архангельська А. М., доктор філологічних наук, професор;

Білоус П. В., доктор філологічних наук, професор;

Вокальчук Г. М., доктор філологічних наук, доцент;

Пасічник І. Д., доктор психологічних наук, професор;

Поліщук Я. О., доктор філологічних наук, професор;

Тищенко О. В., доктор філологічних наук, професор;

Хом'як І. М., доктор педагогічних наук, професор, академік АН ВШ України;

Яворська Г. М., доктор філологічних наук, професор.

Укладачі:

Максимчук В. В., кандидат філологічних наук, старший викладач;

Карповець Х. М., викладач.

Н 34 Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна» : збірник наукових праць / [гол. ред. І. Д. Пасічник]. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. – Вип. 57. – 254 с.
ISBN 966-7631-70-2

До збірника ввійшли статті вітчизняних науковців, присвячені проблемам сучасної української мови, ідіостилюстики, термінознавства, діалектології, культури мови і мовлення, когнітивної лінгвістики, методики викладання української мови в загальноосвітній і вищій школі, українського літературознавства.

Для науковців, викладачів, аспірантів, учителів-практиків, студентів-філологів.

УДК 811.161.2+821.161.2
ББК 81.2 Укр.

*Адреса редколегії: кафедра української мови і літератури,
Національний університет «Острозька академія», вул. Семінарська, 2, м. Острог,
Рівненська обл., Україна, 35800.*

ISBN 966-7631-70-2

© Видавництво Національного університету
«Острозька академія», 2015
© Автори статей

Бибик С. П.

СИМВОЛІЧНІ І СЛАБКІ НОРМИ УСНОГО НАУКОВОГО СПОНТАННОГО ВИСЛОВЛЕННЯ (З УРАХУВАННЯМ ПІДХОДІВ О. О. ПОТЕБНІ)

У статті проаналізовано норми усного наукового спонтанного висловлення у зв'язку з психолінгвальними чинниками формування спонтанного мовного потоку. При цьому актуалізовано ідеї, погляди, підходи Олександра Опанасовича Потебні щодо пояснення специфіки ословлення думки, формування судження, поняття. Відзначено діалектичність взаємозв'язку символічних і слабких мовних норм, що становлять якісну ознаку усної спонтанної мови загалом.

Ключові слова: усна літературна мова, мовна норма, сильна мовна норма, слабка мовна норма, усне наукове спонтанне висловлення.

В статье проанализированы нормы устного научного спонтанного высказывания в связи с психолингвальными условиями формирования спонтанного речевого потока. При этом актуализированы идеи, взгляды, подходы Александра Афанасьевича Потебни относительно объяснения специфики вербализации мысли, формирования суждения, понятия. Отмечена диалектическая взаимосвязь символических и слабых языковых норм, составляющих качественный признак устной спонтанной речи вообще.

Ключевые слова: устная литературная речь, языковая норма, сильная языковая норма, слабая языковая норма, устное научное спонтанное высказывание.

The article analyzes the scientific standards of spontaneous verbal expression because of psycholinguistic factors in the formation of spontaneous speech stream. The analyzed material showed that spontaneous verbal text is formed gradually, in portions, through associative connections. Talking can do pause and return to have said, repeating the expression of certain components and adjust its content and the way verbalization sense, control logic, composite, syntactic and lexical and phraseological correctness, connectivity, logical adequacy. Because of this oral scientific markers in spontaneous utterance – a significant factor in the organization of information flow language. Elements of the so-called redundancy and elements of hesitation – a situational caused by non-normative terms written practice elements that prove the spontaneity of the speech stream, psychological and emotional stress speaking in terms of formal scientific communication, which requires a correct, clear, logical design attitudes, opinions senders. Such phenomena study began relatively recently. In order to make sweeping generalizations, need comprehensive, typological studies of spontaneous oral language in different genre and discursive conditions. This will clarify regulatory features of this genre and stylistic variety.

Modified arguments and ideas, opinions, attitudes Olexandr Potebnia to explain specific verbalization opinion forming judgments, concepts. Attention to this theoretic material due to the fact that this year marks the philological community 180 years from the birth of the philosopher and Slavist. His work always in the circle of attention of philologists and still in need of updating, the promotion is in Ukrainian linguistics, for the scientist made his time Kharkiv philological school.

Noted dialectical relationship and weaknesses of symbolic language rules that make quality a sign of spontaneous oral language in general. More analysis of symbolic language communication standards regulations. Much attention is given to the weak representation of language norms in oral scientific spontaneous utterance.

Key words: oral literary speech, language norm, strong language norm, poor language norm, oral scientific spontaneous utterance.

Питання функціонування літературної мови завжди пов'язані з питаннями її нормування, типологією норм її усної та писемної форм. Відомо, що з 90-х років ХХ ст. українська літературна мова стрімко розширила сфери функціонування, і насамперед у численних напрямках, галузях освіти і науки: ширилося викладання українською мовою всіх шкільних предметів, теоретичних і практичних дисциплін у вишах, паралельно вдосконалювалися усна ділова практика в навчальних закладах, лінгвоформат дискусій, засідань, конференцій, круглих столів, де зазвучав спонтанний діалог, зростав природний розвиток мови у т. зв. «прозаїчних стихіях», як свого часу називав О. О. Потебня процеси вивільнення думки від чуттєвого сприйняття, ідеалізації думки за допомогою слова. Українська, зокрема усна літературна мова, виходила з пелюшок побутового повсякдення. Звичайно, несправедливо твердити, що цей процес щодо української літературної мови розпочався так пізно – він був перерваний тривалим пануванням інших способів і засобів мовомислення, оформлення думки в усній і писемній формі на противагу вузьким ситуативним соціокультурним рамкам українського літературного повсякдення [2, с. 31–68, 90–112].

Праосновою «прозаїчної стихії» в писемній практиці є її усна розмовна модель, пор. думку О. О. Потебні: «Перша поява прози в писемності не є часом її народження, ще до того вона вже є в розмовній мові, якщо слова що входять у неї, – лише знаки значень, а не, як у поезії, конкретні образи, що збуджують значення» [5, с. 154]. Хоча в цьому міркуванні об'єднано розуміння прози як безобразної мови, тобто ідеалізованої та вивільненої від чуттєвості в номінуванні реалій довкілля, та прози як оповіді (розповіді), але воно наштовхує на думку про наявність складного психолінгвального механізму прозової мовотворчості, виформовуваного в надрах розмовно-побутової комунікації: «Не можна сказати, коли починається проза, як не можна точно визначити час, з якого дитина починає бути юнаком» [Там само].

Ці думки філософа-славіста наштовхують на розмірковування про те, що, справді, для сучасної літературної мови її основною і визначальною прийнято вважати писемну (книжну) практику, яка відшліфовує все те, що сприймаємо як зайве, неточне, недооформлене, граматично недосконале, уривчасте, порівняно з усними жанрово-стильовими різновидами мови. Саме на зіставленні усної та писемної практики в конкретній сфері життя мови можемо побачити, як писемне слово стає свідченням будь-якого прогресу, окрім прогресу людської природи [5, с. 155]. Процес взаємного впливу «усна – писемна – усна мова» безперервний і саме в такій конфігурації взаємодії шліфуються мовні норми – лексичні, граматичні, орфоепічні, акцентні, правописні, стильові. Саме вони є символами різноманітних «прозаїчних стихій», де формується смисл, думка, інформація, знання. Певна диспропорція щодо сформованості жанрово-стильових параметрів усної та писемної наукової мови є. І зумовлена вона тим, що через екстралінгвальні чинники більш розвиненою є її книжно-писемна форма. Саме вона акумулює високі стандарти літературно-мовного вживання, які прийнято називати символічна мовна норма (це сформований в уяві мовця ідеал літературної норми, який уособлює зв'язок із народними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов [4, с. 257]).

До системи символічних норм уналежнюємо й норми комунікативні, співвідносні також з означеними потебнянськими «стихіями». Саме їхня система створює певну жанрово-стильову рамку, притаманну саме таким, а не іншим ситуаціям спілкування. Такі комунікативні норми має жанрово-стильовий різновид «усне спонтанне наукове висловлення» (далі скорочуємо – УСНВ).

Усна наукова мова – це мова спеціальна, створювана фахівцями та звернена до односторонніх, які володіють однією й тією ж системою понять та професійних знань. Через це її специфіку, тематичне спрямування визначає належність до певної галузі знань. Чинник теми об'єднує її з писемною мовою та впливає на вибір тих мовних засобів, що визначають поняттєво-змістове наповнення висловлення, його високу інформативність, інтелектуалізованість, композиційну структурованість. Для наукового тексту виділяють також таку ознаку, як *теоретичність* (наповнення абстрактними образами, узагальненими поняттями, обтяженість операціями переведення конкретного практичного досвіду в абстрактне, тобто внутрішньої логіки та інтуїтивної уяви тощо) – можливість фіксувати одержані відомості та передавати їх для наступної наукової комунікації [1, с. 142–148]. Свого часу О. О. Потебня зауважував: «Будь-яке судження – це акт аперцепції, тлумачення, пізнання, тому сукупність суджень, на які розклався чуттєвий образ, можемо назвати аналітичним пізнанням образу. Така сукупність є поняття» [5, с. 112].

Під впливом якісних ознак – теоретичність (а це оперування спеціалізованою, вузькоспеціалізованою та книжною лексикою і фразеологією), аналітизм (виражений на рівні синтаксичної структури висловлення) – УСНВ та його соціокультурних ознак (чинників), до яких належні 'усність' та 'ситуативність', формується типологізована система синтаксичних конструкцій та контактовстановлювальних формул, крім того, характерних для усної комунікації. Наведемо кілька прикладів. Під час виступів науковець-член спеціалізованої вченої ради використовує контактовстановлювальні етикетні (*Шановне товариство!; Шановні колеги!; Справді / у вступному слові [...] / і у виступах опонентів / і неофіційних учасників дискусії подано докладний аналіз цієї багатопланової роботи; Я / насамперед / хочу сказати / що ми сьогодні маємо справу із серйозним науковим дослідженням*), ознайомлювальними інформативними (*Робота / яку ми розглядаємо / має цінність / її теоретичне / поглиблення теоретичного її опрацювання / а не прикладний аспект; Зосереджу увагу на іншому*), характеризувальні (*Пожа всяким сумнівом / ми розглядаємо дуже цінну працю / яка / е-е / є поліаспектною / це і когнітологія / це і історія мови / це і лінгвостилістика / і різною мірою / в різних аспектах тут вона може бути прочитана; Мені імпонувало / що тут подано такі явища / як директивність і безособовість як визначних таких / визначних таких рис / які забезпечують лексичну і морфологічну / а не тільки синтаксичну реалізацію мовних одиниць у законодавчому тексті*), стереотипні висновкові кліше (*Я загалом [...] оцінюю роботу. Вважаю / що це робота / яка заслуговує / не заслуговує на високий ступінь науковий доктора/кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 / українська мова*) [детальніше див.: 2, с. 426–435]. Ці формули висловлень – спосіб оформлення роздумів (автореференції) про результати дослідження, його методологічну основу, подальші перспективи.

Так само здобувач наукового ступеня, відповідаючи на запитання, використовує контактовстановлювальні етикетні (*Дякую за запитання; Щодо першого питання ми не стверджуємо / що...*), інформативно-ознайомлювальні кліше з різними композиційно-тематичними блоками залежно від обсягу поставленого питання й ословлюваної відповіді.

Зазначені кліше – обов'язкові складники подійного змісту УСНВ у формі запитання, який творить науковець-член ради, складається з кількох частин: контактовстановлювальна етикетна (*Скажіть / будь ласка /...; Прошу Вас уточнити...*), власне запитальна (*Чим Ви керувалися, роблячи такий висновок?*).

Отже, комунікативні норми жанрово-стильового різновиду УСНВ охоплюють символічні кліше, форми різноманітного функційного призначення. За лексичними параметрами диференціюють і символічність норм піджанрів – УСНВ у гуманітарній, природничій, фізико-математичній, науково-технічній і т. ін. сферах, у кожній з яких мовець оперує тими мовними засобами, що забезпечують ясність, однозначність думки, її оформлення в поняття, вироблене в цій самій сфері людської діяльності.

Загалом, УСНВ – це індивідуальна спроба моделювання пізнавальної діяльності, коли формується ряд суджень, кожне з яких «можливе тільки тоді, коли попередні об'єктивовані у слові» [5, с. 112]. У зв'язку з цим у праці «Думка і мова» О. О. Потебня наводить наочний приклад діяльності шахового гравця: «йому треба бачити перед собою дошку з розташованими на ній фігурами, щоб зробити ходи, відповідно до ігрової ситуації: як для нього спочатку невизначений і хисткий план стає чітким в міру його здійснення, так для того, хто мислить – думка поступово оформлюючись у слова, розгортається як її клубок. Можна грати, не дивлячись на дошку, причому безпосереднє чуттєве сприйняття дошки та шашок замінюється спогадами» [5, с. 112]. Отак у т. зв. «прозаїчній ситуації» «усне спонтанне наукове висловлення» шахова дошка (жанрова рамка) та шахові / шашкові фігури, наділені певними властивостями діяти (символічні мовні норми, зокрема й комунікативні з формулами-кліше), формують комунікативну ситуацію з мовною діяльністю комунікатора – науковця, який тримає у своїй мовній свідомості й актуалізує систему суджень, понять для оформлення певної інформації, він ословлює свій акт аперцепції через проведення аналітичної операції. Останні оформлюються в синтаксичні структури, які саме в ситуації усного непідготовленого, спонтанного висловлення створюються за участю різних засобів інтонації, паузації, силового режиму мови і манери вимови, допоміжних засобів міміки, жестів та сприйняття мовцем реакції адресата мови. Ці синтаксичні структури, судження формуються поступово, порціями, шляхом асоціативних приєднань; мовець може робити паузи і повертатися до вже сказаного, повторювати деякі компоненти висловлення й коригувати його зміст і спосіб вербалізації смислу, контролювати логіко-композиційну, синтаксичну та лексико-фразеологічну правильність, зв'язність, логічну адекватність. Через це кількість елементів усної розмовної мови в УСНВ значно більша, їхня реальна кореляція різноманітніша, ніж це свого часу означила А. П. Коваль. Вона зазначала: параметр 'усність' стимулює збільшення «надлишковості», зменшення впорядкованості, зокрема синтаксису; параметр 'розмовність' зумовлює вживання займенників 1-ї та 2-ї особи множини, дієслів наказового способу, узагальнено-особових і неозначено-особових речень та ще деяких форм і зворотів розмовної мови) [3, с. 31, 34].

3-поміж названих маркерів ослаблення логічних і структурно-семантичних зв'язків в УСНВ найменш дослідженими є питання посилення асоціативності в науковому судженні. О. О. Потебня ці явища усної комунікації свого часу пояснював особливостями мовомисленнєвих операцій, коли слова, групи за змістом і граматично поєднаних слів стають вказівками на думку, на мисленнєву діяльність. Філософ зауважував, що за тих обставин, коли треба миттєво думати та діяти, наприклад, коли нас щось несподівано запитують (у нашій ситуації – спонтанні відповіді на питання до здобувача й усні аналітичні виступи науковців), коли багато чого залежить від того, яка буде наша відповідь, людина до самої відповіді майже миттєво передумує багато чого: «людині доступна безсловесна швидкість прийняття рішень» і тільки слово здатне оформити цю думку, удосконалити її у процесі сповільненого мислення [пор.: 5, с. 117–118]. Роздрібнення думки на сегменти, за потєбнянським ученням, пояснюється тим, що людина як мисляча істота має вроджене «прагнення обійняти багато чого одним нерозділним пориванням думки» [5, с. 118]. Тільки поступово ословлюючи усвідомлене і самоусвідомлене ми рухаємося до мети – висловити ідею, оформити своє ставлення до чого-небудь, свої спостереження тощо. Оця ослабленість, сповільненість мовомисленнєвих операцій ослаблює насамперед граматичну нормативність усного спонтанного наукового висловлення.

Наприклад, серед метадискурсивних висловлень (п'ять типів – аудіальні, візуальні, кінестетичні, дігитальні, інтегративні [дет. див.: 2, с. 432–434]), характерних для цього жанру комунікації, є одна з найпоширеніших дигітальних конструкцій «Я думаю, що», наприклад: *Я думаю / що саме асоціативно-семантичне поле Чорнобиля видається ширшим; Я думаю / що в дисертації цікаво поєднано підхід власне когнітивний в тому плані / власне з описовим*. З приводу такого кліше О. О. Потебня відзначав: «Якщо я говорю: «Я думаю те-те», то це може значити, що я прикладаю таку ось мою думку, яка в певну мить поглинала всю мою чуттєву діяльність, до безперервного ряду чуттєвого сприймання, думок, почуттів, прагнень, що складають моє я; це значить, що я аперципую згадану думку своїм я, з якого в цю хвилину може бути у свідомості зовсім небагато» [5, с. 119]. Отже, у проекції на норми писемної практики, що найбільше відображають символічні норми, норми усної мови ніби ослаблені, спонтанна комунікація може засвідчувати слабкість норм усного наукового висловлення. Тобто існує реальна діалектика суперечностей між символічністю (силою, традиційністю) книжної літературної мови та слабкістю її норм в усній формі реалізації. При цьому ця ослабленість є якісною властивістю спонтанного висловлення і тому серед характеристичних параметрів уналежнюється до таких, що є якісною ознакою усної літературної спонтанної мови. У зв'язку з цим зауважимо, що змістове наповнення терміна «слабка мовна норма» (Слабка мовна норма – це нестійка норма, яка пов'язана з регулярним відхиленням від кодифікованих правил, із тенденцією до порушення наголошування, вимови, слововживання, орфографії [4, с. 268]) може ще уточнюватися в процесі розширення дослідження жанрово-стильових різновидів літературної мови.

Що є проявом слабкості норм УСНВ?

Усна форма тексту пов'язана з лінійністю синтаксису висловлення, яка продукує зв'язки вільного з'єднання, спричинює деякі явища скорочення синтаксичної структури, наслідком чого є контамінація її складників. При цьому основний смисл не втрачається. Наприклад, у реченні *Тому це уже так сказано / схоплено мною / гадаю / маю підстави говорити / що робота актуальна / коли цей стиль активно працює* поєднано дві структури «Тому вже сказано, що цей стиль активно працює» і «Тому маю підстави говорити, що робота актуальна».

Пор. також висловлення з ослабленими семантичними зв'язками слів, з явищами їхньої лексико-семантичної неповноти, ситуативного еліпсису: *І мені особливо весь час / коли почала М. П. говорити про те / що наскільки широкий матеріал і звичайно заперечні всі конструкції / е-е / – «Відколи М. П. почала говорити, я відзначила, який широкий матеріал взято для дослідження заперечних конструкцій»; Звичайно / на законах будуються і судові процеси. І от там побудова теж текстів захист / нападання на засудженого / адвокати / це все аргументи – «На законах будуються і судові процеси, у текстах яких основними є аргументи захисту, нападання на засудженого»; Ну для мене / коли я говорю про семантико-синтаксичну структуру / коли ми визначаємо / і текст ми не можемо окремо брати – «Коли ми говоримо про семантико-синтаксичну структуру, то не можемо не брати до уваги і текст». У таких випадках судження сприймається лише в ширшому контексті, коли аудиторія знає предмет обговорення.*

В УСНВ простежуємо численні явища надлишковості: актуалізацію називного теми (*А от всі приклади / які тут наведені в авторефераті / вони свідчать про те / що це явище текстове; Н. С. Трач / вона джерельною базою свого дослідження / окрім деяких документів / обрала також словники / але зосередилася переважно на словниках правничої мови*), повтори (*Але сполучні комплекси мають властивість / розширювати свої семантичні значення за допомогою часток / які надають їм різних додаткових значень; І в цьому плані / у плані / іще я говорю, науково-методичної єдності, це одна із кращих робіт*).

Ситуативні умови комунікації, внутрішня потреба заповнити миті формування судження спричинюють елементи хезитації: *Е-е / я хочу сказати / що Ви поставили у своїх завданнях проблеми апарату / етапи процедури дослідження; Іде зіяння / гіатус / іде мн / мн / ліквідація гіатусу; І / мм / думаю / що можна було б дати і якийсь кількісно-порівняльний аналіз / як ці зміни торкнулися різних різновидів мови*.

Явище незавершеності речення теж виразно відбиває спонтанність висловлення, роботу інтелекту під час створення висловлення, під час словесної імпровізації. Така паузація виникає в ситуаціях самоперебивання, самопереривання з метою уточнення чого-небудь: *От у відгуку Вакулєнка // / Не у цьому відгуку / а в нього є пропозиція розрізнити мову / язык і мовлення; Але деякі речі // Ви дуже ретельно позбирали матеріал із сучасної літератури / але деякі речі є просто невірний переклад із російської*.

Як прояв самокоригування, самоконтролю за правильністю висловлення виступають заміни слів: а) їхніх граматичних форм: *Треба говорити, як Олесь пережив оцю / оце відкидання разом із Сосюрою*; б) синонімів: *Вони набувають // Вони зберігають* своє значення цієї галузі і додається тема співвіднесення з галуззю журналістики.

Так само приєднувальні конструкції – ще одна характерна усно-розмовна риса УСНВ: *Друга площина / це та площина, де авторка дає аналіз різним лексемам / фразеологізмам. От. І дає відповідні рекомендації; Тому що / чи то є сполучник / чи то є інша частина мови*. Такі приєднувальні конструкції надають УСНВ розмовної експресивності, спричиненої асоціативним типом складання, групування компонентів висловлення, інтенцією до пояснення незрозумілого, переконування аудиторії. Тим часом такі приклади унаочнюють думку О. О. Потебні про подрібненість мислення [5, с. 118].

Парцеляція синтаксичних структур висловлення – також ситуативно зумовлене явище, спричинене асоціативністю ословлюваного мовомисленнєвого процесу, пор. такі приклади: *Або / скажімо / щоразу коли. Також / тут прислівник / і відразу конкретизація / підрядна частина часу. Конкретизація. Коли саме; Але ці трансформації / і вони можуть бути / Не всі вони / і підставити можна*. Комунікативно-прагматичне наповнення таких висловлень – інтенція до актуалізації змісту.

Один із важливих граматичних маркерів УСНВ – порядок слів. Він в усній мові відзначений високою варіативністю. У наукових спонтанних висловленнях спостережено таке показове явище синтаксису повсякденної усно-розмовної мови, як постпозиція прикметника відносно іменника. За потебнянською теорією, такий порядок слів – свідчення збагачення субстанції атрибутами [5, с. 112]: *Тому що діловий стиль / ми знаємо / однією з його рис є відтворюваність легка / е / мовних конструкцій; Ми відзначили різноманіття інструментарію поняттєвого у різноманітні підходи*.

Отже, проаналізований матеріал засвідчує, що УСНВ формується поступово, порціями, шляхом асоціативних приєднань; мовець може робити паузи і повертатися до вже сказаного, повторювати деякі компоненти висловлення й коригувати його зміст і спосіб вербалізації смислу, контролювати логіко-композиційну, синтаксичну та лексико-фразеологічну правильність, зв'язність, логічну адекватність. Через це маркери 'усності' в УСНВ – вагомий чинник організації інформаційного потоку мови, їхня реальна кореляція різноманітна. Елементи т. зв. надлишковості та елементи хезитації – це ситуативно зумовлені «анормативи» у проекції на писемну практику, які засвідчують спонтанність мовного потоку, психоемоційне напруження мовців в умовах офіційного наукового спілкування, яке потребує коректного, чіткого, логічного ословлення позицій, думок адресантів. Такі явища вивчати почали відносно недавно. Для того, щоб робити широкі узагальнення, потрібні комплексні, типологічні дослідження усної спонтанної мови в різних жанрово-дискурсивних умовах. Це сприятиме уточненню нормативних ознак цього жанрово-стильового різновиду.

Література:

1. Алексеева Л. М. Теоретизация как способ моделирования в научном тексте / Л. М. Алексеева, М. Б. Чудин // Стереотипность и творчество в тексте : межвуз. сб. науч. тр. – Пермь, 2010. – С. 142–148.
2. Бирик С. П. Усна літературна мова в українській культурі повсякдення : монографія / С. П. Бирик. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2013. – 590 с.
3. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української мови. Структура наукового тексту / А. П. Коваль. – К. : Київський університет, 1970. – 306 с.
4. Літературна норма і мовна практика / [Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Коць Т. А. та ін.] ; за ред. С. Я. Єрмоленко. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2013. – 320 с.
5. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 190 с.

Єрмоленко С. Я.

КУЛЬТУРА МОВИ – МЕХАНІЗМ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЧИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МОВНОГО СТАНДАРТУ?

У статті порушено дискусійні питання про культуру мови як механізм збереження стандарту української літературної мови в сучасних соціально-культурних умовах лібералізації мовних норм, використання в різних видавництвах діаспорного правопису. Традиція функціонування правописних, лексичних, словотвірних, граматичних норм української літературної мови в освіті, культурі матерікової України забезпечує мовну консолідацію суспільства. На прикладі опублікованих листів академіка Юрія Шевельова до письменника Олекси Ізарського проілюстровано неусталеність норм т. зв. діаспорного правопису, зафіксовані висловлення мовознавця про мовну норму.

Ключові слова: культура мови, правопис, мовний стандарт, літературна норма, індивідуальна мовна свідомість.

В статье рассмотрен дискуссионный вопрос о роли культуры речи в сохранении литературного стандарта украинского литературного языка в условиях либерализации языковой нормы. Традиция использования орфографической, лексической, словообразовательной, грамматической норм литературного языка в сфере образования, науки, культуры Украины обеспечивает консолидацию общества. На примере опубликованных писем академика Юрия Шевелёва, адресованных писателю Алексею Изарскому, показана неустойчивость норм т. н. диаспорного правописания, зафиксированы высказывания лингвиста относительно литературной нормы.

Ключевые слова: культура речи, правописание, языковой стандарт, литературная норма, индивидуальное языковое сознание.

Debatable issue of cultural speech role as the preservation of the literary standard of Ukrainian literary language in the context of language norm liberalization is examined in this article.

Language standard developing is a long and complex process. The culture of language takes considerable place in this process, its main purpose – to preserve, cultivate literary language and study the dynamics of the literary norms. In terms of Ukrainian society democratization the issues of choice and evaluation of speech standard are actualized, issues of written and spoken language culture are discussed. Through culture of language, as a mechanism for language standard storing, public opinion on social weight and language prestige is being formed.

The tradition of using orthographic, lexical, word formation, grammatical rules of literary language in spheres of education, science and culture of Ukraine provides a consolidation of the society.

Ukrainian language, as the object of scientific study, is represented by lexicographical, grammatical studies, publication of historical monuments and records, fixation of dialects and notes of spoken language. The vagueness of the concept 'literary standard' in modern language practice is the result of, firstly, an increase in the number of people get into Ukrainian-language communication in different social areas but do not have a long practice of using the literary language as the national language of generally kind; secondly, the constant debate about what lexical, grammatical, orthographic rules of exemplary Ukrainian language should be.

By the example of Academician Yuri Sheveliov's published letters which were addressed to the writer Olexa Izarsky, instability of norms of so called diaspora orthography was shown, linguist's statements as to the literary norm were fixed.

For 50 years orthography in Ukraine has been changing, but the author of letters got accustomed to the practice of graphic design of language that was common in his social and cultural environment, he has used writing as a method dimorphism of stylistic games.

Key words: culture of speech, spelling, literary standard, literary norm, individual linguistic consciousness.

Проблема збереження літературної мови (мовного стандарту) насамперед пов'язана з суспільними функціями мови, а через них – з усіма соціально-політичними, економічними умовами життя соціуму, станом освіти, науки, чинниками розвитку духовної культури, культурними запитами суспільства тощо. Вироблення мовного стандарту – тривалий і складний процес, у якому чільне місце посідає культура мови, мета якої – зберігати, культивувати літературну мову, вивчати динаміку літературної норми. В умовах демократизації українського суспільства актуалізуються питання вибору, оцінки мовного стандарту, дискутуються проблеми культури писемної та усної мови. Адже саме через культуру мови як механізм збереження мовного стандарту формується суспільна думка про соціальну вагу, престижність літературної мови. Відомо, що наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україні точилися гострі дискусії про вироблення єдиної літературної норми. Непростим був шлях вироблення правописного кодексу.

В одній із передач циклу «Мить історії» на Українському радіо (перша програма) (вересень 2015) історик Юрій Шаповал, розповідаючи про долю т. зв. Скрипниківського українського правопису, проти-

ставив цей харківський правопис 1928 року сучасній орфографічній нормі, точніше, сучасній правописній практиці. Висновок історика був несподіваний: завдяки тому, що представники західної української діаспори дотримувалися харківського правопису, їм вдалося зберегти українську мову, а в материковій Україні, де діяв «більшовицький» правопис, орієнтований на зближення з російською мовою, мова зазнала зросійщення, суржикізації, тобто питома українська мова була втрачена. До такого висновку, очевидно, спонукав автора публіцистичний запал його виступу й спрощене пояснення розвитку мови. По-перше, маємо розуміти, що правопис фіксує на письмі особливості української вимови, а не навчає, як треба говорити; по-друге, саме прийняття орфографічного кодексу на початку ХХ ст. не гарантувало уніфікації мовної практики, що можемо простежити на прикладі побутування писемної української мови як на початку ХХ ст. у материковій Україні, так і в ХХ–ХХІ ст. у західній діаспорі.

Упродовж останніх 25 років, в умовах демократизації українського суспільства, коли маємо змогу читати тексти, створені й видані в діаспорі, коли різні видавництва пропонують свої шляхи «українізації» української мови, констатуємо збільшення кількості варіантних написань, не кажучи вже про варіанти вимови. Актуалізуються питання мовної культури, питання культивування того зразка, до якого має прагнути освічений мовець. Оцінюючи стан сучасного мовного стандарту, треба враховувати традицію його понад півстолітнього використання в Україні. Хоч в умовах бездержавності українська мова функціювала в обмеженій соціальній парадигмі, вона виконувала роль і засобу спілкування, і засобу пізнання, і засобу добування нової інформації, і засобу впливу на суспільну свідомість. Через шкільну освіту, різні форми масової інформації утверджувався в суспільстві *літературний стандарт*, українська *літературна, нормована* мова. Сьогодні можна почути твердження, що в Україні не лише немає, а й не було літературного стандарту. Тим часом важко заперечити той факт, що за умов загальної середньої освіти, практики підготовки вчителів, журналістів, за умов видавничої діяльності, коли тисячними накладками виходили словники, художня оригінальна й перекладна література, в Україні формувалася, узвичаювалася той літературно-мовний стандарт, який і сьогодні використовуємо, ведучи дискусії на теми літературної норми. Як об'єкт наукового опрацювання українська мова репрезентована лексикографічними, граматичними дослідженнями, виданням історичних пам'яток, фіксацією діалектів і записами усної літературної мови.

Літературний стандарт української мови ХХ ст., зокрема, репрезентовано в багатотомному виданні «Української енциклопедії», у якому попри ідеологічні догми й нашарування міститься значна кількість наукової, культурно-освітньої інформації. Інша річ, що цей літературний стандарт в умовах демократизації суспільства, його лібералізації зазнає критики – як об'єктивної конструктивної, логічної, зумовленої новими вимогами нормування писемної та усної літературної мови, так і суб'єктивної, яка не враховує особливостей нормування й кодифікації як фактів історії української літературної мови.

Розмитість у сучасній мовній практиці поняття «літературний стандарт» спричинена, по-перше, збільшенням кількості людей, які прилучаються до українськомовного спілкування в різних суспільних сферах, проте не мають тривалої практики використання літературної мови як загальновизнаного різновиду національної мови; по-друге, постійними дискусіями про те, якими мають бути лексичні, граматичні, правописні норми зразкової української мови.

Під час дискусій висловлюють пропозиції переглянути, ревізувати літературну норму, відродивши т. зв. питому ознаку української мови. Це закономірна реакція суспільної свідомості на довготривале перебування української мови в тіні російської, на пошуки самобутних мовних форм, що засвідчують специфіку, окремішність української мови серед інших слов'янських. А втім, суспільну мовну свідомість формує й регулює комунікативна практика. В нових умовах спілкування виникає багато питань, пов'язаних із удосконаленням мовного стандарту. Багато важить освіта, професія мовців, які оцінюють питомисть, природність певної мовної форми – писемної чи усної, знайомство мовців із різними джерелами інформації. Наприклад, мають свій погляд на вимову й адаптацію іншомовних запозичень викладачі іноземних мов або ті мовці, які довго спілкуються іншою мовою, звикають до її звучання і тому не завжди помічають орфоепічні відхилення в своєму мовленні. Лінгвісти мають реагувати на виклики сучасної доби, зокрема, на активне використання іншомовної лексики в нашому спілкуванні, на її пристосування до української орфографічної практики.

В умовах ідеологічного протистояння представники західної діаспори критикували діяльність українських мовознавців материкової України, отримуючи натомість з боку радянських ідеологів оцінку українців як «буржуазних націоналістів». Різниця політичних, соціально-культурних умов життя українців на різних материках спричинялася до відмінностей в усній і писемній мові, виникненні структурних варіантів українського висловлення, які спостерігаємо нині в діаспорному і материковому соціумі. Як в умовах еміграції зберігається рідна мова, відомо з історії життя українців у світі, де вони соціалізуються, адаптуються до іншомовної культури. Цілком природно, що мова представників західної діаспори відрізняється від мови, якою розмовляють у материковій Україні.

Щоб відчувати, як поводить себе літературна норма у використанні української мови в різних життєвих ситуаціях, зокрема в діаспорі й у приватному листуванні, пропонуємо звернути увагу на частину епістолярної спадщини академіка Юрія Шевельова [1].

Щодо листів автор, зокрема, пише: «...безвідповідальний у суті процес говоріння вимагає далеко меншого зусилля й концентрації, ніж писання» [1, с. 44]. А втім, зауважмо, що епістолярій – це особливий жанр «писання», не завжди вибагливий, тому Ю. Шевельов дозволяє собі вільне цитування, емоційні ви-

словлювання на зразок: *Ах, тисячу разів мав рацію Булаховський, коли казав мені (а таки казав): Ежесли зайца сильно напугать, то он и спички зажигать научится. А теперь читаю в польській паризькій «Культурі» (журнал, що його раджу Вашій високоосвіченій увазі) статтю «Щось доброго о Советах» – і це правда, якої ми не любимо і замовчуємо, але про це треба говорити і кричати – позитивні риси сов. системи. Прочитайте» [1, с. 32].*

Листи Ю. Шевельова до письменника Олексі Ізарського зафіксували особливості індивідуального стилю лінгвіста, який здобув філологічну освіту в Харкові, де культивувалися наукові традиції О. О. Потебні. Саме Потебня окреслив сутність культури мови, не вживаючи цього вербалізованого поняття: «В організованому суспільстві з серйозним ставленням до літератури складається щодо писемної мови громадська совість, чуття користі, міри і краси, які однаково зв'язують письменника і читача» [2, с. 171–172]. Такі поняття, як *громадська совість, чуття користі, міри і краси*, належать до оцінних характеристик, з якими дослідники, мовці мають справу, коли оцінюють мовну діяльність з погляду культури мови.

Потебню і Шевченка вважав Ю. Шевельов видатними, геніальними українцями, пор.: *Коротко. Історія така, що в грудні має бути сто років від дня смерти (лист 1991 року, березень) Потебні. А його я вважаю після Шевченка за першого нашого чоловіка* [1, с. 268].

Епістолярна спадщина академіка оприявнює його хист літературознавця, літературного критика, знавця живопису, культуролога. А в листах він насамперед цікавий емоційний адресант, дописувач. Майже в кожному листі натрапляємо на цитати з поезій Пушкіна, Маяковського, Шевченка, вдало обіграні фразеологічні вислови української мови.

Листи академіка, на думки якого часто посилаються в Україні, обговорюючи питання реформи українського правопису і загалом питання літературної норми, фіксують звичні для автора листів і незвичні для читачів материкової України графічні норми, наприклад, уживає Ю. Шевельов форму *Європа* в листах, датованих 1952 роком [1, с. 69], а в листах, датованих і 1950, і 1980 роками, фіксуємо написання *Европа* [1, с. 32], пор.: *я б радив їхати до Швеції всім нашим європейцям. Тут видно, що таке задвірки Європи. Це, звичайно, Європа, ніяких інших культурних впливів тут не було* [1, с. 32]; *Європа, щоб ви знали, таки чудесна штука* [1, с. 69]; *студії театру в Європі* [1, с. 234]; *зібрався в гості до своєї милої старушенці Європи Грекоримівни* [1, с. 232].

За п'ятдесятилітній період в Україні змінювався правопис власних назв, але автор листів приривчався до тієї практики графічного оформлення мови, яка побутувала в його соціальному, культурному оточенні. З деякими написаннями, як видно, автор грається, витворюючи свій епістолярний стиль, пор.: *Гамерика* [1, с. 35], *Америка* [1, с. 23], *люди, свіжо імпортовані до Америки* [1, с. 29]; *На парнасі новин, мені відомих, нема. Щось там друкує Тиктор у Винипезі* [1, с. 46]; *ох, чи діждемося Вашінгтона...* [1, с. 51]; *Одна коротка подорож до Вашінгтону, одна до Торонто* [1, с. 123]; *3 жахом думаю про концентрацію всього того убожества в Торонті* [1, с. 80]; *3 Гарварду я справді тікаю до Колумбії* [1, с. 33]; *після відвідин Парижу* [1, с. 48]; *поїду до Стокгольму* [1, с. 54]; *Чикаго* [1, с. 51]; *іздив на Сіцілію* [1, с. 101]; *«Метаморфози» старого Штравса* [1, с. 182]; *Покрутився я по Корсіці, потім по Рів'єрі, потім по Провансу* [1, с. 175].

Про слабкість конкретної правописної норми – закінчення *а* чи *у* в родовому відмінку для іменників (власних назв) чоловічого роду другої відміни – свідчить як мовна практика в Україні, так і діаспорна мовна практика.

Якщо засвоєння іншомовних слів із звукосполученням (буквосполученням) *ія* для автора листів було нормою (*матеріал, варіації* тощо), то вживання префікса *з/с* перед глухими приголосними не послідовне, пор.: *спрепарувати* [1, с. 125], *зформульовано* [1, с. 118], *зфотографовано* [1, с. 80]. Не уніфіковане й відмінювання у множині іменника *статті*: *статтей; вісім статтів* [1, с. 57].

Епістолярій Ю. Шевельова – джерело для вивчення словесної гри, побудованої на міжмовній інтерференції, на використанні стилістичної функції суржикізмів, перекручених російських та українських слів. Автор грається особливостями нелітературної вимови – і української, і російської, відбиваючи таке нелітературне слововживання на письмі, підкреслюючи словесну гру графічними засобами, наприклад: *Писатель він, конечно, нічого* [1, с. 57]; *Про мій «Нарис» напишіть «замічання»* [1, с. 70]; *спішу відповісти на Ваші вопросні запитання... Во первых строках моего письма сообщаю...* [1, с. 256]; *понятний, понімати, сочиненіє* (Там само); *Чи пойнятно?* [1, с. 109]; *А про Жогандо я не осведомлен* [1, с. 116]; *з моїх усомнень* [1, с. 163]. *Драстьє* [1, с. 163]; *Ні одна літера (крім М) не така трудоемкая для мовознавця, як ця* [1, с. 165]; *на Ваші вопросы отвечаю* [1, с. 165]; *І сидю я над якимсь хвотом (у листах є також – фотографія, фото. – С. Є.) і висиджусю якусь спогадину; часу на них іде більше, ніж на самовидоювання чи видоювання власної пам'яті* [1, с. 174]; *сиДЮ в своєму кабінеті та й псую папір* [1, с. 232]; *Ви питаєте про мої спогадища* [1, с. 233]; *Мерсі за інхвормацію* [1, с. 201]; *що вони робитимуть з тими шедьоврами* [1, с. 229]; *Це, КАНЕШНО, дуже мило супроти дисидентів* [1, с. 233]; *хахлацький нахил до драглистого світобачення й під-вишнею- під-черешнею- горічерева-мріяння* [1, с. 233]; *Моє впутъшесвіе було цілком задовільне* [1, с. 234]; *перечитав своє сочиненіє. Нічого, досить трогательно й повчительно; це все «іскопаєміє» настрої і стани душевні* [1, с. 54]; *додаю свою вимагану фізіомордію* [1, с. 36]; *якщо интересуєтесь, зверніться до нього* [1, с. 54]. Подібних новотворів, прикладів орозмовлення тексту, словесної гри фіксуємо в автора листів чимало, пор.: *робітникують* [1, с. 141]; *Від Вас теж не вимагається ані читати, ані «опініювати»* [1, с. 143], *спортсмени не парадують* [1, с. 179]; *патріотика, тобто «патріотизм»* [1, с. 180]; *сксерксували* [1, с. 145].

Приклади наведеного слововживання підкреслюють приятельські стосунки з адресатом, уносять жартівливу тональність у тексти листів. Серед прикладів увагу привертають авторські okazіональні слова.

А втім, найвиразнішою мовно-когнітивною ознакою листів Ю. Шевельова до письменника О. Ізарського є велика кількість цитат (у лапках, без лапок) із російської, української класики (із зазначенням автора і без його називання), активне й стилістично доречне вживання українських приказок і прислів'їв, іншомовних крилатих висловів, пор.: *І все-таки до тебе лину, мій занепащений і т. д.; і тут-то й пішла писати губернія* [1, с. 48]; *Дурне створіння людина. Чіпляється місця, як...воша кожуха* [1, с. 58]; *І тому лаюся, лаюся і буду лаятися, бо еміграційний «неокласицизм» у кращому випадку – тільки вияв самозакоханості і еміграційного самолюбівання. Хоч і розумію, що сам такий, і що з того всього навіть псові під хвіст нічого не буде* [1, с. 66]; *Ран на шиї в мене нема поки що, але ціла купа дрібних неприємностей, життя мильця беготня* [1, с. 67]; *...думки скачуть, як блохи* [1, с. 144]; *...пам'ять у мене тепер куряча* [1, с. 154]; *Потерпаю не стільки через горе от ума, як через горе від голови* [1, с. 134]; *Ну, я вже розписався мислю по дереву* [1, с. 178]; *А Луців, нагадую Вам, «птенец гнезда Донцова»*. Цей цитат з Пушкіна, того, знаєте, москаля, що розпинав... [1, с. 136]; *А чому треба, – бо ведмідь у лісі здох – я почав писати свої спогади* [1, с. 158]. *...де Пушкін сказав «Черт меня дернул, с умом и талантом, родиться в России»* [1, с. 159]; *Скільки ж Вам сидіти невилізко «на берегах пустынных волн»?* [1, с. 231]; *Божже, як скоро в нас усе чисто летить у Лету. Вибачайте за алітерацію* [1, с. 154]; *Якщо тепер не напишу, знов відкладеться ад календас грекас* [1, с. 155]; *...не виходить мені писати до Вас листи кожного дня, навіть кожного Божого (бо бувають дні і чортові, а бувають такі, що ні Богу свічка, ні чортові кочерга). Бо долають мене й нокавтують справи* [1, с. 166]; *Смотрич дуже мене любив, поки я був редактором. Потім, – і поли врізав* [1, с. 167]; *...мають право існувати й інші мемуАри, але ж... знову все з початку, або, як каже народна мудрість, знов за рибу гроші...; Ви питаєте про Фізера. Довго казати, мало слухати* [1, с. 171]; *Одне слово – варіяції на тему «Минулися мої ходи через переходи, минулися мої лази через перелази»* [1, с. 196]; *Ви ж зовсім не театрал, і Вам це потрібне, як возові п'яте колесо* [1, с. 235]; *Не сидить над щоденниками, як Буріданів осел* [1, с. 236]; *Великих слів велика сила* [1, с. 240]; *хоч теши йому кіл на голові* [1, с. 258]; *«Не оставлю й малого сліду на землі»*. Довши пам'ять була в аристократичних родів. Але знищили аристократію, знищили й пам'ять [1, с. 308].

Різноманітне за змістом і джерелами цитування свідчить, що мовна особистість Ю. Шереха формувалася в материковій Україні на засадах здобування освіти російською, українською мовами, вивчення класичних, іноземних мов. Мовні дискусії 20–30-х років ХХ ст. знайшли відгомін в особистих листах Ю. Шевельова. Наприклад, натрапляємо на міркування автора про такий культуромовний та історико-культурний феномен, як уживання форми по батькові: *...кожне покоління любить свого Олеса, – але я ніколи не прошу йому, що оголосив нещадну війну вживанню по батькові, – а то тільки тому, що його – Филімонович. Оце вийшов у пани – стара наша традиційна риса, звідси починається гнучкошисенківщина або ж вона навиворіт. Петров був не дурень: він його завжди поза очі звав Филімонович. Бачите, ми знов повертаємося до проблеми «по батькові» і, висловлюючися народницьким стилем, безбаченків. Почали Володимировичем, кінчили Филімоновичем* [1, с. 67].

Крім загального історико-культурного контексту, який завжди наявний у змісті культуромовних рекомендацій, автор не цурається оцінок конкретного наголошування слова, кваліфікації словосполучення з погляду дотримання літературної норми української мови, наприклад: *Якщо в Полтаві кажуть донька, так це кінець світу. Або потверджує теорію, що ця околиця заселялася вихідцями з Поділля* [1, с. 106]; *Чому Літо на озері, а не над озером? Це ж совєтсько-російська синтакса* [1, с. 109].

Мовознавець звертає увагу на відмінності в практиці слововживання, вимови, як-от у випадках: *на свої іменини чи то пак народини* [1, с. 83]; *А тоді почнеться історія вроді Вашої Полтави. Під оним містом українцям ніколи не щастило* [1, с. 101]; *...я маю ще одну позитивну статтю (чи рецензію) на Полтаву* [1, с. 113].

У приватних листах Ю. Шевельова помічаємо вільне поводження з правописною, лексичною нормою літературної мови. І таку практику використовує автор не тому, що хоче заперечити мовну норму. Тільки на тлі усталеної мовної норми досягає ефекту мовна гра, стилістично забарвлюється весь текст. Якщо такого тла, такої основи немає, ефекту мовної гри не досягають, як, скажімо, буває, коли журналісти вдаються до буквального, фотографічного відтворення просторічної мовної практики.

Своє ставлення до дискусії про діаспорний і радянський правописи мовознавець висловив у листі від 4 липня 1986 року: *«Книжка поезій Стуса перебуває в ніде. Світлична хоче радянського правопису, а Марко Маївський з видавництва еміграційного, й вони торгуються за кожне слово й літеру. Це триває вже понад рік і може тривати ще десять»*. І справді, замість того, щоб дбати про творення нових цікавих текстів, які б розширювали інтелектуальні й емоційні можливості української літератури, недержавні видавництва запроваджують різні правописи. Така практика не сприяє автоматичному засвоєнню літературної норми й нівелює саме поняття мовного стандарту.

До будь-яких орфографічних інновацій маємо підходити виважено, пам'ятаючи, що завдання лінгвістів – «не приписувати норми сучасній літературній мові, а встановлювати їх, виходячи з її конкретного функціонування протягом останніх півторасторіччя, а надто найостаннішого п'ятидесятиліття» [3]. Таку думку висловлював Ю. Шевельов у 50-х роках минулого століття, коли в материковій Україні мовознавці активно працювали над утвердженням мовного стандарту, створюючи словники, граматики,

розвиваючи дослідження з культури мови. Звичайно, літературна норма не залишається незмінною, про що можемо судити із сучасних культуромовних рекомендацій, оцінок. Під впливом соціально-культурних умов, з розширенням міжкультурних зв'язків у глобалізаційному світі змінюється мовна свідомість громадян України; вони відчують динамічні процеси в житті своєї мови й самі стають активними творцями нових мовних засобів. Наприклад, в інтерактиві на Українському радіо 11 вересня 2015 р. о 10-й годині ранку, коли слухачі передачі активно спілкувалися із журналістом і гостем студії, народився оказіональний ситуативний новотвір *радіоактивні слухачі*. Ситуація спілкування з радіожурналістом, активність слухачів спричинилася до активного словотворення мовців. Якщо не враховувати ситуації спілкування, значення наведеного словотвору можна зрозуміти по-різному, тобто творення слів, будова висловлень безпосередньо пов'язані з умовами, ситуацією спілкування. Тому й оцінювати доречність, недоречність якогось мовно-виражального засобу, його культуромовний статус треба з урахуванням ситуації спілкування. Наведемо ще один приклад. Зберігаючи стандарт української літературної мови, лінгвісти застерігають: українській літературній мові не властиві дієприкметники на *-вший*. Тим часом на центральній вулиці Києва читаємо велику рекламу з візуальною частиною «Оркестр, підкоривший світ». Причини появи такої реклами – низький рівень і мовної освіти, і культури мови. Але є провина й лінгвістів. Вони пропонують замінювати подібні дієприкметники зворотами із *що*, пор.: «Оркестр, що підкорив світ». Але не завжди переклад слова словом є оптимальним, естетичним. Чи не краще було б використати рекламу в такій мовній формі: *Цей оркестр підкорив світ?!*

Тобто меж удосконалення літературної мови немає. Зберігаючи мовний стандарт, мовці шукають нових засобів логічного й емоційного висловлення для найточнішого відтворення думки. У таких пошуках орієнтиром для освічених людей має бути освячена традиціями освіти, культури, відшліфована унормована українська літературна мова.

Література:

1. Листи Юрія Шевельова до Олексі Ізарського / автор перед. слова й упор. М. Степаненко. – Полтава : ПП Шевченко Р. В., 2014. – 388 с.
2. Потебня О. О. Естетика і поетика слова / О. О. Потебня. – К. : Мистецтво, 1985. – 320 с.
3. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Юрій Шерех. – Мюнхен : Молоде життя, 1951. – 402 с.

УДК 811.161.2'1.04

Загнітко А. П., Загнітко Н. Г.

ГРАМАТИЧНА НОРМА В СУЧАСНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЧНІЙ ПРАКТИЦІ

У статті схарактеризовано поняття граматичної норми з простеженням її широкого та вузького розуміння, визначено рівні граматичної норми. Основну увагу приділено розгляду особливостей реалізації граматичної норми в сучасній лексикографічній практиці, встановлено напрями відбиття в ній динаміки внутрішньокатегорійних та міжкатегорійних внутрішньочастининомовних транспозицій і міжкатегорійних міжчастининомовних взаємозв'язків і транспозицій.

Ключові слова: граматична норма, прескриптивна грамати́ка, лексикографічна норма, словниково-ве значення, граматичне значення.

В статье охарактеризовано понятие грамматической нормы с определением ее широкого и узкого понимания, определены уровни грамматической нормы. Главное внимание сосредоточено на рассмотрении особенностей реализации грамматической нормы в современной лексикографической практике, определены направления отражения в ней динамики внутрикатегориальных и межкуатегориальных внутричастеречных транспозиций и межкуатегориальных междичастеречных взаимосвязей и транспозиций.

Ключевые слова: грамматическая норма, прескриптивная грамматика, лексикографическая норма, словарное значение, грамматическое значение.

The paper discloses the notion of the grammatical norm in its wide and narrow meanings and defines the grammatical norm levels. The main attention is focused on the peculiarities of the grammatical norm realizations in the modern lexicography. The reflection of the dynamics of internal categorical and intra-categorical transpositions within the parts of speech and intra-categorical interrelations and transpositions between the parts of speech have been defined.

In the modern linguistics special attention is being drawn to the regularities of the grammatical norm correlation between the words of different categorical semantics within the dictionary and to defining its alteration directions.

The studies disclosed the systemic load of the grammatical norm in lexicography with manifestation of intra- and interlexeme, intra- and intercategory interrelations and mutual transitions in the grammatical norm evolution. For this the notion of the grammatical norm has been defined, the status of the grammatical norm in lexicography has been determined, the main tendencies of the grammatical norm dynamics have been disclosed, the laws of the grammatical norm components correlation in the vocabulary entry have been studied. Understanding of

The notion of the grammatical norm volume is based on the qualification planes of morphological and syntactic norm and on its correlation with the other equal/ unequal notions of prescriptive grammar.

Grammatical norm in lexicography is based on the fundamental theoretical grammar, as all the stated status characteristics of the glossary, such as the part-of-speech status, laws of intracategorical and intercategory differentiation and others are based on the comprehensive definitions, classifying and qualifying criteria. The grammatical norm dynamics reflects the peculiarities of the certain tendencies alterations in the classification, identification, qualification and other parameters (cf., for example, alterations in differentiation according to morphological meanings of gender and number of nouns of zero declension), which are being theoretically proved and generalized. Absence of a recognized comprehensive theoretical grammar often conditions vocabulary incoherence, reeling in morphological and syntactic categorization of the glossary.

Key words: grammatical norm, prescriptive grammar, lexicographic norm, vocabulary meaning, grammatical meaning.

У сучасній лінгвістиці до встановлення норми є два актуалізовані підходи: дескриптивний (описовий) та прескриптивний. Перший передбачає визначення норми на ґрунті послідовного врахування фактичного використання певних явищ у різних функційних стилях, другий – установлює норму як висновок відомих фахівців-лінгвістів. Прескриптивний підхід має опертям численні правила (прескрипції), через послідовне упровадження яких належно зреалізують ту чи ту норму. Системний виклад прескрипцій легко знайти в будь-якій граматиці – від шкільної до академічної. Прескриптивний підхід передбачає досить обережне ставлення до будь-яких виявів діалектних інтенцій – чи то лексичних, чи то фонетичних, чи то граматичних. Чинні сьогодні мовно-шкільні та мовно-вишівські практиками мають опертям прескриптивний підхід, що охоплює послідовне засвоєння норм у їхній системності й цілісності. В лінгвоукраїністиці найбільшого поширення набув прескриптивний підхід, що має три-валу традицію, фундаментальні напрацювання. Питання граматичної норми, її статусу неодноразово

були в центрі уваги лінгвістів (І. Вихованець [3, с. 8–12], К. Городенська [4, с. 16–18], С. Єрмоленко [6, с. 81–87; 7, с. 123–127], М. Жовтобрюх [8, с. 53–60], М. Пилинський [15, с. 92–97], Л. Струганець [18, с. 47–65] та ін.). Знаковими постають проблеми граматичної норми в лексикографічній практиці [13, с. 28, 45], де кожне слово вимагає послідовного врахування всіх аспектів його нормативного статусу та співвідношення з іншими лексемами тотожної категорійної семантики, розкриття зреалізованих міжкатегорійних та внутрішньокатегорійних внутрішньочастининомовних і міжкатегорійних міжчастининомовних взаємозв'язків і переходів. Актуальність дослідження мотивована потребою з'ясування внутрішньословникових закономірностей співвідношення граматичної норми між словами різної категорійної семантики. Традиційне розуміння граматичних норм як сукупності морфологічних і синтаксичних, що передбачає наявність системи регламентацій кодифікованого використання усталених правил сполучуваності, диференціювання слів за родами й числами, вияв закономірностей співвідношення між ступеньованими формами, корелювання видових форм та багато іншого, залишає поза належною увагою статус граматичної норми в лексикографічній практиці, вияв закономірностей її видозміни, простеження зв'язків між граматичними нормами слів різної категорійної семантики та взаємозалежність таких норм. Усе це мотивує потребу ґрунтовного розгляду граматичних норм у сучасній словниковій практиці.

Метою студіювання є розкриття системного навантаження граматичної норми в лексикографічній практиці з послідовним з'ясуванням внутрішньо- і міжлексемних, внутрішньо- і міжкатегорійних взаємозв'язків і взаємопереходів в еволюції граматичної норми. Завданнями наукового аналізу постають: 1) дефінування поняття граматичної норми; 2) установлення статусу граматичної норми в лексикографічній практиці; 3) розкриття визначальних тенденцій динаміки граматичної норми; 4) розгляд закономірностей співвідношення компонентів граматичної норми в словниковій статті. Новизною дослідження є встановлення ємності поняття граматичної норми та його співвідношення з іншими рівнорядними / нерівнорядними поняттями прескриптивної граматики. Теоретичне значення наукового студіювання визначає викінченою інтерпретацією поняття граматичної норми та встановленням її статусу в словництві. Практичне спрямування виконаного аналізу граматичної норми в лексикографічній практиці мотивовано можливістю використання його результатів у вишівській практиці під час вивчення особливостей лексичної та граматичної семантики слова, а також може бути застосовано як матеріал спеціальних курсів і спеціальних семінарів із питань культури й стилістики української мови, актуальних проблем сучасної граматичної норми, теорії прескриптивної граматики.

Кожний вимір граматичної норми ґрунтовано на його системних зв'язках з іншими. Так, наприклад, розглядаючи особливості закінчення іменників чоловічого роду в родовому відмінку однини необхідно застосовувати знання про диференціацію всього іменникового корпусу на відміни та групи. Водночас системне сприйняття такої норми вимагає належного розуміння системи семантико-парадигматичних зв'язків іменникових лексем, співвідношення в них первинних і вторинних лексичних значень, внутрішнє диференціювання всього частиномовного корпусу на відповідні лексико-семантичні групи з відповідною системою внутрішніх зв'язків (пор., наприклад, особливості флексійного розмежування іменників чоловічого роду II відміни в родовому відмінку: *вітер(у)*, *дош(у)*, *сніг(у)* / *граніт(у)*, *камінь(ю)* і *камінь(я)* / *ніж(а)*, *олівець(я)*, *стіл(а)* і *стол(у)* / *атом(а)*, *квадрат(а)*, *ромб(а)*, *трикутник(а)* / *вальс(у)*, *краков'як(у)*, *хокей(ю)*, *футбол(у)* і т. ін.), з'ясування характерологічних ознак семантичного навантаження флексії, розуміння категорійної семантики лексеми, внутрішнє співвідношення різних її лексичних значень (*алмаз(а)* (кристал коштовний камінь), інструмент – *алмаз(у)* (мінерал), *акт(а)* (указ, постанова, документ) – *акт(у)* (частина театральної вистави, урочисті збори), *апарат(а)* (прилад) – *апарат(у)* (установа, сукупність людських органів для виконання певної функції, система знань, сукупність довідкової інформації), *дзвін* → *дзвона* (інструмент) – *дзвін* → *дзвону* (дія за значенням) або ж диференціювання слів-омонімів (*блок(а)* (механізм) – *блок(у)* (об'єднання, серія), *блок(у)* (спортивний прийом); *бор(а)* (свердло) – *бор(у)* (хімічний елемент), *вал(а)* (деталь, механізм) – *вал(у)* (земляний насип), *валу(у)* (нитки з клоччя), *вал(у)* (обсяг продукції)), її співвідношення з іншими структурно подібними утвореннями (*вітром*, *кільцем*, *колом*, *кулею*, *стрибком* – прислівник, хоча аналіз кожного з таких і подібних морфологізовано-синтаксизованих транспозитів наведено у відповідних статтях вихідних лексем *вітер*, *кільце*, *коло*, *куля*, *стрибок*) та ін.

Грамматична норма в лексикографічній практиці є наріжним каменем викінченого тлумачення всього лексичного корпусу, вияв внутрішніх зв'язків і кореляцій її елементів має експліцитну (відмінкове закінчення іменників, особові флексії дієслів, форми роду прикметників і дієприкметників, особливості формального вираження першого правобічного валентнозумовленого аргумента та ін.) та імпліцитну (відсилкові тези тощо) реалізації. Грамматична норма в словництві охоплює: 1) частиномовну семантику реєстрового слова; 2) основний парадигмальний статус витлумачуваної лексеми (форма родового відмінка однини для іменників, форми 1-ої й 2-ої особи однини для дієслів і под.); 3) значеннєвий простір роду для іменникових лексем (*асиміляція*, *ї*, *жс.* [17/1, с. 274]; *вартість*, *тості*, *жс.* [17/2, с. 64]; *вартонька*, *и*, *жс.* [17/2, с. 65]; *варус*, *у*, *ч.* [17/2, с. 66]; *василевс*, *а*, *ч.* [17/2, с. 67]); 4) значення числа в іменникових слів за умови його класифікаційного статусу (*вакації*, *ій*, *мн.* [17/2, с. 33]; *вартюці*, *ів*, *мн.* [17/2, с. 64]; *василечки*, *ів*, *мн.* [17/2, с. 67]; *висівки*, *вок*, *мн.* [17/2, с. 439]; *ворота*, *ріт*, *мн.* [17/3, с. 290]); 5) видову семантику в дієслів (*вичікувати*, *ую*, *уєш*, *недок.*, *вичекати*, *аю*, *аєш*, *док.* [17/2, с. 549]; *вичицати*, *аю*, *аєш*, *недок.*, *вичистити*, *чищу*, *чистиш*, *док.* [17/2, с. 548]); 6) регулярні вияви морфологічно опосередкованої семантико-синтаксичної валентності дієслівних лексем ('**вичікувати**', *ую*, *уєш*, *недок.*,

вичекати, аю, аєш, док., кого, що, чого і без дод. Чекати сприятливого моменту для здійснення, виконання чого-небудь [17/2, с. 549]; (1) Здобичники ...**вичікують** слушного часу, коли б в одну мить, по слову ватажка, кинутися на табір (М. Коцюбинський); (2) В дуплі заховався Василь Чепиж. **Вичікує** снайпер, – потрібне терпіння! (І. Нехода); (3) Василюк **вичекав**, доки мати впорається та вийде, і, дочекавшись, підійшов до батька (Г. Епик); (4) Любина побігла. Милана **вичекала**, поки не стало видно Любини, пішла в напрямку лісу (А. Турчинська)). До цього треба також додати 7) регулярність граматичної норми, скорельованої із транспозиційними закономірностями певної лексеми: **амфітеатр**, у, ч. – ‘3. у знач. присл. **амфітеатром**. Колом, що поступово підвищується догори’ [17/1, с. 198]; (5) Салоніки розкинулись на горі, як і Константинополь, **амфітеатром** (М. Коцюбинський); (6) Справа і зліва, до самого краю берега, збігає **амфітеатром** пишний ліс (У. Самчук); **безкрай**, ю, ч. – ‘3. у знач. присл. **безкрай** (безкраю). Дуже, надзвичайно’ [Там само, с. 198]; (7) Як одкрити очі цьому темному, безщасному, але **безкрай** милому людові?.. (Дніпрова Чайка); (8) Хай знає весь світ, що ми **безкраю** на культуру могутні й багаті (П. Тичина); **батальйонний**, ого – як відтінок значення ‘у знач. ім. **батальйонний**, ного, ч. Командир батальйону’ [17/1, с. 377]; (9) **Батальйонний** весь час викликає нас на інструктаж (В. Кучер); (10) Коло просторої хати, що посеред села, командир полку радився з **батальйонними** й ротними (Б. Антоненко-Давидович); **аккумуляований**, а, е – як відтінок лексичного значення ‘у знач. прикм’ [17/1, с. 164]; (11) На Олександра Івановича вигляд цвинтарів завжди наганяв тугу, і він, щоб по-минуті швидше це місце **аккумуляованої** печалі, смикнув коня (Б. Антоненко-Давидович); **зняковільний**, а, е – ‘2. у знач. прикм. Який виражає, виявляє ніяковість, збентеження, засоромленість (про погляд, очі, голос і т. ін.)’ [16/3, с. 669]; (12) Гість підвів погляд на Ніну, що стояла серед хати у **зняковільній** позі, з опущеними руками й міцно стиснутими устами (С. Добровольський); (13) – Ти дуже кохаєш Златку?.. – Дуже... – А ти, доню? – Я теж, – прошепотіла Златка. Анка помовчала, пильно вдивляючись в **зняковільне** обличчя дочки (В. Малик); 8) регулярність валентних і сполучувальних потенціалів та інтенцій; 9) форми роду для прикметників, дієприкметників і т. ін.

Для лексикографічної практики в системі граматичних норм визначальним є послідовне розмежування ‘у знач.’ як окремого лексичного значення того чи того слова й відтінка в межах певного значення, оскільки останнє не виходить за лексико-значеннєвий простір, а перше – засвідчує силу транспозитора й відбиває закономірності «руху» категорійної семантики, що відбито в синтаксичному статусі лексеми, її семантичних відношеннях, зміні силового поля категорій. Заявлене диференціювання є особливо актуальним і значущим, оскільки стосується закономірностей використання тих чи тих утворень у синтагматичних моделях, конструюваннях висловлень різного обсягу. Граматична норма в таких випадках співвіднесена з категорійно-частиномовною семантикою, пор.: **бордо**, ‘невідм. 1. с. Сорт червоного вина’ [17/2, с. 599]; (14) – Угорське, шампан благородний, портвейн, **бордо** – от мої трюнки (М. Коцюбинський); (15) Іноді [майор] виймає олівець і щось підкреслює, посміхається захоплено, потім глибокодумно морщить брови, сьорбає **бордо** і пасе далі вугляними очима по шпальтах газети (І. Багрянний) і ‘2. у знач. прикм. Те саме, що **бордовий**’ [Там само, с. 599]; (16) Величезний букет одразу зробив і без того щирішу усмішку кутюр’є ще ширшою: троянди кольору **бордо** – його улюблені квіти (із журн.); **гвинт**, а, ч. ‘1. Стрижень, що має спіральну нарізку на зовнішній поверхні’ [17/3, с. 496–497]; (17) Скільки йому треба було зусилля, щоб ослабленими руками одкрутить **гвинти** люка... (В. Кучер); (18) – **Гвинт** наче й невелика штука, а без нього олії не зіб’єш (Григорій Тютюнник); ‘2. Частина рухового механізму пароплава або літака у вигляді лопатей, прикріплених на валу’ [Там само, с. 496–497]; (19) За кормою клекоче і піниється збита **гвинтами** вода, – корабель набирає швидкість (Д. Ткач); (20) Прямісінько на їхню машину, свистячи в повітрі **гвинтами**, пікірував фашистський літак (Ю. Збанацький); (21) Коменбі нагнувся і опустив руку за корму. Справді, **гвинт** був оповитий водоростями, мов слизькими зміями (В. Малик) і ‘3. у знач. присл. **гвинтом**, **гвинтами**. По спіралі’ [Там само, с. 496–497]; (22) Немов підхоплені гарячим вітром, звелись дибки командирські коні, **гвинтами** повернулись в повітрі і поринули в далечінь (О. Довженко); (23) Буває випустити оце їх [голубів] надвечір, а вони на radoщах підуть угору такими **гвинтами**, що ледве мріють над тобою у небесах (О. Гончар).

У (14), (15) і (17), (18), (19), (20), (21) витлумачуваним лексемам **бордо** (14), (15), **гвинт** (17), (18), (19), (20), (21) властиве адекватне відбиття навантаження граматичних норм: а) уживання в первинних синтаксичних внутрішньореченнєвих позиціях; б) реалізація інваріантних форм синтаксичного зв’язку; в) вияв основних різновидів семантичних відношень; г) постановня у спеціалізованих формально-синтаксичних функціях: (14), (18), (21) – правобічна валентнозумовлена позиція, предикативний реченнєвотвірний синтаксичний зв’язок у формі співвиразу (14) та координації (18), (21) [9, с. 45], суб’єктні семантичні відношення, синтаксична функція одного з двох головних членів речення – форма підмета, (15), (17) – лівобічна валентнозумовлена придієслівна позиція, підрядний прислівний субординативний зв’язок у формі сильного керування, об’єктні семантичні відношення, синтаксична функція другого члена речення – форма додатка, а в (19) відмінність лише у слабкому вияві керування. Натомість у (16), (22), (23) аналізовані елементи **бордо** (16), **гвинт** (22), (23) підтверджують асиметрію граматичної норми, оскільки вони виступають у вторинних синтаксичних внутрішньореченнєвих позиціях, реалізують варіантні форми синтаксичного зв’язку, вторинні різновиди семантичних відношень і виконують неспеціалізовані формально-синтаксичні функції: (16) – валентнонезумовлена приіменникова внутрішньореченнєва синтаксична позиція, підрядний прислівний субординативний синтаксичний зв’язок у формі прилягання, атрибутивне семантичне відношення, синтаксична функція другорядного

члена речення – форма означення; (22), (23) – валентнонезумовлена внутрішньореченнева синтаксична позиція, підрядний прислівний реченнєвомодифікаційний детермінантний синтаксичний зв'язок у формі прилягання, характеристизаційні семантичні відношення, синтаксична функція другорядного члена речення – форма обставини.

Граматична норма в лексикографічній практиці має два основні рівні – морфологічний і синтаксичний, до яких прилягає і словотвірний, що відбито в структурі словникової статті – її ліво- та правобічній частинах. У своїх реалізаціях граматична норма ґрунтована на усталених дефініціях і в ієрархії поста-тейного структурування орієнтована від найзагальнішого до менш загального, часткового і т. ін. Своїми морфологічними виявами вона охоплює усталені закономірності висвітлення системи частиномовних категорій. Цьому слугують або відповідні компоненти у правобічній частині словникової статті, або в лівобічній її частині. Останнє легко простежувано у відсилкових тезах на зразок ‘дієпр. до’, ‘дія за знач.’ та ін., що забезпечує доцентровість внутрішньословникових зв'язків. У першому випадку ‘дієпр. до’ у словниковій статті ініціальний правобічний тлумачний елемент констатує частиномовну семантику, а в лівій частині скваліфіковано форми роду в однині, пор.: ‘**вибулий**, а, е. Дієпр. акт. до **вибути**’ [17/2, с. 210]: (24) *І боєць Гай, і Юрій Брянський, і Саша Сіверцев, і Шура Ясногорська, всі навіки чи тимчасово вибулі з строю, мов щойно підіймалися вкупі з цим озброєним натовпом по білих сходах і вступили в цю залу* (О. Гончар); (25) *Напроти підпису вибулого члена колективу вказується дата його вибуття* (з навч. літ.). У таких і подібних випадках морфологічна норма – частиномовна кваліфікація – має опер-тям мовну системність з опертям на фіксовану кількість контекстів, що здебільшого мотивована потре-бою концептуального визначення використовуваних у словнику фактичних матеріалів. Останні вони мають відповідати тим критеріям, які укладачі вважають істотними для побудови словника. У цьому разі застосовуваний фактичний матеріал може бути обмежений хронологічними межами та певними ідеологічними настановами (підтвердженням є Словник української мови в 11-ти томах [16]) чи ґрун-туватися на матеріалах Національного корпусу мови [17]. Відсутність тих чи тих тлумачень реєстрових слів, непослідовне фіксування морфологізованих і семантизованих транспозитів мотивовано відносним обмеженням контекстів. Цікавим є те, що, наприклад, аналізована лексема **вибулий** у контекстах має ширший транспозиційний вимір, оскільки Національний корпус української мови (Український мов-но-інформаційний фонд Національної академії наук України: Український національний лінгвістичний корпус // http://lcorp.ulif.org.ua/virt_unlc/) засвідчує її в значенні, що мало би бути зінтерпретовано як ‘у знач. ім. **вибулий**, лого, ч.; **вибула**, лоі, ж. Той (та), хто вибув’: (26) *Певну роль у динаміці народонасе-лення відіграє механічний приріст, тобто різниця між чисельністю прибулих на постійне проживання і кількістю вибулих* (з навч. літ.); (27) *При зверненні за допомогою в наступному кварталі враховується середньомісячна сума одержаних аліментів, а не доходи вибулого* (з навч. літ.).

Синтаксичний рівень граматичної норми в словникарській практиці відбито в констатуванні осо-бливостей правобічної валентності дієслівних та інших лексем, а також у відбитті закономірностей синтаксичної функції певної лексеми або ж її похідного, пор., наприклад: **арештований**, а, е → ‘**арештовано**, безос. пред.’ [17/1, с. 257]: (28) *Не встиг я придивитись до живого й шумкого шахтарського життя кругом себе, як мене ...було арештовано й посаджено в Бахмутську тюрму* (С. Васильченко); **анормально** ‘у знач. пред.’ [17/1, с. 219]: (29) *Глумитися над світлою пам’яттю захисників Вітчизни – анормально і аморально* (з газ.); **відвойований**, а, е → ‘**відвойовано**, безос. пред.’ [17/2, с. 603]: (30) *Розливи Амуру не раз загрожували затопити все, що з такими труднощами було відвойовано в тайги* (з навч. літ.); **евакуйований**, а, е → ‘**евакуйовано**, безос. пред.’ [16/2, с. 452]: (31) – *Містечко, як ви зна-єте, пусте, – говорив Краснопольський сердитим надтріснутим голосом. – Мешканців евакуйовано* (О. Гончар). Послідовне відбиття синтаксичної норми, що охоплює також і відтінки лексичних значень, котрі ґрунтовані на видозміні синтаксичної функції реєстрового слова, зумовлює необхідність відбиття в лексикографії усіх динамічних тенденцій міжчастиномовних траснпозицій. Фіксація в реєстровому слові синтаксичного рівня транспозиції (29) та інші засвідчує перший ступінь динаміки граматичної норми. Згодом така видозміна (міжчастиномовний перехід) здебільшого набуває оморфологізування на зразок **анатомування** → ‘дія за знач. **анатомувати**’ [17/1, с. 206]: (32) *Анатомування людського тіла в хірургічній практиці має важливе значення для напрацювання навичок лікаря* (з навч. літ.); **водіння** → ‘дія за знач. **водити**’ [17/3, с. 227]: (33) *Не встигли зачинитися двері, як в’язні заходилися швидко мити підлогу, користаючись з того, що наглядач саме зайнятий **водінням** інших камер до вбиральні* (І. Багрянний); (34) *Юста-Грата Гонорія змалку жила в царі-городі Константинополі разом із братом, а коли брат **водінням** Пульхерії сів на стіл у Римі, то забрав із собою й сестру Юсту* (І. Білик); (35) *Він розумів, що зараз Валя показуватиме свій найвищий клас **водіння** машини* (В. Собко), що згодом набувають повної категоризації (семантичного ступеня транспозиції), поповнюючи частиномовне ядро повноцінними похідними утвореннями. Послідовне врахування критеріїв синтаксичної норми вимагає принципового перегляду реєстрового фонду й розгляду лексичного багатства (так, наприклад, компара-тиви варто розглядати як окремі лексеми та ін.).

Граматична норма в лексикографічній практиці завжди має опертям фундаментальну теоретичну граматику, оскільки всі констатовані статусні характеристики реєстрових слів – частиномовний ста-тус, закономірності внутрішньокатегорійного та міжкатерійного диференціювання та інше ґрунтовані до вичерпних дефініціях, класифікаційних і кваліфікаційних критеріях. Динаміка граматичної норми відбиває особливості видозміни певних тенденцій у класифікаційних, ідентифікаційних, кваліфікацій-

них та інших параметрах (пор., наприклад, видозміни в диференціації за морфологічними значеннями роду, числа іменників нульової відміни або динаміку тлумачення дієприкметника і под.), що набувають відповідного теоретичного осмислення та узагальнення. Відсутність загально визнаної вичерпної теоретичної граматики зумовлює часто внутрішньословникову непослідовність, хитання в морфологічній та синтаксичній категоризації реєстрових слів, відцентрові тенденції у внутрішньословниковій системі граматичних норм.

Граматична норма в словникарській практиці є одним із визначальних чинників повноцінного структурування кожної словникової статті та кваліфікації слова в його основних формах, відбиття його активних чи пасивних внутрішньокатегорійних та міжкатегорійних зв'язків. Перспективним є встановлення квантитативних параметрів внутрішньолексемних граматичних змін, визначення основних індексів трансформації відтінку в повноцінне лексичне значення слова, а також створення цілісного нормативно-граматичного словника з відбиттям у ньому основних тенденцій динаміки морфологічних і синтаксичних норм.

Література:

1. Балко М. В. Актуальні проблеми теорії словосполучення сучасної української мови : монографія / М. В. Балко. – Дніпропетровськ : Свідпер А. П., 2014. – 350 с.
2. Бацевич Ф. Частки української мови як дискурсивні слова : монографія / Ф. С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2014. – 288 с.
3. Вихованець І. Р. Розмовляймо українською : науково-популярне видання / І. Р. Вихованець. – К. : Пульсари, 2012. – 160 с.
4. Городенська К. Г. Українське слово у вимірах сьогодення : наукове видання / К. Г. Городенська. – К. : КММ, 2014. – 124 с.
5. Горпинич В. О. Морфологія української мови : підручник / В. О. Горпинич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.
6. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) : монографія / С. Я. Єрмоленко. – К. : Ін-т української мови НАН України ; Український науково-виробничий центр «Рідна мова» ; Довіра, 1999. – 431 с.
7. Єрмоленко С. Я. Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
8. Жовтобрюх М. А. Про один теоретичний аспект культури української мови / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1967. – № 3. – С. 53–60.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.
10. Загнітко А. П. Словник лінгвістичної термінології : поняття і терміни : у 4-х т. / А. П. Загнітко. – Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2012. – Т. 1. – 402 с.; Т. 2. – 350 с.; Т. 3. – 426 с.; Т. 4. – 388 с.
11. Загнітко А. П. Словник часток : матеріали і статті / А. П. Загнітко, А. С. Каратаєва. – Вид. друге, випр. і доп. – Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2013. – 400 с.
12. Загнітко А. П. Теорія граматики і тексту : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (Донецьке відділення), 2014. – 480 с.
13. Лендау І. Сидні. Словники : мистецтво та ремесло лексикографії / І. Лендау ; [пер. з англ.]. – К. : К.І.С., 2012. – 480 с.
14. Мустайоки А. Разновидности русского языка: анализ и классификация / А. Мустайоки // Вопросы языкознания. – 2013. – № 5. – С. 3–27.
15. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль : монографія / М. М. Пилинський. – К. : Наукова думка, 1976. – 288 с.
16. Словник української мови : в 11-ти т. – К. : Наукова думка, 1970–1981.
17. Словник української мови : у 20-и т. – К. : Український мовно-інформаційний фонд НАН України ; Наукова думка, 2010–2015.
18. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття : монографія / Л. Струганець. – Тернопіль : Астон, 2002. – 352 с.
19. Універсальний словник-енциклопедія / [редкол.: М. Попович (гол. ред.) та ін.]. – Вид. 4-е, випр. і доп. – Львів : ТЕКА, 2006. – 1432 с.
20. Широков В. А. Корпусна лінгвістика : наукове видання / В. А. Широков, О. В. Бугаков, Т. О. Грязнухіна та ін. – К. : Довіра, 2005. – 471 с.
21. Grochowski M. Słownik gniazdowy partykuł polskich / Maciej Grochowski, Anna Kisiel, Magdalena Żabowska. – Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 2014. – 398 s.

УДК 81'1:82-92:070

Супрун Л. В.

ЕКСПРЕСИВНИЙ СИНТАКСИС ВІСНИКІВСЬКИХ СТАТЕЙ ДМИТРА ДОНЦОВА

З'ясовано синтаксичні засоби апеляції до ментальності читачів часопису «Літературно-Науковий Вістник» («Вістник»). Здійснено спробу довести, що, актуалізуючи експресивний потенціал українського синтаксису, публіцист намагається стимулювати підсвідоме ввімкнення генетичної пам'яті реципієнтів інформації, а отже, зробити свою концепцію ближчою і зрозумілішою їм.

Ключові слова: експресивний синтаксис, Донцов-публіцист, «Літературно-Науковий Вістник» («Вістник»).

Выяснены синтаксические средства апелляции к ментальности читателей журнала «Литературно-Научный Вестник» («Вестник»). Сделана попытка доказать, что, актуализируя экспрессивный потенциал украинского синтаксиса, публицист пытается стимулировать подсознательное включение генетической памяти реципиентов информации, а значит, сделать свою концепцию ближе и понятнее им.

Ключевые слова: экспрессивный синтаксис, Донцов-публицист, «Литературно-Научный Вестник» («Вестник»).

The organization of the communicative process in the herald's articles has been done by Dmytro Dontsov with regard to the emotional atmosphere of the Ukrainian society, for the conceptualization of reality by means of the Ukrainian language is carried out in view of the accentuation of individualism and emotionalism. In spite of the negative attitude towards dominating mental features of the Ukrainian ethnos, the talented publicist was able to efficiently use one of the most powerful tools of informational and psychological influence – the emotional and estimative imagery of Ukrainian people – presenting it in the herald's narrative in a qualitatively modified way, however. The emotionality of Dmytro Dontsov is emphatic and expressive as well as filled with negativism.

The process of expressivity is especially distinct in the syntactical system of the periodical. Dontsov as a publicist takes into account all national and syntactical traditions, while giving preference to those which are most of all characteristic of the ethnical peculiarities of the linguistic behavior of Ukrainian people. By means of certain syntactical constructions, the journalist creates an intense emotional background for delivering information. Herewith, due to their emotional and expressive function, parceled constructions stand out among others.

Parceling is a parameter of the syntax of a free flow of perception characteristic of live colloquial speech. Due to their disharmonious nature, parceled constructions are most easily perceived by a common reader of journalistic information, for they reflect the process of unprepared, spontaneous communication. Moreover, in the herald's opinion journalism of Dontsov, parceled constructions are bearers of a strong emotional and expressive stream. With their help, the journalist tries to activate one of the most dominant features of Ukrainian mentality – emotionality – so that the reader does not remain indifferent to the information generated in the communicative system of the «Literary and Scientific Herald» («Herald»).

With communicative constructions, characteristic of live colloquial speech, D. Dontsov creates intense emotional support of communication.

Moreover, with the help of «Question-Answer» constructions, D. Dontsov tried to stimulate the emotional memory of the herald's readers and as a result – to reach his communicative purpose. The herald's editor uses them to attach a conversational nature to communication, to enliven the narration, to enter into and remain in contact with the reader.

He appeals to the mentality of the herald's readers in a rather emotional way, which is supposed to engage their inherited memory and thus – to make the journalist's conception closer and more understandable for the recipient of information.

Key words: expressive syntax, publicist Dontsov, «Literary-Scientific Herald» («Herald»).

Концептуалізація дійсності засобами української мови відбувається з акцентуацією індивідуалізму й емоційності. За переконанням філософів, поєднання цих духовних домінант не дуже сприятливе в поступі нації. Більш ефективним вважають західноєвропейський тип ментальності, де раціоналізм межує з індивідуалізмом, або російський, у якому емоційність доповнює колективізм. Емоціоналізм росіян знаходить вияв у зовнішніх формах – сваволі, бунті й розбійництві [див.: 1, с. 11–18]. Українська емоційність акумульована у внутрішньому світі, де «панує не холодний раціональний розсудок голови, але жагучий поклик серця...» [2, с. 59]. Зорієнтованість на внутрішньо-екзистенційний світ призводить до того, що українці підміняють реальне проживання певних ситуацій у зовнішньому світі їх уявним переживанням [5, с. 173]. Звідси неспроможність активно виборювати власні інтереси, ментальна схильність

українства до тужливості й відступу. Ці вади української ментальності поглиблюються внутрішньо спрямованим (інтровертним) індивідуалізмом українців. На відміну від західної людини, яка насамперед намагається досягти визнання в суспільстві (зовнішня (екстравертна) спрямованість індивідуалізму) і тому здатна впливати на соціум, українець зосереджений на особистому житті, внутрішніх переживаннях і тому часто залишається байдужим до соціальних проблем.

У цих нюансах української ментальності добре розумівся Дмитро Донцов. Він писав: «Емоціональною підставою нашого Санча-Панса, – є ослаблений інстинкт боротьби за існування, звихнене відчуття її законів, а наслідок того – ослаблена сила розумування» (Д. Д., Аг.больш.:691). Однак, незважаючи на негативне ставлення до домінуючих ментальних ознак українського етносу, талановитий публіцист зумів ефективно використати один із вагомих засобів інформаційно-психологічного впливу – емотивно-оцінну образність українців, щоправда, подавши її у вісниківському дискурсі якісно переродженою. У статтях Д. Донцова ми не знайдемо позитивнооцінних демінутивних утворень. Його емоційність пристрасна й експресивна, насичена негативізмом і подекуди агресією. «Емоціональною підставою життєвої філософії, бороненої в цім журналі, – наголошує редактор, – є прийняття боротьби за існування як незмінного факту, а звідси – ясне розуміння її законів, і що за тим іде – уміння не піддаватися оманам, не брати фатаморгану за дійсність...» (Д. Д., Аг.больш.:691).

Ураховуючи емоційну атмосферу українського суспільства, «глибокий емотивний елемент нашої психіки, який просвіщає й стаить розум, зміцнює переконання і відпорну силу» (Д. Д., Сов.мол. і ми: 28), Д. Донцов відповідним чином організував увесь комунікативний каркас своїх вісниківських статей. Особливо помітно процес експресивізації відбувся в синтаксичній системі часопису, дослідження чого становить мету нашої статті.

Донцов-публіцист ураховує всі національні синтаксичні традиції [див.: 3, с. 45], однак перевагу віддає тим із них, які найбільше відповідають етнічним особливостям мовної поведінки українців. Завдяки певним синтаксичним конструкціям журналіст створює насичений емоційний фон викладу інформації. 3-поміж інших своєю емоційно-експресивною функцією виокремлюються парцельовані конструкції.

Парцеляція становить собою параметр синтаксису вільного потоку свідомості, характерного для живого розмовного мовлення. Своєю дисгармонійністю парцельовані конструкції стають ще придатнішими для сприйняття пересічного користувача журнальної інформації, адже вони відтворюють процес не підготовленого, спонтанного спілкування. Сучасні мас-медіа дедалі ширше послуговуються цим дієвим впливовим засобом, підхоплюючи традиції провідних публіцистів початку ХХ ст.

Парцеляція – один із найпоширеніших синтаксичних засобів створення експресії в донцовському дискурсі. Очевидно, динамізм стилю вісниківського редактора спричинився до того, що досить активно в його викладі зазнають парцеляції однорідні присудки, як-от: *І сею зброєю гадають вони воювати з мнимими ворогами віри! Вчити молодь «правдивого патріотизму»!* (Д. Д., П. чи Екл.:176). Ці присудки навантажені емоційно-експресивною функцією. Завдяки парцеляції Д. Донцов робить виразний акцент на головному, створює в читача відчуття стрімкості зображуваних подій. Експресивна гострота посилюється, якщо парцелюванню підлягає група однорідних присудків, напр.: *Поза тим ся «вибранниця Бога» була найпрактичніша людина на світі. Вибирала позиції для війська, провадила наступ, чи не перша у Франції оцінила величезне значіння артилерії у війні. Прекрасно розуміла велику практичну роль морального і містичного чинника в організації мас. Замість до Парижа пішла до Реймсу, щоби кількома краплями олії на чолі дофана зробити з нього безсумнівного в очах мас володаря Франції* (Д. Д., Ж.д.:552). Такі конструкції допомагають Д. Донцову зобразити публіцистичного персонажа в бажаній тональності дієвості, ідентифікуючи тим самим життєві пріоритети самого журналіста.

Парцелювання однорідних підметів у досліджуваних дискурсах рідковживане. Інколи, бажаючи інтенсифікувати логіко-емоційне виокремлення предмета повідомлення, публіцист розміщує парцелят з абзацу, як-от:

В сім таборі йдуть напружені розшуки за ідеєю, за її змістовенням; спроби формулювати виразніше, конкретніше свою ідею, з огляду на загрозу тих двох «іслямів», розшуки за бракуючою їй суспільною ідеологією.

Розшуки неспокійні, тривожні (Д. Д., Персп.:456).

Емоційність цього інтексту поглиблена за рахунок повторення підмета. Оформлений таким чином сигнал емоційного стану автора адекватніше сприймає адресат.

Репрезентативними в донцовських статтях виявилися парцельовані додатки. Виконуючи функцію експресивного повідомлення, ці конструкції сприяють увиразненню об'єкта, на який журналіст уважає за потрібне звернути особливу увагу читача «Літературно-Наукового Вісника» («Вісника»), напр.: *3 Євангелії знаємо, що ся вірність перетерпіння до кінця – є запорука воскресення... Не тільки одиниць, а й народів* (Д. Д., Є.д., що є:81).

Прийом повторення, характерний для стильової манери Д. Донцова загалом, часто використаний і в процесі парцелювання додатків: *Ми дійсно переживаємо трагічну добу нашої історії. Добу, що висунула хмару проблем, що як Сфінкс зіжруть нас, коли їх не розв'яжемо* (Д. Д., П. чи Екл.:182). Явища експресії та оцінності інтенсифікуються, коли парцелят повторюється декілька разів, як у статті «Невільники доктрини», де публіцист за допомогою парцеляції докладно й терпеливо пояснює реципієнтам інформації, якою він хоче бачити свою «вітчину» (Д. Д., Н.д.:86).

Парцельовані обставини в донцовському дискурсі, як правило, експресивізують спосіб певної дії, напр.: *Нова ідея перемагає лише під знаком віддільності від інших, під знаком безоглядного проти-*

ставлення себе як зовнішньому світові, так і тим «нашим», які є і наші і ваші. *Не засадою – «треба скрізь приятеля мати»* (Д. Д., Вони і ми:388). На наш погляд, частота кореспондування таких конструкцій спричинена, окрім іншого, динамічним характером вісниківського викладу Д. Донцова. Волонтаризація української мовної ментальності передбачала перманентний заклик до дії. Важливо було розтлумачити читачам часопису, як потрібно діяти. Ураховуючи особливості національного світосприйняття, журналіст емоційно підсилює свою програму дій різними обставинними значеннями, як-от часу: *І скінчиться* (Термідор. – Л. С.) *мабуть хутко. Може за рік, може за два, може завтра* (Д. Д., Пр.:453); мети: *Це був «батіг». Але – непевний був край Малоросія! – був і «цукорок». На всякий случай* (Д. Д., Р.зр.:672) тощо. Такі обставини по-особливому деталізують й уточнюють повідомлення, тому вважаємо, що вони виконують експресивно-видільну функцію.

Парцельовані означення Донцов-вісниківець уживає дещо рідше. Однак і вони потрібні публіцистові як засіб емоційно-експресивного виокремлення певної ознаки, на якій він хоче акцентувати, напр.: *Інші типи потрібні, інші люди, подібні до давніх варягів... яких ваблять не кулішівські чернігівські затишки... а річі абстрактні – «щоб Дону шоломом іспить»... Не зносити, а формувати життя* (Д. Д., Санчо-Панца:601).

Намагаючись активізувати емоційну пам'ять читача-українофора, вісниківський редактор імітує розмовне мовлення, створює ефект невимуженості публіцистичного викладу за допомогою парцельованих складних речень. Особливо Д. Донцову імпонує парцелювання складнопідрядних речень. Воно дає журналістові змогу посилити експресію та інформативність виділеної конструкції, ускладнити її комунікаційну роль.

Переважає в донцовському дискурсі парцеляція підрядних з'ясувальних, як правило, з кількома підрядними. Закономірність поширення таких конструкцій стає очевидною, якщо зважити на роз'яснювальну функцію передової публіцистики переломних історичних періодів. Окрім того, нанизування однакових синтаксичних одиниць посилює емоційний вплив на реципієнта інформації. Тому-то констатуємо в Донцова: *Чи ж дивно, що при такій господарці не наступає нагромадження капіталу? Що жадна затрата капіталу не ремунерується? Що ніхто не хоче складати ощадностей до банків, ні купувати рент...* (Д. Д., Сум.маркс.:301).

Парцелювання у складнопідрядних реченнях підрядних обставинних частин також помітно впливає на експресивізацію журнального викладу, адже такі конструкції «формують мовлення логізоване, розчленоване, з чітко поставленими акцентами, що дає змогу зіставляти, протиставляти, акцентувати на тих чи тих елементах думки» [4, с. 59]. Усі ці чинники сприяють емоційному виокремленню вміщеної в парцеляті інформації, див., наприклад: *А тепер – накладають серпанок на блисучий міт, щоб не світив вічним докором. Щоб не заважав дрібним людям робити свої дрібні справи* (Д. Д., Коли вм.лег.:303).

Підрядні означальні парцеляти Д. Донцов використовує передовсім для логічного виділення пояснюваного іменника головної частини, напр.: *Сей націоналізм був непримиримий, «абсурдний», як сказалиб тепер. Який не числився з числами і вирахуванням* (Д. Д., Ж.д.:551). Такі синтаксичні утворення сприяють реалізації в донцовському дискурсі його важливих функцій, а саме комунікативно-прагматичної та емоційно-впливової.

На початку ХХ ст. провідні журналісти, намагаючись активізувати авторський монолог й оптимізувати діалог із читачами, почали використовувати у своїх публікаціях елементи розмовного синтаксису. Так, у вісниківський виклад Д. Донцова потрапили конструкції «питання – відповідь». За нашим переконанням, за допомогою цих структур публіцист прагнув стимулювати емоційну пам'ять реципієнтів ЛНВісника і як наслідок – зреалізувати свою комунікативну мету.

Основне функційне навантаження конструкцій «питання – відповідь» – зосередження уваги реципієнта на найважливіших, з погляду журналіста, моментах його дискурсу. Автор публікації звертається до читачів з питанням й одразу сам на нього відповідає, як-от: *Що криється за гаслами «словянства», «європейського Сходу», «Ліги народів сходу Європи», «вільної спілки» і пр.? Резигнація зі свого, на користь чужого історичного післанництва* (Д. Д., І.тр.:601). Безсумнівна емоційно-експресивна виразність таких структур. Її коефіцієнт збільшується, коли відбувається нанизування «питань – відповідей», як у вісниківській статті Д. Донцова «Згода в сімействі». Публіцист з'ясовує погляди своїх ліберально налаштованих опонентів за допомогою каскаду питань, як-от: *Що підкреслює у Франка літературна Пітія компактною більшістю?.. Що виудив другий критик в Ділі зі спадщини Франка?.. Що підкреслив у київських Вістях (28 V) Синько? Що підкреслює Комуніст того самого дня?.. Що в постаті Франка звернуло увагу д-ра В. Сімовича?.. Кому присвячує Назустріч (1934 ч.15) теплу згадку?.. Що підкреслюють в Лесі Українки?.. Що винайшов Дм. Дорошенко в творчості автора Заповіту?.. Що відкрили колишні приятелі молодості Петлюри в нім?.. Чи такий був Петлюра?.. Яку філософію радить д-р Ю. Липа?..* (Д. Д., Зг.в сім.:587-588). Детальні авторські відповіді на кожне з цих питань переконують читача в тому, що «не львиним молоком хочуть вони (опоненти. – Л. С.) годувати нове покоління, а всією кашкою для старих діабетиків» (Д. Д., Зг. в сім.:587).

Особливе зацікавлення в цьому ряду викликають ті багатокомпонентні конструкції, що вибудовані за схемою «повідомлення – питання – відповідь». У «Літературно-Науковому Вістнику» («Вістнику») трапляються навіть цілі публікації, архітектоніка яких являє собою кількаразове повторення зазначених структур, наприклад, стаття Д. Донцова «Єдине, що є на потребу (Новорічні рефлексії)». Спочатку журналіст розповідає про важливість характеру в людському житті. Далі дванадцять разів повторюючи

питання «Що є сила характеру?» (Д. Д., Єд., що є: 74-81), Донцов за допомогою розгорнутих відповідей розкриває всі значеннєві нюанси цього поняття.

Таким чином, «невгамовний публіцист та ідеолог» (О. Баган) емоційно апелює до ментальності читачів ЛНВісника, чим повинно стимулюватися підсвідоме ввімкнення їхньої генетичної пам'яті, а отже, концепція Донцова-журналіста має стати ближчою і зрозумілішою реципієнтам інформації. Комунікативний каркас вісниківських статей Д. Донцова вибудований з урахуванням емоційної атмосфери мовлення, журналіст створює насичений емоційний супровід комунікації. Парцельовані конструкції вносять у вісниківську публіцистику Д. Донцова потужний емоційно-експресивний струмінь. За їх допомогою журналіст намагається активізувати одну з домінантних рис української ментальності – емоційність – і тим самим зробити читача небайдужим до інформації, генерованої в комунікативній системі «Літературно-Наукового Вісника» («Вісника»). Вісниківський редактор використовує також конструкції «питання – відповідь» для надання комунікації характеру бесіди, поживлення викладу, налагодження і підтримання контакту з читачем.

Література:

1. Бердяев Н. Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности / Николай Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 208 с.
2. Бичко А. К. Менталітет української нації / А. К. Бичко // Етнонаціональний розвиток України : терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – С. 213–214.
3. Непийвода Н. Ф. Вплив соціальних факторів на розвиток синтаксичної системи української мови (на матеріалі науково-технічних текстів) / Н. Ф. Непийвода // Мовознавство. – 1996. – № 2–3. – С. 45–53.
4. Солганик Г. Я. Синтаксическая стилистика: сложное синтаксическое целое : учеб. пособие / Г. Я. Солганик. – М. : Высш. школа, 1973. – 214 с.
5. Старовойт І. С. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей: філософсько-історичний аналіз / І. С. Старовойт. – Тернопіль : Діалог, 1997. – 256 с.

Джерела ілюстративного матеріалу:

- Д. Д., Аг.больш. – Донцов Д. Агонія большевизму і Еклезіяст / Дм. Донцов // Вісник. – 1933. – Річник I. – Том III. – Книжка 9. – С. 673–694.
- Д. Д., Вони і ми – Донцов Д. Вони і ми / Дм. Донцов // Вісник. – 1936. – Річник IV. – Том II. – Книжка 5. – С. 370–388.
- Д. Д., Г.тр. – Донцов Д. Гальванізатори трупів / Дм. Донцов // Вісник. – 1935. – Річник III. – Том III. – Книжка 7–8. – С. 592–611.
- Д. Д., Єд., що є – Донцов Д. Єдине, що є на потребу (Новорічні рефлексії) / Дм. Донцов // Літературно-Науковий Вісник. – 1930. – Річник XXIX. – Том CI. – Книжка I. – С. 74–85.
- Д. Д., Ж.д. – Донцов Д. Жанна д'Арк (Історія і легенда) / Дм. Донцов // Літературно-Науковий Вісник. – 1929. – Річник XXVIII. – Том XCIX. – Книжка VI. – С. 545–556.
- Д. Д., Зг. в сім. – Донцов Д. «Згода в сімействі» / Дм. Донцов // Вісник. – 1936. – Річник IV. – Том III. – Книжка 7–8. – С. 587–606.
- Д. Д., Коли в.лег. – Донцов Д. Коли вмирає легенда... (під Великдень) / Дм. Донцов // Вісник. – 1936. – Річник IV. – Том II. – Книжка 4. – С. 294–306.
- Д. Д., Н.д. – Донцов Д. Невільники доктрини / Дм. Донцов // Літературно-Науковий Вісник. – 1928. – Річник XXVII. – Том XCVII. – Книжка IX. – С. 69–87.
- Д. Д., Персп. – Донцов Д. Перспективи (по 25 травня 1926) / Д. Донцов // Вісник. – 1936. – Річник IV. – Том II. – Книжка 6. – С. 452–469.
- Д. Д., Пр. – Донцов Д. Процес / Д. Донцов // Літературно-Науковий Вісник. – 1930. – Річник XXIX. – Т. CII. – Книжка V. – С. 447–453.
- Д. Д., П. чи Екл. – Донцов Д. Патріа чи Еклезія? / Д. Донцов // Літературно-Науковий Вісник. – 1928. – Річник XXVII. – Том XCVII. – Книжка X. – С. 170–182.
- Д. Д., Р.зр. – Донцов Д. Роковини зради (1709–1929) / Д. Донцов // Літературно-Науковий Вісник. – 1929. – Річник XXVIII. – Том XCIX. – Книжка VII–VIII. – С. 672–676.
- Д. Д., Санчо-Панца – Донцов Д. Санчо-Панца в нашій дійсності / Дм. Донцов // Вісник. – 1934. – Річник II. – Том III. – Книжка 7–8. – С. 575–601.
- Д. Д., Сов.мол. і ми – Донцов Д. Совітська молодь і ми / Дм. Донцов // Вісник. – 1933. – Річник I. – Том I. – Книжка I. – С. 17–32.
- Д. Д., Сум.маркс. – Донцов Д. Сумерк марксизму (Тардє – Гітлер – Сталінська опозиція, – і ми) / Дм. Донцов // Вісник. – 1933. – Річник I. – Книжка 4. – С. 299–308.

УДК 811.163.1«17»(477.87-21)

Žeňuch Peter

CYRILSKÁ RUKOPISNÁ EDUKAČNÁ SPISBA V PROSTREDÍ MUKAČEVSKÉJ EPARCHIE V 18. STOROČÍ

Cyrilská rukopisná písomná tradícia, ktorá vznikala v 18. storočí prostredí Mukačevskej eparchie, je cenným pramenným materiálom. Vďaka takýmto textom si možno utvoriť obraz o aktuálnej kultúrnej i spoločenskej situácii i o uplatňovaní sa byzantsko-slovanskej tradície. Pre výskum týchto pomerov je potrebné poznať nielen lokálnu jazykovú prax, ale aj historicko-spoločenské i religiózne pomery. Osobitnú úlohu preto zohrali vlastné duchovné a nábožensko-kultúrne zdroje, ktoré ovplyvňovali aj obradovo latinské konfesionálne vplyvy. Zjednocujúcou zložkou však pre všetkých veriacich byzantsko-slovanského obradu v priestore Mukačevskej eparchie v 18. storočí bez ohľadu na etnickú či jazykovú príslušnosť jej nositeľov bola cirkevná tradícia, liturgický obrad a liturgický cirkevnoslovanský jazyk zapísaný cyrilským písmom.

КРiучові слова: *cyrilské rukopisné pramene, byzantsko-slovanská tradícia, cirkevné dejiny, kultúrne a historický vývin.*

Рукописна кирилична письмова традиція, що виникла у XVIII сторіччі в середовищі Мукачівської єпархії, є цінним джерелом досліджень, оскільки такі тексти створюють уявлення про актуальну культурну й суспільну ситуації, а також функціонування візантійсько-слов'янської традиції. Для вивчення таких відношень потрібно знати не тільки локальну мовну практику, а й суспільно-історичні та релігійні зв'язки. Важливе значення мають саме духовні й культурно-релігійні джерела, на які впливала обрядова латиномовна конфесійна писемність. Однак об'єднуювальними елементами для всіх вірян візантійсько-слов'янського обряду в середовищі Мукачівської єпархії у XVIII сторіччі незалежно від етнічної та мовної належності її носіїв були церковна традиція, літургійний обряд і літургійна церковнослов'янська мова, записана кириличним шрифтом.

У зв'язку з тим факт, що віряни Мукачівської єпархії належать до візантійсько-слов'янської традиції, пов'язаний не тільки з обрядом, літургійною мовою чи співом. Функціонування суспільства неможливо координувати за допомогою адміністративних, правових або догматично-релігійних принципів. Церковна спільнота – це насамперед живий організм людей-вірян, для яких важлива традиція, культура й духовність. Саме це спричинило до існування в середовищі Мукачівської єпархії делікатного різноманіття єдності, яке не варто розглядати шаблоном, стереотипно.

Ключові слова: *кириличні рукописні джерела, візантійсько-слов'янська традиція, церковна історія, культурний та історичний розвиток.*

Cyrillic manuscript written tradition of the Eparchy of Mukachevo in the 18th century is source material of great value. Thanks to such texts it is possible to get knowledge of the current cultural and social situation as well as the application of the Byzantine-Slavic tradition. Researching this not only local linguistic praxis but also historical-social and confessional conditions are necessary to know. Therefore, own spiritual and confessional-cultural sources played the specific role that affected also the ritual Latin confessional influences. Church tradition, liturgical rite and liturgical Church Slavic language written in the Cyrillic script, however, unified all believers of the Byzantine-Slavic rite of the Eparchy of Mukachevo in the 18th century regardless of ethnic or linguistic affiliation of its representants.

Key words: *Cyrillic manuscript sources, Byzantine-Slavic tradition, Church history, cultural and historical development.*

Vývin obyvateľstva východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi spája podobný kultúrny kontext, ktorý od najstarších čias určovali konfesionálne, spoločenské i politické podmienky, v ktorých sa formovala slovenská i rusínska religiózna a kultúrna identita. Práve historický vývin a kultúrne reálie prostredia, v ktorom sa tieto spoločenstvá formovali, utvorili podmienky pre zachovanie tradícií a kultúrnych hodnôt, ktoré im umožnili spoločne vstupovať do prirodzených historických i politicky integrovaných celkov. Takýto model identity založenej na komunikácii a kultúrnych interakciách dokonale vystihuje súžitie slovenského i rusínskeho obyvateľstva pod Karpatmi, kde sa obidve tieto kultúrne spoločenstvá počas storočí vzájomných kontaktov významne ovplyvňovali. Slováci a Rusíni na východnom Slovensku a v Zakarpatskej oblasti Ukrajiny od najstarších čias vystupovali vo všetkých dôležitých historických momentoch spoločne; neuskutočnil sa ani jeden spoločenský, konfesionálny či ekonomický pohyb, nevznikla ani jedna roľnícka vzburá, ani žiadne iné organizované či spontánne hnutie, aby sa na ňom spoločne nepodieľali Slováci a Rusíni¹. V spomínanom priestore obidve etniká

¹ Možno tu uviesť napríklad vzburu roku 1614 v Krásnom Brode, povstanie východoslovenských stolíc roku 1631 pod vedením Petra Čásara, kurucké i rákociovske povstania koncom XVII. a začiatkom XVIII. storočia či východoslovenské roľnícke povstanie roku 1831, v ktorých slovenskí i rusínski sedliaci bojovali spoločne [4, s. 3–5; 14, 466].

zblížovala aj konfesionalita, teda byzantsko-slovanský obrad, cirkevná únia, ekonomické a spoločenské zrovnoprávnenie duchovenstva východného rítu s obradovo latinským kňazstvom, gréckokatolícke vierovyznanie a orientácia na Rím a pápeža.

Osobitnú rolu v tomto procese zohrala najmä jezuitská Trnavská univerzita i viedenské Barbareum, na ktorých študovali významné osobnosti kultúrneho a konfesijného života slovenskej i rusínskej spoločnosti. Práve táto skutočnosť prispela k upevneniu pozitívnych vzťahov byzantsko-slovanského konfesijného prostredia so západnou, najmä slovenskou kultúrou ovplyvnenou latinskou konfesijnou tradíciou v priestore Mukačevskej eparchie. Formovanie kultúrnej identity veriacich tejto eparchie sa tak dialo prostredníctvom latinskej i cirkevnoslovanskej vzdelanosti.

Autormi latinských spisov, ktoré sa venovali byzantsko-slovanskému prostrediu v severovýchodnom prostredí Uhorska, boli tiež významní predstavitelia slovenského kultúrneho a spoločenského života. Patria tu osobnosti ako Matej Bel, slovenský polyhistor a vlastenec, ktorý v opisoch východoslovenských stolíc podáva obraz o rusínskom etniku; ďalej je to napríklad František Adam Kollár, ktorý pôsobil pri cisárskom dvore vo Viedni ako kustód a učenec. František Adam Kollár pripravil súpis argumentov podporujúcich starobylosť gréckej cirkvi slovanskej tradície v Uhorsku; jeho práca *De ortu, progressu et incolatu nationis Ruthenicae in Hungaria* vznikla v roku 1769, no hoci ostala v rukopise, slúžila potrebám cisárskej kancelárie. Poslúžila veľmi dobre aj biskupovi M. M. Olšavskému i A. Bačinskému v argumentácii v prospech starobylosti slovanskej cirkevnej tradície v habsburskej monarchii [13, s. 67–68]. Treba tu spomenúť, že gréckokatolíckym duchovným boli známe aj práce slovenského jezuitu Samuela Timona, najmä jeho dielo *Imago antiquae Hungariae* z roku 1733. Práve prostredníctvom Timonovho diela sa v priestore cirkvi byzantského obradu pod Karpatmi interpretovali výklady o autochtónnosti Slovanov v stredodunajskom priestore a o ich významnom postavení pri formovaní Uhorského kráľovstva. Timonove výklady o autochtónnosti Slovanov na strednom Dunaji a o počiatkoch kresťanstva pomohli gréckokatolíckym (uniátskym) vzdelancom (napríklad historikovi M. Bradačovi) pri dokazovaní cyrilo-metodského odkazu a tradície v prostredí mukačevskej byzantsko-slovanskej cirkvi [26, s. 23–24, 89–90; 25, s. 131–160].

O spolupráci rusínskych predstaviteľov so slovenským národno-obrodenským hnutím svedčí aj neskoršia účasť exponentov rusínskeho obrodovania (napríklad Adolfa Dobrianskeho, Jozefa Šoltýsa, Alexandra Danyckého, Michala Visianika) pri formulovaní *Memoranda uhorských Rusínov* (1849), ktoré vzniklo podľa *Žiadostí slovenského národa* (1848). Rusínski národovci vo svojom memorande podľa slovenského príkladu žiadali zavedenie materinského jazyka do škôl a do úradov v rusínskych oblastiach Uhorska, vydávanie rusínskych novín, primerané zastúpenie v úradoch a armáde. Miestny rusínsky básnik Michal Visianik dokonca publikoval svoje básnické diela v slovenskom časopise Orol tatranský, iní rusínski dejatelia publikovali v slovenských literárnych almanachoch, takým bol napríklad Petro Jančovyč, Danylo K. Najtman, A. Rubij, A. Labanc a i. Viacerí predstavitelia rusínskej inteligencie boli členmi Maticy slovenskej, alebo spolupracovali s ňou, takým bol biskup J. Gaganec, V. Dobrianskyj, K. Dobrianskyj, V. Ladomerskyj, P. Petrašovyč a mnohí ďalší.

Aj neskorší predstavitelia slovenského národnoobrodenského života sa živo zaujímali o rusínske prostredie, napr. Viliam Paulíni-Tóth, Ján Francisci, Andrej Radlinský, František Víťazoslav Sasinek, Jonáš Záborský, Ľudovít Štúr a pred nimi aj Juraj Ribai, ale najmä Pavol Jozef Šafárik, ktorý vo svojom spise *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* nazval región východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi «*terrou incognitou*». Toto pomenovanie bolo motivované predovšetkým nedostatočnými poznatkami z oblasti rozšírenosti rusínskej kultúry a jazyka.

Vzdelaneckú vrstvu v prostredí obyvateľstva byzantsko-slovanského obradu na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi (dnešná Zakarpatská oblasť Ukrajiny) tvorili najmä kňazi a učители, ktorí v prostredí Mukačevskej eparchie vplývali na formovanie kultúrnej identity jej veriacich. Podmienky, v ktorých títo miestni vzdelanci byzantsko-slovanskej tradície získali svoje vzdelanie, bolo však ovplyvnené latinskou písomnou tradíciou i slovenskými písomnosťami, ktoré významne pôsobili na miestnu cirkevnoslovanskú spisbu.

Miestni gréckokatolícki vzdelanci získali svoje nielen na jezuitskej univerzite v Trnave či vo viedenskom Barbareu, ale po vzniku bohosloveckého a učiteľského seminára študovali aj v seminári Užhorode. Študenti teológie po vysvätení získali tak postavenie a práva, ktoré patrili šľachtickému stavu v Uhorsku. Všetky šľachtické práva patrili rovnako rímskokatolíckemu i gréckokatolíckemu duchovenstvu, čo im umožňovalo zúčastňovať sa na zasadnutiach miestnej správy. Všetka moc v gréckokatolíckej cirkvi na východnom Slovensku a v Podkarpatskej Rusi sa podľa Andreja Deška sústredovala v rukách biskupov [2, s. 540], ktorých podľa zvykového práva vyberá kráľ spomedzi najdostojnejších neženatých kňazov. A. Deško ich označuje tradičným termínom «*бѣльцы*». Kráľ svoj výber dal vždy potvrdiť pápežovi. Po zverejnení pápežskej buly nasledovala chirotonizácia takto zvoleného kandidáta na biskupské svätenie. Biskupské svätenie sa uskutočňovalo prostredníctvom karpatských (myslí sa tu na rumunských) alebo haličských biskupov: «Духовная власть сосредоточивается въ особѣ епископовъ, которые избираются королемъ государства изъ достойнѣйшихъ и притомъ безженныхъ священниковъ, бѣльцовъ, а не монаховъ. Потомъ по утверждѣніи папскою булою, они посвящаются или въ карпатскихъ епархіяхъ, или въ Галиціи» [2, s. 540]. A. Deško pritom poukazuje aj na skutočnosť, že v jednej z dvoch gréckokatolíckych eparchií žijú aj slovenskí veriaci byzantského obradu: «Епархій русскихъ двѣ, одна мункачевская, другая пряшевская; къ этой послѣдней принадлежать не одни русскіе, но и словаки» [2, s. 540]. O biskupovi Vasiľovi Popovičovi Andrej Deško píše, že je vlastne prvým biskupom, ktorý nenosí bradu, ani dlhé vlasy: до нашего еще времени русскіе епископы, по древнему православному обычаю, носили бороду и длинные волосы, но епископъ мункачевскій Василій Поповичъ первый явился на посвященіе 1838 года въ Львовѣ безъ бороды и съ обстриженными волосами, къ

немалому удивленiu naroda [2, s. 541], a dodáva k tomu, že už iba podaktorí starí kňazi nosia bradu: «Что касается до священниковъ, то изъ нихъ лишь не многіе старики украшаютъ себя бородами» [2, s. 541]. Poznámka Andreja Deška o nosení brady istým spôsobom evokuje snahu miestneho gréckokatolíckeho kléru pripodobniť sa rímskokatolíckym duchovným, s ktorými ich zrovnoprávnil diplom kráľa Leopolda I. z roku 1692. Treba pripomenúť, že vyrovnanie sa gréckokatolíckeho duchovenstva s latinským klérom bol dlhotrvajúci a náročný proces. Leopold diplomom z roku 1692 síce oslobodil s Rímom zjednotených duchovných byzantského obradu od poddanskej povinnosti v Uhorsku, lebo sa zdôrazňovalo, že žiaden katolícky duchovný bez ohľadu na obrad nesmie zotrvať v poddanstve. No až diplom Karola III. vydaný roku 1721 oslobodil od poddanských povinností aj rodinných príslušníkov gréckokatolíckeho kléru. V konečnom dôsledku táto prax v prostredí byzantskej cirkvi slovanskej tradície v Karpatoch umožnila vznik osobitnej či uzavretej vrstvy, sociálnej skupiny, do ktorej sa iba vo výnimočných prípadoch (najmä vykúpením z poddanstva, tzv. *manumissio*) bolo možné dostať aj iným adeptom (napríklad sedliakom) ako tým, ktorí pochádzali z kňazskej rodiny [17, s. 82].

Ľudovít Haraksim o sociálnom a kultúrnom postavení duchovných gréckokatolíckej cirkvi v spoločnosti v tejto súvislosti uvádza, že gréckokatolícke duchovenstvo sa však ani po tomto spoločenskom vzostupe nevyčlenilo z rusínskej spoločnosti, ako sa to stávalo s tými Rusínmi, ktorí získali armales a stali sa šľachticmi, alebo s tými, ktorí pri hľadaní obživy prenikli do miest a mestečiek východného Slovenska a Zakarpatska [5, s. 13–14]. Títo Rusíni sa spravidla disimulovali, t. j. vyčlenili sa z rusínskej spoločnosti a primkli sa k tým vrstvám nerusínskeho obyvateľstva, ku ktorým patrili podľa svojho spoločenského zaradenia a sociálneho postavenia. V praxi to znamenalo, že drobní zemaná a armalisti rusínskeho pôvodu sa pridali k ostatnej šľachte (prevažne maďarskej) a rusínsky mestský živel rozmnožil rady mestskej chudoby. Jedni aj druhí sa vyčlenili z rusínskej spoločnosti, nepodieľali sa na jej živote. Platí to aj o takzvaných rusínskych honoratióroch, t. j. osobách živiacich sa duševnou prácou, ktorých počet v období «zlatého veku» A. Bačinského značne vzrástol. Títo honoratori pochádzali, okrem nepatrných výnimiek, z mnohých rodín gréckokatolíckych kňazov. Po získaní vzdelania sa nemohli uplatniť v rusínskom prostredí, lebo Rusíni nemali inštitúcie, v ktorých by sa boli uchytili. Hľadali teda existenciu inde, v nerusínskom prostredí, v ktorom strácali rusínsky charakter, rusínske vedomie, odnárodňovali sa.

Uvádzané skutočnosti svedčia nielen o budovaní duchovného stavu, ale aj o formovaní inteligencie z radov predstaviteľov kultúrneho i spoločenského života spätých s byzantským obradom. Zároveň sa tak možno do popredia dostávajú aj zložité sociálne, etnické a jazykové pomery v prostredí cirkvi byzantsko-slovanského obradu v Mukačevskom biskupstve. Dokazujú to práve písomné pamiatky, ktoré vznikali v priestore bývalej Mukačevskej eparchie a ktorých autormi boli práve predstavitelia kultúrneho a duchovného života v prostredí miestnej byzantsko-slovanskej cirkvi. Takým je napríklad historicko-výkladový a edukačný cyrilský rukopisný spis Michala Bradača s názvom *Исторія церковная Новаго Завету* z konca XVIII. storočia. Obsahuje výklad dejín cirkvi od apoštolov po najnovšie obdobie a výklady učenia otcov cirkvi. M. Bradač v spise podáva aj výklad o pôvode heréz v cirkvi, o schizme, husitizme a o protestantskom učení.

Michal Bradač (1740–1815) bol významným gréckokatolíckym historikom. Bol bratom mukačevského vladky Jána (1767–1772). Vyučoval v užhorodskom kňazskom seminári a v období «zlatého veku» Mukačevskej eparchie na prelome XVIII. a XIX. storočia úzko spolupracoval s osvieteným gréckokatolíckym biskupom Andrejom Bačinským. V roku 1790 sa Michal Bradač stal košickým vikárom Mukačevskej eparchie a od roku 1809 aj generálnym vikárom Mukačevskej eparchie. V roku 2009 sa v knižnici Gréckokatolíckej teologickej fakulty Prešovskej univerzity podarilo nájsť odpis výkladu dejín M. Bradača. V spise *Исторія церковная Новаго Завету*, ktorý bol počas našich archívnych výskumov v roku 2007 uložený v knižnici Užhorodskej národnej univerzity, M. Bradač venuje osobitnú pozornosť slovanskej liturgickej tradícii, byzantsko-slovanskému obradu a príchodu Konštantína a Metoda na Veľkú Moravu i prekladaniu biblických a liturgických textov do cirkevného jazyka. Zaoberá sa pôvodom Slovanov, poukazuje na dôležitú úlohu prvých veľkomoravských vladárov Mojmira, Kocel'a, Rastislava i Svätopluka pri formovaní kráľovstva, ktorého najväčší počet obyvateľstva i krajov utvoril Uhorsko. V spise venuje pozornosť zásluhám slovanských učiteľov sv. Cyrila a Metoda pri šírení viery a slovanského jazyka v liturgii nielen medzi obyvateľmi Veľkej Moravy, ale prostredníctvom ich žiakov aj obyvateľom českých krajov, Poľska, Bulharska i Rusi. V jeho historických spisoch i v ďalších cyrilských rukopisných pamiatkach z nášho priestoru sa možno stretnúť s pomenovaním Slovákov ako «*Товму, Славы, Славяне, Словаки*» [24, s. 114], pričom práve termín *Sloviak (Slovjak)* je nárečovou obmenou etnonyma *Slovák* na východnom Slovensku. Ján Stanislav v tejto súvislosti uvádza aj príklady vlastných mien, ktoré sú známe z východoslovenského i ostatného slovenského územia, napríklad Noviak či Suroviak [15, s. 8]; patria však sem aj také tvary ako Skybjak, Babjak, Hutorjak, Starjak, Dzuriak a ďalšie. V lexéme *Sloviak/Slovjak* sa vyskytuje zmäknutý konsonant *v'*, ktorý v rámci mäkkostnej korelácie tvorí pár s nezmäknutou spoluhláskou *v*. Práve mäkkostná korelácia *b-b'*; *p-p'*; *m-m'*; *v-v'* sa spolu s mäkkými spoluhláskami *š'* a *ž'* uplatňuje vo východoslovenských nárečiach takmer v nezmennej podobe až podnes. Osobitne výrazne sa uvedená mäkkostná korelácia zachovala najmä v sotáckej a užskej jazykovej oblasti [12, s. 254].

Michal Bradač sa vo svojom výklade dejín cirkvi v slovanskom prostredí opiera o klasikov antickej historiografie ako je Jozef Flavius, židovský kňaz, učenec a historik, ktorý pôvod Slovanov vykladá od Jafeta, Noemovho syna. M. Bradač preberá túto v európskej renesančnej a barokovej spisbe rozšírenú mienku zo spisu Izidora zo Seville *Origines sive Etymologiae*. Ďalej cituje Strabóna a jeho dielo *Geographica*, Konštantína Porfýrogeneta a jeho výklady o území, ktoré obývajú Chorváti, Srbi i o provincii v Dalmácii z diela *O spravovaní ríše*. Cituje tiež Prokopia, gréckeho historika, ktorý vo svojom opise vojen cisára Justiniána s Peržanmi, Vandalmi, Gótmí prináša cenné správy o Slovanoch na dolnom Dunaji, ktorých označuje termínom *Sklabénoi*. M. Bradač

vyberá citáty a opisy Slovanov z takých diel, ako je *Kyjevsko-pečerský paterik* (zo začiatku XIII. storočia), ďalej z Nestorovho letopisu *Повѣсть временныхъ лѣтъ*, z *Dlugošovej kroniky*, rukopisného *Synaxára*, zbierky kánonických životov svätých a legiend k sviatkom cirkevného roka a tiež od Johana Aventina (1477–1534), bavorského humanistického historika, ktorý je autorom spisu *Annalium Boiorum libri VII*, ktoré je veľmi cenené slovenskou i slovanskou historiografiou, lebo sa v ňom opisuje bitka pri Bratislave roku 907 i ďalšie významné udalosti až do roku 1460. Dielo je cenné aj preto, že obsahuje výpisky z celého radu prameňov, z ktorých sa nám mnohé podnes už nezachovali. Bradač pozná aj práce Michela Le Quiena (1661–1733), francúzskeho historika a teológa, autora komparatívneho historicko-teologického spisu o východných a orientálnych kresťanských cirkvách *Oriens christianus in quatuor patriarchatus digestus, in quo exhibentur Ecclesiae patriarchae caeterique praesules totius Orientis* (Paríž, 1740) a práce maronitu Giuseppa Simona Assemaniho (1687–1767), ktorý sa po štúdiách v Ríme z poverenia pápeža Klimenta XI. venoval získavaniu a katalogizácii rukopisov, vrátane najstarších slovanských liturgických textov. Známy je aj ako autor šesťzväzkového diela *Kalendarie Ecclesiae Universae* (1755–1757).

M. Bradač poznal aj spis Andreja Dandola (1306–1354), benátskeho dóžu a autora latinskej kroniky o pokrsťaní a dejinách Chorvátov. Ako vidno, výrazne sa tu inšpiroval myšlienkami ilyrizmu, ktoré významne vplývali aj na myslenie slovenskej historiografie [7]. Svedčí o tom napríklad ďalšia Bradačom citovaná vtedajšia moderná historiografická práca Juraja Ratkaja (1612–1666), záhrebského kanonika a historika, *Memoria regnum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, ktorá vyšla v Záhrebe v roku 1652; jej reedíciu vydalo viedenské vydavateľstvo Kurzbecka ešte aj v roku 1772. Práca bola dostupná pre gréckokatolíckych historikov práve v období, keď sa v Užhorode utvárali podmienky na edukáciu gréckokatolíckeho kléru vo vlastnom seminári. Bradač cituje aj Pavla Julinaca (1731–1785), vlasteneca, diplomata a dôstojníka ruskej armády, ktorý v roku 1765 v Benátkach publikoval spis *Краткое введение въ исторію происхожденія славено-сербскаго народа*, v ktorom opísal srbské dejiny. Pozná aj Daniela Farlata a jeho spis *Illyricum sacrum* (Benátky 1751–1819), kde vysvetľuje pôvod cirkvi v Illyricu a porovnáva ho s prostredím cirkvi v Mukačevskej eparchii.

V argumentácii o pôvode Slovanov, najmä však o ich religiozite sa M. Bradač opiera o Joachima Pastoria de Hirtenberga (1611–1681), ktorý bol predstaviteľom luteranizmu a priaznivcom kalvinizmu a arianizmu v Poľsku. Práve domáce prostredie ovplyvnené kalvinizmom a arianizmom Pastoriovi umožnilo financovanie pobytov na zahraničných univerzitách v Holandsku, Anglicku a vo Francúzsku, kde v roku 1652 publikoval latinský spis, v ktorom opisuje vojny s kozákmi. Vysvetľuje však v ňom aj pomenovania jednotlivých slovanských národov. V súvislosti s vysvetlením pôvodu Slovanov sa M. Bradač odvoláva aj na prácu prvého českého slavistu, ktorý sa venoval kultúrnej histórii a etnológii Slovanov, Václava Fortunáta Durycha (1735–1802). Jeho dizertácia *De Slavo-Bohemica Sacri Codicis versione* vyšla v Prahe v roku 1777. Skutočnosti súvisiace s osobitosťami byzantsko-slovanskej cirkvi vo východoslovanskom priestore M. Bradač preberá od Ihnatija Kulčynského, významného činiteľa gréckokatolíckej cirkvi v Bielorusku, v Poľsku a na Ukrajine, ktorý vyštudoval v Ríme, kde sa stal aj generálnym prokurátorom baziliánskej kongregácie a vydal niekoľko pozoruhodných spisov z dejín cirkvi byzantského obradu, ku ktorým patrí aj latinský spis *Ideál ruskej cirkvi*, ktorý vyšiel v Ríme v roku 1773. Reprint Kulczyńskiego diela *Specimen Ecclesiae Ruthenicae: ab origine susceptae fidei ad nostra usque tempora in suis captibus seu primatibus Russiae cum S. Sede apostolica Romana semper unitae per Ignatium Kulczynski* vyšiel ešte aj v roku 1859 a ako faksimile tiež v roku 1970. M. Bradač cituje aj Alexandra Gwagnina (1538–1614), vydavateľa a autora viacerých historicko-geografických prác. A. Gwagnin ovládal latinčinu, nemčinu, poľštinu, ruštinu a litovčinu, čo sa odrazilo aj v jeho diele *Sarmatae Europaeae descriptio*, v ktorom okrem geografického náčrtu a hospodárskej činnosti podal opis ľudových i religióznych obyčají obyvateľstva Moskovskej Rusi, Poľska, Litvy, Pruska a Livónska (územia, ktoré zahŕňa dnešné Estónsko a Lotyšsko). M. Bradač cituje aj ďalších autorov, ako napríklad Štefana Salagia, uhorského cirkevného historika druhej polovice XVIII. storočia a jeho dielo *Status ecclesiae Pannonicae* z roku 1777, odkiaľ sú prevzaté doklady o pohanských bohoch Slovanov v najstaršom období, ďalej kardinála Baronia (1538–1607), zakladateľa modernej katolíckej historiografie, i jeho kritika Antona Pagia (1624–1699), cituje tiež Gerarda Johanna Vossia (1577–1649), holandského filozofa, historika a teológa, zostavovateľa etymologického slovníka latinského jazyka, Debreczena (Debreceni Ember Pál), protestantského kňaza pôsobiaceho v Debrecíne, ktorý študoval na univerzitách v Nemecku, ktorého zasa citoval známy Adolf Lampe vo svojom spise *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania* (Utrecht 1728), v ktorom sa opiera o Debreczenov výklad dejín cirkvi; dokonca v tejto súvislosti M. Bradač uvádza aj Mosheima (1693–1755), nemeckého protestantského cirkevného historika.

M. Bradač sa však sústredil najmä na dejiny a pôvod miestnej kresťanskej tradície, vychádza zo Samuela Timona, jezuitu, polyhistora slovanského pôvodu, pedagóga a zakladateľa kritickej historiografie, ktorý pôsobil v Košiciach i v Užhorode. V spise *Исторія церковная Новагого Завѣту* M. Bradač cituje Timonovu prácu *Imago antiquae Hungaricae* z roku 1733, z nej preberá názvy slovanských kmeňov a inšpiruje sa ideou o autochtonnosti Slovanov v stredodunajskom priestore i myšlienkou o účasti Slovákov pri formovaní Uhorského kráľovstva. M. Bradač prikladá osobitnú váhu príchodu Konštantína a Metoda na Veľkú Moravu a prekladaniu biblických a liturgických textov do cirkevného jazyka, vysvetľuje aj úlohu prvých veľkomoravských vládcov Mojmíra, Kocela, Rastislava i Svätopluka pri formovaní kráľovstva, ktorého najväčší počet obyvateľstva i krajov utvoril Uhorsko. V spise *Исторія церковная Новагого Завѣту* M. Bradač venuje pozornosť zásluhám slovanských učiteľov sv. Cyrila a Metoda pri šírení slovanského jazyka v liturgii nielen medzi obyvateľmi Veľkej Moravy, ale ich prostredníctvom aj medzi obyvateľmi českých krajov, Poľska, Bulharska i Rusi [24, s. 113–115].

Акýmsi predchodcom Bradačovej historiografickej práce je krátky výklad o dejinách cirkvi byzantsko-slovanského obradu z konca 40. rokov XVIII. storočia s názvom *Памятноє, ѿ обращеній к' вири Христовой Народа Славе́нского*, ktorý sa nachádza v rukopisnom katechizme z Mukačeva. Rukopis sa zachoval značne poškodený; je uložená v Knižnici Stefanyka vo Lvove. Chýba mu titulný list, mnohé strany vplyvom vlhkosti sčernali a niektoré listy sa už rozpadávajú. Na fol. 33v a 40v sa nachádzajú rozličné zápisy a skúšky pera; pri niektorých sa nachádza latinkou zaznamenaný rok *Anno 1747(?)*. Na marginálii listu 17r je text zapísaný iným typom písma a pravdepodobne aj inou rukou v znení *Списася оу мокачови году 1773 Андріємъ Грѣбовскимъ*. Na fol. 32r-33r sa nachádza katechéza či výklad k piatim fázam prijatia krstu slovanskými národmi v Kyjevskej Rusi, ktorý je inšpirovaný pečerským Nestorovým letopisom, v ktorom sa prvá fáza pokrstenia Slovanov vzťahuje k apoštolovi Andrejovi, druhá k apoštolom rovným Cyrilovi a Metodovi, tretia k obdobiu patriarchu Fotia, štvrtá je spätá s pokrstením kňažnej Oľgy a piata s krstom kyjevského kniežaťa sv. Vladimíra [16]. V spomínanom katechizmovom výklade učenia o dejinách byzantskej cirkvi sa však uvádza aj odkaz na bulu *Industriae* pápeža Jána VIII. z roku 880, ktorá je adresovaná veľkomoravským vladárom a dovoľuje sa v nej nielen používanie slovanskej liturgie, ale nariaďuje sa čítanie evanjelia pri bohoslužbách v slovanskej i latinskej reči. Za týmto textom nasleduje doklad prevzatý od archidiakona Tomáša zo Splitu (lat. Spalatum) (1200-1268), autora kroniky splitských biskupov i archidiakonov *Historia Salonitana*, kde sa hovorí o slávení obradov v slovanskom jazyku vo oblasti Dalmácie. Uvádza, že aj tu, v tomto priestore, sa rozvíjali dve formy západného kresťanstva, ktoré slávili obrady rímskej cirkvi v latinskom i slovanskom jazyku. Toto prirovnanie sa vykladá v súvislosti s používaním slovanského bohoslužobného jazyka v cirkvi byzantsko-slovanského obradu v Uhorsku. Zároveň tu treba upozorniť na skutočnosť, že po reformnej Lateránskej synode roku 1059 a neskôr aj po miestnej synode v Splitu v roku 1060 sa rozhodlo, že klerici musia pred vysvätením ovládať latinský jazyk, lebo ten, kto po latinsky nevie, nesmie byť vysvätený za kňaza. Závery Splitskej synody potvrdil pápež Alexander II. (1061-1073) a následne aj pápež Gregor VII. (1073-1085), ktorý sa usiloval presadiť reformné hnutie v cirkvi západného obradu po schizme. V období po páde Veľkej Moravy, keď časť veľkomoravského kléru odišla za hranice krajiny, teda aj do Čiech, v neobývanom kraji okolo Sázavy pri mníchovi a kňazovi Prokopovi sa začiatkom XI. storočia začalo formovať spoločenstvo eremitského života. Neskôr pri pustočniach vznikol a bol vystavaný Sázavský kláštor ako ďalšie slovanské kultúrne centrum, ktoré sa snažilo o zachovanie cyrilo-metodského diela v slovanskom jazyku. Po smrti sv. Prokopa v roku 1053, a keď Spityhnev II. (1055-1061) vyhnal mníchov zo Sázavského kláštora v roku 1057, Vratislav II. (1061-1092), jeho nástupca na kniežacom tróne, sa snažil obmedziť postavenie pražského biskupstva, ktoré bolo v područí franského kléru. V roku 1063 od pražskej diecézy preto oddelil moravskú časť a utvoril olomoucké sufragánne biskupské sídlo podriadené mohučskému (Mainz) arcibiskupovi. Hoci Vratislav II. v roku 1063 do Sázavského kláštora povolal slovanských mníchov, už spomínaný pápež Gregor VII. (1073-1085) jeho žiadosť o povolenie používať slovanský jazyk pri slávení bohoslužieb i pri čítaní Svätého písma rázne odmietol [24, s. 119-120]. O ďalších neprijateľných aktivitách českého i moravského latinského prostredia voči zachovaniu byzantskej tradície v Uhorsku hovorí tiež podobozrievavosť olomouckého biskupa Bruna, ktorý vo svojom liste z roku 1273 adresovanom pápežovi Gregorovi X. (1271-1276) vyjadruje obavu z posilňovania cirkvi byzantského obradu v Uhorsku, pričom tvrdí, že práve príliv východných kresťanov môže v Uhorsku šíriť od Ríma odtrhnuté sekty. V práci J. Huseka (1925, 62) sa uvádza ešte aj to, že počas vlády Karola Róberta a Ludovíta z Anjou (1301-1342; 1342-1382) sa začína zintenzívňovať boj proti slovanským a gréckym schizmatikom [6, s. 62], hoci ani za týmto konštatovaním nemožno zistiť snahu o praktické vyhladenie slovanskej cirkvi. Opatrnosť pri šírení byzantskej cirkevno-obradovej praxe či tradície bola na začiatku vlády Anjouovcov zdôvodnená predovšetkým nástupom valašskej kolonizácie. Š. Marinčák k tomu uvádza, že existuje záznam z roku 1273 o existencii pútnickej kaplnky Panny Márie na Spiši, kde sa popri latinskom obrade uchovával aj obrad «starosloviensky» [10, s. 10]. Podľa náznakov sa ľud prichádzajúci na púť z ďaleka modlil modlitbu *Богородице дѣво* «juxta traditionem». Vo valašskej kolonizácii olomoucký biskup Bruno vidí posilňovanie byzantskej tradície v Uhorsku. Pravdepodobne aj pod vplyvom schizmy sa takéto uplatňovanie byzantského kresťanstva v Uhorsku pokladalo za bludárstvo či sektárstvo [9, s. 34-62].

Pravda, vedomie o cyrilo-metodskej identite kresťanstva rezonovalo aj po páde Veľkej Moravy v obradovo latinskom prostredí na Slovensku, v Čechách, Chorvátsku i Poľsku, najmä v legendách, povestiach či kronikách [23]. Napríklad *Dalimilova kronika* zo začiatku XIV. storočia poskytuje údaje o Metodovi ako o arcibiskupovi, ktorý slávil obrady v slovanskom jazyku. V kronike sa hovorí o tom, ako Bořivoj zasadol po otcovej smrti na kniežací stolec v Čechách. V tom čase bol Svätopluk vládcom na Morave a české knieža mu bolo podriadené, preto mu Svätopluk nariadil prijať krst od Metoda, moravského arcibiskupa, ktorého Dalimil vo svojej veršovanej kronike označuje za *Rusína*: «Ten arcibiskup Rusín bieše, mši slovensky slúžieše», čo, pravda, neznamená jeho etnickú rusínsku príslušnosť. Práve v tom čase, keď vznikala *Dalimilova kronika*, boli rozšírené predstavy o bulharsko-ruskom pôvode byzantskej vzdelanosti v slovanskom kontexte. Latinský západ však byzantsko-slovanskú cirkev pokladal za heretickú či sektársku. Práve v tomto treba hľadať vysvetlenie *Dalimilovho* označenia Metodovej konfesionalnej príslušnosti. *Dalimilova kronika* vznikla v XIV. storočí, teda v období, keď sa v Uhorsku šírila aj valašská kolonizácia a opätovne do slovanského prostredia prenikala byzantská cirkev spolu s cirkevno-slovanským liturgickým jazykom z východoslovanského prostredia. Označenie Metoda za Rusína teda znamenalo jeho religióznu, obradovú, byzantsko-slovanskú identitu [26, s. 23].

Ďalším cyrilským spisom, ktorý sa zaoberá tradíciou byzantského kresťanstva v priestore pod Karpatmi, je cirkevno-slovanský hermeneutický text neznámeho autora obsahujúci výklady o pôvode a vzniku, o prekladoch a používaní kanonických biblických kníh z roku 1799. Ide o spis, v ktorom sa vysvetľuje pôvod svätého Pís-

ma, význam a dôležitosť štúdia hebrejského, gréckeho i latinského jazyka pri prekladaní z pôvodiny do slovanských jazykov. Zároveň sa v súvislosti s prekladaním Biblie zdôrazňuje význam byzantskej tradície pri vzniku slovanského písomníctva a tiež úloha cirkvi byzantsko-slovanského obradu pri rozvoji kultúry a spoločnosti v Uhorsku. Osobitne sa podčiarkujú zásluhy slovanských učiteľov Cyrila a Metoda pri šírení najstaršieho cirkevného jazyka Slovanov a poukazuje sa na význam byzantsko-slovanskej liturgie aj pri zachovávaní miestnej liturgickej praxe. Spis osvetľuje aj vznik prekladov svätého Písma do ďalších slovanských jazykov. Uvádza sa v ňom, že iba príslušníci cirkvi byzantsko-slovanskej tradície v Uhorsku si ponechali dávny «Konštantínov preklad» Biblie. Mnohé slovanské kmene však poprekładali Bibliu do jazyka rozličných slovanských nárečí, preto (aj podľa príkladu iných národov) treba mať vlastný preklad svätého Písma. Príslušníkov byzantskej tradície v Uhorsku autor výkladu rozdeľuje na *Slaveno-Rosijanov* («Славено-Росіане») a *Slaveno-Uhrov* («Славено-Оугре»), ktorí nielenže dodržiavajú bohoslužobné obrady východnej cirkvi, ale pri liturgických sláveniach používajú «Konštantínov preklad» svätého Písma. Označením *Slaveno-Rosijane* autor rukopisného spisu charakterizuje tých Slovanov, ktorí sú ruského, teda východoslovanského pôvodu. Ostatných veriacich byzantskej cirkvi v Uhorsku, ktorí sú slovanského pôvodu, autor hermeneutického spisu označuje termínom *Slaveno-Uhre*. Na inom mieste sa k tým Slovanom, ktorí používajú «Konštantínov preklad» Písma, okrem «Slaveno-Rosijanov» pripočítavajú aj Chorváti (zjavne tu ide o glagolášov, ktorí však slávia liturgiu podľa latinskej obradovej tradície, no používajú slovanský jazyk a svoje liturgické texty zapisujú mladšou, hranatou formou hláholiky; v texte hermeneutického sa uvádzajú ako nasledovníci starobylej cirkevnej tradície). Autor spisu pod označením «Slaveno-Uhre» rozumie aj slovenských príslušníkov byzantsko-slovanskej tradície v Uhorsku². V tejto súvislosti pripomínáme, že na označenie pravoslávnych Srbov sa v cyrilských rukopisoch používa označenie «Рацы, Сербь».

K historicko-liturgickým spisom zameraným na výklad a vyučovanie o tradícii byzantsko-slovanskej bohoslužobnej praxe v Mukačevskej eparchii patrí aj rukopis *Разглагоствіе ѿ Літургіи ѿломской* z druhej polovice alebo z konca XVIII. storočia, ktorý je uložený v knižnici Gréckokatolíckej teologickej fakulty v Prešove. Spomínaný cyrilský rukopis spolu s Bazilovičovým spisom *Толкованіе Священныя Літургіи Новаго Закона истинныя Безкровныя Жертвы* z roku 1815 utvára komplexný obraz o liturgicko-obradovej praxi v Mukačevskej eparchii až do vyčlenenia a erigovania Prešovskej eparchie bulou Relata semper 22. septembra 1818. Rukopis obsahuje výklady vybraných častí večierne, utierne, liturgie, polnočnice a ďalších služieb podľa konštantínopolskej tradície. Rukopis približuje bohoslužobný poriadok denného okruhu (tzv. liturgia hodín so spevmi hymnov a žalmov) spolu s eucharistickým súborom piesní. Rukopis *Разглагоствіе ѿ Літургіи ѿломской* spolu s už vydaným cirkevnoslovansko-latinským textom pamiatky *Толкованіе Священныя Літургіи...* poukazuje na liturgickú a hudobno-liturgickú prax, ktorá je v mnohom spoločná s tradičnými väčšinovými slovanskými hudobno-liturgickými tradíciami v oblastiach Ukrajiny, Bulharska, Srbska a Ruska, no zároveň predstavuje osobitosti partikulárnej, teda vlastnej liturgicko-obradovej praxe a porovnáva ju s príbuznými slovanskými liturgickými tradíciami, najmä ukrajinskou [21]. Prieniky a zhody vníma ako prirodzené dôsledky kontinuity i vnímavosti miestnej liturgickej praxe. Zdôrazňuje zjednocujúcu zložku cirkevnoslovanskej liturgickej kultúry, pričom jedinečnosť karpatskej byzantsko-slovanskej tradície vníma ako výsledok, ktorý vyplynul najmä z priaznivej kultúrno-religióznej, geografickej i relatívnej politickej autonómie a nezávislosti na východoslovanskom kultúrnom a religióznom vývine. Osobitnú zásluhu na udržaní partikulárnosti tejto miestnej tradície majú nositelia a príslušníci byzantsko-slovanského obradu rozličného etnického pôvodu, ktorých príslušníkmi sú, pravda, Slováci, Rusíni, Ukrajinci, Rumuni, Poliaci a pod. Poukazuje tak na stmelujúcu funkciu liturgického cirkevnoslovanského jazyka pre celú cirkev byzantsko-slovanského obradu.

V rukopise sa spomína Mojžiš Uhorský ako svätec miestnej byzantsko-slovanskej cirkvi, ktorý patrí k predstaviteľom mníšskeho života podľa studitskej reguly. Mojžiš Uhorský pravdepodobne pochádzal z významného staroslovenského rodu, čo potvrdzuje aj skutočnosť, že patril k blízkeho okruhu kyjevského kniežacieho dvora. Bez urodneného pôvodu by to asi ani nebolo možné [1, s. 137–146]. Autor spisu zaraďuje Mojžiša Uhorského k takým osobnostiam mníšskeho života, ako je Gregor Palama, Naum, Anton a Teodóz Pečerskovci i ďalší svätí mníši pečerskej lavry, ktorých uctieva celá grécka cirkev. Hagiografia Mojžiša Uhorského tvorí súčasť Kyjevsko-pečerského paterika.

Osobitnú pozornosť si zasluhuje rukopisný výklad o svätej liturgii i o tom, prečo sa spieva, prečo sa čítajú hodinky a prečo sa slúži v slovanskom jazyku, ktorý je súčasťou rukopisnej knihy kázní a výkladov k životom svätých od kňaza Ihnatija z polovice XVII. storočia. Rukopis je uložený v pozostalosti etnografa, jazykovedca a bibliografa Hiadora Stripského (pseud. Beloň Rusínsky, Bileňkij) v archíve Spolku svätého Vojtecha v Trnave. Na prvom liste rukopisu sa nachádza datovanie v maďarčine (ide o rukopisnú poznámku Hiadora Stripského): «Ignatij pap prédikációi Úrmező (Máramaros) 1660 körül».

V súvislosti so slávením liturgie v slovanskom jazyku sa v texte ponaučenia uvádza, že na slávení liturgie sa zúčastňujú jednoduchí ľudia, ktorí však nielenže nerozumejú liturgickému gréckemu, latinskému či hebrejskému jazyku, ale často už nerozumejú ani slovanskému liturgickému jazyku. Konštatuje, že jednoduchý jazyk ľudu sa odlišuje od písaného liturgického jazyka, od ktorého sa vzdialil, odlúčil. Ukazuje to na príkladoch, keď argumentuje, že Slovania dávno nazývali telo trupom, palec prstom a muža otrokom – «словѣни тѣло звали трупемъ а палець перстомъ: а мушину ѿтрокомъ». Veriaci byzantskej cirkvi slovanskej tradície však po-

² V diele Краткая географія съ особеннымъ вниманіемъ на Угорщину. Для первоначальнаго обученія. Изданіе Общества св. Василия Великаго (Унгварь, 1870. s. 34–35) sa v súvislosti s opisom slovanských národov v Uhorsku o pomenovaní Slovákov uvádza: «Славяне сѣверо-западной гористой части Угорщины называются словаками и говорятъ угро-словенскимъ нарѣчіемъ» [3, s. 143].

dnes slávia liturgiu v slovanskom jazyku – «руснакы словенскимъ языкомъ службу божию служили то и доднесъ такъ чинять». Svoj liturgický jazyk však nazývajú *bulharským* jazykom, ktorému dávno dobre rozumeli dovtedy, kým sa od neho jednotlivé slovanské nárečia nevzdialili. Jasne sa tu odráža ovplyvnenie tradíciou o bulharskom pôvode byzantsko-slovanskej kultúry i jazyka v prostredí byzantsko-slovanskej liturgickej praxe. Autor spisu ďalej dodáva, že teraz, hoci všetci Slovania byzantskej tradície už používajú rovnaké slovanské písmo, predsa slovanskému jazyku nerozumejú, dokonca mu nerozumejú ani sami Bulhari, ani Chorváti, ani Rusi (ktorých nazýva «московиты») a nerozumejú mu ani veriaci v Mukačevskej eparchii. Dodáva k tomu tiež, že len vtedy bude môcť jednoduchý veriaci porozumieť cirkevnému jazyku, keď sa ho bude učiť tak, že bude čítať sväté Písmo, lebo iba v ňom ostal tento starý slovanský jazyk uchovaný v úplnosti. Jedným dychom však dodáva, že práve jednoduchí ľudia už hovoria iba svojimi nárečiami. Analógiu k situácii vo svojej cirkvi vidí po celom svete, kde rozličné národy slúžia liturgiu po hebrejsky, grécky, v latinčine, chaldejským jazykom, ba i v slovanskej reči. Preto aj Tridentský koncil, ako to interpretuje spomínaný výklad, nedovolil sláviť obrady inými prostými (ľudovými) jazykmi, iba takými jazykmi, ktoré sa v cirkvi stáročiami utvrdili a ustálili. Takým ustáleným jazykom je aj slovanský liturgický jazyk [24, s. 126].

V rámci písomnej kultúry spätéj s cirkvou byzantsko-slovanského obradu v kontexte Mukačevskej eparchie tvoria takéto rukopisy osobitný, jedinečný okruh písomností. Ich jedinečnosť zvyčajne ovplyvňujú realie miestneho kultúrneho i liturgického charakteru. Napríklad rozličné cyrilské rukopisné knihy kázni a zborníky obsahujú výklady a poučenia, apokryfy, legendy, povesti či súbory príbehov o živote svätých a o pôvode sviatkov, ktoré vznikali alebo sa svätili aj v prostredí cirkvi byzantského obradu na východnom Slovensku, preto patria do miestneho, lokálneho, areálového kultúrneho i jazykového okruhu. Areálovú, lokálnu či miestnu jedinečnosť takýchto rukopisov umocňujú zaznamenané realie; najčastejšie sú to príklady z dejín, z miestneho prostredia a zo života obyvateľstva. Utvárajú tak jedinečný identifikačný znak miestnej tvorby kázni, legiend, rozprávání či výkladov. Miestny pôvod takejto tvorby umocňujú aj jazykové prevzatia z ľudovej reči. Pravda, svedčí o tom aj *Život svätého Cyrila-Konštantína na 14. deň mesiaca februára* zapísaný v *Tereblianskom prológu* zo XVI. storočia. Rukopis obsahuje 416 listov a dnes je uložený v Národnom múzeu v Prahe. Prológ je zbierka životov svätých. Na pozadí životov svätých možno usudzovať aj o slávení ich sviatkov³, o uctievaní a šírení ich kultu v miestnej cirkvi byzantsko-slovanskej tradície. *Terebliansky prológ* sa, žiaľ, nezachoval kompletný; známa je iba jeho prvá časť, ktorá sa začína mesiacom september podľa kalendárového cyklu cirkvi byzantského obradu a končí sa mesiacom február. *Terebliansky prológ* okrem krátkeho života a výňatku z dlhého života Konštantína Filozofa [8, s. 104–109; 24, s. 183–186] obsahuje aj ďalšie hagiografické texty a poučenia, napríklad život Demetera Solúnskeho, život Václava a ďalšie.

Jazyk rukopisného *Tereblianskeho prológu* je ovplyvnený východoslovanskou redakciou cirkevnej slovančiny, v ktorom sa prejavujú stopy bulharskej písárskej školy. *Terebliansky prológ* tvoria aj odpisy textov z Limonaria, presnejšie Kvetoslova (*Лимонарь: сирѣчь Цвѣтникъ*). Limonarion vznikol pre potreby slovanskej cirkvi byzantského obradu ako preklad textov z gréckej rukopisnej predlohy Leimwnarion zo VII. storočia. Slovanský Kvetoslov vyšiel aj tlačou v Kyjeve v roku 1626. V rukopise *Tereblianskeho prológu* sa odráža nielen stredobulharská písárska škola s vplyvmi ruskej cirkevno-slovanskej tradície, ale obsahuje aj množstvo prvkov z miestneho nárečového prostredia s lexikálnymi, morfológickými i fonetickými prevzatiami rusínsko-ukrajinského, poľského i slovenského pôvodu, napr. хижа porri хыжа, одевь, ковачъ, батогъ, пазжха, корчьма porri корчма, сварити, днѡвь namiesto дней, година vo význame, hodina, цили, господарь [19, s. 10–40; 8, s. 104–109] a ďalšie.

Pri výpočte významným edukačných prác, ktoré vznikli v kultúrnom prostredí gréckokatolíckej inteligencie v prostredí cirkvi byzantského obradu spadajúcej do jurisdikcie Mukačevského biskupstva, nemožno zabudnúť ani na máriapóčsky variant gramatiky Arsenija Kocaka z rokov 1772–1778 [20, s. 73–332]. Na základe tejto gramatiky možno usudzovať o fonetickej štruktúre používaného variantu cirkevno-slovanského jazyka v prostredí východoslovenských a podkarpatsko-ruských gréckokatolíkov v druhej polovici XVIII. storočia

³ Sviatky svätých solúnskych bratov sa v rozličných biskupstvách slávil aj v rozličných dňoch. Na túto skutočnosť upozorňuje viacero bádateľov tradície slávania sviatkov svätých Cyrila a Metoda v západnej cirkvi, najmä v Čechách i na Slovensku. Najstaršie doklady o slávení sviatku Cyrila a Metoda máme z polovice XIV. storočia. Dokonca česká provinciálna synoda za vlády Karola IV. určila deň slávania pamiatky týmto svätcom, zrejme pod tlakom šíriacej sa ľudovej zbožnosti, na deň 9. marca. Pod týmto vplyvom sa tento deň slávania pamiatky obidvoch svätcov ujal aj na Slovensku, no už v XVIII. storočí sa ich sviatok napríklad v spišskej i košickej diecéze slávil 14. marca. Na žiadosť cisárovnej Márie Terézie pápež Pius VI. dňa 21. júla 1777 povolil v celej rakúskej monarchii každoročne dňa 14. marca sláviť pamiatku sv. Cyrila a Metoda [11, s. 113; 22, s. 231–247]. Spoločná pamiatka sv. Cyrila a Metoda v celej katolíckej cirkvi sa od roku 1880 (tak, ako to určuje encyklika *Grande munus*) slávi 5. júla. P. Šoltés [17, s. 59] sa domnieva, že vznik či upevnenie cyrilo-metodského kultu v prostredí byzantského obradu sa udial vďaka cisárovnej Márii Terézii a že úcta svätých Cyrila a Metoda v Mukačevskej eparchii súvisí s katolíckou tradíciou. Uvádza, že «hlavnou motiváciou panovníčky bolo upevniť lojalitu obyvateľov štátu, ktorí boli byzantsko-slovanského obradu, keďže ich náboženská identita nebola v symbolickej rovine nijako reprezentovaná.» Podľa P. Šoltésa [17] aj oživenie cyrilo-metodského kultu je sekundárnym produktom symbolickej politiky štátu, na ktorú nadväzovalo aj rodiace sa slovenské národné hnutie. Neuvedomuje si však pritom skutočnosť, že žiadosť Márie Terézie o zjednotenie slávania sviatku Cyrila a Metoda na území habsburskej monarchie zaslaná pápežovi je iba reakciou na previtajúci cyrilo-metodský kult. Veď napríklad liturgické texty k úcte Cyrila a Metoda v latinskej cirkevnej tradícii sú zapísané už v Spišskom misáli zo XIV. storočia, v Bratislavskom misáli z XV. storočia či v Kremnickom breviári z XV. storočia, ktorý zostavil olomoucký kanonik a neskorší kremnický farár Mikuláš Zacer. Možno teda tvrdiť, že nepatria do miestnej cirkevnej tradície? Na spresnenie treba ešte uviesť, že sviatok slovanských apoštolom rovných Cyrila a Metoda byzantská cirkev slávi nasledovne: 14. februára je pamiatka usnutia sv. Cyrila, učiteľa Slovanov, 6. apríla sa slávi pamiatka usnutia sv. Metoda, moravského a panónskeho arcibiskupa, spoločný sviatok majú obidvaja svätci 11. mája.

[18, s. 49]. Hoci sa Kocakova gramatika dočkala vydania až o viac ako dvesto rokov, ide o prvý systematický opis jazykovej i gramatickej štruktúry používaného cirkevnoslovanského jazyka v prostredí Mukačevskej eparchie. Okrem máriapóčskeho variantu Kocakovej gramatiky existuje ešte jeden ďalší rukopis tejto gramatiky z roku 1788, ktorý je uložený v Užhorodskom národopisnom múzeu s názvom *Грамматика рускаа, или паче рекшии славенскаа не онаа дѣтинскаа, но паче отроческаа ... носвосложеннаа и списаннаа ... в обители Имстической иже есть на горѣ Дыеканской игумена предостойнѣйшаго ирем. Арсения Коцака ... р. 1788*. Kocakova *Грамматика* podobne ako aj jeho gramatika z rokov 1772/1778 bola určená pre študentov ako edukačná príručka. Už zo záhlavia rukopisu sa možno dozvedieť, že rukopis obsahuje výklad ku gramatike miestneho písaného, literárneho jazyka. Jeho gramatika nie je určená malým deťom, ktoré sa ešte len učia rozoznávať písmená a snažia sa čítať. Úlohou tejto gramatiky je vychovať mládež k tomu, aby nielen dobre a bez chýb písala a čítala, ale aby aj správne a čisto rozprávala a rozumela všetkým písaným i čítaným cirkevným a svetským textom. Kocakova gramatika je podľa jeho slov duchovnou syntézou gramatiky jazyka, poetiky a rétoriky a je potrebná pre tých, ktorí sa učia správne čítať, písať, spievať a správne porozumieť užitočné a dobré svedectvá kresťanskej náuky.

Do tradície miestnej cirkvi teda neodmysliteľne patrí aj podoba (redakcia) liturgického cirkevnoslovanského jazyka, ktorá z jazykovo-historického hľadiska korešponduje s vývinom národného jazyka. Gréckokatolíci alebo pravoslávni veriaci na východnom Slovensku vo svojom súkromnom styku používali materinský jazyk (slovenské, rusínske, ukrajinské nárečia) a pri bohoslužobných obradoch používali cirkevnú slovančinu. V písanej podobe však používali takú podobu jazyka, ktorá stála medzi liturgickým a ľudovým jazykom. Používanie písanej, resp. knížnej podoby jazyka súviselo s jeho spoločenským uplatnením mimo liturgického prostredia. Cyrilské písmo sa v prostredí cirkvi byzantsko-slovanského obradu na východnom Slovensku v XVIII. a XIX. storočí používalo napríklad v administratívno-právnej spisbe, vo vizitačných protokoloch, vyhláseniach, kurensoch, matrikách, hramotároch, v zápisoch hospodárskej agendy i ostatnej korešpondencii medzi kňazmi, veriacimi a cirkevnými úradmi. Osobitnú skupinu pamiatok zapísaných cyrilikou tvoria aj rozličné literárne i výkladové a tiež rozličné náučné texty, ku ktorým patria napríklad polemické spisy o potrebnosti cirkevnej únie i texty namierené proti nej. Významný okruh písomností tvorí aj didaktická a edukačná spisba, ďalej rozličné receptáre, spevníky paraliturgických piesní, katechizmy, gramatiky, opisy dejín miestnej cirkvi, cestopisy a ďalšie. V jednotlivých týchto textoch sa odzrkadľuje vplyv miestnych nárečí. Používanie cyriliky a cirkevnej slovančiny v prostredí veriacich byzantsko-slovanského obradu na východnom Slovensku a v Podkarpatskej Rusi (dnešná Zakarpatská oblasť Ukrajiny) umožnilo vznik takých písomností, ktoré aj v rámci slovenskej kultúry tvoria jedinečný okruh pamiatok. Mnohé cyrilské texty sa prepisovali, odpisovali alebo vznikali ako kompiláty z viacerých zdrojov, a tak formovali obraz tradičnej miestnej kultúry, zvyšovali a kultivovali vzdelanostnú úroveň kňazov i veriacich byzantsko-slovanskej tradície v celom priestore Mukačevskej eparchie.

Prepisovanie, kompilovanie i tvorba ďalších textov mala vplyv na rozvoj miestnej cyrilskej liturgickej i náboženskej písomnej kultúry. Významnú skupinu rukopisov tvoria aj cyrilské ponaučenia, výklady či postily k biblickým perikopám. Perikopy, resp. výňatky, úryvky vybrané z Pisma svätého, označované aj ako biblické dôkazy dogmatických výrokov, sú neoddeliteľnou súčasťou liturgických slávení a ich rozsah a uplatnenie v rámci bohoslužobných obradov je presne určený. Výskum cyrilských postíl a ponaučení k evanjeliovým perikopám a ďalších apologetických, katechizmových a výkladových textov umožňuje pochopiť vzťah medzi liturgickým a ľudovým jazykom. Keďže jazykom kázni nie je liturgická cirkevná slovančina, odlišiť liturgickú podobu cirkevnej slovančiny od jazyka kázne poznačenej vplyvom miestneho jazykového úzu nie je zložité, hoci sa nestrannému pozorovateľovi obidva jazykové prejavy môžu zdať blízke, až totožné. Jazyk postily na rozdiel od liturgického jazyka obsahuje jazykové prvky prevzaté z ľudového prostredia, v ktorom postila vznikla. Jazykom kázne teda nie je cirkevná slovančina, ale je to jazyk poznačený vplyvom miestneho jazykového prostredia a jazykovým vedomím autora, pisára textu.

Ponaučeniam, postilám či kázňam zapísaným v cyrilských rukopisných pamiatkach však často predchádza aj preklad evanjeliovej perikopy, ktorý však v mnohých prípadoch nie je napísaný v liturgickej podobe cirkevnej slovančiny, ale zhoduje sa s jazykom kázne. O tejto skutočnosti svedčia napríklad perikopy v rukopisnom *Ladomirovskom poučiteľnom evanjeliu* zo XVII. storočia, v poučiteľnom evanjeliu *Ivana Kapišovského* z rokov 1640–1643, v *Uglianskom poučiteľnom evanjeliu* zo XVII. storočia a v rukopisnom *poučiteľnom evanjeliu Klimenta Bukovského* z XVIII. storočia uloženom v knižnici Užhorodskej národnej univerzity. Takéto evanjeliové texty sú vlastne prekladmi cirkevnoslovanských perikop, čo svedčí o filologickej vyspelosti a zručnosti miestnych autorov rukopisov poučiteľných evanjelií. Niet teda pochybností o tom, že už v XVII. storočí v priestore východného Slovenska a dnešnej Zakarpatskej oblasti Ukrajiny žili vzdelaní kňazi, ktorí sa snažili liturgické texty nielen vykladať alebo interpretovať v podobe homílií, postíl či kázni. Hoci cirkevná slovančina už v tom čase nebola pre bežného veriaceho zrozumiteľným jazykom, predsa podnes nestratila svoju liturgickú honosnosť. Práve vznešenosť tohto jazyka, ktorá sa cirkevnej slovančine ako liturgickému jazyku pripisuje, má svoje korene v minulosti. Významnú úlohu pri uplatňovaní sa cirkevnoslovanského jazyka v cyrilskej náboženskej spisbe na pozadí miestnych jazykových pomerov zohráva vzdelanostná úroveň pisateľa. Práve miestni vzdelanci intenzívne pracovali na prekladoch a výkladoch biblických a liturgických textov, aby takýmto spôsobom základný text kresťanskej náuky priblížili rusínskym i slovenským veriacim.

Kultúrne i jazykovo rôznorodé spoločenstvo veriacich byzantského obradu v priestore Mukačevskej eparchie svoj materinský jazyk (nárečie) nikdy nevnímalo ako prekážku pri svojej identifikácii sa s byzantsko-slovanským obradom. Tento stav je porovnateľný s používaním biblickej češtiny v prostredí slovenských protestantov.

Zjednocujúcim znakom identity každého národa je totiž hovorená podoba jazyka, nie liturgický jazyk. Takýmto zjednocujúcim znakom je pre Slovákov slovenčina a pre Ukrajincoŧ ukrajinčina vo všetkých jej nárečových variantoch. Veď prostredníctvom materinského jazyka komunikujeme vo všetkých oblastiach každodenného života. Materinský jazyk tvoria aj všetky jeho nárečové podoby, ktoré vďaka písomnej kultúre prešli rozličnou mierou kultivácie. Práve obraz tohto kultivačného procesu možno dokumentovať aj na pozadí rozličných písomností spätých s byzantsko-slovanským obradovým a konfesionálnym prostredím. Hoci veriacich byzantsko-slovanského obradu bez ohľadu na etnickú i jazykovú príslušnosť spája cirkevná tradícia založená na liturgickom obrade, liturgickom jazyku a cyrilskom písme, predsa sama príslušnosť ku konfesionálnej tradícii a používaný liturgický jazyk obradu sa nemôžeme pokladať za národno-identifikačný znak. V priestore Mukačevskej eparchie je prirodzené aj to, že medzi jazykovo diverzifikovanými príslušníkmi byzantsko-slovanskej kultúrno-obradovej tradície neexistovali také bariéry, ktoré by znemožňovali ich vzájomné kontakty a komunikáciu.

Tento stav vďaka vzájomnému porozumeniu a interkultúrnej komunikácii trvá podnes.

Literatúra:

1. Bugar B. Mojžiš Uhorský (Mojsej Uhrin) a jeho bratia v kontexte slovenských dejín / B. Bugar // Historický zborník. – 2009. – № 2. – S. 137–146.
2. Дешко А. П. О Карпатской Руси, Краткий этюдъ Андрея П. Дешка / А. П. Дешко // Киевская старина. – 1887. – Кн. 19. – С. 537–548.
3. Дуличенко А. Письменность и литературные языки Карпатской Руси / А. Дуличенко. – Ужгород : Издательство В. Падяка, 2008. – 908 с.
4. Haraksim E. «Zlatý vek» biskupa A. Bačinského a obrodenské obdobie A. Duchnoviča – dve epochy dejín Rusínov / E. Haraksim // Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodzenia po súčasnosť. – Bratislava : Slavistický kabinet SAV, 2000. – S. 10–36.
5. Haraksim E. Z dejín Ukrajincoŧ na východnom Slovensku / E. Haraksim. – Martin : Osveta, 1957. – 31 s.
6. Húsek J. Národopisná hranice mezi Slovákы a Karpatorusy s mapou a obrázky / J. Húsek. – Bratislava : Nákladem Průdů, 1925. – 504 s.
7. Jankovič J. Legenda o grófovi Zrínskom I. a II. : chrestomatia / J. Jankovič. – Bratislava : Veda, 2010, 2011.
8. Яворский Ю. Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности XVI-XVIII вв. / Ю. Яворский. – Praha : Nákladem Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi, 1931. – 135 s.
9. Marinčák Š. Slovenská liturgia – liturgické dedičstvo byzantskej misie z IX. storočia? / Š. Marinčák // Slavica Slovaca. – 2005. – № 1. – S. 34–62.
10. Marinčák Š. Problematika byzantskej hudby na Slovensku od konca Veľkomoravskej ríše po kolonizáciu na valašskom práve (X.–XIV. storočie) / Š. Marinčák // Slavica Slovaca. – 2010. – № 1. – S. 3–19.
11. Marsina R. Metodov boj / R. Marsina. – Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2005.
12. Pauliny E. Fonologický vývin slovenčiny / E. Pauliny. – Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1963. – 360 s.
13. Pop I. Podkarpatská Rus / I. Pop. – Praha : Nakladatelství Libri, 2013.
14. Sedlák I. Východné Slovensko v letokruhoch národa / I. Sedlák. – Martin : Matica slovenská, 2012. – 870 s.
15. Stanislav J. Zo života slov a našich predkov / J. Stanislav. – Bratislava : Štátne nakladateľstvo, 1950. – 97 s.
16. Stradomski J. Spory «o wiarę grecką» w dawnej Rzeczypospolitej / J. Stradomski. – Kraków : Scriptum, 2003. – 342 s.
17. Šoltés P. Tri jazyky, štyri konfesie. Etnická a konfesionálna pluralita na Zemplíne, Spiši a v Šariši / P. Šoltés. – Bratislava : Historický ústav SAV vo vydavateľstvo Pro Historia, 2009. – 232 s.
18. Štec M. Cirkevná slovančina / M. Štec. – Prešov : Pravoslávna bohoslovecká fakulta Prešovskej univerzity, 2005. – 465 s.
19. Vašica J. Soupis staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze / J. Vašica, J. Vajs. – Praha, 1957.
20. Дзендзелівський Й. Рукопис марія-повчанського варіанта граматики Арсенія Коцака / Й. Дзендзелівський, З. Ганудель // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. № 15. – Книга друга. – Пряшів, 1990.
21. Zavarský S. Ioannikij Bazilovič: TOLKOVANĚ Священныя Літургии Новаго Закона истинныя Безкровныя Жертвы / S. Zavarský, P. Žeňuch / Joannicius Bazilovits: EXPLICATIO Sacrae Liturgiae Novae Legis veri Incruenti Sacrificii. Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae. – Vol. III. – Bratislava ; Roma, 2009.
22. Zubko P. Cyrilometodský kult v Košickej a Spišskej diecéze v cirkevno-liturgickom kontexte XIX. storočia / P. Zubko // Кирило-Методиевски студии. – София, 2011. – Кн. 20. – С. 231–247.
23. Zubko P. Kult svätých Cyrila a Metoda v tradícii latinskej cirkvi : vybrané kapitoly cyrilo-metodského kultu / P. Zubko. – Ružomberok, 2014.
24. Женюх П. Источники византийско-славянской традиции и культуры в Словакии / П. Женюх // Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae. – Vol. IV. – Roma ; Bratislava ; Košice, 2013.
25. Žeňuch P. Kultúrne a spoločenské podmienky vydania päťzväzkovej Biblie pre gréckokatolíkov Mukačevskej eparchie / P. Žeňuch // Historický význam a odkaz diela osobností slovenského národného obrodzenia. – Bratislava : Slavistický ústav Jána Stanislava SAV 2014. – S. 131–160.
26. Žeňuch P. K dejinám cyrilskej písomnej kultúry na Slovensku / P. Žeňuch. – Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2015.

УДК 811.161.2'276.6:62

Medvediv A. R., Kovtun O. V.

PROBLEMS OF THE ORIGIN AND FUNCTIONING OF THE UKRAINIAN SCIENTIFIC AND TECHNICAL DISCOURSE

У статті порушено питання про сучасний стан українського науково-технічного мовлення. Визначено, що на його формування і функціонування впливала низка негативних чинників, з-поміж яких основними були різноманітні заборони на використання української мови (у книгодрукуванні, освіті, офіційному спілкуванні) у царській Росії та в радянський період. Зазначено, що за роки незалежності в Україні було досягнуто певного прогресу щодо формування та функціонування українського науково-технічного мовлення (проведено низку конференцій, присвячених дослідженню проблем української термінології і науково-технічного мовлення; збільшився обсяг науково-технічної літератури, друкованої українською мовою; українську мову почали більш активно використовувати в ланках освіти (як середній, так і вищій); зросла кількість різноманітних лексикографічних видань (двомовних технічних словників, довідників, енциклопедій і т. ін.); українську мову впроваджують в обслуговування виробничих процесів різноманітних галузей). Водночас аналіз загального стану розвитку та функціонування українського науково-технічного мовлення засвідчив, що на сучасному етапі його не можна вважати задовільним. У цьому зв'язку запропоновано низку заходів соціально-політичного і лінгвістичного характеру, що спрямовані на підвищення рівня українського науково-технічного мовлення (впровадження української мови в усі сфери науки і техніки України; збільшення обсягу україномовної науково-технічної літератури; вироблення теоретичних засад формування і функціонування української термінології і науково-технічного мовлення; укладання лексикографічних джерел науково-технічного характеру; переклад українською мовою популярних закордонних наукових і технічних видань; стандартизація української наукової і технічної термінології).

Ключові слова: науково-технічне мовлення, термінологія, стан, причини, заходи.

В статье проанализировано состояние украинской научно-технической речи. Определено, что на ее формирование влиял ряд негативных факторов, среди которых основными были различные запреты на использование украинского языка в царской России и в советский период. Отмечено, что хотя за годы независимости в Украине был достигнут определенный прогресс относительно формирования и функционирования украинской научно-технической речи, ее общее состояние не является удовлетворительным. В этой связи предложен ряд мер социально-политического и лингвистического характера, направленных на повышение уровня украинского научно-технической речи.

Ключевые слова: научно-техническая речь, терминология, состояние, причины, меры.

The paper is dedicated to the analysis of the actual state of the Ukrainian scientific and technical discourse. It was found out that its formation was influenced by a number of negative factors among which different types of banning of the Ukrainian language usage in tsarist Russia and in the Soviet period. Although much has been done to improve the state of academic discourse within the years of Ukrainian Independence, its general state is not considered to be satisfactory. In this regard, a number of measures of socio-political and linguistic character, aimed at improving Ukrainian scientific and technical language are proposed.

Key words: scientific-technical discourse, terminology, state, reasons, measures.

Functioning and development of the Ukrainian scientific and technical discourse (in other words – academic writing [2] or style of scientific prose [3]) is one of the important and critical problems of the Ukrainian language today. Very few books of technical or scientific character are published in Ukraine in comparison with a number of manuals for school as well as novels, stories and tales or works of fiction.

There are also too few discussions about this discourse at various scientific conferences as well as in mass media inside and outside the country. At the conference «Language and Culture» (Kyiv, 22-25 June 2015), for example, there were only three reports dedicated to different aspects of the Ukrainian scientific and technical discourse (including terminology) out of about 400 reports in total [4]. Out of 52 reports presented at the conference dedicated to the Japanese language and literature (Kyiv, 21-22 March 2014) only two dealt with Ukrainian and Japanese terminology [9]. Another scientific conference «Актуальні проблеми філології. Американські та Британські студії» (Kyiv, 25-27 April 2012) included 150 reports, only seven of them were aimed at analysis of terminology [5]. In the collection of works of the conference «General and Specialist Translation / Interpretation: Theory, Methods, Practice» (Kyiv, 17-18 April 2015) we have found 12 papers dedicated to translation of professional terminology out of all 77 items [12]. It shows some positive tendency. Analysis prove that only 10% of all magazines and 30% of newspapers were published in Ukrainian in 2014-2015. Although Ukrainian books made 55% of all published, most of them were manuals for schools and colleges, different training resources as well as works of fiction [6].

What are the reasons of such a situation after 24 years of Ukraine's Independence? Our paper sets out to review causes of this condition and point out some ways of improving it.

Nowadays science and engineering are so much developed everywhere in Ukraine that almost two thirds of the able-bodied Ukrainian population work in industry, economy, commerce and other sectors of social life, and that is why they have to regularly use scientific and technical version of the language while talking or writing. The base of this discourse is comprised of everyday common vocabulary and of words that refer to special concepts (these words and expressions are called terms), which are combined into sentences by some grammar and syntactic rules. Terminology is being studied now rather successfully, but the rules of sentence formation with term combinations are researched very rarely [7].

The influence of scientific and technical discourse (academic writing) and particularly of terminology upon literary and everyday language was established long ago. Hence, over the past seventy years the former Soviet authorities instigated a number of measures in order to limit the usage of the Ukrainian language, reduce and narrow the quantity of people practicing words of scientific and technical vocabulary or even completely remove its application by the Ukrainian people at large.

The purpose of the first series of measures was to eliminate sources of formation, development and functioning of the Ukrainian scientific and technical discourse and particularly terms and their acceptance by ordinary (everyday) language. To secure this objective, the former Soviet power deliberately performed the following steps:

1. Most administrative and management offices, industrial enterprises (plants and factories), higher educational establishments, research and design offices in Ukraine were forced to use only the Russian language. The Ukrainian language was excluded from use by almost all industrial administrations and offices; it was not practiced in scientific, technical, and business documents. Therefore, workers, scholars, engineers, businessmen and ordinary people did not have any Ukrainian dictionaries and had to use successfully or not successfully Russian professional vocabularies. There was no other choice.

2. Applicants for academic degrees had to write their theses in Russian, for there was only one all-union certifying commission in Moscow (VAK), and its official language was Russian. There were no similar commissions in other Soviet republics to evaluate theses in native languages and issue (grant) certificates.

3. Discovery documents and patent specifications were checked and then published by the all-union institute of experts in Moscow. The institute processed all papers and issued patents and certificates only in Russian.

4. Most scientific and technical meetings and symposia in Ukraine were held in Russian (with very few exceptions).

5. Majority of scientific and technical magazines were published in Russian.

6. About ninety percent of scientific and technical books were also published in Russian.

7. Almost all foreign scientific and technical research texts were translated into Russian.

8. Considerable number of technical and scientific subjects at higher educational institutions was taught in Russian.

9. Very few Ukrainian dictionaries of foreign languages in various fields of science and engineering were published during seventy years of Soviet control. The quantity of copies of the published dictionaries (in mathematics, geology, cybernetics etc.) was insignificant. No English-Ukrainian, German-Ukrainian, French-Ukrainian or Japanese-Ukrainian technical dictionaries were published. In this way, even previously existing Ukrainian terms were not systematized, fixed or popularized among employees of technical institutions and enterprises.

Thus, as a result of above mentioned measures, were eliminated or never established all sources of information in Ukrainian scientific and technical discourse. There was no necessary vocabulary to be admitted, adopted and used by common and literary language. Under these conditions of total russification, a Ukrainian engineer or scholar, in fact, could not be and remain a bearer of Ukrainian terms and consequently of the Ukrainian language.

In the course of more than twenty years of independence of Ukraine some of these obstacles were eliminated. Ukrainian is a language of instructions nowadays in most of schools and higher educational establishments. Hundreds of professional dictionaries (Ukrainian explanatory, professional, foreign language – Ukrainian) were published. Some very interesting technical books were translated into Ukrainian (e.g. «The Physics of Future» by Micio Kaiku (Lviv, 2013)).

But a number of obstacles produced by the former Soviet power remained. Moreover the Yanukovych government's minister of education D. Tabachnik abolished the decision of J. Timoshenko for applicants for scientific degrees to pass the state examination in the Ukrainian language. The above-mentioned raises the question: Who in this case will create the new Ukrainian terminology if engineers and scholars do not know their native language?

So even at present time the Ukrainian language slowly loses its own distinctive features and acquires some features (characteristics) of another one. This process can result in denial of the Ukrainian language's existence altogether by some Ukrainophobic politicians and linguists who ignore actual facts. It happened in the past, for example, when the tsar's minister of education P. Valuyev issued in 1863 the grievous instruction concerning the Ukrainian language, and in 1876 the Emsk ukase of the tsar Alexander III was adopted. Both laws outlawed the publication of any word in the Ukrainian language and access of any Ukrainian books from abroad because it was only a «malorussian dialect of the Russian language».

During the Soviet era the intensity of lexical and grammar borrowings from Russian increased in such a way that in the course of only two years (1934-1935) the Institute of Linguistics of the Academy of Science of the USSR had eliminated from the Ukrainian language about 14500 Ukrainian technical words and replaced them with some borrowed (perverted) terms [10].

What can be done to transform Ukrainian academic discourse into a viable, understandable, and wide-spread part of the Ukrainian language distinguished by very rich vocabulary and grammar resources?

The principal objectives of ongoing social and linguistic work in Ukraine were elaborated at many international scientific symposia in Lviv in the 1990s and 2010s, as well as at many international congresses of Ukrainian studies in Kyiv, Kharkiv, Odessa and other town's universities. These aims are the following:

1. To restore all sources of origin, development and functioning of the Ukrainian scientific and technical discourse including terminology and syntactic structures in common language.
2. To establish a special Committee for coordination all activities for widening, increasing and expansion the area of application and using scientific and technical variety of the language.
3. To publish in Ukrainian more popular scientific journals similar to English «Popular Science», «Scientific American», «Popular Mechanics» or French «Science et Vie» etc.
4. To publish Ukrainian – Foreign language technical dictionaries and reference books in all fundamental fields of science and engineering.
5. To translate into Ukrainian and publish more science fiction novels of foreign writers such as Herbert Wells, Jules Verne, Ray Bradbury, Isaac Asimov, Arthur Clarke and others.
6. To publish in Ukrainian more technical and reference foreign books in all fundamental fields of science and engineering.
7. To arrange regular translation of foreign scientific and technical information into Ukrainian.

Everybody understands that only stable technical, economic and scientific progress of the country is a reliable guarantee of its prosperous development. But successful growth is impossible if the native language is not ready to be an effective and sure means of expression scientific and technical ideas. Special technical discourse is a logical necessity of realizing this purpose.

In our opinion, Ukrainian authorities should in this case follow the French government activities in the period of 1945-2000 in approving 10 laws, 26 decrees and 40 legislative orders to defend the French language functioning. Most of these legislative documents concerned French scientific terminology. Charles De Gaulle, the famous French president, in 60s of the previous century banned the publication of any NATO documents in France in English. Michel Rockar, the prime minister of France, signed in 1991 a decree to set up a special Committee for evaluation any scientific terminology and particularly neologisms [13]. The law N.94-665 (August 4, 1994) obliged to use only French at any scientific conference, meeting and while signing contracts between industrial companies, plants and factories as well as at the time of radio and TV transmissions. According to this law a special agency was to be established to check and prosecute the law violators [1].

The experience of French society in protecting its state language is a very useful example for Ukrainians how to respect and take care of the most important and most valuable national heritage and how to create some favorable conditions and strong base for its existing.

Let us consider a set of causes resulting in a deterioration of the state of the Ukrainian scientific and technical discourse nowadays, that is of terminology, syntactic and stylistic features. Although its development and functioning has been somewhat improved in the course of past twenty years, in comparison with other styles Ukrainian academic writing remains retarded. There are many people even in our days that use *производство* instead of *виробництво*, *станок* instead of *верстат*, *отвертка* instead of *викрутка*, *командировка* instead of *відрядження*, *ток* instead of *струм*, *провод* instead of *дріт*, *выключатель* instead of *вимикач* etc. A lot of Ukrainian terms were simply replaced by Russian ones. Some of russified terms were legalized and included into Russian-Ukrainian technical dictionaries. To achieve this objective the following actions were performed:

1. Generally fixed Ukrainian common technical words were replaced by corresponding Russian terms without any phonetic and morphological change. For example, *потужність* was replaced by *мощность*, *пристрій* by *устройство*, *опір* by *сопротивление*, *вантажник* by *грузчик*, *постачання* by *снабжение*, *тиск* by *давление*, *напор*, *прилад* by *прибор*, *будова* by *стройка*, *кермо* by *руль*, *важіль* by *рычаг*, *запобіжник* by *предохранитель*, *цвях* by *гвоздь* etc.

2. A considerable number of Russian technical words were used in Ukrainian with some morphological changes in place of already existing Ukrainian terms. These changes, however, were not peculiar to the Ukrainian language. So, *залізна дорога* was used in place of well-known Ukrainian word *залізниця*, *рощот* instead of *розрахунок*, *щотчик* in place of *лічильник*, *літейка* instead of *ливарня*, *автопогрузчик* in place of *автомобильная погрузочная машина*, *ведучий інженер* instead of *провідний інженер*, *сортировщик* in place of *сортувальник*, *хозрощот* in place of *хозрасчёт* etc.

3. Some Ukrainian common technical verbs were replaced by Russian ones. For instance, *вмикати* was replaced by *включать*, *навантажувати* by *загружать*, *будувати* by *строить*, *гальмувати* by *тормозить*, *вийти з ладу* by *спортиться*, *складати* by *собирать*, *коштувати* by *стоит*, *перемикати* by *переключать*, *фарбувати* by *красить*, *зупинити* by *остановить*, *натискати* by *нажимать* etc.

4. Certain artificial expressions formed in accordance with rules of the Russian language were used instead of Ukrainian common scientific and technical expressions with fixed prepositions, e.g. the expression *справа в тому* was used in place of *річ у тому*, *по правилам користування* instead of *за правилами користування*, *по якому питанню* in place of *у якій справі*, *працювати зверху плану* instead of *працювати понад план*, *по технічним причинам* in place of *через технічні причини*, *за вимогою замовника* instead of *на вимогу замовника*, *по підрахункам* in place of *за підрахунками*, *по вині контролера* instead of *з вини контролера*, *при допомозі* in place of *за допомогою*.

5. Russian modes of expression imposed word-combinations unnatural to Ukrainian language, e.g. *при розв'язанні задач* instead of *розв'язуючи завдання*, *по закінченню совещання* in place of *закінчивши нараду*, *при необходимости* instead of *коли треба*, *в надлежащем порядке* in place of *як належить*, *як слід*, *при обговоренні* instead of *обговорюючи*, *під час обговорення* [11, p. 47–50].

6. A number of new scientific and technical words were borrowed from foreign languages through Russian, although direct borrowing could have produced more natural results, e.g. *насос* instead of *помпа* (Eng. pump), *жесть* in place of *бляха* (Germ. Blech), *провід* instead of *дріт* (Germ. Draht), *масло* in place of *олія* (Eng. oil), *бутылка* instead of *фляжка* (Germ. Flasche), *карта* in place of *мапа* (Germ. Mappe), *духи* in place of *парфуми* (French parfumes).

Generally speaking, all of the above-mentioned linguistic changes are actually borrowings, which are natural and typical for every language, only if their quantity is not too high. The number of technical words borrowed from Russian, however, greatly outnumbers borrowings from other foreign languages. Moreover, these borrowings often replace morphological, syntactic and stylistic patterns and constructions of the Ukrainian language. Therefore, their influence upon the internal structure of language is negative. The language loses its own distinctive features and acquires characteristics of another language.

What is necessary to do to transform Ukrainian scientific and technical discourse (terminology and syntactic structures) into a viable, wide-spread, understandable, and reliable version of the Ukrainian language and turn the development of this discourse around 180 degrees?

The principal goals of terminological and syntactic work in Ukraine were elaborated at many international scientific symposia and conferences in Ukraine in the period of 1999-2015. These objectives at the linguistic level are the following:

1. To eliminate from the Ukrainian scientific and technical vocabulary those technical words which are not natural for the Ukrainian language.
2. To coordinate national terminology with international standards.
3. To perform linguistic research of the Ukrainian scientific and technical discourse in comparison with the terminology and syntactic structures of English, German, French, Japanese and other foreign languages.
4. To carry out regular standardization of scientific and technical words.
5. To constantly enrich the Ukrainian technical vocabulary with borrowings from foreign languages and with lexical and grammar units inherent to Ukrainian.
6. To comprehensively introduce into Ukrainian scientific and technical discourse words and expressions of new branches of technology and science.

One more point to be stressed is that scientific and technical terminology, although being a substantial part of common language, constitutes only 5 to 17 percent of all lexical units in different registers of scientific language [8]. The rest of vocabulary are common lexical units which can be easily learned and mastered by most citizens of Ukraine despite their nationality, providing they are free of disdainful attitude toward Ukrainian being a less worthy dialect of Russian.

Penetration of new scientific and technical words from foreign languages into Ukrainian cannot be stopped and we should do everything possible to submit all borrowings to the laws of the Ukrainian language, to its inherent phonetic, morphological, syntactic, and stylistic features which make this language so strongly melodic, so peculiar and so beautiful that Ukrainians are capable to observe and perceive objects of the surrounding world in their own way and, consequently, remain Ukrainians in all difficult social and political aspects of their lives.

References:

1. Loi N94-665 du 4aout 1994 relative a l'emploi de la langue francaise [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000349929>.
2. Teaching English Academic Writing in Ukraine and Elsewhere : Problems and Prospects. Second International Conference (Nov.18-19, 2011). – Lviv : Publishing Center of the Ivan Franko National University of Lviv, 2011. – 200 p.
3. Yefimov L. P. Practical Stylistic of English / L. P. Yefimov, E. A. Yasinetskaya. – Vinnytsia : Nova Knyha Publishers, 2011. – 240 p.
4. XXIV International scientific conference «Language and Culture». – Kyiv, 2015.
5. Актуальні проблеми філології. Американські та британські студії : м-ли Міжн. наук.-практ. конф., 25-27 квітня 2012 р. – К. : Університет «Україна», 478 с.
6. Карпак О. Української стало менше у ЗМІ і більше в освіті : дослідження / О. Карпак. – BBC Ukraine. – 2015. – July 9.
7. Куземська Н. П. Українська термінологія наукової періодики / Н. П. Куземська. – К. : ДП «Укр. наук.-досл. і навч. центр проблем стандартизації, сертифікації та якості», 2013. – С. 29-32.
8. Медведів А. Стильові риси науково-технічного мовлення / А. Медведів // Мовознавство. – 1980. – № 1. – С. 13-18.
9. Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, ВПЦ «Київський університет». – 2014. – Вип. 49. – 299 с.
10. Перхач В. Про засади відродження та розвитку української науково-технічної мови / В. Перхач // Науково-технічне слово. – 1993. – №1(2). – С. 85-96.
11. Сербенська О. Антисуржик / О. Сербенська, Ю. Редько, О. Федик. – Львів : Світ, 1994. – 162 с.
12. Фаховий та художній переклад : теорія, методологія, практика : зб. наук. праць. – К. : Аграр Медіа Груп, 2015. – 376 с.
13. Чередниченко О. Концепт захисту в історії французької мови / О. Чередниченко // Структурно-семантичні і когнітивно-дискурсивні парадигми сучасного романського мовознавства : м-ли Всеукр. наук. конф. романістів, 10-11 жовтня 2013 р. – Дніпропетровськ, 2013.

УДК 811.161.2'38

Баран Г. В.

ЕЛЕМЕНТИ РЕЛІГІЙНОГО СТИЛЮ В ПОВІСТІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА «ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА»

У статті проаналізовані особливості використання елементів релігійного стилю в повісті Олександра Довженка «Зачарована Десна». Виокремлено релігійно забарвлені слова, наведені класифікації цієї лексики за значенням, морфологічною належністю та походженням, також наведені випадки вживання висловів із Біблії, ці вислови класифіковані за походженням та ступенем переносності значення, а також указані випадки авторської трансформації біблізмів.

Ключові слова: релігійний стиль, художній стиль, релігійна лексика, біблізм.

В статье проанализированы особенности использования элементов религиозного стиля в повести Александра Довженко «Зачарованная Десна». Выделены слова из религиозной сферы, приведены классификации данной лексики по значению, морфологической принадлежности и происхождению, также приводятся факты использования выражений из Библии, эти выражения классифицированы по происхождению и степени переносности значения, а также приведены случаи авторской трансформации библеизмов.

Ключевые слова: религиозный стиль, художественный стиль, религиозная лексика, библеизм.

The features of using religious vocabulary in Taras Shevchenko's poem «Hajdamaky» have been analyzed in the article. Religiously colored words have been distinguished, the classification of vocabulary words by meaning, origin and morphological features are given.

Oleksandr Dovzhenko is known as author of myphopoetical writings. Among which a special place is autobiographical story «The Enchanted Desna». Oleksandr Dovzhenko incarnates metaphorism through using of a considerable number of religious vocabulary and expressions from the Bible. In our research we concentrate attention on these elements of religious style.

We look at religious vocabulary, which used by Oleksandr Dovzhenko in «The Enchanted Desna», through classification by meaning of the words, through morphological systematization of these lexical units and through researching of origin of religious lexemes.

Oleksandr Dovzhenko in «The Enchanted Desna» widely uses religious vocabulary. In his story Oleksandr Dovzhenko uses 517 usages of religious vocabulary and 199 lexical units from 16240 of all words which used be him in «The Enchanted Desna». A large number of using religious vocabulary in story which isn't a religious genre indicates about importance frequency of using elements of religious style in oeuvre. Religious vocabulary creates special solemnity and sublimity. The context of this vocabulary provides different shades: the literal and figurative meanings satirical coloring etc.

In order to fully reflect lexical palette story «The Enchanted Desna», it is important to investigate the morphological structure of religious vocabulary in this work. Most of the religious vocabulary Dovzhenko uses nouns, verbs and adjectives.

Religious vocabulary in «The Enchanted Desna» is inhomogeneous in origins. The biggest part of it is Ukrainian words and common Slavonic words which Dovzhenko introduces his story, improving the religious identity of the Ukrainian language, facilitating its penetration of elements in the artistic style. Another parts are: Hebrew, Greek, Latin, Old Church Slavonic words.

Second important elements of religious identity in the story Dovzhenko «Charmed Desna» are expressions from the Bible.

In this article we have tried to establish the role played by the statements of Scripture named in the story, as they affect the author's style.

Using expressions from the Bible in his story «The Enchanted Desna» Olexandr Dovzhenko improved artistic style of the Ukrainian language, provided artistic triumph and elation speech, created a special story excitement.

The story of Olexandr Dovzhenko has 42 use biblical phraseology and 94 use biblical expressions in the literal sense. Sayings dominated with some books: Psalms, Gospels. Expression of these books are the most used in the church, they provide speech and celebration Hills. It is for this reason Olexandr Dovzhenko take them in his story. Its disposal biblical phraseology of these books is the author of accuracy and precision to express an opinion, gives his book metaphor; great excellence, sacredness and high stylish sound.

Olexandr Dovzhenko, describing the picture of his childhood, is served by religious elements of style ideas to achieve piece and the theme – the image of Ukrainian spiritual world, their way of life and living. The religious vocabulary and expressions from the Bible helps the author in this story and give special sacred sound.

Key words: religious style, artistis style, religious vocabulary.

Олександр Довженко відомий як автор міфопоетичних творів, серед яких особливе місце посідає автобіографічна повість «Зачарована Десна». Як зазначає Г. М. Пасісниченко, «мистецтво перейняло від міфології та трансформувало на свій лад не тільки здатність до маніфестування загальних уявлень у їх чуттєво-конкретній формі, тобто образність мислення, а й синкретизм художньої мови, безліч міфологем та метафоричність мислення» [18, с. 155].

Цю метафоричність Олександр Довженко втілює через використання чималої кількості релігійної лексики та висловів із Біблії. Саме ці елементи релігійного стилю в чималій кількості постають у повісті, саме на них ми й акцентуватимемо увагу.

З питаннями використання релігійної лексики у творах художньої літератури працювали такі мовознавці як Л. Бондаренко [5], Ю. І. Браїлко (Стежка) [6, 22], Н. Каторож [11], Л. Марчук [15] та ін. Щодо використання елементів релігійного стилю в повісті Олександра Довженка, то розвідок із цієї теми вкрай мало, можна, очевидно, твердити, що їх немає зовсім. Уважаємо, що ця розвідка буде фундаментом для вивчення стилю письменника.

Релігійна лексика – поліфункційний елемент як релігійного, так і художнього стилів української мови. На нашу думку, на прикладі численних мовних фактів Шевченкового слововживання може бути продуктивним висвітлення ролі мовотворчості поета в процесі нормалізації лексико-семантичної системи української мови через з'ясування місця й функційного призначення релігійної лексики.

Особливістю релігійної лексики є значна кількість стилістично маркованих слів, тобто слів, пристосованих до використання в релігійному стилі.

Розглядати релігійну лексику, використану в повісті Олександра Довженка «Зачарована Десна», можна через класифікацію за значенням слів та через морфологічну систематизацію цих лексичних одиниць, а також досліджуючи походження релігійних лексем.

Широке використання в повісті релігійної лексики змушує класифікувати ці лексеми в такі групи (слова подані в початковій формі):

1) релігійно світоглядні поняття й категорії: *антирелігійний* (2, с. 41) (наприклад: *Проте, коли вдуматись, це не були антирелігійні безбожницькі розмови* (2, с. 41)), *безбожницький* (2, с. 41), *безвірник* (2, с. 41), *благодать* (2, с. 36), *віруючий* (2, с. 41); *культ* (2, с. 41), *мир* (2, с. 36), *православний* (2, с. 41), *приверженець* (2, с. 62), *релігійний* (2, с. 41), *угодник* (2, с. 18), *праведний* (2, с. 23), *сіятель* (2, с. 32), *Страшний суд* (6 уживань (2, с. 20, 23, 26, 29, 35, 43) (*Отак міркуючи, заплакав я трохи, згадавши страшний суд, подививсь на ластовенят і, згорнувшись у бубличок, жалібно зітхнув* (2, с. 26))). Усього – 19 уживань лексичних одиниць;

2) назви Бога: *Бог* (у різних відмінках) (25 уживань) (2, с. 14, 15, 17, 19, 23, 24, 25, 27, 31, 41, 42, 45, 57, 64); *Господь* (3 вживання) (2, с. 31, 42, 49); *він* (у значенні Бог) (2 вживання) (2, с. 31), *Создатель* (2, с. 41), *преблагий* (2, с. 41), *ім'я Боже* (2, с. 31), *Син Божий* (2, с. 18), *Ісус Христос* (2, с. 24), *Христос* (5 уживань (2, с. 39, 40, 41)), *Святий Дух* (2, с. 18), *Всевидаще око*, *всеблагий*, *всесильний* (2, с. 42). Усього – 44 вживання;

3) назви ознак: *Божий* (16 уживань (2, с. 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 31, 39, 41, 42, 51)), *божеський* (2, с. 42), *божественний* (3 вживання (2, с. 17, 37, 42)), *господній* (2 вживання (2, с. 41, 42)). Усього – 22 вживання лексичних одиниць;

4) назви духовних (нематеріальних) осіб (суб'єктів): *душа* (22 вживання (2, с. 18, 20, 21, 21, 23, 25, 26, 28, 29, 31, 35, 40, 43, 54, 58, 59, 62)) та зменшено-пестливий варіант *душечка* (2, с. 19), *дух* (у значенні *душа*) (4 вживання (2, с. 36, 47, 60)), *ангел* (3 вживання (2, с. 18, 20, 29)) та прикметник *ангельський* (2, с. 31). Усього – 31 вживання. Найбільше серед цієї категорії лексем О. Довженко вживає іменник «душа». За М. В. Скаб, «ми визначаємо концепт ДУША як макроконцепт, у структурі якого виокремлюємо насамперед дві частини – сакральну та несакральну» [21, с. 69]. У повісті «Зачарована Десна» слово *душа* вжите здебільшого в його сакральному значенні, хоча є приклади вживання в значенні «людина» (3 рази) – *Ось де я, гляньте, – було показувала вона на якусь святу душу коло божої матері угорі картини страшного суду. – Бачите?* (2, с. 21); *Мати так часто тикала пучкою в цю праведну душу, що у душі вже замість лиця стала коричнева пляма, як столиця на географічній карті* (2, с. 23);

5) назви позачасопростірних (нематеріальних, духовних) дійсностей: *рай* (4 вживання (2, с. 20, 21, 23, 35)) (наприклад: *Посередині лізли з домовини мерці – одні до раю вгору, інші вниз* (2, с. 20)) та дієслово *раювати* (2, с. 46); *пекло* у значенні – місце під землею, куди потрапляють душі померлих грішників (6 уживань (2, с. 20, 21, 23, 42)) (наприклад: *А під ужасною, внизу, геть-чисто все горіло, як на пожарі, то було пекло* (2, с. 20)) та в значенні – щось страшне й жахливе: *Упоравшись трохи з духом, дід знову хапав вила чи сокиру і стрімголов кидався в саме пекло* (2, с. 47); *той світ* (– *Мати божя, цариця небесна! Як не дає він мені покою, не дай йому ні на тому світі, ні ні сьому!..* (2, с. 23) та прикметник *пекельний* (3 вживання (2, с. 23, 38)) (наприклад: *Од споглядання пекельних кар мені почало щось пекти в п'ятах, і я прудко побіг через сіни і двір до клуні навишпиньки, немов по гарячій сковороді, що її лизала баба язиком* (2, с. 23)), *вогонь (пекельний)* (2, с. 23), *небо* (у значенні – *рай*) (7 уживань (2, с. 18, 19, 29, 36, 42)) та прикметник *небесний* (4 вживання (2, с. 18, 23, 24)), а також *небеса* (2 вживання (2, с. 18, 41)). Усього – 30 уживань лексичних одиниць. Якщо порівняти кількість уживань іменника *рай* з іменником *пекло* та прикметником *пекельний*, то бачимо, що письменник більше вживає таких слів, як *пекло*, *пекельний*, оскільки описує картину Страшного Суду, яку любив розглядати в дитинстві;

6) святописемні власні назви й імена людей: *Ілля* (Персонально вірили більш у матір божу і святих – *Миколая-угодника, Петра, Іллю, Пантелеймона* (2, с. 17)); *Ірод* (– *Потерпіть, православні! – гукав отець Кирило. – Преблагий создатель посилає нам знаменіє в водах своїх яко благое предвозвестіє урожаю злаков і трав... Куди правиш, іроде! До стріхи, до стріхи прав. Ой упаду!* (2, с. 41)); *Ісус Христос* (Далі я подумав, дивлячись на ластівок: «От коли б повипадали з кубла ластовенята! Я зараз же нагодував би їх мухами й хлібом, аби тільки ластівка бачила, на які діла я здатний, і розказала **Сусу Христу**» (2, с. 24)); *Христос* (5 уживань (2, с. 39, 40, 41)) та прикметник *Христів* (*А батько вилаявся, аби замовкла мати, та й каже Макарові: – Ой рад би я людей рятувати, боюся гріха. Удосвіта Христове воскресіння* (2, с. 39)); *Петро* (3 вживання (2, с. 17, 28)), *Павло* (*Коли тихого вечора, десь перед Петром і Павлом, починав наш батько клепати косу під хатою в саду, ото й була для мене найчарівніша музика* (2, с. 28)); *Паска* (8 уживань (2, с. 18, 38, 39, 41, 42)) (наприклад: *Мати, як завжди перед паскою, здавалася трохи несамовитою, крикнула в жалібному розпачі: – Ну, куди ти поїдеш? Паска!* (2, с. 39)). Усього – 21 вживання названих лексичних одиниць;

7) імена святих, мучеників християнської церкви: *великомучениця* (*Сама мати божилася, що буде в раю між святими, як боляца великомучениця, що годує ворогів своїх – діда й бабу – та догоджає їм* (2, с. 21)), *Григорій* (у Православній церкві є кілька святих на ім'я Григорій. Кого з цих святих має на увазі Олександр Довженко, невідомо) (*Миколая-угоднику, скорий помочнику, святий Юрію, святий Григорію на білому коні, на білому сидлі, покарайте його своєю десницею, щоб не їв він тієї морковочки, та бодай його пранці та болячки з'їли, та бодай його шашіль поточила...* (2, с. 18)), *Миколай* (святий чудотворець, архієпископ Мир Лікійських (III ст.); один зі святих, що його вельми почитає церква) (4 вживання (2, с. 14, 17, 18, наприклад: *Тому з молитвами звертались до дрібніших інстанцій, до того ж Миколая, Петра та інших* (2, с. 17)), *Пантелеймон* (християнський святий, який зцілював і лікував хворих; заступник і помічник у хворобах) (*Персонально вірили більш у матір божу і святих – Миколая-угодника, Петра, Іллю, Пантелеймона* (2, с. 17)), *помочник* (*Миколая-угоднику, скорий помочнику, святий Юрію, святий Григорію на білому коні, на білому сидлі, покарайте його своєю десницею, щоб не їв він тієї морковочки, та бодай його пранці та болячки з'їли, та бодай його шашіль поточила...* (2, с. 18)), *Федосій* (імовірно, ідеться про Феодосія Печерського, одного із засновників Києво-Печерської лаври) (2 вживання: *Святий Федосій* більш скидався на батька. *Федосію* я не молився, в нього була ще темна борода, а в руці гирлига, одягнена чомусь у білу хустку (2, с. 14)), *Юрій* (*Георгій*) (святий Юрій (Георгій) Побідоносець, якого особливо шанували в українських родинах) (4 вживання (2, с. 18, 21, 48) (*Розлючений Самійло кидався на діда, і прохромлював його живіт наскрізь величезними кидальними вилами, і притискав до стерні, мов Георгій Побідоносець* змія (2, с. 48)). Усього – 14 уживань;

8) назви процесів і станів релігійної практики: *благословення* (2, с. 62), *веснянка* (2, с. 27), *віра* (2, с. 42), *гріх* (8 уживань (2, с. 20, 20, 23, 24, 26, 39)), *грішник* (2, с. 58), *кара* (5 уживань (2, с. 20, 23)), *колядка* (4 вживання (2, с. 24, 27, 58, 59)), *милість* (2, с. 37), *милостиня* (2 вживання (2, с. 36, 37)), *мука* (2, с. 38), *піст* (4 вживання (2, с. 20, 21, 41, 42)), *потоп* (2, с. 29), *предвозвестіє* (2, с. 41), *прокляття* (2 вживання (2, с. 26, 35)), *святість* (3 вживання (2, с. 23, 24, 29)), *сповідання* (2, с. 42), *створіння* (2, с. 42), *хрещення* (2, с. 40), *щедрівка* (2, с. 27), *благати* (2 вживання (2, с. 21, 24), *божитися* (2 вживання (2, с. 21)), *вірити* (4 вживання (2, с. 17, 18, 58), *вірувати* (2 вживання (2, с. 42)), *возрадуватися* (2, с. 42), *возсідати* (2, с. 50), *воскреснути* (5 уживань (2, с. 39, 40, 41)), *гнівити* (Бога) (2, с. 42), *грішити* (2 вживання (2, с. 39)), *дзвонити* (2 вживання (2, с. 27, 38)), *заклинати* (2, с. 21), *карати* (2 вживання (2, с. 24, 25)), *клясти* (2, с. 43), *клястися* (2, с. 21), *колядувати* (2 вживання (2, с. 59)), *кропити* (2, с. 41), *молитися* (3 вживання (2, с. 14, 21)), *одпускати* (2, с. 26), *перехрестити* (2 вживання (2, с. 48, 50)), *послати* (2 вживання (2, с. 24, 41)), *постити* (2, с. 20), *проклинати* (2, с. 31), *просвітитися* (2, с. 41), *прощати* (2, с. 24), *розговлятися* (2 вживання (2, с. 39, 40)), *святити* (2, с. 41), *словословити* (2, с. 62), *спокутувати* (2, с. 26), *хвалити* (Бога) (2, с. 42), *ховати* (2, с. 31), *хрестити* (2, с. 45), *хреститися* (3 вживання (2, с. 18, 31, 45)), *благий* (2, с. 41), *благословенний* (2, с. 64), *волебний* (2, с. 21), *грішний* (6 уживань (2, с. 20, 23, 26, 42)), *духовний* (3 вживання (2, с. 18, 41, 42)), *милосердний* (2, с. 18), *милостивий* (2, с. 18), *несвячений* (3 вживання (2, с. 39, 41), *проклятий* (2, с. 21), *святий* (33 вживання (2, с. 14, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 29, 39, 41, 42, 43, 57, 59, 62, 64)), *скоромний* (2 вживання (2, с. 24, 41)), *смирений* (2, с. 61), *пробі* (4 вживання (2, с. 40, 41, 52)). Усього – 151 вживання лексичних одиниць. Слід звернути увагу на те, що письменник найбільше вживає прикметник *святий*, що надає мові повісті особливої урочистості й піднесеності;

9) назви церковних відправ, книг та релігійних жанрів: *вечерня* (2, с. 27), *Псалтир* (4 вживання (2, с. 14, 21)); *служба* (2, с. 39), *молитва* (9 уживань (2, с. 13, 14, 17, 18, 19, 36, 45)). Усього – 15 уживань названих лексичних одиниць;

10) назви осіб, пов'язаних із церковно-релігійною практикою: *апостол* (2, с. 32), *батьюшка* (3 вживання (2, с. 41, 42)), *дяк* (5 уживань (2, с. 41, 42, 43)), *заступник* (2, с. 24), *матушка* (2, с. 41), *отець* (6 уживань (2, с. 41, 42, 43)), *паламар* (5 уживань (2, с. 41, 42, 43)), *піп* (3 уживань (2, с. 16, 31, 51)) та прикметники *попів* (2, с. 29) і *попівський* (2, с. 41)), *попада* (2, с. 41), *пророк* (3 вживання (2, с. 27 – 28, 59)), *священнослужитель* (2, с. 42), *служитель* (2, с. 41). Усього – 33 вживання названих лексичних одиниць;

11) назви церковних свят, постів, м'ясниць тощо: *Великдень* (3 вживання (2, с. 42, 44)), *Воскресіння* (свято Пасхи, Христового Воскресіння) (3 вживання (2, с. 39, 41)), *Зелена неділя* (2, с. 31), *Новий рік* (2, с. 59), *обжинки* (2, с. 27), *Паска* (8 уживань (2, с. 18, 38, 39, 41, 42)), *Різдво* (2, с. 18), *Святий вечір*

(4 вживання (2, с. 59, 60)), *свято* (2 вживання) (2, с. 18, 64)), *Спас* (2, с. 61)). Усього – 25 уживань лексичних одиниць;

12) назви церковних об'єднань, споруд, приміщень та їх частин: *Київська лавра* (2, с. 20), *лавра* (3 вживання (2, с. 20)), *монастир* (2, с. 20), *Ново-Афонський Симоно-Канитський монастир* (2, с. 20), *парафія* (4 вживання (2, с. 39, 41, 43)), *Почаївська лавра* (2, с. 20), *царські врата* (2, с. 40), *церква* (8 уживань (с. 2, 23, 24, 27, 40, 43, 61)) та прикметник *церковний* (3 вживання (2, с. 33, 28)) і прислівник *по-церковному* (2, с. 14). Усього – 24 лексичні вживання;

13) назви знарядь, предметів і знаків релігійної практики: *Бог (Боги)* (у значенні – ікони із зображеннями Бога, Богородиці, святих) (4 вживання (2, с. 14, 20, 32, 33)), *десниця* (2, с. 18), *дзвін* (2, с. 38), *ковчег* (2, с. 43), *коливо* (2 вживання (2, с. 19)), *крашанка* (2 вживання (2, с. 27, 41)), *крило (ангельське)* (2, с. 18), *лампадка* (2, с. 14), *образ* (2, с. 14), *омофор* (2, с. 18), *паска* (11 уживань (2, с. 27, 39, 41, 43)), *посох* (2, с. 36), *риза* (4 вживання (2, с. 16, 21, 29)), *свічка* (2, с. 23), *хрест* (2 вживання (2, с. 18, 50)), *шати* (2, с. 155)). Усього – 35 лексичних уживань;

14) синоніми до поняття *Богородиця*: *Божя Мати* (10 уживань (2, с. 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 41)), *великомучениця* (2, с. 18), *Владичиця* (2, с. 18), *заступниця* (2, с. 18), *цариця* (4 вживання (2, с. 18, 23)). Усього – 17 уживань;

15) церковнослов'янськими або словами, утвореними за аналогією до церковнослов'янських: *возрадуватися* (2, с. 42), *возсідати* (2, с. 50), *воістину* (2, с. 41), *возгавкати* (2, с. 35), *много літ* (2, с. 64). Усього – 5 уживань названих лексичних одиниць.

Окрім поданих вище релігійних лексем, окрему увагу слід приділити групі нерелігійних лексем, яку називають поганізмами. «Поганізми – це лексеми на означення уявлень та дій, пов'язаних із язичницькими віруваннями» [10, с. 267]. Поганізми часто трапляються й у текстах Біблії, і писаннях Отців Церкви, у церковній публіцистиці та документах, у красному письменстві. Уживають поганізми здебільшого в заборонному та спростувально-заперечному контекстах або в переносному значенні. З огляду на це вважаємо конче приділити увагу й цій групі лексем, оскільки вони наявні в повісті О. Довженка «Зачарована Десна». Уживання письменником цих лексем надає твору певного міфологічного забарвлення, перетворює розповідь на ірреальний твір з казковим сюжетом. Окрім того, багато поганізмів, таких, як *нечистий*, *чорт*, *душолюб* тощо автор уживає у фразах, що означають прокльони, лайку тощо. У повісті наявні такі поганізми: *бог* (надприродна сила в язичницьких віруваннях) (2, с. 59), *водяний* (2, с. 64), *ворожка* (2, с. 21), *диявол* (2 вживання (2, с. 21)), *дух* (2, с. 15), *душолюб* (2, с. 39), *заворожений* (2, с. 58), *змій* (3 вживання (2, с. 21, 48)), *лукавий* (2, с. 42), *нечестивець* (2 вживання (2, с. 42)), *нечиста сила* (2 вживання (2, с. 17, 50)), *нечистий* (3 вживання (2, с. 26, 41, 57)), *русалка* (2, с. 64), *чаклунка* (2, с. 21), *чорнокнижник* (2 вживання (2, с. 14, 21)), *чорна книга* (2, с. 21), *чорт* (6 уживань (2, с. 20, 26, 37, 43, 64)). Усього – 29 уживань названих лексичних одиниць.

Також окремо слід виділити групу лексем, які притаманні багатьом віросповіданням, оскільки ритуали й процеси, які вони називають, є спільними для багатьох релігій. Наприклад: *могила* (с. 64), *домовина* (с. 20). Усього – 2 вживання названих лексичних одиниць.

Як бачимо, О. Довженко в повісті «Зачарована Десна» широко використовує релігійну лексику. Якщо порахувати кількість уживань письменником названих слів, то можна сказати, що в повісті О. Довженко з 16240 уживань слів загалом 517 уживань релігійної лексики 199 лексичних одиниць. Така кількість уживань у повісті, яка не належить до художньо-релігійних жанрів і не має релігійної ідейно-тематичної спрямованості, свідчить про те, що письменник надавав великого значення елементам релігійного стилю й часто вводив їх у свої твори. Релігійна лексика створює особливу урочистість і піднесеність. Контекст надає цій лексиці різних відтінків: прямих і переносних значень, сатиричного забарвлення тощо. Часте використання релігійної лексики в повісті «Зачарована Десна» є свідченням глибокої обізнаності автора із церковно-релігійною сферою, його глибокого проникнення у філософський світ релігії.

Для того, щоб повно відобразити лексичну палітру повісті «Зачарована Десна», важливо також дослідити морфологічний склад релігійної лексики в цьому творі. Серед стилістично маркованих релігійних слів у повісті Олександра Довженка переважають іменники. Наприклад: *Бог*, *душа*, *ангел*, *церква*, *свічка*, *дзвін* та ін. Їх нараховуємо 125 лексичних одиниць. Це майже 2/3 від усієї кількості релігійних слів, ужитих у творі.

Другою за кількістю є група дієслів: *молитися*, *хреститися*, *божитися*, *несвячений* та ін. Їх нараховуємо 39 лексичних одиниць. Третьою – група прикметників: *святий*, *Божий*, *лукавий* та ін. Усього – 32 слова. Один займенник *Він* у значенні *Бог*. А також один прислівник *по-церковному* та одне модальне слово *пробі*.

Такий морфологічний склад релігійної лексики, ужитої в повісті О. Довженка «Зачарована Десна», можна пояснити тим, що серед релігійної лексики найбільший пласт належить саме іменникам, оскільки вони називають осіб, предмети, пов'язані з церковно-релігійною практикою. Саме ці назви є основними серед стилістично маркованих релігійних слів. Дієслова називають процеси релігійної практики, тому вони також мають значення для відтворення картини церковно-релігійного життя. Стилiстично марковані релігійні прикметники здебільшого відіграють роль епітетів, усталених чи оригінальних. Займенник *Він* (у значенні – Бог) часто трапляється в біблійних текстах. Отже, найчастіше серед релігійної лексики О. Довженко використовує іменники, дієслова й прикметники.

За своїм походженням релігійна лексика в повісті «Зачарована Десна» неоднорідна, оскільки багато слів із церковно-релігійної сфери прийшли до нас із інших мов, особливо з мов, якими була написана чи давно перекладена Біблія.

Найбільшу кількість становлять власне українські слова та слова спільнослов'янського походження, які О. Довженко вводить у свою повість, розширюючи можливості релігійного стилю української мови, сприяючи проникненню його елементів у художній стиль. До таких лексем належать: *святий, церква, дзвіниця* та ін.

Окрім власне української релігійної лексики, використаної в повісті «Зачарована Десна», письменник послуговується й запозиченою стилістично маркованою лексикою. Варто зазначити, що ці запозичення мають майже однакові джерела – давньоєврейська, давньогрецька, латинська, церковнослов'янська мови.

До давньоєврейських або арамейських лексичних запозичень зараховуємо: *Ірод, Ілля* та ін. Як бачимо, до давньоєврейських запозичень належать здебільшого власні назви – імена людей.

Частину лексичних запозичень у повісті становлять слова з давньогрецької мови: *ангел, Ісус, Григорій, Георгій, парафія, Псалтир* та ін. Невелику кількість релігійної лексики в поемі становлять запозичення з латинської мови: *релігійний, антирелігійний* та ін. Трапляється запозичення з тюркських мов – *ковчег*.

Найбільше в поемі церковнослов'янських запозичень релігійної лексики. Прикладом тут може бути гніздо з початковим словом *благо*, у якому поряд із *благий* є *благодать, благословенний*.

Ад'єктивний префікс *пре-* є в деяких явних запозиченнях з церковнослов'янської, наприклад, *пре-благий, превозвестіє*. Широко використовує автор і церковнослов'янськи з префіксом *воз-(вос-)*: *возрадуватися, возсідати, воскресіння, воскреснути*, а також створений автором за аналогією до церковнослов'янських оказіоналізмів *возгавкати* (для надання гумористичного забарвлення епізоду побиття бичком Миною коваля Захарка). Урочистого забарвлення надають мовленню й церковнослов'янські запозичення з початковим *все-*: *всеблагий, всевидячий, всесильний*.

Лексичним церковнослов'янським запозиченням є в повісті іменники *десниця, небеса, создатель, Спас* та ін., а також словосполучення *много літ*.

Окрім того, у творі трапляється запозичення з російської мови *волишебний*, яке можна вважати явним росіянізмом, ужитим задля комічного ефекту.

Як бачимо, О. Довженко, використовуючи у повісті «Зачарована Десна» релігійну лексику, широко послуговується запозиченнями, особливо з мов, якими були написані та перекладені Святе Письмо й церковні книги (давньоєврейської, давньогрецької, латинської, церковнослов'янської). Таке явище свідчить про широку обізнаність письменника з релігійною літературою, а звідси – широке цитування лексики та форм слів.

О. П. Довженко широко використовує релігійну лексику для надання мовленню урочистого, релігійного чи, часом, сатиричного звучання, тобто послуговується релігійною лексикою як стилістичним елементом у творенні художнього образу. Склад релігійної лексики в повісті різноманітний як за значенням, так і за походженням та морфологічною належністю. Це слова, які вказують на релігійно-світоглядні поняття й категорії, назви духовних суб'єктів, назви позачасопростірних дійсностей, назви процесів і станів релігійної дійсності, назви осіб, пов'язаних із церковно-релігійною сферою, назви церковних споруд, знарядь, предметів і знаків релігійної практики та інші.

Часте вживання релігійної лексики надає повісті О. Довженка сакрального забарвлення, особливої християнської наснаженості. Багаторазове повторення іменників *Бог, душа*, прикметника *святий* націлює на думку про глибоку релігійність письменника, а використання слів на позначення церковної атрибутики засвідчують глибоке знання автором церковно-релігійної сфери.

Другим важливим елементом релігійного стилю в повісті О. Довженка «Зачарована Десна» є вислови з Біблії.

Використання фразеологізмів у художніх творах завжди було проблемою, якій мовознавці приділяли чимало уваги. У працях Л. Г. Авксентьева, Я. А. Барана [3], Н. Ф. Венжинович [8], Н. Г. Лисецької [14], О. О. Селіванової [19], В. Д. Ужченка [1], порушені питання вживання фразеологізмів у літературних творах, їхньої ролі у створенні художнього образу, впливу на ідіостиль письменника. Особливе зацікавлення науковців викликає використання біблійних та висловів зі Святого Письма, що мають пряме значення, у красномудрості письменстві. Цій темі присвячували свої дослідження Н. Д. Бабич [2], С. К. Богдан [4], Г. В. Бурдіна [7], А. П. Коваль [12], Г. Т. Кузь [13], В. В. Німчук [17] та ін. Однак досліджень, які б висвітлювали проблеми використання висловів із Біблії в повісті Олександра Довженка «Зачарована Десна», не виявлено. У цій статті ми спробуємо встановити, яку роль відіграють вислови зі Святого Письма в названій повісті, як вони впливають на авторський стиль.

Значна кількість біблійних висловів набула значного поширення в українській літературній мові. Біблійні вислови чи фразеологізми «можуть скорочуватися <...>; традиційно вони можуть вживатися як українською, так і іншими мовами» [12, с. 9].

Використовуючи вислови з Біблії у своїй повісті «Зачарована Десна», Олександр Довженко вдосконалював художній стиль української мови, надавав художньому мовленню урочистості й піднесеності, створював особливу наснаженість повісті.

Біблійні фразеологізми, ужиті в повісті Олександра Довженка, можна згрупувати за відомою семантичною класифікацією В. В. Виноградова [9] на фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності і фразе-

ологічні сполучення. В основу цієї фразеологічної теорії покладено ступінь видозміни значення слова у різних синтаксичних і стилістичних умовах фразотворення. Будучи єдиним значеннєвим цілим, фразеологічні одиниці не є однаковими з погляду з'єднаності компонентів і співвіднесеності семантики всього вислову із семантикою його окремих складників-компонентів. Відштовхуючись від синтаксичних ідей академіка О. О. Шахматова й узявши до уваги деякі думки Ш. Баллі, В. В. Виноградов подав семантичну класифікацію, виділивши три типи фразеологічних одиниць: фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності і фразеологічні сполучення.

Фразеологічні зрощення – абсолютно неподільні, нерозкладні, немотивовані фразеологічні одиниці, у значенні яких «немає ніякого зв'язку, навіть потенційного, зі значенням їх компонентів» [9, с. 145]. У повісті «Зачарована Десна» фразеологічних зрощень не виявлено. Відсутність цих висловів можна пояснити їх невеликою кількістю серед біблійних фразеологізмів загалом [12].

Фразеологічні єдності – теж семантично неподільні фразеологічні одиниці, але цілісне значення їх умовитоване значенням компонентів, а значення цілого пов'язане з розумінням внутрішнього образного стрижня фрази, потенційного смислу слів. У повісті О. Довженка наявні фразеологічні єдності біблійного походження (на відміну від фразеологічних зрощень). Наприклад: *розкрити очі* (2, с. 60, 64), *дай, Боже* (2, с. 15, 27, 52, 57) та ін. До цього розряду В. В. Виноградов зараховував також і літературні цитати. На нашу думку, невелику кількість цитат із Біблії (*ангел, закон Божий* тощо) у повісті «Зачарована Десна» слід виділити в окремий розряд, оскільки вони в цьому творі мають пряме значення й не набувають рис фразеологізму.

Фразеологічні сполучення – «тип фраз, створюваних реалізацією зв'язаних значень слів» [9, с. 61]. Фразеологічні сполучення не є безумовними семантичними єдностями, вони аналітичні, у них значення слів виокремлюють чіткіше, різкіше. У повісті Олександра Довженка фразеологічні сполучення трапляються досить часто. Наприклад: *на віки вічні* (2, с. 23); *лютий ворог* (2, с. 20), *розлітатися прахом* (2, с. 43) та ін.

Незважаючи на те, що семантична класифікація й концепція В. Виноградова здобули чи не найбільше прибічників (О. М. Бабкін, В. П. Жуков, В. М. Телія, в українській лінгвістиці – М. Ф. Алефіренко, Д. Х. Баранник, М. А. Жовтобрюх, Ф. П. Медведєв, Н. А. Москаленко, В. М. Русанівський, Л. Г. Скрипник, Г. М. Удовиченко та ін.), ця класифікація не завжди охоплює всі типи фразеологізмів, за нею складно визначити межу між фразеологічними зрощеннями і фразеологічними єдностями, два перші типи фразеологічних одиниць різко протиставлені третьому – як цілісні (зрощення і єдності) аналітичному (фразеологічні сполучення), а також значна кількість фразеологічних одиниць залишилася неохопленою. Тому свого часу М. М. Шанський, зберігши три основні класи фразеологічних одиниць за схемою В. В. Виноградова, виділив четвертий клас – фразеологічні вислови, до яких належать «такі стійкі в своєму складі й уживанні фразеологічні звороти, які не тільки є семантично подільними, але й складаються цілком зі слів з вільним значенням» [23, с. 84]. До фразеологічних висловів належить і низка біблійних фразеологізмів, ужитих у повісті О. Довженка «Зачарована Десна». Наприклад: а) фразеологічні вислови комунікативного характеру, що рівноцінні реченню й виражають те чи те судження. Таких бібліїзмів у повісті не виявлено; б) фразеологічні вислови номінативного характеру – сполучення слів, ідентичні лише певній частині речення – є словесною формою того чи того поняття і, як і слова, виконують у мові номінативну функцію: *страшний суд* (с. 43) та ін.

Відомі також інші семантичні класифікації фразеологізмів, зокрема близький до семантичної класифікації В. В. Виноградова розподіл за ступенем граматично-змістової злитості елементів, який здійснив на українському матеріалі П. С. Дудик (учений виділяє п'ять типів фразеологізмів: ідіоми, фразеологічні єдності, фразеологічні вислови, фразеологічні сполучення та фразеологізовані словосполучення) і семантична класифікація фразеологічних одиниць у плані діакронії, опрацьована Б. О. Ларінім. Проте щодо біблійних фразеологізмів, ужитих у повісті «Зачарована Десна», найбільш прийнятними є семантичні класифікації В. В. Виноградова й М. М. Шанського, оскільки саме такий розподіл відбиває всю різноманітність біблійної фразеології, використаної в цьому творі.

Бібліїзми у повісті Олександра Довженка виражені як словами (*ангел* (2, с. 18), *ковчег* (2, с. 43), *пекло* (2, с. 47) та ін.), так і словосполученнями (*кара Божа* (2, с. 20) та ін.), а також непоширеними реченнями (*Бог знає* (2, с. 15)) та ін. Такі використання є вмотивованими текстом твору, у якому вони вжиті, а також ідеєю, яку висловлює автор.

Олександр Довженко у своїй повісті вживає фразеологізми із різних книг Біблії.

Старий Заповіт:

1) Книга Буття: *ангел* (Бут. 48:16) (2, с. 18); *ковчег* (Бут. 6:14) (2, с. 43). Усього 2 вживання бібліїзмів.
2) Вихід: *закон життя* (Вих. 20–21) (2, с. 32); *ні вола його, ні осла його* (Вих. 20:17) (2, с. 42). Усього 2 вживання біблійних фразеологізмів.

3) Псалтир: *Бог знає* (Пс. 93:11) (2, с. 15); *всевидяче око* (Пс. 31:8) (2, с. 35), *лютий ворог* (Пс. 12:3) (2, с. 20), *путі Господні* (Пс. 17:22, 26:11) (2, с. 42), *святий* (Пс. 49:5; 51:8, 11; 149:1) (2, с. 23) та ін. Усього 5 уживань.

4) Фразеологізми з кількох книг Старого Заповіту: *дай, Боже* (1 Цар. 14:41; 3 Цар. 3:9; 1 Пар. 29:19, 2 Пар. 1:10; Неєм. 1:11, 3:36; Йов. 13:22, 17:3; Пс. 24:4, 27:4, 50:10, 118:27, 29, 34; Ос. 9:14; Мк. 10:37; Лк. 11:3; Ін. 4:29) (2, с. 15, 27, 52, 57), *не дай, Боже* (Втор. 21:8; 1 Цар. 12:23; Пс. 118:10, 133, 140:4; Притч. 6:4) (2, с. 24), *Бог покарав* (Вих. 4:14; Чис. 22:28, 25:3; Пс. 93:12; Ос. 14:5) (2, с. 49), *гнівити*

Бога (Вих. 4:14; Чис. 22:28, 25:3; Пс. 93:12; Ос. 14:5) (2, с. 42), кара за гріхи (Вих. 4:14; Чис. 22:28, 25:3; Пс. 93:12; Ос. 14:5) (2, с. 20). Усього 9 уживань.

Новий Заповіт:

1) Євангеліє від Матвія: *добрі діла* (Мт. 5:15) (2, с. 26, 29); *друге пришествя* (Мт. 24:44:18) (2, с. 17), *пекло* (Мт. 16:18) (2, с. 47). Усього 4 вживання біблійзмів.

2) Євангеліє від Марка: *вірити в Бога* (Мк. 9:24) (2, с. 17). Одне вживання.

3) Євангеліє від Луки: *піднімати очі* (Лк. 16:22) (2, с. 23); *хай Бог простить* (Лк. 23:34) (2, с. 41). Усього 2 вживання біблійних фразеологізмів.

4) Євангеліє від Івана: *відпустити гріхи* (Ін. 20:23) (2, с. 26). Одне вживання.

5) Фразеологізми, що походять з кількох Євангелій: *відкрити очі (прозріти)* (Мт. 20:33–34; Мк. 8:22–26; 10:51–52; Лк. 7:21; Ін. 9:1–11) (2, с. 60, 64); *воскресіння* (Мт. 27:64, 28:6–7; Мк. 16:6; Лк. 24:6; Ін. 20:9) (2, с. 18, 38, 39, 41, 42), *Мати Божя* (Мт. 1:16; Лк. 1:27) (2, с. 20, 21), *ірод* (Мт. 2:16; Лк. 1:5) (2, с. 41), *сіяч* (Мт. 13:2; Мк. 4:3; Лк. 8:5) (2, с. 32) та ін. Усього 13 уживань.

6) Послання апостолів: *на віки вічні* (2 Пет. 3:18; Юд. 1:25) (2, с. 23). Усього 1 вживання.

7) Апокаліпсис: *Страшний Суд* (Апок. 20:4–6) (2, с. 43), *хай царствує* (Апок. 21:1–3) (2, с. 15). Усього 2 вживання.

У повісті Олександра Довженка нараховуємо 42 вживання біблійних фразеологізмів. Вислови з деяких книг переважають: Псалтир, Євангелія. Висловлювання з цих книг є найбільш уживаними в церкві, вони надають мовленню урочистості й піднесеності. Саме з такою метою Олександр Довженко вживає їх у своїй повісті. Послугуючись біблійними фразеологізмами з названих книг, автор досягає влучності й точності у висловленні думки, надає своєму творові метафоризації, високої досконалості, сакральності й високостильного звучання.

На особливу увагу заслуговують вислови з Біблії, які мають пряме значення, ужиті в повісті Олександра Довженка «Зачарована Десна». Вислови у прямому значенні переважають над біблійними фразеологізмами, використаними письменником. Ці вислови пов'язані з Біблією за змістом (іноді це – прямі цитати, іноді – парафрази, іноді – алюзії чи передані іншими словами біблійні епізоди), вони мають пряме значення, тобто відповідають тому значенню, з яким їх ужито у Святому Письмі.

Значну кількість таких висловів Олександр Довженко запозичує з книг Старого Заповіту, особливо з Псалтиря.

Старий Заповіт:

1) Книга Буття: *ангел* (Бут. 48:16) (2, с. 20, 29); *Бог послав* (Бут. 45:7) (2, с. 41); *лице землі* (Бут. 2:6) (2, с. 43); *не пролити крові* (Бут. 37:22) (2, с. 28); *рай* (Бут. 2:8) (2, с. 20, 21, 23, 35); *світ, створений Богом* (Бут. 1–25) (2, с. 41) та ін. Усього 11 уживань.

2) Вихід: *закон Божий* (Вих. 20–21) (2, с. 51); *не кради* (Вих. 20:15) (2, с. 28); *не бийвай* (Вих. 20:13) (2, с. 28); *вірити чужим богам* (Вих. 20:3) (2, с. 42) та ін. Усього 4 вживання.

3) Псалтир: *Бог бачить* (Пс. 9:34) (2, с. 42); *ім'я Боже* (Пс. 8:10) (2, с. 31); *всевидюче око* (Пс. 31:8) (2, с. 42); *змій* (Пс. 90:13) (2, с. 21, 48); *грішна душа* (Пс. 54:19) (2, с. 20, 26); *лиха година* (Пс. 36:19) (2, с. 25, 41); *пекельні муки* (Пс. 114:3) (2, с. 38); *Псалтир* (Пс.) (2, с. 14, 21); *святий* (Пс. 49:5; 51:8, 11; 149:1) (2, с. 14, 17, 18, 20, 21, 23, 29, 41); *хвалити Бога* (Пс. 148, 150) (2, с. 42) та ін. Усього 30 уживань.

4) Книга Екклесіастова: *згорнувши руки* (Еккл. 4:5) (2, с. 35). Усього одне вживання вислову, пов'язаного з цією книгою.

5) Вислови, які походять з кількох книг Старого Заповіту: *Боже створіння* (Бут. 1:1–31; Пс. 18:2) (2, с. 42); *Бог покарав* (Вих. 4:14; Чис. 22:28, 25:3; Пс. 93:12; Ос. 14:5) (2, с. 25); *молитися Богові* (Бут. 49:25; Пс. 38:13) (2, с. 14, 21); *немає числа* (Бут. 49:25; Пс. 38:13) (2, с. 28); *Служба Божя* (Вих. 13:5–6, 36:3, 38:8, 39:40; Чис. 3:7) (2, с. 39). Усього 8 уживань.

Новий Заповіт:

1) Євангеліє від Матвія: *Боже знамення* (Мт. 16:3) (с. 41); *воістину* (Мт. 18:12–13) (2, с. 41); *пекло* (Мт. 16:18) (2, с. 20, 23, 42); *плакати гірко* (Мт. 26:73) (2, с. 23); *Христос, Син Божий* (Мт. 16:17) (2, с. 18, 24). Усього 10 уживань.

2) Євангеліє від Марка: *вірувати в Бога* (Мк. 9:24) (2, с. 42); *нечиста сила* (Мк. 3:30) (2, с. 17, 50). Усього 3 вживання.

3) Євангеліє від Луки: *блудний син* (Лк. 15:11–32) (2, с. 57); *Святий Дух* (Лк. 2:29) (2, с. 18). Усього 2 вживання.

4) Євангеліє від Івана: висловів лише з цього Євангелія не виявлено.

5) Вислови, що пов'язані з кількома Євангеліями: *апостол* (Мт. 10:2–4; Мк. 3:13–19; Лк. 9:1–6) (2, с. 32); *вогонь пекельний (пекельна кара)* (Єр. 7:31–32; Мт. 5:22, 29, 30; 18:9; Мк. 9:47; Ін. 8:6, як бачимо, цей вислів також згаданий у Книзі пророка Єремії) (2, с. 23); *Мати Божя* (Мт. 1:16; Лк. 1:27) (2, с. 17, 18, 23, 41); *прощати гріхи* (Мт. 9:5; Мк. 2:9) (2, с. 24); *Різдво* (Мт. 2:1; Лк. 2:7) (2, с. 18); *Христос воскрес* (Мт. 28:6; Мк. 16:6; Лк. 24:6; Ін. 20:9) (2, с. 39, 40, 41). Усього 16 уживань.

6) Послання апостолів: *видиме і невидиме* (2 Кор. 4:17–18; Кол. 1:16) (2, с. 28). Усього 1 вживання.

7) Одкровення (об'явлення) святого Івана Богослова (Апокаліпсис): *Страшний Суд* (Апок. 20:4–) (2, с. 20, 21, 23, 26, 29, 35). Усього 5 уживань.

8) Вислови навколоцерковного походження: *ангельські хори* (с. 31); *той світ* (2, с. 23, 24); *святе письмо* (2, с. 57). Усього 3 вживання.

Отже, Олександр Довженко в повісті «Зачарована Десна» використовує 94 вживання біблійних висловів.

Як бачимо, ця кількість більше ніж удвічі перевищує вживання бібліїзмів. Очевидно, це зумовлено тим, що письменник подає опис картини Страшного Суду, епізод потопу на Великдень, наводить прокльони баби Марусини тощо. Усі ці моменти потребують біблійних висловів у прямому значенні.

Як вислови, що пов'язані з Біблією, так і біблійні фразеологізми в повісті Олександра Довженка можуть зазнавати трансформацій. Оскільки біблійні фразеологізми та вислови з Біблії увійшли в українську мову через церковнослов'янські переклади, то їх трансформація є логічною. Майже всі вислови – і бібліїзми, і ті, що мають пряме значення, – автор модифікує, надаючи таким чином багатьом із них своєрідних відтінків звучання й значення.

Таким чином, розглядаючи проблеми трансформації біблійних висловів у повісті Олександра Довженка «Зачарована Десна», необхідно звернути увагу на низку аспектів. Однією з актуальних проблем сучасної фразеології є проблема функціонування фразеологізмів у мовленні, зокрема художньому, де нерідко можна помітити їх трансформацію. А. М. Мелерович і В. М. Мокієнко зазначають, що «словникове опрацювання індивідуально-авторських уживань фразеологічних одиниць допоможе оцінити художню майстерність письменників, що виявляється у творчому застосуванні мовних образів» [16, с. 4]. У зв'язку з цим велике зацікавлення викликає повість «Зачарована Десна», яка увібрала в себе значну кількість трансформованих автором біблійних фразеологізмів та висловів, пов'язаних зі Святим Письмом.

Біблійні фразеологізми в Шевченкових поетичних молитвах іноді зазнають трансформації. Трансформовані автором бібліїзми ми можемо поділити на такі групи (за класифікацією А. М. Мелерович і В. М. Мокієнка) [16]:

1) заміна компонента у вислові: *Дай, Боже* (1 Цар. 14:41; 3 Цар. 3:9; 1 Пар. 29:19, 2 Пар. 1:10; Неем. 1:11, 3:36; Йов. 13:22, 17:3; Пс. 24:4, 27:4, 50:10, 118:27, 29, 34; Ос. 9:14; Мк. 10:37; Лк. 11:3; Ін. 4:29) – *дай бог* (2, с. 15, 27), *бодай* (2, с. 52, 57);

2) індивідуально-авторські заміни компонентів з переосмисленням значення: *закон Господній* (Вих. 20 – 21; Пс. 1:2; 17:23) – *вічний закон життя* (2, с. 32) та ін.;

3) розширення компонентного складу (експлікація) та його часткова заміна: *Бог знає* (Пс. 93:11) – *Бог її знає* (2, с. 15); *відкрилися очі* (Іс. 35:5; Мт. 20:33–34; Мк. 8:22–26; 10:51–52; Лк. 7:21; Ін. 9:1–11) – *розкривши широко очі* (2, с. 60), *з широко розкритими очима* (2, с. 64);

4) скорочення компонентного складу (імплікація): *і нині, і повсякчас, і навіки віків* (Пс. 132:3; 2 Пет. 3:18; Юд. 1:25) – *на віки вічні* (2, с. 23);

5) еліipsis: *порох, що його розвіює вітер* (Пс. 1:4; Єр. 13:24) – *розлітався прахом* (2, с. 43); *прости їм, бо не знають, що чинять* (Лк. 23:34) – *хай бог простить* (2, с. 41); *Царство Небесне* (Апок. 21:1–3) – *хай царствує* (2, с. 15);

6) зміна граматичної будови бібліїзму: *всевидюче око* (Пс. 31:8) – *всевидячі вічки* (2, с. 35); *друге пришествя* (Мт. 24:44) – *до хторого пришествія* (2, с. 17);

7) алюзія: *Ноїв ковчег* (Бут. 6:14) – *свій ковчег* (2, с. 43);

8) перифраз: *Діва Марія* (Мт. 1:16; Лк. 1:27) – *мати божя* (2, с. 20, 21);

9) заміна фонетичного звучання бібліїзму: *друге пришествя* (Мт. 24:44) – *до хторого пришествія* (2, с. 17);

10) заміна заперечної форми вислову стверджувальною: *ні вола його, ні осла його* (Вих. 20:17) – *вола його, і осла його* (2, с. 42).

Як бачимо, у Довженковій повісті трансформації біблійних фразеологізмів трапляються часто. Кожен випадок такого вживання має конкретну мету: логічне наголошування того чи того складника бібліїзму, надання вислову емоційної насаженості, сатиричного забарвлення, піднесення стилю висловлювання тощо.

Трансформація висловів, пов'язаних із Біблією, що мають пряме значення, у поетичних творах не була предметом досліджень, хоча це цікавий факт у мовознавстві. Олександр Довженко в повісті «Зачарована Десна» уживає вислови зі Святого Письма й видозмінює їх залежно від контексту. До таких трансформацій належать:

1) заміна компонента у вислові на синонімічний: *Бог бачить* (Пс. 9:34) – *богу видать* (2, с. 42); *Бог послав* (Бут. 45:7) – *создатель посилає* (2, с. 41); *нечистий дух* (Мк. 3:30) – *нечиста сила* (2, с. 17, 50); *поклонятися чужим богам* (Вих. 20:3; Пс. 43:21, 80:10) – *вірую в іншого бога* (2, с. 42);

2) розширення компонентного складу (експлікація): *Святий Дух (Бога)* (Лк. 2:29) – *свтому духу-голубу* (2, с. 18) та ін.;

3) скорочення компонентного складу (імплікація): *знамення з неба* (Мт. 16:3) – *знаменіє* (2, с. 41); *молитися Богу* (Бут. 49:25; Пс. 38:13) – *молитися* (2, с. 14, 21); *Син Божий* (Бут. 49:10; Мт. 16:17) – *сину* (2, с. 18);

4) еліipsis: *творіння рук Його* (Бут. 1:1–31; Пс. 18:2) – *божеське створіння* (2, с. 42); *числа їм немає* (Бут. 41:49; Пс. 103:25) – *без всякого числа* (2, с. 28);

5) зміна граматичної форми компонентів: *не вбий* (Вих. 20:13; Мт. 19:24; Мк. 10:25) – *не вбили* (2, с. 28); *не кради* (Вих. 20:15; Мт. 19:24; Мк. 10:25) – *не вкрали* (2, с. 28); *не проливайте крові* (Бут. 37:22) – *не пролили крові* (2, с. 28);

- 6) перифраз (описовий вислів, іноказання): *Діва Марія* (Мт. 1:16; Лк. 1:27) – *мати божя* (2, с. 17, 18, 23, 41);
- 7) заміна фонетичного звучання біблійзму: *Ісус Христос* (Бут. 49:10; Мт. 16:17) – *Сусу Христу* (2, с. 24);
- 8) алюзія: (Лк. 15: 11 – 32) – *блудний син* (2, с. 57). Щоправда, ця алюзія виникла набагато раніше в середовищі церкви (пор. Неділя про блудного сина); *створення світу* (Бут. 1–25) – *створеного ним світу* (2, с. 41).

Видозміна біблійних висловів, що мають пряме значення, у повісті Олександра Довженка відбувається частіше, ніж трансформація біблійних фразеологізмів. Це, очевидно, можна пояснити тим, що фразеологізми здебільшого вже мали свої усталені форми, а названі вислови можна було передавати більш довільно. Такі трансформації зумовлені текстотворенням і метою, яку ставить автор у створенні художнього образу та мовної картини своїх творів. Усі перетворення біблійних висловів, що мають пряме значення, у повісті «Зачарована Десна» підпорядковані стилю, який обирає автор, та ідеї твору.

Отже, Олександр Довженко, описуючи картини свого дитинства, послуговується елементами релігійного стилю для досягнення ідеї твору й розкриття теми – зображення духовного світу українців, їхнього побуту й життя. Релігійна лексика та вислови з Біблії допомагають авторові в цьому й надають повісті особливого сакрального звучання.

Література:

1. Авксентьев Л. Г. Деякі особливості становлення фразеологічних одиниць української мови / Л. Г. Авксентьев, В. Д. Ужченко // Вісник Харківського університету. – № 183. – Філологія. – Вип. 12. – С. 16–23.
2. Бабич Н. Д. Богословський стиль української мови у контексті стилістичної науки / Н. Д. Бабич. – Чернівці : Видавничий дім «Букрек», 2009. – 216 с.
3. Баран Я. А. Фразеологія у системі мови / Я. А. Баран. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. – 173 с.
4. Богдан С. К. Молитовні й акафістні звертання як домінанта духовного діалогу / С. К. Богдан // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія. – Чернівці : Рута. – 2001. – Вип. 117/118. – С. 75–81.
5. Бондаренко Л. Релігійно-християнська лексика в поезії Дмитра Загула / Л. Бондаренко // Християнство й українська мова : Матеріали наукової конференції, 5–6 жовтня 2000 р. – Львів : Видавництво Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 289–292.
6. Браїлко Ю. І. Конфесійна лексика у творчості українських поетів 60–70 років (семантико-стилістичний аспект) / Ю. І. Браїлко : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К. : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2001. – 21 с.
7. Бурдіна Г. В. Вплив Біблії та конфесійного стилю на збагачення української лексики й фразеології / Галина Бурдіна // Християнство й українська мова : матеріали наук. конф., (Київ 5–6 жовт. 2000 р.) / [відп. ред. В. Німчук]. – Львів : Вид-во Львівської богословської академії, 2000. – С. 258–265.
8. Венжинович Н. Ф. Про концептуальний зміст лексичних і фразеологічних одиниць / Н. Ф. Венжинович // Вісник Запорізького нац. ун-ту. Філологічні науки. – 2006. – № 2. – С. 43–47.
9. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / В. В. Виноградов // Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М. : Наука, 1977. – С. 140–189.
10. Гриньків К. Сакральні лексеми та вислови і трудність їх ужитку в сучасному українському мовному просторі (на прикладі поезії Є. Маланюка) / К. Гриньків // Сучасна українська богословська термінологія : Від історичних традицій до нових концепцій : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 13–15 травня 1998 р. – Львів : Видавництво Львівської Богословської Академії, 1998. – С. 264–272.
11. Каторож Н. Стилістичне використання сакральної лексики та біблійних висловів у поезії Євгена Маланюка Н. Каторож // Християнство й українська мова : матеріали наукової конференції, 5–6 жовтня 2000 р. – Львів : Видавництво Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 500–508.
12. Коваль А. П. Спочатку було Слово : Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / Алла Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 312 с.
13. Кузь Г. Т. Вплив християнського світогляду на компонентний склад та функції вигуківих фразеологізмів / Галина Кузь // Біблія і культура. – 2000. – № 1. – С. 233–237.
14. Лисецька Н. Г. Фразеологізми як знаки культури й менталітету / Н. Г. Лисецька // Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2002. – № 5. – С. 155–159.
15. Марчук Л. Релігійність як стильова ознака української мови (на матеріалі поезії Ліни Костенко) / Л. Марчук // Духовна і науково-педагогічна діяльність І. Огієнка (1882–1972) в контексті українського національного відродження : Наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18–19 лютого 1997 р.) : До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський – Київ, 1997. – С. 206–208.
16. Мелерович А. М. Фразеологизмы в русской речи : словарь / [2-е издание] / Алина Михайловна Мелерович, Валерий Михайлович Мокиенко. – М. : Русские словари : Астрель, 2005. – 853 с.
17. Німчук В. В. Українські переклади Святого Письма / В. В. Німчук // Das Ukrainische als Kirchensprache / M. Moser (Hrsg.). – Wien : Lit Verlag, 2005. – S. 15–64.
18. Пасісниченко Г. М. Міфопоетичне мислення і художня творчість Олександра Довженка / Г. М. Пасісниченко // Універсальні виміри української культури. – Одеса, 2000. – С. 155–158. (36).
19. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : монографія / О. О. Селіванова. – Київ – Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.

20. Сігалов П. Церковнослов'янізми в українській мові / П. Сігалов // Єдиними устами : Вісник Інституту богословської термінології та перекладів. – 2002. – № 5. – С. 33–55.
21. Скаб М. В Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери : монографія / М. В. Скаб. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
22. Стежка Ю. До питання взаємодії конфесійного й художнього стилів (лексичні оказіоналізми, утворені від сакральних лексем, в українських поетів 60 – 80 рр. XX ст.) / Ю. Стежка // Християнство й українська мова : матеріали наукової конференції, 5–6 жовтня 2000 р. – Львів : Видавництво Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 420–427.
23. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М., 1985. – 412 с.
24. Rothe H. Verse und Lieder bei den Ostslaven 1650–1720. Incipitarius. I : Anonyme Texte / H. Rothe. – Köln ; W., 1984.

Список використаних джерел:

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / [переклад проф. Івана Огієнка]. – Українське Біблійне товариство, 2004. – 1376 с.
2. Довженко О. П. Зачарована Десна / Олександр Довженко // Вибрані твори. – Одеса : Маяк, 1976. – 148 с.
3. Словник фразеологізмів української мови / [укладачі В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.

УДК 801.561.1

Білик Я. С.

КОНСТРУКЦІЇ З ПРОСТОРОВИМИ ВІДНОШЕННЯМИ В ПОЕЗІЇ ВАСИЛЯ СТУСА

*Стаття продовжує перелік публікацій про поетичний ідіолект В.Стуса, зокрема локативні словоформи та предикативні структури зі значенням місця, що відображають силу контрастів. Автор розглядає семантику й структуру дієслівних словосполучень із просторовими відношеннями з прийменниками **за (поза)**, **з (із)**, **під (пони́д)** у поезії В.Стуса.*

Ключові слова: локативні словоформи, дієслівні словосполучення, прийменникові конструкції.

*Статья продолжает ряд публикаций о поэтическом идеолекте Василия Стуса, а именно о локативных словоформах и предикативных структурах со значением места, которые материализуют мощную систему контрастов. Автор рассматривает семантику и структуру глагольных конструкций с предлогом **за (поза)**, **с (из)**, **под** в поэзии Василия Стуса.*

Ключевые слова: локативные словоформы, глагольные словосочетания, предложные конструкции.

*The article continues the series of publications about the poetic idiolect Vasyl Stus, including locative predicative word forms and structures of meaning places that reflect the power of contrasts. It reviewed the structure and semantics of verb phrases with spatial relations with prepositions **by**, **from**, **under** in the poetry of Vasyl Stus. Locative function syntaxemes to the above prepositions is different in terms of language design. Expressing direction of movement of the surface of the object in the direction of the object, as well as pointing to the direction of movement at all, the point of force in space, to specific limits, destination, directing traffic down, up, inside the object, the object under so on place localization steps, it reduced somehow a means of extending the boundaries of expressiveness, designated a noun in a certain case. Supporting members phrases that include spatial prepositions value, act different lexical verb groups, among which the most active verbs of motion, physical action, location, presence, and so on. Dependent their components – spatial nouns and the semantics of specific subject, much less in this function uses personal pronouns and adjectives substantive. Morphological variations locative syntaxemes is generic, accusative, instrumental, prepositional, used mainly in verbs self-locative, locative verbs process and locative verbs of action.*

Keywords: locative word forms, verb phrases, prepositions constructions.

Конструкції із просторовими відношеннями в україністиці досліджували О. П. Безпалько, І. Р. Вихованець, В. Г. Войцеховська, Н. В. Жигилій, З. І. Іваненко, А. С. Колодяжний, М. П. Коломієць, О. С. Мельничук, М. Я. Плющ, І. І. Слинько, Є. К. Тимченко, М. І. Фурдуй, І. Г. Чередниченко, Г. М. Шелемеха та ін. [1, с. 1].

До питання про використання в художніх творах конструкцій із значенням місця зверталися такі вчені, як С. Єрмоленко, А. Супрун, В. Чабаненко, О. Виноградова та ін. Лірика Василя Стуса була об'єктом вивчення М. Бондаря, М. Ільницького, М. Коцюбинської, Л. Плюща, Б. Рубчака, Л. Чеховської, Ю. Шевельова, Л. Оліференко, О. Виноградова та ін., які аналізували локативні словоформи і предикативні конструкції із значенням місця в художніх творах. Проте лише незначна кількість праць присвячена функційному вияву форм категорії локативності.

Актуальність пропонованої статті зумовлює той факт, що категорія локативності ще не була об'єктом комплексного аналізу як у традиційному, так і у функційному аспектах художнього мовлення В.Стуса, а розглядалася спорадично.

Опорними членами словосполучень із прийменниками просторового значення, є дієслова різних лексичних груп, серед яких особливо активні дієслова руху, фізичної дії, місцезнаходження, перебування, стану тощо [2, с. 130]. Залежні їх компоненти – іменники просторової і конкретно-предметної семантики, значно рідше в цій функції використано особові займенники і субстантивні прикметники. Отже, просторові конструкції містять у своєму складі прийменники **від (од)**, **з (із/с)**, **до**, **біля**, **коло**, **край**, **близько**, **поблизу**, **навколо**, **довкола**, **попереду**, **позаду (ззаду)**, **поверх**, **поруч**, **поряд**, **рядом**, **усередині**, **всередині**, **посередині**, **серед**, **посеред**, **навкруги**, **кругом**, **проти (навпроти)**, **збоку**, **між (межи)**, **поміж**, **через**, **над**, **за**, **по**, **під**, **понад**, **мимо**, **вздовж (уздовж)**, **впоперек (поперек)**, **в(у)** тощо і мають залежне слово – прийменниковий іменник або особовий займенник у родовому, знахідному, орудному і місцевому відмінках, що вжите зі значенням місця, простору, напрямку [2, с. 131].

Детальніше хотілося б зупинитися на локативних конструкціях із прийменниками **за (поза)**, **з (із)**, **під (пони́д)** у творчості В. Стуса.

Словосполучення з прийменниками **за**, **поза**, як правило, позначають місце за просторовим орієнтиром. Крім того, структури такого типу вказують на відношення між дією і предметом, по той бік якого відбувається дія. Залежні компоненти виражено З.в. та О.в. Вони позначають простір, предмет, за межами якого триває дія або щось відбувається або перебуває. Найширші можливості щодо поєднання з назвами різних конкретних предметів або просторових назв виявляє прийменник **за**.

У Стусовій поезії найбільш типовими і загальноновживаними є літературно-нормативні конструкції з просторовим відношенням, у яких *за* + *З.в.*, вживаний при дієсловах руху і спрямованої чинності, виконує функції об'єкта, за межі якого спрямована дія. Ця функція насамперед увиразнена прийменником *за*: *Як хочеться – вмерти! Зайти непомітно За грань сподівання, За обрій нестерпу, За мури покори, За грати шаленства, За лють огорожі, За лози волянь...* («Як хочеться – вмерти!»).

Локативні словосполучення з прийменниками *за, поза* в аналізованому художньому мовленні поета означають:

- дію, спрямовану за межі будь-якого об'єкта: *За вікном гуркотять літаки, Ніби відьми – на шабаши* («Безсонні ночі»); *В останньому зусиллі зміг Збагнути: все, тебе я втрачу, Ось тільки виведуть за ріг* («Мов лебедина, розкрилила...»); *Дивись, дивись – за муром цим одним... Дрімучий Київ здибався буйтуром...* («Нерозпізнане місто дороге...»); *За ставом праліс холоне...Подайся в гони, За окраї безіменні* («Вглядаюся в осінні стерні...»);

- дію у функції наближення до певного об'єкта чи предмета: *Вони сидять за столом, Поклавши перед себе жилаві руки* («Вони сидять за столом...»); *Він хоче поза мене вийти. Прагне, Рятуючи, до-нищити мене* («В мені уже народжується Бог...»); *Я сам пустився плавом за собою – Не стільки од вітрів, як од чекань І спогадів...* («Замерехтіло межі двох світів...»).

У дієслівних словосполученнях локативної семантики найчастіше вживаний прийменник *за* + *З.в.* або *О.в.* іменників (займенників) – назв певного простору, напр.: *Ген-ген вже погнало цю щойно прокладену лижву За чорнії сосни, за синій як спогади, бір* («Розспіваний сніг, розлінований лижками, Ранній...»); *За пагорбами втеч є гони мрії – толока поетів І прихисток невдах...* («Не зближуйся...»); *За мною Київ тягнеться у снах. Зелена глиця і темнава червінь Достиглих черешень...* («За мною Київ тягнеться у снах...»).

До речі, конструкції із залежним орудним, за допомогою якого здійснюється дія підпорядковувального дієслова, трапляються частіше, ніж конструкції із залежним знахідним відмінком, напр.: *Таке незрушне все – куди не глянь, Немов олите вічності водою, Мене лишило за згасай-бідою* («Таке незрушне все – куди не глянь...»); *Тоді згадай: дець за стома морями, Дець на крайсвіті мати є твоя* («Коли найперші сполохи світання...»).

Найвиразніше просторові відношення передано в конструкціях із дієсловами руху, стану або відчуттів, фізичної дії та переміщення: *Але й з-поза хмар небезпека чигає: То ледь відстає, то вперед забігає* («Нарешті – прощальна пора настає...»); *Там, за безкраєм, там, за горою – Ти на синім морозі гориши* («Там, за безкраєм, там, за горою...») тощо.

Конструкції з прийменником *з (із)* виражають рух зсередини предмета, вказують на вихідний пункт чинності в просторі [2, с. 133]. У художньому мовленні В. Стуса можна простежити, що локативні словосполучення з прийменником *з (із)* вимагають *Р.в.* залежних компонентів і виражають такі локативні відношення:

- спрямованість дії зсередини предмета або з меж певного простору: *І вже коли задуманим дівчатком... Ти неквапливо із трамваю вийдеш* («Дозволь мені сьогодні»); *З руїни вже мати не встане – розкинула руки в рову* («За літописом Самовидця»); *Немов з пожеж, з аеродромів Залізні янголи летять* («Порожні мчать автомобілі...»); *І враз розлога пам'ять нешвидка До уст підносить пересохле зілля, Із тих лугів, де ми колись цвіли...* («Коли б ти знала, як ми є удвох...»);

- спрямованість дії з поверхні якогось об'єкта чи відкритої площі: *І радісним буремним громом Спадають з неба блискавиці* («Сто років як скончала Січ»); *Здається від панських полишений учт... Мені поставав ти із замкових круч* («Недоля вже нитку сурову снує...»); *Летять з горобини червоні, як кров, снігурі... Із чорної невіді зву я тебе – накликаю...* («Розспіваний сніг, розлінований лижками, Ранній...»);

- спрямованість дії з конкретного часового періоду або процесу: *Сосна із ночі впливла, мов щогла... Сосна росте із ночі. Горілиць з-за оболуку свінула Софія* («Сосна із ночі впливла, як щогла»).

Заперечення передано за допомогою частки *не*, напр.: *Не зривайся з кручі...* («Вона лежить, як зібгана вода...»); *Збатожена дорога Не вирветься з-під батога...* («Спішать додому козаки...»).

Основними дієсловами у конструкціях такого типу є дієслова спрямованої дії, фізичної дії, стану, сприймання тощо: *Кого ти виглядаєш з-перед світу? Кого ти сподіваєшся зустріти* («Чого ти ждеш? Скажи – чого ти ждеш?»); *Мій краю, радосте моя, Мене ти вийми із неволі Або сподоб своєї долі...* («Стелили білі обруси...»); *Шугало вороння і капотіли Важкі, неначе ртуть, і сонні краплі Із головіття молодих дерев...* («Бентежністю вивищена до неба»); *Промов же, Україно, за котрою Із загород відкріється нам путь?* («Немов крізь шибви, кроплі дощами...»).

Поширеним префіксом в аналізованих локативних словосполученнях є *ви-*: *вийдеш* («Дозволь мені сьогодні»); *впливла* («Сосна із ночі впливла, як щогла»); *вирветься* («Спішать додому козаки...»); *виглядаєш* («Чого ти ждеш? Скажи – чого ти ждеш?»); *видуває* («Між світом і душею виріс звук...»).

Аналізуючи творчість названого вище поета, слід відзначити, що конструкції з прийменником *з (із)* можуть бути вжиті з залежними компонентами – іменниками або означальними займенниками найрізноманітніших лексико-семантичних груп на позначення: а) назв природних явищ та процесів у родовому відмінку: *Церква Святої Ірини Криком кричить із імлі...* («Крізь сотні сумнівів я йду до тебе»); *Ще захід сонця з-за плеча бринів, Ще білі руки сновигали в темені* («Ніч осідала і влягалась падолом...»); *З високої тверді явися, В земному бездонні – ярій* («Сто плах перейди, серцеокий...»); б) назв на позначення стану людини: *Втікаю думами з полону* («Стовпами кригу облягло...»); *З ціложиттєвого полону*

Паду в твоє, Вітчизно, лоно... («З ціложиттєвого ждання...»); в) назв конкретної та просторової семантики: Там вітер видуває душі з тіл («Між світом і душею...»); Світить сонце Колими з-за взгір'я («Ніч блукає...»); І геть здирає з неї шкаралуцу Глуха, як пуца, вікова жада («Вона лежить, як зібгана вода...»); Увесь у ґрунт загруз, З семи небес упав сторч головою («Ще трохи краще край Господніх брам...»); Ловці душі в твоїй слід Біжать з усюд усіх! («І дім наліг на дім...»).

Особливу увагу в художньому мовленні Василя Стуса привертають словосполучення з прийменником **під** (**nonid**). Саме такі конструкції із залежним *З.в.* або *О.в.* означають просторові відношення між дією і предметом, до нижньої частини якого або під який спрямована дія. Розрізняють ці відтінки за допомогою семантики залежних компонентів. Структури із складним прийменником **понад** за семантикою є близькими до словосполучень із прийменником **під**, особливо до тих, що позначають спрямованість дії в бік певного предмета чи місцевості. Особливістю таких конструкцій є відтінок поширення, розподілу дії або руху на певному просторі, на який вказує перша частина прийменника [2, с. 133].

У досліджуваній поезії В. Стуса розглядувані конструкції з прийменником **під** на позначення просторових відношень означають:

– дію чи рух, які спрямовані під певний об'єкт або предмет із залежними *З.в.*, *О.в.*: *Спаду з лиця, із досвіту, із літ – Єдиним серця жилим листочком Котитимусь під вітром власних бур («Дозволь мені сьогодні...»); Бо дибиться Гора Терпінь. Під нею – Умри і встань, повержений Антею... («І знов нестерпні виграють вітри...»);*

– дію чи рух, які мають функцію наближення до об'єкта або конкретного орієнтира із залежним *З.в.* та *О.в.*: *Украдене сонце зирить схарапуженим оком, Мов кінь навіжений, що чує під серцем ножа («За літописом Самовидця»); Куріла в спогадах душа одлегла... Під нею йшли обличчя, дерева... Під схололі груди Рушали демонстрації людей... («Бентежністю вивичена до неба»);*

Такі словосполучення здебільшого синонімічні з **до** + *Р.в.* або **в** (*y*) + *З.в.* у цій же функції.

Опорними є дієслова руху і спрямованої чинності, залежними компонентами яких є іменники у знахідному та орудному відмінках на позначення конкретно-предметної та просторової семантики: *Ще осінь буде, Ще будуть зими і сніги, Тоді спадуть з очей полуди під млосні шепоти пурги («Зачервоніє горобина...»); Ці виски, ці скрики під вітром Здіймаються вгору... У вас під крилом кружеляє планета вельможна («Ці виски, ці скрики під вітром...»); Це гришне без гріха глухе містечко Тряслось, гойдалось, мов драговина, під шептами байдужих баяндрасиків («Уже тоді, коли пірнувши в ліс...»); Деся під грудьми пече гірка калина («Докучило! Нема мені вітчизни...»); Порожня руро, під ядром волань Дериса вгору, не зривайся з кручі («Вона лежить як зібгана вода...»); Земля гойдається під нами, І небо, ніби маячня («Земля гойдається під нами...»); Це довге кружляння над світом і під Кошлатими хмарами, під багряними тросами замірів... нехай порідниться наvernений рід – отой, що принишк попід товщею неб... («Гойдається...»).*

Отже, функція локативної синтаксеми з розглянутими вище прийменниками, а саме **за**, **з** (**із**), **під** (**nonid**) у поезії В. Стуса має свої особливості в плані мовного оформлення. Виражаючи спрямованість руху на поверхню предмета, у бік об'єкта, а також указуючи на напрямок руху взагалі, вихідний пункт чинності в просторі, на конкретні межі, кінцевий пункт, спрямування руху вниз, вгору, зсередини предмета, під об'єкт тощо, на місце локалізації дії, згадана функція так чи інакше є засобом увиразнення межі поширення дії, позначуваної іменником у певному відмінку.

Морфологічними варіантами локативної синтаксеми є родовий, знахідний, орудний, місцевий відмінки, вжиті переважно при дієсловах власне локативних, локативних дієсловах процесу і локативних дієсловах дії.

Новизна й перспективи щодо подальших розвідок у цьому напрямкові визначені тим, що матеріали можуть бути використані для подібних досліджень, а висновки та результати аналізу знайдуть застосування під час опрацювання загальнотеоретичних проблем української лінгвістики, у висвітленні питань розвитку прийменникових або безприйменникових конструкцій української мови, а також у створенні цілісної функційної та функційно-комунікативної граматики української мови, в опрацюванні нових спецкурсів і спецсеминарів з функційно-комунікативної граматики для студентів вищих навчальних закладів, написанні курсових, дипломних робіт та магістерських досліджень, укладанні посібників для викладання української мови як іноземної.

Література:

1. Виноградова О. В. Функціонально-семантична категорія локативності в сучасній українській літературній мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Виноградова. – Донецьк, 2001. – 18, [1] с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / Іван Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 224 с.
3. І край мене почує : поезії / Василь Стус ; [упоряд. А. І. Лазоренко]. – Донецьк : Донбас, 1992. – 295, [29] с.
4. Оліфіренко Л. В. Функціонально-естетичне навантаження ремінісценцій та парафраз у художніх творах В. Стуса / Л. В. Оліфіренко // Лінгвістичні студії. – 2004. – № 12. – С. 69–78.
5. Павлишин М. Р. Квадратура круга: пролегомени до оцінки Василя Стуса / М. Р. Павлишин // Всесвіт. – 1993. – № 1. – С. 159.
6. Стус В. Вікна в поза простір : [збірка творів] / Василь Стус. – К. : Веселка, 1993. – С. 30.

УДК 81'373.232.1:001.4

Дзюба М. М.

ОСОБЛИВОСТІ ЕПОНІМІЧНИХ ТЕРМІНІВ-АБРЕВІАТУР

У статті здійснено спробу схарактеризувати епонімічні терміни-аббревіатури, простежити тенденції їх використання в сучасній українській науковій мові, визначити їхню специфіку.

Ключові слова: аббревіатури, аббревіація, епонімічні терміни, термінологія.

В статье сделана попытка охарактеризовать эпонимические термины-аббревиатуры, проследить тенденции их использования в современной украинской научной терминологии, определить их специфику.

Ключевые слова: аббревиатуры, аббревиация, эпонимические термины, терминология.

In the article it is made an attempt to describe eponymic terms-abbreviations, to trace the trends in the use of modern Ukrainian scientific terminology, to define their specific features.

It was found that among the terms containing eponyms there are abbreviations of all types: partial, initial and combined. From among the eponymic abbreviated words the initial abbreviations are the most common, being either independent linguistic units or components of terminological word-combinations. Partial and combined abbreviations are rare among the eponymic terms, indicating that they are not perspective.

It was established that eponymic terms-abbreviations represent several topical groups.

It is the eponymic part of a word-combination that is abbreviated and represented by a combination of three or more proper names-bulky and there fore unsuitable for writing, pronunciation and memorization. The analysis of translation terminology glossaries gives grounds to conclude that in the Ukrainian language the use of eponymic abbreviations is less widespread as compared to other European languages. The eponymic abbreviations in terminological systems are mostly translation loan words, and some of them retained phonetic and graphic form of donor language.

It was concluded that the increased use of eponymic abbreviations in recent decades has demonstrated the tendency towards the adaptability of verbose terminological word-combinations with eponymic components to modern fast and daunting scientific communication, which is inherent to terminologies in many languages.

Key words: abbreviations, abbreviating, eponymic terms, terminology.

Абревіація як лінгвістичний феномен в останні десятиліття все частіше привертає увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників, викликаючи низку суперечностей і справжніх мовних баталій (праці О. Земської, І. Індже, Н. Коломієць, Н. Клименко, О. Кубрякової, А. Нелюби, О. Стишова, О. Турчак, Г. Шаповалової, К. Kleszczowa та ін.). Розбіжності в поглядах стосуються переважно виявлення й визначення мовної природи цього явища, установлення класифікаційних ознак, місця з-поміж інших явищ із погляду культури мови, доречності в мові.

Проте всі дослідники сходяться на думці, що скорочення в мові мають дві найзагальніші спільні ознаки: 1) виникли через бажання й намагання мовців зекономити (час, простір, енергетичні й графічні затрати), 2) мають генетичні повні відповідники – слово чи словосполучення.

Поява аббревіатур у науковій термінології зумовлена широким використанням у цій субмові словосполучень (нерідко багатокomпонентних), які здатні виражати надскладні явища сучасної науки, з одного боку, і потребою економії мовних засобів у зв'язку з прискоренням процесу наукової комунікації або незручністю в написанні й вимові громіздких конструкцій, з другого боку. Як зазначають дослідники, у спеціальній мові аббревіатури не є «ні точним, ні інверсійним відбиттям основного терміна. Вони, ймовірно, символи, натяки на поняття, відомі спеціалістам і, очевидно, зручні у використанні» [2, с. 48].

Тенденція до збільшення кількості аббревіатур в українській термінології особливо помітна в останні десятиліття й відповідає загальним напрямкам розвитку спеціальної лексики сучасних європейських мов [5, с. 144]. Наші дослідження дають підстави зробити висновок, що ця тенденція властива й спеціальним мовним одиницям із компонентами-епонімами. З огляду на це, питання про тенденції використання аббревіатур, утворених на основі епонімічних термінів, у сучасній українській науковій термінології, визначення специфіки їх використання в мові науки видається цікавим і актуальним.

Із-поміж термінів, до складу яких увходять епоніми, наявні аббревіатури всіх типів (за поширеною в українській лінгвістиці класифікацією, часткові, ініціальні та комбіновані [1; 3 та ін.]). Ініціальні буквені (складаються з початкових букв термінологічного словосполучення) та ініціальні звукові (складаються з початкових звуків термінологічного словосполучення) аббревіатури використовують на позначення одиниць вимірювання, найменувань явищ, ефектів та їхніх видів і моделей у фізиці, наприклад, *бер* (біологічний еквівалент рентгена), *вар* (вольт-амперний реактив), *ВАХ* (вольт-амперна характеристика), *РД* (рентгенівська дифракція), *фер* (фізичний еквівалент рентгена), *ТТЛШ* (транзисторно-транзисторна логіка з діодами Шоткі), *ШПФ* (швидке перетворення Фур'є), на позначення методів діагностики в медицині, наприклад, *ДЕХОКГ* (доплерова ехокардіографія).

Ініціальні епонімічні аббревіатури в метамовах часто є компонентами термінів-словосполучень на позначення моделей (формули, операції, перетворення, рівняння, системи рівнянь, нерівності, логарифми, таблиці) та назв симптомів, синдромів, наприклад: *взаємодія РККІ-обмінна* (синонім – *взаємодія Рудермана–Кітеля–Касуя–Іосіди* (фіз.)), *модель БКШ* (синонім – *модель Бардіна–Купера–Шріффера* (фіз.)), *синдром ВПВ* (синонім – *синдром Вольфа–Паркінсона–Вайта* (мед.)), *метод (ланцюжок) ББГКІ* (синонім – *метод (ланцюжок) Боголюбова–Борна–Гріна–Кірквуда–Івона* (матем.)).

Як бачимо, аббревіації підлягає епонімічна частина словосполучень, представлена поєднанням трьох і більше власних назв – громіздких, а тому незручних для написання, вимови й запам'ятовування. У спеціальних текстах епонімічна частина таких одиниць іноді є синонімічним відповідником комбінованого епонімічного терміна (наприклад, *ББГКІ* = *метод (ланцюжок) ББГКІ*, *ВПВ* = *синдром ВПВ*). Ініціальна аббревіація найпоширеніша серед епонімічних термінів.

Комбіновані епонімічні аббревіатури в українській науковій термінології утворюють за кількома моделями: 1) поєднання усиченої основи слова-непоніма й повного епоніма, наприклад, *аком* (*акустичний ом*), *мехом* (*механічний ом*) – раніше вживані у фізиці назви одиниць вимірювання за зовнішньою аналогією з електротехнікою, які тепер замінені на двослівні термінологічні відповідники; 2) поєднання ініціальної епонімічної аббревіатури із загальногалузевим терміном, наприклад, *ГЛАГ-теорія* (синонім – *теорія надпровідності Гінзбурга–Ландау–Абрикосова–Горького*), *ВКБ-метод* (*метод Вентцеля–Крамерса–Бріллюена*), *М-число* (*число Маха*) (фіз.). Як свідчить практика функціонування згаданих вище термінів, перша модель комбінованої епонімічної аббревіатури неперспективна на противагу другій.

Епонімічні аббревіатури наявні й у власне термінологічній частині терміносистем, і в номенклатурній, наприклад, *ФіБС* (назва медичного препарату, яка є комбінованою аббревіатурою: складається з початкової частини одного й перших звуків двох інших прізвищ винахідників: *Філатов*, *Бібер*, *Скородинська*).

Окремі скорочені епонімічні терміни можуть бути утворені усіканням базового власного імені (часткова аббревіація). При цьому усіканню підлягають звуки, поєднання букв і звуків: *Вольт(а)* → *вольт*, *Гал(ілей)* → *гал*, *Пуаз(ейль)* → *пуаз*, *Фарад(ей)* → *фарад*. Лексеми цієї групи переважно використовують на позначення одиниць вимірювання. Не можемо не погодитися з припущенням дослідників французької термінології, що встановити якісь закономірності в усиченні похідних основ практично неможливо. Відомо, що за деривації власні назви підлягають мінімальним змінам, щоб зберегти мотивованість похідних слів, швидшого й легшого відновлення власного імені – твірної основи [4, с. 20].

До скорочених епонімічних термінів належать метричні символи, що являють собою нормовані лігатури й аббревіатури, утворені від термінів-епонімів (наприклад, *Вб*, *Вт*, *Гб*, *Гс*, *мкФ*, *Н*, *Па*) – асемантичні знаки, які лише вказують на денотат і не розкривають його семантики.

Аналіз перекладних термінологічних словників дав підстави зробити висновок про те, що в українській мові використання епонімічних аббревіатур менш поширене порівняно з іншими європейськими мовами, наприклад, порівняймо: *GERL* (*Goldgi-endoplasmic reticulum-lysosome*) (англ.) – *система «комплекс Гольджі – ендоплазматична сітка – лізосоми»* (укр.), *VAM* (*Vinesthen anesthetic mixture*) (англ.) – *вінестенова суміш для ін'єкційної анестезії* (укр.), *RKY* (англ.) – *рентгенокімографія* (укр.), що можна пояснити невмотивованістю, відсутністю інформативності запозиченої епонімічної аббревіатури.

Епонімічні аббревіатури в терміносистемах переважно є кальками, а окремі з них зберегли фонетикографічне оформлення мови-донора, наприклад, *RW* – *Wasserman reaction* (*реакція Вассермана* (мед.)), *синдром CRST* – *CRST syndrom*: «поєднання кальцинозу шкіри (C), синдрому Рейно (R), склеродактилії (S) і телеангіктазії (T)». Використання у спеціальних текстах і лексикографічних джерелах як синонімічних відповідників епонімічних аббревіатур кирилицею і латинкою, зокрема, у медичній термінології (*CLC-синдром* = *синдром КЛК* (*синдром Клерка–Леві–Крістеско*)), *синдром WPW* = *синдром ВПВ*) свідчить про поступову адаптацію цих запозичень в українській науковій мові.

Отже, із-поміж епонімічних скорочених слів поширені ініціальні аббревіатури, які є самостійними мовними одиницями й компонентами термінів-словосполучень. Часткові та комбіновані аббревіатури з-поміж епонімічних термінів трапляються рідко, що свідчить про їхню неперспективність. Активізація використання епонімічних аббревіатур в останні десятиліття демонструє притаманну термінологіям багатьох мов тенденцію пристосування багатослівних термінологічних словосполучень із компонентами-епонімами до сучасної швидкої і надскладної наукової комунікації.

Література:

1. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
2. Даниленко В. П. Еще раз к вопросу о кратких вариантах терминов / В. П. Даниленко // Культура речи в технической документации. – М. : Наука, 1982. – С. 36–53.
3. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко. – К. : Наукова думка, 1984. – 251 с.
4. Ковшова Л. С. Имя собственное во французской научно-технической терминологии / Л. С. Ковшова // Лингвистические аспекты терминологии. – Воронеж : Издательство Воронежского университета, 1980. – С. 16–23.
5. Миляева Л. М. Роль экстралингвистических факторов в развитии сокращений / Л. М. Миляева // Отраслевая терминология и ее экстралингвистическая обусловленность. – Воронеж : Изд-во Воронежского университета, 1986. – С. 139–145.

УДК 811.161.2'373.7

Зинякова А. А.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ – КРИЛАТИХ ВИСЛОВІВ БІБЛІЙНОГО ПОХОДЖЕННЯ

У статті проаналізовано мовні одиниці біблійного походження, які стали крилатими висловами, на структурному та семантичному рівнях.

Ключові слова: крилатий вислів, структурний та семантичний аспекти, слова узагальнено-метафоричного вжитку, сполучення слів, речення.

В статье проанализированы языковые единицы библейского происхождения, которые стали крылатыми выражениями, на структурном и семантическом уровнях.

Ключевые слова: крылатая фраза, структурный и семантический аспекты, слова обобщенно-метафорического употребления, словосочетания, предложения.

Nowadays, studying the lexical structure of the Ukrainian language refers to the actual problems of modern linguistics. In Ukraine the researches are conducted in several areas in the field of historical lexicology, including the language study of sights that is a priority interest. The Bible is not only holy book for believers which have come to us from ancient times, but also one of the oldest and most valuable sights of world culture. The influence of the Bible at the languages of the world, including the Ukrainian is very important. These are single words, combination of words and sentences that are used as established language units – idioms. That's why the aim of our research is to analyze idioms of the Bible origin in the structural and semantic level.

Among structures that traditionally belong to the class of idioms, there are several structural groups, namely the words of generalized metaphorical use, collocation, sentences – simple and complex, complicated type structures – deployed quotes that highlighted in the text.

The analysis of factual material has revealed that 272 linguistic units by genetic classification – quotes and images from the «Old» and «New» Testaments; according to the stylistic aspect they are idioms of literary nature; according to the semantic classification, analyzed language units are phraseological units; by the grammatical forms and semantic features 127 combinations of words are phraseologisms and 79 phraseological units with the structure of sentences – idioms; by the linguistic analysis in terms of synchronous – phraseological units, organized on the model of phrases and phraseological units are phrases, with the organization of simple or complex sentences.

Overall, the research contributes a deeper understanding of the systemic organization of lexicon, and his results will facilitate further development of the lexical and thematic groups' theory.

Key words: idioms of the Bible origin, lexical and thematic groups, words of generalized metaphorical usage, phrases, sentences (simple and complex), the semantic, structural, syntactic aspects.

На сьогодні вивчення лексичного складу української мови належить до актуальних завдань сучасного мовознавства. У галузі історичної лексикології в Україні дослідження проводять у кількох напрямках, серед яких пріоритетним є вивчення мови пам'яток. Біблія ж – не тільки священна книга для вірян, що дійшла до нас ще з давніх часів, а й одна з найдавніших і найцінніших пам'яток світової культури.

Помітним є вплив Біблії і на мови світу, зокрема й на українську. Це особні слова, сполучення слів і речення, які вживають як усталені одиниці мови, – крилаті вислови. Свого часу О. Потебня обґрунтував необхідність вивчення саме групи слів, пов'язаних за єдністю уявлення, яке є в назвах. Учений вважав слово носієм не лише значення, а й попереднього досвіду окремої людини, нації, людства, через фільтр яких проходять усі нові знання. Актуальною є і наукова систематизація зібраного різноманітного фразеологічного матеріалу. Залежно від тих чи інших ознак фразеологічних одиниць, існують і різні підходи щодо принципів їх класифікування. Тому метою нашої наукової розвідки є аналіз крилатих висловів біблійного походження на структурно-семантичному рівні.

Фразеологічний фонд мови здавна привертав увагу багатьох мовознавців. Цінні для розвитку фразеологічної теорії спостереження знаходимо в працях Ф. Буслая, М. Ломоносова, О. Потебні, І. Срезневського, П. Фортунатова, О. Шахматова. Розробленням питань із теорії фразеології займалися також Л. Авксентьев, М. Алефіренко, В. Архангельський, Л. Булаховський, В. Виноградов, В. Гак, М. Демський, В. Жуков, О. Мелерович, В. Мокієнко, Є. Поливанов, Л. Скрипник. Розвиток фразеологічних студій на Україні пов'язаний з іменами І. Білодіда, П. Горещького, П. Плюща, І. Чередниченка та інших мовознавців. Крилаті ж вислови вивчали й вивчають такі дослідники: А. Коваль, В. Коптілов, Г. Краковецька, Л. Скрипник, Ю. Цимбалюк.

На сьогодні крилаті слова (вислови) – стали словесні формули (влучні вислови, звороти мови, окремі слова) – висловлювання видатних осіб, цитати з літературних творів, які набули узагальненого змісту,

назви історичних та міфологічних подій, що набули переносного значення, власні імена історичних, міфологічних та літературних персонажів, які стали символічними [3, с. 294]. У науковій літературі використовують ще кілька назв для цієї категорії сполук: літературна цитата, фразеологічна цитата, крилата фраза, крилатий вираз і нарешті – паремія.

Серед утворень, які традиційно зараховують до класу «крилатих», є кілька структурних груп, а саме: [2, с. 351]: слова узагальнено-метафоричного вжитку (*аскет, душа, Хам, сатана*); сполучення слів (*блудний син, живий труп, заборонний плід, козел відпущення*); речення – прості та складні (*Хто не працює, той не їсть; Хіба режуть воли, як ясла повні?*); структури ускладненого типу – розгорнуті цитати, які виділено в тексті (*Він (Катон Старший Марк Порцій) говорив: «Життя людини подібне до заліза. Коли пускати його в діло – воно стирається, якщо не пускати, то його іржа з'їдає»*).

У ході нашого дослідження ми з'ясували, що 272 мовні одиниці біблійного походження стали крилатими висловами [1].

За генетичною класифікацією (опрацював Л. Булаховський), яка передбачає групування фразеологічного матеріалу за джерелами походження, усі подані одиниці – біблійного походження, а саме: цитати й образи зі «Старого» і «Нового» завітів, наприклад: *гріхи молодості* (Старий Заповіт. Книга псалмів), *вовк в овечій шкурі* (Новий Заповіт. Нагірна проповідь), *едемський сад (сади Едему)* (Старий Заповіт. Перша книга Мойсеєва: Буття); *Не хлібом єдиним (одним) жити буде людина* (Новий Заповіт. Євангеліє від Матвія); *Немає нічого нового під сонцем* (Старий Заповіт. Книга притч Соломонових); *Чи я сторож братові своєму?* (Старий Заповіт. Перша книга Мойсеєва: Буття) тощо.

Відповідно до лінгвостилістичного аспекту, що передбачає використання стилістичної класифікації (розроблена лінгвістом М. Шанським), зафіксовані крилаті вислови є фразеологізмами книжного характеру.

За широко визнаною і найбільш поширеною у слов'янському та світовому мовознавстві семантичною (структурно-семантичною) класифікацією, яку обґрунтував мовознавець В. Виноградов, крилаті вислови (сполучення слів та речення), які ми зафіксували, є фразеологічними єдностями, наприклад: *внести свою лепту (лепта вдовиці, лепта), вовк в овечій шкурі, у костюмі Єви; зарити (закопати) талант (скарб) у землю; не знає ліва рука, що робить права (правиця); усьому свій час (усьому свій час, і кожна річ має свою пору)* тощо.

Згідно з граматичною формою і семантичними ознаками (класифікацію опрацював В. Архангельський) 127 сполучень слів, за класифікацією мовознавця – словосполучення, є фраземами (*заборонний плід, сіль землі, фіговий листок*), а 79 фразеологічних одиниць зі структурою речень – стійкими фразами (*Дім будувати на піску; Не кидайте бісеру (перлів) перед свинями; Хто копає яму, сам у неї впаде*).

За лінгвістичним аналізом фразеологічних одиниць у синхронному плані, який запропонувала науковець Л. Скрипник, зафіксовані крилаті вислови можна розподілити на: фразеологічні одиниці, утворені за моделлю словосполучення, та фразеологічні одиниці – фрази, що мають організацію простих або складних речень.

Подаємо ті, що побудовані за моделлю сурядних словосполучень: *алчущі і жаждаючі (голодні і спрагли), альфа і омега, бичі і скорпіони (рани і скорпіони), Гог і Магог, дух і буква, книжники та фарисеї, пастир і стадо, Содом і Гоморра, чисті й нечисті; підрядних словосполучень: агнець Божий (Боже ягня, Божя вівця), Адамове ребро (реберце), Антихристова печать (начертання звіра), Аредів вік, архангельські труби (труба архангела, сім архангельських труб), безплідна смоковиця, блаженні миротворці, вавилонська вежа, вавилонське стовпотворіння, вавилонський потоп, Валамова ослиця, Валтазарів бенкет, ветхий Адам, вигнання з раю, виплодок пекла, влада темряви, внести свою лепту (лепта вдовиці, лепта), вовк в овечій шкурі, во главі угла (наріжний камінь, краєугольний камінь), вогненний (вогняний) стовп, вогненні слова, возстав од гробу, воскресіння Лазаря, всевидящее око, всесвітній потоп, геєна вогненна, гефсиманський сад, гріхи молодості, гроби поваплені (гроби побілені), дари волхвів, дерево життя (дерево пізнання добра і зла), дім плачу (дім жалоби), до другого пришествя, долина печалі (юдоль плачу), едемський сад (сади Едему), єгипетська робота (єгипетська неволя), живий труп, заблудла (зблукала) вівця, заборонний плід (яблуко гріховне), за часів Адама, зірка Полин, злоба дня, змій-спокусник, знамення часу (ознака часу), золотий телець (золоте теля), зуб за зуб (око за око), ієрихонські мури (стіни), ієрихонська труба, ізбієніє младенцев, Йов праведний (Йов многостраждальний), Каїнова печать (тавро), камінь спотикання, камо грядеши? (куди йдеш?), кари єгипетські, кедр ліванський, кимвал брязкаючий, кинути камінь, кінь блідий (коні апокаліпсису), Книга Буття, Книга Життя, книга за сімома печатами, козел відпущення (офірний), колос на глиняних ногах, корінь зла, ловці людей (ловці душ), лоно Авраамове (на лоні Авраама), Лотова дружина (соляний стовп, перетворитися на соляний стовп), мандрівка по пустелі, манна небесна, маслинова гілка, менший брат (найменший брат), на отмищеніє язикам, на розпуттях велелюдних, неопалима купина, нині отпуцаєщі, ні на йоту, нічтоже сумняся (сумняшеся), Ноїв ковчег, обітована земля (обіцяна земля), пастир духовний, первородний гріх, піддати анафемі, Пісня Пісень, плач Єремії, побити камінням, поцілунок Іуди, притча во язицех, продати первородство, пуп землі, ребро (реберце) Адама, розіпни його, святая святих, святе сімейство, сельний крин, сіль землі, смертний гріх, Соломонове рішення, співати Лазаря, спочити від трудів, страх божий, страшний суд, суєта суєт, таємна вечеря, терновий вінок, тридцять срібляників (їудині срібняки), тьма кромішня (темрява зовнішня, тьма єгипетська), у костюмі Єви, умивати руки, у поті чола, фіговий листок (листок смоківниці), хліб насущний, хлябі небесні, цариця Савська, царство Боже (царство небесне).*

Подаємо фразеологічні одиниці, що мають організацію простих (двоскладних) речень: *Благословенна ти поміж жонами*; *Блаженні вбогі духом*; *Брат піднявся на брата*; *Валаамова ослиця заговорила*; *Віра горами двигас*; *Голос / глас (крик) волаючого (вопіючого) в пустині (в пустелі)*; *Грона гніву достигли*; *Друге пришесть Христа на землю* (неповне ситуативне); *Живому собаці краще, ніж мертвому левові* (неповне ситуативне; ускладнене відокремленим членом речення – напівпредикативним порівняльним зворотом); *З Назарета що може бути доброго?*; *Нехай омине ця чаша мене*; *Не хлібом єдиним (одним) жити буде людина*; *Плач і скрегіт зубів* (неповне ситуативне); *Плач на ріках вавилонських* (неповне ситуативне); *Усьому свій час* (неповне ситуативне); *Хіба ревуть воли, як ясла повні?* (ускладнене відокремленим членом речення – напівпредикативним порівняльним зворотом); *Хто дасть моїм очам потоки сліз*; *Чи я сторож братові своєму?*; *Я недостойн розв'язати ремені взуття його*.

Фіксуємо прості (односкладні) речення, а саме: іменні (номінативні) – *Бідний, як Лазар* (ускладнене відокремленим членом речення – напівпредикативним порівняльним зворотом); *Фараонова худя корова*; дієслівні (узагальнено-особові) – *Будьте мудрі, як змії, і кроткі, як голуби* (ускладнене відокремленим членом речення – напівпредикативним порівняльним зворотом); *Лікарю, зцілися сам!* (*Лікарю, вилікуй себе самого*) (ускладнене звертанням); *Не протився злому*; *Не сотвори собі кумира*; *Плодітеся і розмножайтеся* (ускладнене однорідними членами речення, а саме: головними членами речення, співвідносними з присудками); *Правду говори вчасно і невчасно*; (інфінітивні) – *Берегти (охороняти), як зіницю ока* (ускладнене відокремленим членом речення – напівпредикативним порівняльним зворотом); *Благу часті избрати*; *Випити гірку чашу (випити чашу до дна)*; *Відділяти кукіль від пшениці (відділяти овець від козлиць)*; *Влити нове вино в старі міхи*; *Гнати крамарів із храму*; *Дім будувати на піску*; *Замість хліба дати камінь*; *Зарити (закопати) талант (скарб) у землю*; *Зі страхом і трепетом приступити*; *Медом і акридами харчуватися*; *Метать жребій об одеждах*; *Не залишити каменя на камені*; *Нести свій хрест*; *Отрясті прах от ног своїх*; *Перекувати мечі на орала*; *Перетворити Савла в Павла*; *Писати вогненні слова*; *Повертатися на круги своя*; *Поклонятися чужим богам*; *Посилати від Понтія до Пілата*; *Посипати голову попелом*; *Приносити жертву богам*; *Продати за миску сочевиці (за сочевичну юшку)*; *Проти рожна перти (жестоко ті єсть проти рожна прати)*; безособові – *Бути записаним на скрижалі*; *Во многій мудрості много печалі*; *Зостав мертвим ховати мерців своїх*; *Легше верблюдові пройти через голчине вушко, ніж багатому в Боже Царство ввійти* (ускладнене відокремленим членом речення – напівпредикативним порівняльним зворотом); *Не віра на ліца*; *Немає нічого нового під сонцем*; *Немає пророка у вітчизні своїй*.

Подаємо ті конструкції, що мають організацію складних речень: складносурядних – *Віддати кесарева кесарю, а Боже Богові* (зіставно-протиставні відношення); *Не суди – і тебе не осудять* (єднально-наслідкові відношення); *Усьому свій час, і кожна річ має свою пору* (єднально-перелічувальні відношення); *У чужому оці заскалку бачити, а у своєму колоди не помічати* (зіставно-протиставні відношення); складнопідрядних – *Горе тому, хто спокусить одного з малих цих* (нерозчленованого типу, займенниково-співвідносне); *Друг, що тричі відрікся* (нерозчленованого типу, присубстантивно-атрибутивне); *Кому багато дано, з того багато спитають* (нерозчленованого типу, займенниково-співвідносне); *Не знає ліва рука, що робить права (правиця)* (нерозчленованого типу, підрядне з'ясувальне); *Не знають, що чинять* (нерозчленованого типу, підрядне з'ясувальне); *Полова, що її розвіє вітер (порох, що його несе вітер у пустині)* (нерозчленованого типу, присубстантивно-атрибутивне); *Предел, его же не преідеши (закон, якого не переступиш)* (нерозчленованого типу, присубстантивно-атрибутивне); *Хто взяв меч, той від меча й загине* (нерозчленованого типу, займенниково-співвідносне); *Хто з вас без гріха, нехай перший на неї той каменем кине* (нерозчленованого типу, займенниково-співвідносне); *Хто копає яму, (той) сам у неї впаде* (нерозчленованого типу, займенниково-співвідносне); *Хто має вуха, (той) нехай слухає* (нерозчленованого типу, займенниково-співвідносне); *Хто не працює, той не їсть* (нерозчленованого типу, займенниково-співвідносне); *Хто сіє вітер, (той) пожне бурю* (нерозчленованого типу, займенниково-співвідносне); *безполучникових – Що написав – написав* (різномірні частини, наслідкові відношення).

За функційним аспектом (класифікація С. Гаврина) подані вище деякі одиниці можна розподілити на: образно-виразні стійкі сполуки, до яких належать сталі порівняння: *Берегти (охороняти), як зіницю ока*; *Бідний, як Лазар*; *Будьте мудрі, як змії, і кроткі, як голуби*; *Живому собаці краще, ніж мертвому левові*; *Легше верблюдові пройти через голчине вушко, ніж багатому в Боже Царство ввійти*; *Хіба ревуть воли, як ясла повні?*; ті, що виражають узагальнювальні умовиводи: *Во многій мудрості много печалі*; *З Назарета що може бути доброго?*; *Зостав мертвим ховати мерців своїх*; *Кому багато дано, з того багато спитають*; *Не кидайте бісеру (перлів) перед свинями*; *Немає нічого нового під сонцем*; *Немає пророка у вітчизні своїй*; *Не протився злому*; *Не сотвори собі кумира*; *Не суди – і тебе не осудять*; *Предел, его же не преідеши (закон, якого не переступиш)*; *Правду говори вчасно і невчасно*; *Усьому свій час (усьому свій час, і кожна річ має свою пору)*; *Хто взяв меч, від меча й загине*; *Хто копає яму, сам у неї впаде*; *Хто має вуха, нехай слухає*; *Хто не працює, той не їсть*; *Хто сіє вітер, пожне бурю*; *Час розкидати каміння, і час складати каміння*; *Чи я сторож братові своєму?*; еліптичні сполуки: *Що написав – написав*.

Отже, крилаті вислови біблійного походження, які належать до фразеологічної скарбниці рідної мови, можна вивчати на різних лінгвістичних рівнях – структурному, семантичному, синтаксичному тощо, а тому є перспективи подальшого дослідження теми. Знання ж таких одиниць є ознакою високої

мовної культури, збагачує і прикрашає мовлення кожної особистості, яка прагне до повернення своїх правічних джерел та християнської моралі.

Література:

1. Біблія або книги святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена [Текст]. – К. : Об'єднання біблійних товариств, 1992. – 296 с.
2. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія [ред.-упоряд. І. К. Білодід]. – К. : Наук. думка, 1973. – 910 с.
3. Українська мова : енциклопедія / [ред. В. М. Русанівський та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2004. – 853 с.

УДК 808.5:81'23

Кардаш Л. В.

СПЕЦИФІКА МОНОЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТА ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТИ

У статті досліджено монолог як форму мови, утворену в результаті активної мовленнєвої діяльності людини, розраховану на пасивне, опосередковане сприйняття і практично не пов'язану з відповідною промовою співрозмовника ні в змістовному, ні в структурному відношенні; в окремих випадках монолог розглянуто як інтраперсональний мовленнєвий акт, який не пристосований до безпосереднього спілкування, він припускає, що хтось тільки слухає, але не відповідає.

У пропонованій науковій розвідці автор характеризує комунікативні, психологічні й лінгвістичні особливості монологу, висвітлює основні комунікативні ситуації його вживання (сфера театрального мистецтва, ораторські виступи, взаємодія з аудиторією на телебаченні і радіо, педагогічна діяльність).

Результати дослідження засвідчили, що комунікативні особливості монологу розкривають його як безперервний зв'язний виклад думок мовця до однієї чи кількох осіб із певною метою; у побутовому спілкуванні монологічна мова трапляється вкрай рідко; монолог часто вживають як літературний прийом, що слугує для передачі думок і почуттів персонажа.

Ключові слова: монолог, діалог, монологічне мовлення, спілкування, комунікація, мовленнєва діяльність, вербальні й невербальні засоби спілкування, комунікативні ситуації, риторика, інформація, адресат і адресант, авторська особистість.

В статье исследуется монолог как форма языка, образованная в результате активной речевой деятельности человека, рассчитана на пассивное, опосредованное восприятие и практически не связана с соответствующей речью собеседника ни в содержательном, ни в структурном отношении; в отдельных случаях монолог рассматривается как интраперсональный речевой акт, который не приспособлен к непосредственному общению, он предполагает, что кто-то только слушает, но не отвечает.

В предлагаемой работе автор дает характеристику коммуникативных, психологических и лингвистических особенностей монолога, освещает основные коммуникативные ситуации его употребления (сфера театрального искусства, ораторские выступления, взаимодействие с аудиторией на телевидении и радио, педагогическая деятельность).

Результаты исследования показали, что коммуникативные особенности монолога раскрывают его как непрерывное связное изложение мыслей говорящего к одному человеку или нескольким с определенной целью; в бытовом общении монологическая речь встречается крайне редко; монолог часто употребляется как литературный прием, служащий для передачи мыслей и чувств персонажа.

Ключевые слова: монолог, диалог, монологическая речь, общение, коммуникация, речевая деятельность, вербальные и невербальные средства общения, коммуникативные ситуации, риторика, информация, адресат и адресант, авторская личность.

An important part in the people's communication plays the monologue speech, which is represented in oral and written combinations. It is more difficult form of communication in comparison with the dialogue as monologue texts demand previous thinking and planning. Being rather extensive, the monologue speech with its content and grammar form is in many aspects close to the written form.

The article researches the monologue as a form of language, formed as a result of active communicative human activity, expecting a passive, satisfactory perception and practically not connected with corresponding speech of the communicative partner neither in plot nor in structural connection; the monologue is seen as an interpersonal speech act in some cases, that is not appropriate to the natural communication and it foresees, that someone not only hers but also answers.

The author gives a characteristic of communicative, psychological and linguistic peculiarities of the monologue, highlights the main communicative situations and their usage (the sphere of theater art speakers reports, cooperation with the audience on TV and radio, pedagogical activity) in the proposed scientific research.

The results of the research witnesses that the communicative peculiarities of the monologue represent it as a non-stop sequence of speaker's thoughts to the one or other persons with peculiar purpose, in everyday the monologue speech occurs rather rarely, the monologue is used as a literary mean which helps in transmission of the personage's thoughts and feelings.

Key words: monologue, dialogue, monologue speech, communication, communicative activity, verbal and non-verbal speech means, rhetoric, information, addressee, sender, author's personality.

В епоху гуманізації та відродження національної культури, розгляд проблеми функціонування монологу в усіх сферах діяльності людини стає все більш актуальним. Свідоме життя людини можна розглядати як послідовність і сукупність промов, якісного чи неякісного мовлення, від чого залежить її доля, а також доля навколишніх людей, отже, і всього суспільства.

Усне мовлення – це мовлення, яке звучить і розраховане на слухове сприйняття, характеризується специфічними засобами впливу на аудиторію. В усному спілкуванні, крім вербальних, задіяні невербальні засоби. У мовленні надзвичайно різнобічно виявляється людська сутність – психічні особливості, інтелект, світосприймання, спосіб мислення, виховання, здатність називати, оцінювати, контактувати з іншими та впливати на них. Це особливий і надзвичайно складний вид діяльності людини.

Велике місце у практиці спілкування людей має монологічне мовлення, що проявляється в різних усних та письмових виступах. Монологічні форми мовлення – це лекції, доповіді, виступи на зборах, оголошення, накази, різні усні та письмові повідомлення [8, с. 57].

Монологічне мовлення є більш складною формою мовлення порівняно з діалогічним. Монологічні виступи вимагають попереднього продумування та планування. Будучи відносно розгорнутим, монологічне мовлення за своїм змістом та граматичною формою багато в чому збігається з писемним.

Метою статті є дослідження особливостей монологічного мовлення, його ознак і функцій.

Кожен акт людського спілкування з погляду участі в ньому особистостей, які обговорюють найрізноманітніші проблеми, є неповторним, але з позиції організації відбувається у межах відпрацьованих форм.

Форми мовного спілкування – типи інтеракції, виділені залежно від немовних складників комунікації: форми втілення засобів мовного коду, способу взаємодії між учасниками, специфіки каналів, функцій та змісту повідомлень, сфери спілкування тощо. За способом взаємодії між комунікантами виділяють мовлення монологічне, діалогічне і полілогічне.

Монолог – це форма мови, утворена в результаті активної мовленнєвої діяльності, розрахована на пасивне й опосередковане сприйняття і практично не пов'язана з відповідною промовою співрозмовника ні в змістовному, ні в структурному відношенні. У деяких випадках монолог визначають як інтраперсональний мовленнєвий акт. Монолог не пристосований до безпосереднього спілкування, він припускає, що хтось тільки слухає, але не відповідає [6, с. 71].

Монолог – це безпосередньо спрямований до співрозмовника чи аудиторію організований вид усного мовлення, який передбачає висловлювання однієї особи.

Основні комунікативні ситуації вживання монологу – сфера театрального мистецтва, ораторські виступи, взаємодія з аудиторією на телебаченні і радіо, педагогічна діяльність (мова вчителя в аудиторії або в класі тощо). У побутовому спілкуванні монологічна мова трапляється вкрай рідко. Монолог часто вживають як літературний прийом, що служить для передачі думок і почуттів персонажа [6, с. 76].

Проблему монологічного мовлення досліджували мовознавці (Д. Х. Баранник, Л. А. Булаховський, І. К. Білодід, В. В. Виноградов, Ж. Вандрієс, Т. О. Ладижинська, О. А. Лаптева, Н. Ю. Шведова, Л. В. Щерба та ін.) й лінгводидакти (А. М. Богущ, С. В. Ласунова, Т. Г. Постоян, Л. В. Скалкін, Л. І. Фесенко та ін.).

Монологічне мовлення у психологічному та лінгвістичному відношенні – складніша форма усного мовлення, оскільки це мовлення однієї особи до слухачів, воно більш розгорнуте, вимагає зосередженості пам'яті й уваги до змісту і форми мовлення. Монологічне мовлення спирається на мислення, яке логічно більш послідовне, ніж у процесі діалогу. Монолог не підтримується ситуацією або запитаннями на відміну від діалогу, він здебільшого адресований не одній людині, а багатьом. Монологічне мовлення, як мовлення однієї особи, потребує розгорнутості, повноти, чіткості і взаємозв'язку окремих частин розповіді, вміння мовця зосередити свою думку на головному, не захоплюватися деталями, водночас говорити емоційно, жваво, образно. У монологічному мовленні наочним є усвідомлення мовленнєвої дії [12].

У монологічному мовленні активно формуються мовленнєві повідомлення, транслюється його зміст, передається власне ставлення до проблеми. Під час монологу говорить один, а інші слухають. Монологічне мовлення – однобічно спрямоване, його головне завдання – вплинути певним чином на слухача чи аудиторію загалом, передати знання, у чомусь переконати. Мовцеві самому треба дбати про зміст і план свого виступу, про його зв'язність, самому випереджувати кожен наступну фразу і відразу її формувати.

Д. Х. Баранник, визначає монолог як тривале, не розраховане на негайну словесну реакцію однобічне мовлення [2, с. 92].

На його думку, монологічне мовлення відрізняється від діалогу і своєю суспільною функцією, і організацією словесного ряду, і способом виголошення фрази. Автор переконує в тому, що монолог використовують як у писемному, так і в усному мовленні. У формі монологу komponується переважна більшість писемних жанрів мовлення (статті, листування). В усному мовленні монологічну структуру мають публічні промови, звіти, виступи, розповіді тощо.

На думку Д. Х. Баранника, усне монологічне мовлення є однією з основних форм, у яких здійснюється масова комунікація. Науковець найбільш повно описав інтонаційно-проголошувальні, граматичні й лексико-фразеологічні особливості монологу. На основі спеціально проведеного дослідження він виділяє ситуативні методи вимови: публічний і розмовний, а також указує на цілу низку мовленнєвих особливостей монологу:

- надлишок словесної інформації, що проявляється в застосуванні уточнювальних зворотів та повтореннях окремих слів;
- використання різних за структурою словесних формул: звертань, імперативних та питальних речень, не розрахованих на відповідь слухача;
- невідповідність одиниць комунікативного характеру одиницям того самого рівня писемного мовлення;
- традиційні початкові й кінцеві словесні форми [2, с. 96].

В. Л. Скалкін визначає монологічне мовлення як підвищене навантаження на пам'ять, мислення і мовленнєвопродуковані механізми людини; як розгорнуте висловлювання однієї особи, що складається з низки висловів, між якими є логічний і лінгвістичний зв'язок [13, с. 36].

В. Л. Скалкін подає характеристику комунікативних, психологічних і лінгвістичних особливостей монологу, що становлять базу відповідної системи навчання і формування методичних рекомендацій.

Так, комунікативні особливості монологу розкривають його як безперервний зв'язний виклад думок мовця до однієї чи кількох осіб із певною метою.

Психологічні особливості монологу виявляються у його підвищеній умотивованості. Джерела цієї вмотивованості досить різноманітні, хоча всі вони містяться у глибинах психічної активності людини, її взаємодії з реальною дійсністю. Однак учений указує і на те, що вони можуть мати і безпосередній характер, є реакцією на ситуацію спілкування, на співрозмовника, цікаву інформацію. В. Л. Скалкін зазначає, що загалом для монологічного мовлення характерна послідовність, логічність, повнота і зрозумілість викладу, і це відрізняє його від інших видів мовлення [13, с. 41].

Аналіз лінгвістичних праць українських і російських синтаксистів дає змогу стверджувати, що розбіжності у трактуванні терміна «монолог» майже відсутні: монолог – усне або писемне розгорнуте мовлення однієї особи, яке не розраховане на безпосередню словесну реакцію слухача й адресоване або самому собі, або іншим особам [18, с. 370]; це особлива форма побудови усного чи писемного мовлення, яка становить розгорнуте висловлення однієї особи, звернене до самої себе або до глядача (у спектаклі, фільмі) і, на відміну від діалогу, не розраховане на безпосередню реакцію іншої особи (чи осіб) [5, с. 135]; мовлення, звернене насамперед до самого себе, не розраховане на словесну реакцію співрозмовника [1, с. 239].

В. Н. Ярцева називає цей різновид монологічним мовленням і зауважує, що «іноді монологічне мовлення визначають і як інтраперсональний мовленнєвий акт» [9, с. 310]. Отже, усі ці дефініції близькі за змістом.

Дещо відрізняються класифікаційні різновиди монологу. У російській лінгвістичній енциклопедії за жанровою характеристикою виокремлюють художній монолог, ораторське мовлення, побутову розповідь, а за функційно-комунікативною – розповідь, роздум, переконання [9, с. 310].

Г. М. Чумаков монолог поділяє на дві групи: а) за структурно семантичними ознаками – монолог-звернення, монолог-повідомлення, або монолог-розповідь; б) за типом висловлювання – внутрішній, внутрішньо-зовнішній, авторський [17, с. 61].

О. С. Ахманова монологи класифікує так: внутрішній, навіювальний, драматичний, ліричний, розповідний (повідомлювальний) [1, с. 239].

Д. І. Ганич та І. С. Олійник розрізняють внутрішній, драматичний та ліричний монологи [5, с. 135].

Найбільш детальну типологію запропоновано в енциклопедії української мови, де окремо розглянуто монолог як факт реального одностороннього мовлення і монолог як категорію художньо-літературного тексту. Особно описано внутрішній монолог, тобто роздуми, міркування, мовлення «про себе» [16, с. 370].

Щодо ліричного і драматичного монологів, то дефініції майже збігаються: перший – різновид мовлення, що служить для вираження переживань та емоцій; другий – розгорнуте мовлення персонажа, яке супроводжує міміку, жести, пластичні рухи та інші способи передачі інформації [1, с. 239; 5, с. 135; 19, с. 370].

Деякі суперечності виникають у трактуванні внутрішнього монологу, наприклад, О. С. Ахманова пропонує для цієї репрезентеми інші назви – невласне пряме мовлення, пережите мовлення [1, с. 239].

Таким чином, серед монологів як усних або писемних розгорнутих різновидів мовлення однієї особи можуть бути виокремлені, по-перше, монолог-звернення, монолог-повідомлення та монолог-розповідь, в основі яких – їхні структурно-семантичні ознаки; по-друге, монологи внутрішній, внутрішньо-зовнішній і авторський, виділені за типом висловлювання.

Як зазначено вище, монологічне мовлення має певні лінгвістичні й психологічні характеристики. Воно постає організованою системою втілених в словесній формі думок, характеризується навмисним впливом на оточення й тому суттєво відрізняється від діалогу, передусім особливостями логіко-психологічного порядку, тому що являє собою, за визначенням В. В. Виноградова, продукт індивідуальної побудови мови [7].

З погляду психології монологічному мовленню властиві такі риси:

1) відносно безперервний спосіб мовлення – монологічне висловлювання не обмежується однією фразою, а являє собою понадфразову єдність, яка триває впродовж певного часу, не перериваючись, завдяки чому досягається завершеність думки;

2) послідовність і логічність – ці якості мовлення реалізуються в розвитку ідеї основної фрази шляхом уточнення думки, доповнення до неї, пояснення, обґрунтування тощо;

3) комунікативна спрямованість – використовувати мовленнєві одиниці завжди співвідносяться з ситуацією спілкування.

Найважливішими ознаками монологу (за Ф. С. Бацевичем) є:

- певна тривалість у часі (значно більша за тривалість репліки в діалозі);
- розгорнутість, оскільки відсутня можливість активного посилення на безпосередню ситуацію спілкування;
- обмеженість або повна відсутність паралінгвістичних засобів (писемний монолог);
- підготовленість і керованість мовленнєвими висловлюваннями, їх спланованість (доповідь, лекція тощо);
- однобічний характер висловлювання, не розрахований на негайну репліку співбесідника;
- наявність значних за обсягом уривків, які складаються з пов'язаних між собою повідомлень, що мають індивідуальну композиційну побудову й відносну смислову завершеність [3].

Особливості монологічного мовлення, пов'язані з різними умовами спілкування, дуже точно охарактеризував Л. П. Якубинський. По-перше, монологічне мовлення – це відносно розгорнутий вид мовлення; у ньому порівняно мало невербальною інформації, яку співбесідник отримує із ситуації розмови. Замість того, щоб указати на предмет, у монологічному мовленні потрібно, як мінімум, згадати про нього, назвати його, а якщо слухачу предмет невідомий, то й описати його. Монологічне мовлення неперервне, формування думок тут, хоча і відбувається одночасно з процесом говоріння, відрізняється попереднім обдумуванням.

По-друге, монологічне мовлення значною мірою довільне, менше залежить від співбесідника: той, хто говорить має намір висловити якусь інформацію і повинен дібрати для цього адекватну мовленнєву форму, побудувати висловлювання чи послідовність висловлювань. Тоді як для діалогу характерні «порівняно швидкий обмін мовленням, коли кожний компонент обміну є реплікою і одна репліка повною мірою обслуговує іншу; обмін відбувається без якого-небудь попереднього обдумування, компоненти особливо не вибирають задалегідь, в побудові реплік нема якої-небудь умисної зв'язності, і вони надзвичайно короткі».

По-третє, монолог – це вельми організований вид мовлення. У типовому випадку адресант планує і програмує не тільки кожне окреме висловлювання, але й усе своє мовлення, весь монолог як ціле. Інколи такий план монологу зберігається в думці, а інколи набуває виду мовної форми і записується у вигляді плану чи концепту майбутнього висловлювання [19, с. 219].

Ще однією особливістю монологу на відміну від діалогу є характер взаємодії адресата й адресанта, у результаті чого виникає зворотній зв'язок, який передбачає зміну і пристосування комунікативних планів, стратегій і тактик учасників спілкування. У монологі наявність зворотного зв'язку має факультативний характер.

Монолог за своєю вербальною формою не може бути занадто коротким, це промова, побудована як вислів власної позиції або обстоювання якихось ідей. Монологічну форму мають політична промова, виступ адвоката або прокурора, релігійна проповідь, наукова лекція, побутова розповідь тощо [14].

Монолог від початку має відбиток авторської особистості; у монологі також може міститися імітація можливих питань, заперечень, реплік співбесідника чи аудиторії («Ви хочете мене запитати, чому таке стало можливим? Зараз я вам скажу, чому»). Такий прийом називають прихованим діалогом.

Будучи особливим видом мовленнєвої діяльності, монологічне мовлення відрізняється специфікою виконання мовленнєвих функцій. У ньому використовують такі компоненти мови, як лексика, способи вираження граматичних відношень, формо- і словотворчі та синтаксичні засоби [11].

Монологічне мовлення виконує такі комунікативні функції:

- 1) інформативну – повідомлення інформації про предмети чи події навколишнього середовища, опис явищ, дій, стану;
- 2) впливову – спонування до дії чи попередження небажаної дії, переконання щодо справедливості чи несправедливості тих чи тих поглядів, думок, дій, переконань;
- 3) експресивну (емоційно-виразну) – використання мовленнєвого спілкування для опису стану, у якому перебуває той, хто говорить, для зняття емоційної напруженості;
- 4) розважальну – виступ людини на сцені чи серед друзів для розваги слухачів (наприклад, художнє читання, розповідь у неофіційній бесіді);
- 5) ритуально-культову – висловлювання під час будь-якого ритуального обряду (наприклад, виступ на ювілеї).

Кожна з цих функцій має свої особливі мовні засоби вираження думки, відповідні психологічні стимули та мету висловлювання (наприклад, нейтральне в стилістичному плані повідомлення, прагнення переконати слухача або якимось іншим вплинути на нього) [4, с. 72–75].

Залежно від комунікативної функції та характеру логіко-синтаксичних зв'язків між реченнями розрізняють такі основні типи монологічних висловлювань: опис, розповідь і роздум (міркування).

Монолог-опис є констатувальним типом монологічного висловлювання, у якому стверджують про наявність чи відсутність будь-яких ознак в об'єкті, описують людину, природу, погоду, певні предмети тощо, вказують на просторове розміщення предметів, перераховують їхні якості та ознаки.

Монолог-розповідь є динамічним типом монологічного висловлювання, у якому йдеться про розвиток подій, пригод, дій чи станів. Дійсність сприймається у процесі її розвитку та зміни в хронологічній (часовій) послідовності.

Різновидами монологу-розповіді є монолог-оповідь і монолог-повідомлення. Якщо в розповіді йдеться про об'єктивні факти з життя суспільства загалом, то в оповіді – про факти з життя самого розповідача, що надає описуваним подіям суб'єктивно-особистісного характеру. Монолог-повідомлення є відносно коротким викладом фактів чи подій реальної дійсності у стислій, інформативній формі.

Монолог-міркування спирається на умовиводи як процес мислення, під час якого на основі вихідної тези/судження чи декількох тез/суджень робиться висновок. Оскільки у процесі роздуму завжди вирішується якась проблема, то вона і є об'єктом роздуму. Для роздуму характерний причиново-наслідковий зв'язок між реченнями. Різновидом монологу-міркування є монолог-переконання. Його мета – переконати слухача/слухачів, сформулювати у нього/ в них конкретні мотиви, погляди, спонукати його/їх до певних дій.

Функційно-сміслові типи монологічних висловлювань рідко трапляються в чистому вигляді. В описі, наприклад, може бути роздум, у розповіді – опис тощо.

Класична риторика завжди приділяла велику увагу логіці побудови промови, переконливості аргументації. Однак останні наукові відомості вчених-філологів і психологів і сучасна практика міжособистісних комунікацій указують на недостатність такого підходу. Предметом зацікавлень сучасної риторики стають не тільки виступи з трибуни, але й інші форми комунікації: публічні виступи на зборах, мітингах, участь у теле- та радіопередачах, виступи на ділових нарадах, наукових конференціях, міжнародних форумах та ін. Тому мова не можна оцінювати тільки з погляду аргументованості, логічності як якоесь одномірне явище. Ситуація мовленнєвого спілкування – це складне системне утворення з багатьма входними в нього елементами. Специфікою нового підходу можна вважати радикальний поворот до комунікативного аспекту мови. Зараз розробляють техніки маніпулювання співрозмовником (його введення в оману, умовляння, лестощі, залякування, емоційні заклики тощо), переконання та інше [17].

Отже, монологічне мовлення розуміють як зв'язне мовлення однієї особи, комунікативна мета якої – повідомлення про які-небудь факти, явища дійсності. Монолог є найскладнішою формою мовлення, яка служить для цілеспрямованої передачі інформації.

Література:

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.
2. Баранник Д. Х. Усний монолог: загальні особливості мовної культури / Д. Х. Баранник. – Дніпропетровськ : ВДУ, 1969. – 144 с.
3. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 374 с.
4. Бевзенко С. П. Сучасна українська мова. Синтаксис / С. П. Бевзенко, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко. – К. : Вища школа, 2005. – 270 с.
5. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
6. Герета Н. М. Діалог як складник чужого мовлення / Н. М. Герета // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова : збірник наукових праць / [відп. ред. А. П. Грищенко]. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. – С. 71–77. – (Серія 10 «Проблеми лексикології і граматики української мови» ; вип. II).
7. Грамматика русского языка / [под ред. В. В. Виноградова и Е. С. Истрина]. – М. : АН СССР, 1954. – Т. 2: Синтаксис. Ч. 1–2. – 440 с.
8. Івченко М. П. Сучасна українська літературна мова / М. П. Івченко. – К., 1965. – 503 с.
9. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
10. Літературознавчий словник-довідник / [Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін.]. – К. : Академія, 1997. – 752 с.
11. Радченко О. І. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. І. Радченко. – Харків, 2000. – 18 с.
12. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.
13. Скалкин В. Л. Обучение монологическому высказыванию / В. Л. Скалкин. – К. : Радянська школа, 1983. – 119 с.
14. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1972. – 515 с.
15. Сучасний словник іншомовних слів / [укл.: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.
16. Українська мова : енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
17. Чумаков Г. М. Синтаксис конструкций с чужой речью / Г. М. Чумаков. – К. : Вища школа, 1975. – 220 с.
18. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови / К. Ф. Шульжук. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 408 с.
19. Якубинский Л. П. Избранные работы. Язык и его функционирование / Л. П. Якубинский. – М., 1986. – 345 с.

УДК 811.161.2'282.2 (477.81)

Кірілкова Н. В.

ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІМЕННИКІВ У ТЕКСТАХ ПРО ЗБИРАЛЬНІ ПРОМИСЛИ

Діалектна лексика засвідчує особливості сприйняття природи і природних явищ людиною. Поліські говірки відображають мовленнєві уживання слова та його граматичні форми відмінні від тих, що засвідчують сучасні словники. Дослідження є результатом експедиції у села Зарічненського району Рівненської області. Західнополіські говірки зберегли ще багато архаїчних рис, зазнають впливу середньополіських говірок, говірок білоруської, російської та польської мов. Парадигми іменників на позначення дикорослих кущів, дерев та їхніх плодів у текстах про збиральні промисли зумовлені безпосереднім сприйняттям природи носіями говірок у її різноманітних виявах та давніми трудовими процесами.

Ключові слова: західнополіські говірки, семантична структура слова, граматична форма слова.

Диалектная лексика отображает особенности восприятия природы и природных явлений человеком. Полесские говоры отображают особенности функционирования слова в речи, в том числе и грамматические формы, которые не фиксируют современные словари. Представленное исследование – результат экспедиции в села Заричненского района Ровенской области. Заходнополесские говоры сберегли много архаических черт, отображают влияние среднеполесских говоров, говоров белорусского, русского, польского языков. Грамматические формы существительных – названий кустов, деревьев и их плодов в текстах про давние промыслы обусловлены непосредственным восприятием природы носителями говоров в ее разноплановых проявлениях и трудовыми процессами.

Ключевые слова: полесские говоры, грамматические формы слова, семантическая структура слова.

A dialectal vocabulary certifies the features of perception of nature and natural phenomena a man. The archaic Polesye local dialects represent speech applications of word and its grammatical forms are different from those that certify modern dictionaries. Research is the result of expedition in the villages to the north of the Rivne area. In every group of nouns – the names of plants, mushrooms, berries, trees and others like that – there are the conformities to law in the semantic structure of word, word-formation, and thus and to the inflexion. In the offered secret service limited to consideration of features of paradigm of nouns that name bushes, trees and their stuffs. It is impossible to differentiate in some contexts – speech goes about the bushes of plant or her stuffs, look after certain syncretism. The semantic structure of form of plurals of the investigated vocabulary in dialectal text is more difficult, than it is presented in the vocabulary entry of dictionary labour of literary language. The form of great number specifies on the logical categorizing.

Western Polissia dialect saved many archaic lines, test influence of middle Polissia dialect, lines of Belarussian and Polish languages. The paradigms of nouns on denotation of bushes, trees and their stuffs in texts about collective trades are predefined by direct perception of nature by the transmitters of local dialect in its various displays and old labour processes.

Keywords: Western Polissia, local dialect, grammatical form, semantic structure.

Діалектна лексика української мови засвідчує особливості сприйняття природи та природних явищ людиною. Архаїчні поліські говірки відображають логічну категоризацію денотатів, мовленнєві вживання слова та його граматичні форми відмінні від тих, що засвідчують сучасні словники.

З метою запису діалектного мовлення була здійснена експедиція в села Зарічненського району Рівненської області. Досліджувані говірки належать до західнополіського діалекту північного наріччя та побутують поблизу кордону з Республікою Білорусь. Дослідники відзначають, що тут межі поширення українських говірок не збігаються з державним кордоном [3, с. 97].

У кожній групі іменників – назви грибів, ягід, кущів, дерев тощо – є свої закономірності в семантичній будові слова, словотворі, отже, і словозміні. У пропонованій розвідці обмежимося розглядом особливостей парадигм іменників, що називають дикорослі кущі та дерева, плоди яких збирають і споживають.

Одержати текст про збиральні промисли з формами іменників у непрямих відмінках складно. Найбільш частотні – називний і знахідний. Форми називного-знахідного відмінків здебільшого сигналізують про парадигму іменника, хоча зрозуміло, що контексти її повністю не дають. Форма називного відмінка звичайно вказує, що йдеться про рослину, знахідного – про плоди рослини. Зокрема слово *терень* у досліджуваних говірках оформлене як іменник другої відміни м'якої групи, що підтверджує інформатор, звичайно говорять: *нар'вала те'рен 'y//* (с. Нобель). Більше слововформ з'являється в описах процесу приготування страв з ягід.

Зрозуміло, що слід у кожному окремому випадку дослідити семантику слова. У деяких контекстах не можна диференціювати – йдеться про кущі рослини чи про її плоди, спостерігаємо певний синкретизм: ягоди ростуть на відповідних кущах, а кущі утворюють чагарники.

У певних контекстах слова з демінутивними суфіксами покликані диференціювати значення ‘рослина’ і ‘плоди’, хоча використовують демінутиви у цій функції непослідовно: *ноу нас дики грушкы росли по ліси / у нас звали дички / гнилички / то ўже йак грушкы дозріють на тих грушах // йеран’єши / йе пузн’єши сорта / і були кост’анки ше називали / то ўж ези мови //* (с. Борове). Прохання утворити форму однини, назвати одну ягоду викликає незручності і роздуми. Наприклад, *журафини* – форму однини утворено *журафинина*, і в тому ж реченні одержали коментар – *воно по одній журафини на тому кушчикови* (с. Омит), тобто одержали форму місцевого відмінка від слова *журафинка*. Слід зазначити, що безпосередньо у зв’язних текстах ні першого, ні другого слова немає. Проте під час творення *журафинина* виходять із того, що форма множини *журафини* (‘плоди рослини’), тобто слово не вкладається в розуміння групи сингулятивів. Отже, коли треба розрізнити назву рослини і ягід, уживають або демінутивну форму, або слово *ягода* із відповідною назвою рослини у формі родового відмінка: *а тоді малини (додаю) / йаг’ід з малини //* (с. Борове).

У свідомості деяких носіїв говірки плуративи з похідною формою множини словотвірною корелюють з одниною, повністю не пориваючи з нею: *ну журафина одна / а йакшо багато / значить журахвини //* (с. Борове). Проте – *у нас ніхто не каже на одну / у нас лохачи / значить лохачи* (с. Борове), оскільки практичного застосування один плід жодного немає, навіть головний біль лікують двома ягодами журавлини, заклавши їх у вуха, або на Благівіщення роблять очі *буську* (назва ритуального хліба) із двох чорних ягід.

Іменники на позначення дикорослих кушіві дерев, плоди яких споживають – це українські назви і запозичення із близькоспоріднених мов. Привертає увагу числова форма іменників. У літературній мові це слова із неповною числовою парадигмою, звичайно іменники однини форми. У діалектних текстах – це плуративні іменники, рідше одиничні. Розв’язання питання лежить у площині семантики лексем.

Тексти про збиральні промисли експлікують більше значень слова, ніж засвідчують словники літературної мови. У словниковій статті у формі однини лексема на позначення абстрагованої рослини як номенклатури ботаніки – перше значення, друге – на позначення ягід. Така назва відображає узагальнене сприйняття рослини та її ягід незалежно від форми реального існування у навколишньому матеріальному світі. Ягоди усвідомлюють як необчислені референти – продукти харчування, для яких не важлива кількісна означеність. Хоча й умовно недискретні (складаються із дрібних однорідних елементів), їх кваліфікують як ‘сингулятиви з речовинним значенням, що позначають ягідні культури та продукти їх переробки’ [1, с. 6].

У текстах про збиральні промисли плуративи реалізують значення:

1. Рослина в її складній морфологічній будові.
2. Сукупність ягід.
3. Сукупність рослин (зокрема і сушених, які є лікарською сировиною).
4. Сукупна множинність рослин на певній площі.

Чорниці – найпоживніші ягоди, які міцно увійшли в харчовий раціон поліщуків, а також ці ягоди заготовляють на продаж. Здавна саме чорниця виявилась найбільш привабливою, оскільки солодка, не потребує цукру під час приготування страв. У носіїв говірки старшого покоління частотна назва *чорні ягоди* (очевидно, ця двокомпонентна назва і є найдавнішою) або *ягоди*. Деякі інформатори повідомляють, що лише цю ягоду і збирали. Є контексти, де слово *йегоди* у значенні ‘чорниця’ протиставляють назвам інших рослин, ягід: *ше йе таке ўлісі / воно таке високе лахвини з’вуца / лафени / воно таке / дехто ї не знайє / берут це за йегоди / ну воно з’вуца лахвени //* (с. Кухче). Словник української мови одне із значень слова *ягода* пояснює: «Те саме, що суниця», і «тільки одн., збірн. Плоди цієї рослини» [СУМ, 11, 624].

СУМ засвідчує в статті *ягода* значення, які відображають побутове сприйняття рослин та їхніх плодів [СУМ, 11, с. 624]. *Ягоди, яготки* у досліджуваних говірках уживають у значенні – ‘плоди трав’яних та кушових рослин’: *йа знайу / колис’ ў лісі ходили / то брусничник то / то казали / ну таке / брусничник / то такі червони йаготки ма’лен’кії // то зривали його / йагоди брали / і витки брали //* (с. Нобель); *а шипшини йе // так і зовут шипшина / там і йагоди і ко’рін’на* (с. Нобель). Із тим самим значенням уживають слово *бубочки*: *калина ж у нас // калину можна садити / а орабину чо’гос’ / хто йї знайє // кажеца і на калині бубочкий //* (с. Нобель). Плоди дикорослих слив, груш, яблунь називають відповідно *лича*, *дики сливки*, *дики грушки*, *дички*, *гнилички*, *дики йеблика* тощо.

Описи плодів низькорослих кушіві показові для розуміння сприйняття їх носіями говірки: *буц’ахи синій / да такі о / доуши за йагоди / во’ни би до йаг’ід //* (с. Вовчиці); *лухачи / такім кушником ростут’ во’ни / схож’і до чорниць / але трошки так / йакбито цв’іт’ніш’і //* (с. Борове). Категорія числа виконує функцію осмислення предметності. Словникова форма в іменниковій парадигмі відображає функції, класифікації предметів і явищ об’єктивного світу, до яких залучаються морфологічні і словотворчі засоби мовного вираження результатів мисленнєвої категоризації реалій дійсності [1, с. 16]. Наукове сприйняття рослини і побутове різняться, що зокрема відображено і в творенні багатьох одиниць ЛСГ.

Форма множини зумовлена особливістю словотвору, вказує на логічну категоризацію денотатів, давнішу двокомпонентну сполуку із присвійним прикметником від назви тварини, яка ці ягоди, імовірно, споживає або селиться там, де вони ростуть: *журафини*, *веприни* (с. Перекалля), *горобини* (у с. Нобель *орабей*, відповідно і *орабина*), етимологічний словник подає також *бирючина* (т. с., що вовчі ягоди)

[ЕСУМ, 1, с. 185]. Якщо первісно були сполуки *журавлині ягоди*, *горобині ягоди* тощо, про що також свідчить ЕСУМ, то назвали рослини саме за ягодами. Іменник, що позначав родові поняття у сполучі, усувається, а значення сукупності транспонується до прикметника, який зазнає субстантивзації. У говірках Зарічненського району присвійний прикметник і відприкметниковий іменник виявилися однаково оформленими через особливості рефлексу праслов'янського *e* дифтонгічного.

За головною ознакою рослини утворені назви *йежини* (*війажини* – с. Кухче), *лохини*, *калина*, *буця* тощо. Отже, йдеться тут не про ягоди, а про рослину загалом в її складній морфологічній будові. Рідко назви утворюють за іншими словотвірними моделями: *лочачі*, *суніця*, *терень* та деякі інші.

У досліджуваних говірках іменники однинної форми – назви кущових рослин та їхніх плодів: *черніка*, *голубіка*, *клюква*, *терень*, плодів дуба – *жолудь*, рідко у формі множини вживають іменники – *шипшина*, *горобина*, *смородина*, *калина*, *малина* (*каліни брали* / *каліна була* (с. Борове); *там каліни ростут* / *посадили* / *ну вже так попере/водилиса да ўсе та/кi во* / *дерева були* / *го/р'іхи та/кi лисовийе мален'ки/йе* (с. Нобель). Лише у формах множини засвідчуємо *веприни*, *трускалки*, *лахвини*, *лохачи*, *буцяхи*, *косянки*, *гнилички*. Решта іменників у записаних текстах функціують звичайно у формах множини, рідше – у формах однини: *журафини* – *журафина*, *брушници* – *брусниця*, *порічки* – *порічка*, *сунічки* – *сунічка* тощо без семантичної спеціалізації, а також слова не протиставляють як форми однини і множини однієї повної парадигми. Іменники на позначення високих кущів і дерев зазвичай мають повну числову парадигму (до дерев ставляться з особливою повагою). Дерев і високі кущі з поживними ягодами викопували й садили коло хати: *хто по/сади/т' каліну* / *то ї* / *добре* / *а хто ї горобину са/ди/т* / *та/кiйї дерева були коліс'ни* // *л'уди та/ких сат'к'і/ї ни са/дили б'і/заре* / *да от/аке шчо* / *вико/пай/ут* // (с. Дібрівськ). Цю ж закономірність спостерігаємо в назвах культивованих рослин, наприклад, *смородина*, хоча інформатор із с. Борове повідомила, що в них рослина відома як дикоросла. Щодо вживання слова *голубіка* і *че(о)рніка* показовим є контекст: *брат при/в'із із П'ін'с'ка* / *о/те кул'турне голуб'іка із чорн'ікойу сх'решчене* // *ї нас та/к'і купчики йе* / *голуб'іка кажут* // (с. Борове).

Форма множини в іменниках-сингулятивах літературної мови є засобом творення лексико-семантичних варіантів із якісним та іншими значеннєвими відтінками. Проте в говірковому мовленні йдеться про плоди дикорослих рослин, за сортами їх не розрізняють. Словники фіксують такі іменники як слова із вторинним значенням, що позначають масиви, поля певних рослин, сорти, гатунки продуктів тощо. Перше із вказаних значень є і в діалектних текстах із відмінністю в тому, що насадження – природні, нерукотворні, як це засвідчують лексикографічні праці. Із семами 'сукупність рослин (зокрема і сушених, які є лікарською сировиною)' і 'сукупна множинність рослин на певній площі' із власне збірним значенням у досліджуваних говірках існують і спеціальні суфіксальні утворення: *ягідник* (у значенні 'зарості чорниці'), *брусничник*, *журафинник*, *малинник*, *лу'хачник*, *смо'родник*. Такі слова належать до безпарних форм сингулятивів. Вони своєрідно дублюють такі ж значення лексем *ягоди*, *брушници*, *журафини*, *лу'хачи* тощо. Одна зі старожилок с. Дібрівськ повідомила, що колись біля хати *а/личник там р'іс* / *на дво/р'і а/грусник* //.

Сучасний словник поліських говірок повинен відображати особливості слововживання. Для цього недостатньо подати лише початкову форму і сподіватися або уявляти, що інші форми будуть такими самими, як в українському правописі. Західнополіські говірки ще зберегли багато архаїчних рис, зазнають впливу середньополіських говірок, говірок білоруської та польської мови, по-перше, і, по-друге, такий словник не має кодифікаційної мети, а повинен якнайширше відображати варіантність діалектного мовлення: новітні тенденції і вияви давніх парадигм, традиційне слововживання і вплив літературної мови.

Парадигми іменників на позначення дикорослих кущів, дерев та їхніх плодів у текстах про збиральні промисли зумовлені трудовими процесами та сприйняттям природи носіями говірок у її різноманітних виявах.

Література:

- Алтицева Л. Ю. Функціонально-семантичні параметри іменників з неповною числовою парадигмою : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Л. Ю. Алтинцева. – К., 2003. – 20 с.
- Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К., 1990. – 269 с.
- Закревська Я. Доукраїнсько-білоруської мовної межі крізь призму слов'янської лінгвістичної географії / Я. Закревська // Мовознавство : Доповіді та повідомлення IV Міжнар. конгр. українців. – К. : Пульсари, 2002. – С. 97–102.
- Крашевський Ю. І. Спогади з Полісся, Волині і Литви / Ю. І. Крашевський ; перекл. з польської та прим. В. В. Шабаровського. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2012. – 244 с.
- МССУГ Омельченко З. Л. Матеріали до словника східностепових українських говірок / З. Л. Омельченко, Н. Б. Коломієць. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 114 с.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови: у 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. – К. 1982–2012.
- СУМ Словник української мови : в 11 т. – К., 1970–1980.

УДК 811.161.2'282.2 (477.81)

Котяш О. І.

ДІАЛЕКТНІ ТЕКСТИ ПРО СТРАВИ (ГОВІРКА СЕЛА ЗАЛУЖЖЯ ДУБРОВИЦЬКОГО РАЙОНУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті подано діалектні тексти про страви, які на сучасному етапі жителі села Залужжя Дубровицького району Рівненської області вже не готують, тому що їх замінено більш сучасними. Записані тексти засвідчили, що деякі страви втратили своє ритуальне значення. Дібрані фрагменти текстів подають інформацію самого процесу приготування страв та особливості семантики лексики цієї тематичної групи. Фрагменти текстів не розмежовані за тематикою, а подані в хронології.

Ключові слова: діалектні тексти, зат'єрка, к'ваша, л'єм'н'ішка, посохи, пурими, мі'лта, бул'ки, рецк'і мл'ін'ц'і, сир, по'бит' 'бабину кашу, 'кол'іво, боршч, ку'л'іш, 'каша, к'і'с'іл', бул'ба па'рона.

В статье представлены диалектные тексты о блюдах, которые на современном этапе жители села Залужья Дубровицкого района Ровенской области уже не готовят, потому что они заменены более современными. Записанные тексты свидетельствуют, что некоторые блюда утратили свое ритуальное значение. Подобраны фрагменты текстов предоставляют информацию самого процесса приготовления блюд и особенности семантики лексики этой тематической группы. Фрагменты текстов не разделены тематически, а представлены в хронологии.

Ключевые слова: зат'єрка, к'ваша, л'єм'н'ішка, посохи, пурими, мі'лта, бул'ки, рецк'і мл'ін'ц'і, сир, по'бит' 'бабину кашу, 'кол'іво, боршч, ку'л'іш, 'каша, к'і'с'іл', бул'ба па'рона.

Text was the object of analysis many humanities. Particular attention and scientists focused on the dialect texts. The issue of differential signs dialects, the history of its rise has always been the focus of Ukrainian dialectologists. Describing the system features one locality, the researchers expressed alternative views on the origin of phenomena. Our study of village dialects Zaluzhzhya Dubrovitsa district of Rivne region, belonging to middle polissia northern dialect, we conducted on the basis of its textual presentation to achieve the completeness of the description dialect and reducing the gap between the ontology and epistemology – the real essence and scientific interpretation.

The article presents dialect texts, which state dishes that nowadays the villagers Zaluzhzhya not prepared because they are replaced by more modern. Recorded texts shown that some dishes have lost their ritual significance. Adjusted snippets provide information of the process of cooking vocabulary and semantic features of the thematic group. Snippets are not delimited on the subject, as listed in the chronology.

Certified snippets provide information on different courses, namely meal flour (korovai, staff, bread) stuffed (vareniky, bread) retski mlintsi, dumplings, purim, nalisnicky; ritual meals: stakes, borshch, soup, porridge, kisil; daily meals (milta, zaterka, lemnishka, kvasha, baked potato).

Key words: milta, zaterka, lemnishka, kvasha, baked potato, vareniky, bread, retski mlintsi, dumplings, purim, nalisnicky, stakes, borshch, porridge, kisil; daily meals (milta, zaterka, lemnishka, kvasha, baked potato).

Скільки живе людина, стільки й дбає про своє харчування. Адже їжа – біологічно необхідний продукт, який забезпечує життя людині. Скільки населених пунктів, стільки є й різних страв та способів їх приготування. Пропонуємо вашій увазі давні страви, які вже не готують сучасні жителі села Залужжя Дубровицького району Рівненської області, їх замінили більш сучасними. На жаль, жителі села середнього віку здебільшого вже не знають ні назв цих страв, ні способів їх приготування. Та коли йде наратив, тоді все стає на своє місце. Наприклад, печуть млинці та булки і зараз, але вони втратили те значення, яке мали раніше, готують їх не з того гатунку борошна, не з гречаного борошна, це не святкова весільна страва. Пропонуємо не лише самі назви страв, а й спосіб їх приготування.

Лексика на позначення певних страв виходить зі щоденного вжитку. Ми її зафіксували у старожилів нашого села. Тексти, записані від інформаторів, є джерелом дослідження різних структурних рівнів (семантика, лексикон, граматика, наголошування). У цій статті зупинимось лише на лексиці як джерелі важливої інформації про давно забуті страви.

Метою статті є ознайомити з фрагментами текстів про страви та їх приготування і з'ясувати особливості семантики лексики цієї тематичної групи.

Тексти подаємо у хронології, не розмежовуючи за тематикою, а в наративі діалектоносіїв. У текстах графічно відділено мовлення експлораторів (курсив після запитання) і мовлення діалектоносіїв (прямий шрифт).

Основні страви готували з борошна різних злаків, картоплі, молока, овочів, грибів та ягід. За багатовікову історію села (перша писемна згадка про село 1629 року) люди навчилися готувати смачну й корисну їжу. Селяни не мали такого достатку, тому страви не багаті розмаїттям, але вони цінні своєю поживністю, практичністю, ситістю:

'кол'іс' бул'і б'л'уда по'бул'шеї *ква'сол'а* одве'чала / ква'сол'і на'сад'вал'і багато // і це'лу ва'рил'і і м'н'ал'і і *ва'рен'іки нек'л'і с ква'сол'і* / та'к'і гарни 'мат'і напе'че / та'ка б'л'аха здо'рова бу'ла / да ма'к'ітра г'л'ін'ана / так'іго ма'кутри бу'л'і да мис'ки г'л'ін'ани та'к'і ве'л'іки / даї 'миску і ма'кутру тих ва'рен'ікуў о'л'іи по'маже / а во'ни та'к'і м'н'аккен'ки нак'риє д'ругойу 'мискойу / да по'робл'аца та'ки // [5].

Почнемо зі святкової страви – весільного короваю. Він мав символічне значення, його роздавали наприкінці дійства як символ, подарунок від молодих. Випіканню короваю надавали велике значення, адже від того, чи вдасться він високий, пишний, чи «впаде» пророкували молодим таку й долю – щасливий чи нещасливий шлюб.

/ наш *коро'ваї* спо'чатку так 'гарно *п'ім'ход'іў*, а по'том *ўпаў*. І йа з'разу 'пон'аў шо 'жиз'н'і не 'буде // не повез'ло даї ў'се // [4].

Кожна господиня вміла пекти коровай, але іноді запрошували когось із родичів чи сусідів на допомогу. Замішувати коровай запрошували жінку продуктивного віку, заміжню, у якої є діти і вона щаслива в шлюбі, щоб і в молодих було щасливе подружнє життя. *Котяш Параска Данилівна* розповідає, як пекли коровай у нашому селі 60–70 років тому.

/ н'е так на ло'патах / поси'пал'і 'тийі ло'пати / да д'в'і ло'пати по'ложат / бо *коро'ваї* ве'л'іки / да муш'чини уд'вох 'разом / од'ін с то'го 'боку сто'їт а од'ін с то'го боку на п'рипек по'ложат / даї са'жайут у пійч // да ўже йак 'пудут з ло'патою / ўже не муж'чини а ба'би / 'тийі шо ме'с'іл'і / танцо'ват' // так не на 'хорми // бо ето ўже в 'ету 'пору с'тал'і ў мис'ках чи ў 'таз'іку / а то'ди так / і ў: 'йазвал'і у фар'тух 'кол'ішн'і так'і порт'ни фарту'хи *ў три 'пулки* бул'і / ў ме'не йе 'материн / то да ўже ў: 'йажут ў тої фар'тух / та'к'і вун ши'роки об'йажут йо'го // ўже ж йак з'робл'ат то'го корова'йа то ў 'бохон позати'кают шиш'ки так ў л'у'бі ў хл'іб / а на 'заўтре йо'го перети'кают у коро'ваї тої пе'чони / шо ўже спек'л'і корова'йа 'тийі *шиш'ки* ўже с'тарши дру'жок перети'кає о / да ўже о'то корова'йа ўже моло'дого 'тийі шиш'ки ўже де'л'іл'і то ў'с'ім'же ж не бу'ло бо ж ба'гато / сва'хеї / а ши'шок оно два'нацат' // [6].

/ то шиш'ки 'тийі пек'л'і ж у пе'чи корова'йа у су'боту на ло'патах 'кол'ішн'іх тих // во'на ши ў кого'небуд' 'тийі ло'пати йе ти з'найеш ? / да на д'вох ло'патах са'жал'і / у су'боту // ўже // [6].

Фартух у три 'пулки – це фартух у три поли. Пола або 'пулка (ЕСУМ) – ширина полотна, край половини одягу. *Шиш'ки* на короваї – березові або лозові гілочки, прикрашені зеленню (барвінком, вересом) і квітками. Після весільного дійства їх роздавали найближчим родичам разом із частинкою короваю як подарунок від молодих.

Коро'ваї – символічна страва. Він мав стояти на покуті до кінця весілля. А гостей пригощали різними стравами, як-от: *бул'ки, рецк'і мл'ін'ц'і, сир, боршч*:

А шо? / *бул'ки* пек'л'і і мл'ін'ц'і пек'л'і / шо бу'ло на ве'с'іл'йі 'теїе б'рал'і / то ж і *сир* розми'нал'і да мо'чал'і г'рецк'і мл'ін'ц'і / та'ке 'кол'іс' // ўже йак йа то ўже н'е а то 'кол'іс' та'ке було // даї мо'чал'і мл'ін'ц'і даї йе'д'ат //

/ на пе'чи с'таўл'айут на'мазвайут да ў мис'ки ети череп'йани / 'кол'ішн'і / на'мазвайут да 'сахарем поси'пайут / чим там 'мазал'і ? не з'найу / да ето пода'йут бул'ки на / сир да мл'ін'ц'і ото та'ке ж 'кол'іс' // не за мо'йейі 'паме / не за мойейі 'памет'і / ал'е та'ке йа з'найу / йа 'тоже хо'д'іла д'і'в'іца на ве'с'іл'йе // а нап'руца 'ц'іла 'хата і ста'рих і л'у'деї ! / да аж на п'л'ечи тим шо за сто'лами са'д'аца / се'д'ат // то 'кол'іс' ка'зал'і хтос' умо'чиў то'го *гре'чаного мл'ін'ца* да у сир да по гу'бах // на п'л'ечи ж / ка'чайут тих шо на с'лон'і / у ха'ти ішл'і д'і'в'іца // те'пер же ж не і'дут / оно на дво'ри ідут под'і'в'іца / а то ў ха'ти йак на'л'ізут / не'ма ку'дойу прої'т'і / нема кудойу тих *бу'лок* пронес'т'і // і *боршч* ва'рил'і на ве'с'іл'йе і *кашу* / і *бул'ки і мл'ін'ц'і і сир м'н'ал'і* / мо'чал'і *мл'ін'ц'і* / от то та'ке у 'даўн'і ча'си бу'ло та'ке ве'с'іл'йе і та'к'і хрис'т'іни / бу'л'і //

Е *'посохи* н'е н'е // на ве'с'іл'йе не ро'бил'і // на вес'іл'йе пек'л'і *гре'чани мл'ін'ц'і і сир* розми'нал'і / да мл'ін'ц'і ўмо'чал'і / да 'йіл'і / і бул'ки пек'л'і / бул'ки ш чим там / чи з 'йагод' ми чи де ш чим ? / да на'мазвал'і да 'йіл'і // 'сахарем поси'пал'і да ў мис'ки / да ў мис'ках пода'вал'і на стул // а тийі 'посохи н'е // да то ўже сир гус'ти роз'мин'ани і ту'ди накі'дають і ўже 'ложкойу йе'д'ат // а отаки'о наў'доўж ла'мають // *Неве'л'ічке та'ке* //

Неве'л'ічке та'ке / щоб ў рот у'л'ізло // йак *алуш'ки* / йак *галуш'ки* 'йіл'і // ну а бул'ш ? // було та'ке шо напе'чут *'рецк'іх мл'ін'цуў* / да розом'нут *'сира* / сира 'етого / сме'тани / да таке ў'род'і / да в од'нуї 'мис'ц'і / а 'миска така череп'яна ве'л'іка / да пос'таўл'ат на сто'л'і і бе'ре того мл'ін'ца да мо'чайе даї йіж // [6].

пи'л'і / 'оде 'ето то'ди йак йа ўже же'н'іўса / то ўже пи'л'і ве'л'ік'і'ми ста'канами / а то та'к'і'ми_о на'перстками пи'л'і //

го'рилку г'нал'і *жит'н'уўку* / оз'ме оде ўже 'жита да на'ложит // [7].

А 'д'іду / а ўже на ве'с'іл'йе йа'к'і б'л'уда бу'л'і ? / 'шо ўже го'товил'і ? / шо було та'ке інте'ресне 'вел'ми ? //

І на'л'іс'н'ік'і' *'боршч* / ну ў'с'ака та'ка_гот / при'думане своє / йе'д'ат лож'ками / а по'том *боршч* / *'каша* пос'л'ідн'а 'паша //

/ ну ро'бил'і ў'с'аке та'ке_гот / придум'л'ал'і / ро'бил'і і *ва'рен'ічки* / і на'л'існ'ічки / і *сир і мл'ін'ц'і* / мл'ін'ц'і і сир_гот / ўмо'чайут сир йе'д'ат_гот / на'л'існ'ічки йед'ат / ва'рен'ічки // отаке_от сво'йе пон'і'маєш_от ? // і начеї не 'можна було // н'і'чого не бу'ло // те'пер шо хоч 'можна сотво'рат_гот / а

ко'л'іс' не 'т'амил'і шо зро'бит' // те'пер і гу'рочки 'можут зро'бит' і са'лат'ік'і ў'с'ак'і" придум'л'айут / а 'кол'іс' не пон'і'мал'і_ж та'кого ро'бит' // 'ето 'саме 'теїе / ва'рен'ік'і" /

да_ї у'се // а моло'д'іц'і зби'райуца_гот / ко'тори уже спе'вайут хоро'шеї гот / о'собен:о мойу 'матеру б'рал'і на ве'с'іл'їе // вона хоро'шеї спе'вала // то ўже бе'рут йейі_гот / і ўже да'йут йа'йечка си'ри пит' шоб 'голос хо'роши буў // [4].

Г'рець і мл'ін'ц'і ўмо'чал'і в сир, який розми'нал'і або м'н'ал'і.

Записані тексти від різних респондентів свідчать про те, що лексика для назв страв однакова, стабільна. Ці люди живуть на різних кутках села, а ні назви, ні спосіб приготування не відрізняється. Очевидно, це пояснюється стабільністю жителів села, дотриманням традицій і переданням цих традицій наступним поколінням.

То були весільні страви, а на хрестини, похорон готували інші. Вони не стільки різнилися приготуванням, як мали символічне призначення. На відвідини породіллі й немовляти та хрестини також були свої особливі страви. За смаком вони не дуже відрізнялися, але те із хрестин, те з похорон – було символічним і дорогим для гостей. На хрестинах було традиційна страва – *бабина каша*. Та жінка, яку брали за бабу (*пупорізна* або *повитуха*), повинна була *спек'ти* горщик каші і пригостити всіх присутніх. Пізніше, коли люди стали багатші, увели такий звичай – *по'бит' 'бабину кашу*, тобто, хто покладе більше грошей (аукціон), той і побив (переміг) кашу. Зазвичай це мав бути хрещений батько або дід.

/ на хрис'т'іні ідут 'тоже 'варит *горш'чок 'каши* так'і'о / і 'ши шо там / і *пиро'ги 'доўги та'к'і'* // да ўже хто не'се туйу кашу / хто 'так іде / сем'н'а ўс'а 'бабина іде на хрес'т'іні // ота'ке і на хрис'т'інах бу'ло йак на ве'с'іл'їі / то *бул'ки* пек'л'і да ши *їз'яагод'ми* / а та'к'і" три'кутн'ічки пек'л'і нази'вал'іса *пу'рими* / пурими // то ши йак муї брат же'н'їўса с'тарши то бул'ки пек'л'і /

/ на'парат *іш 'чорних 'яагод кам'пому* // да ши і ў чум бу'ло ? / 'банки ж не бу'ло / н'і 'банки н'і'чого / да і да ў горш'ку 'парил'і / і х'л'іба напе'че / так'і" *пиро'ги т'рохи росп'л'ескани* да скла'дал'іса / да нази'ваўса *'доўги пу'руг* / да ши так'і з д'ір'ками / да ето так на в'ід'вед'іні іде 'баба до ў'нуки // [6].

В одному тексті фіксуємо вираз *спекти кашу*, в іншому – *зварити*. Зазвичай кашу варять, але ту святкову страву, яку готують на хрестини, у нашому селі печуть. Цим надано страві особливого статусу. Стосовно об'єктів, які готують на вогні, то вони варяться, у цьому випадку маємо діалектне пекти. Печуть *бул'ки*, на'л'іс'н'ік'і, мл'ін'ц'і і 'кашу та ва'рен'ік'і. Коли каша готова, то вона має вигляд запеченої в духовці. А компот завжди *'парат*, не кип'ятять, не варять, а саме *'парат*.

До цього часу залишилися символічними стравами *'кол'іво*, *боршч*, *ку'л'іш*, *'каша*, *к'і'с'іл'* на похоронах. Окрім усіляких страв, ці обов'язково повинні бути на похоронному обіді. У цьому спостерігаємо дотримання традицій. І до сьогодні на поминальному обіді не обходиться без *колива*, *кулешу*, *борщу* й *каші*. Похоронний обід ще називають жалобним, через те й не дозволялося розпивати спиртні напої. Правда, був період в історії села, коли на похоронах пригощали й спиртним, але вже більше двадцяти років цей звичай вийшов із ужитку. У цьому заслуга місцевого настоятеля православного храму о. Павла.

/ на о'б'ід / на 'похорон шо наст'роївал'і на стул ? //

шо наст'роївал'і ? / наст'роївал'і *боршч* / напе'ред *ку'л'іш* / кул'іш / та'к'і" суп / йак пос'не то пос'не / а йак то // ку'л'іш тої // напе'ред *'кол'іво* // 'кол'іво //

наї'перш 'кол'іво ? //

'мат'і ўже даст бохо'нец хл'іба на 'д'іди / поми'нал'на су'бота // і'дем до / ў ко'го мед // до 'д'іда та'кого хо'д'іл'і / до то'го / до тих 'ўйіруйущих / 'Кол'а до то'го / то 'Пет'о / Пет'ро / д'ід буў Мико'лаї // то ето ўже то'го бохон'ца ў руч'н'ік даї іш'л'і // то вун ўже даст 'меду да ўже і п'ридем // прине'сем меду на 'кол'іво // *'кол'іво* 'першеї / а по'том *ку'л'іш* / *боршч* / *'каша* // 'д'іди // і 'похорони // не бу'ло та'кого //

а ки'с'іл' ? //

ки'с'іл' / ки'с'е'л'у_ж то'ди і не 'мн'іл'і ва'рит' 'пошчи // ота'ке от //

то 'ето ку'л'іш / *боршч* і *'каша* ? //

і 'кол'іво //

'добре // 'ето було на 'похорони // а на ве'с'іл'їе ? //

і на ве'с'іл'їе та'ке пош'чи // не було н'і'чого // на пе'чи 'буде сто'йат' 'теїе / гоб'їйд тої шо // на пе'чи / а ми поса'д'іл'іса да_ї йе'мо там //

і *пу'рими* / пу'римчики // то тоже // йак йо'го ро'бил'і пу'римчики ? // пу'римчики ў'с'акого ро'бил'і / то ўже йа ети пу'римчики не ро'била / шо ўже йа ро'била йак / то та'ке ў ме'не йе да накла'дайеш да_ї ва'рен'іка ро'била ў'с'акого / ўже без 'етого ро'бил'і таке // а те'пера'ки .../

а чо'го вони нази'вайуца *пу'рими* ? // йа'к'і вони ? //

ну ў'же во'ни / пу'римчика тако_го би 'натроїе з'робит йак ва'рен'іка // ва'рен'іка 'ето да 'натроїе з'робит //

У ва'рен'іка два 'ушка а там три ? // а так на 'пухвал'і чим ? //

Чим ? // ква'сол'ейу / йаагод'ми / таким_го // шо було та'ке // [8].

Щоденна їжа відрізняється від обрядової і способом приготування, і своїм значенням. Цінність її в тому, що вона була поживна, здорова. У недільні та святкові дні в нашому селі пекли млинці з заквашеного гречаного (*з'рецького*) або житнього борошна. Їх умочали в розведений молоком сир, сметану або розтоплений смалець. Було багато варених страв із борошна: *зат'ерка*, *л'емн'ішка*, *варен'іки*, *мілта*,

к'ваша, кис'іл' із крохмал'у з додаванням різних ягід. Особливої популярності набув кисіль із брусниць та журавлини, також із чорниціями, ожиною і вишнями.

'а шо_ж ва'рил'і ? / **'зат'ерку** / 'бат'ко ў Шепе'тоўку 'йіз'д'іў / а на ба'зар у Шепе'тоўку по му'ку / муки пуд у'купит да приве'зе / а шо_ж ти 'думаў ? / ну // да 'зат'ерку **коло т'іл'і** / а **'зат'ерка** йа'ка тайа ? мо і **'по'рожн'а** ? / 'думайеш до'вол'ни бу'л'і так йак те'пер х'л'іба не 'хочем і 'сала не хочем / а бу'ло сала 'мало то ўже йак мат'і 'наша 'риже до 'бул'би 'жарит' / а ми ўже так на сто'л'і і ждем / то 'мат'і_ж не 'кине 'вишкварку нам да так во'на на скибоч'ки такі'о по'риже пориже а по'том на вишквар'ки на шк'вороду / да туйу ш'куречку іс:'кибочк'і" йак 'пал'ец zde'pe да то'му тому тому і тому / а ми ої так йе'мо //

'Мат'і моя ва'рила та'ке ето **к'вашу** 'кол'іс' йак ўже пуст / перед 'Паскойу ст'роги пуст тої / то ето бе'рут г'рецьку му'ку за'парат / а горшки тако'го на'вел'іч бу'л'і_ж / за'парат / о'парат ўже к'пійат'ком / розко'лот'ат туйу гре'чану му'ку / і на пе'чи с'таўл'айут 'на ден' шоб **усоло д'іло** / усоло д'іла во'на тайа **к'ваша** ка'зал'і // к'ваша / і ўже у'вечери так за'ран' / бо_ж ден' ўже 'бул'ши то'ди ў пуст // за'ран' ўже // 'варат туйу к'вашу / 'варат / **'бул'бу** на'парат уже **із лушпаї'ками** і с то'йейу к'вашейу ўже гопа'цайем ве'черу / ве'черайем // ну а во'на та'ка осо'лодовата // н'і'чим не сма'чила / н'і'чого / н'і'салом н'і'о'л'іями / н'і'чого не за'жаране // 'ето так та'ка рідко'вата шоб з 'бул'бойу //

Ал'е со'лодка бу'ла ? //

Ага / со'лодка // вона о'то усолод'вайе за ден' / вона усолод'д'іе о'парана / 'гарна бу'ла / гарна була з **'бул'бойу на'ронойу** бо бу'л'і го'лодни // коб та'к'і йак те'пер то мо тепер і не'гарна бу'ла_б // те'пер х'і'ба 'йіл'і_б 'д'іт'і або / ну ето ўже йак іс то'го ўс'о'го йак ўсе йе'с'і і йес'і то зда'йеца по'йіўби шос' так // ну по'том ши **л'ем н'ішку** ме'шал'і таку 'тоже / тоже во'дойу кипіят'ком о'парат да ўже гус'те та'ке / у 'мис'ц'і п'росто ў чере'п'йаних / 'ети шо гонча'ри 'кол'іс' мис'ки прода'вал'і / чере'п'йани // му'ки ту'ди сип'нут да о'парат / да 'вимешайут да вимешайут / да гус'те та'ке // гус'те було л'ем н'ішка // ну л'ем н'ішку сма'чил'і чимс' т'рохи // сма'чил'і хто 'салом / а йак ? йа'ке то'ди 'сало бу'ло ? // поро'с'а одне го'дуйут на сем'н'у / то мо де йа'койу 'вишкваркойу пол'а кайут // о по'том шчи ро'бил'і / ме'шал'і т'істо / гус'те т'істо / рос'качвал'і так к'ругло 'доўго / і ка'чал'і так / та'к'і не ў кала'чи а 'доўге та'ке / так так так по'ка аж 'тейе 'кончица // 'доўге та'ке о'ка'чал'і // нази'валоса **'посохи** // а шо ти не з'найеш ? / йа з'найу мо'йа 'мат'і ро'била / да ўже спе'чут тийі **'посохи** на ло'пату да ў пійч / на чере'н'і / да і 'вимл'ут // то то ўже 'ламл'ут пот'роху / вун та'ке / да сир розми'найут да ў сир 'тийі **'посохи** / да і та'ка бу'ла / та'ке б'л'удо бу'ло //

То ето так ў'дома 'заўше його ро'бил'і чи 'може і на п'раз'нік'і / чи може на ве'с'іл'іе чи ? //

'Зат'ерка шчи //

1. **'Зат'ерку** / зат'ерку коло'т'іл'і // 'тоже чи о'л'іми чи чим / о'л'іми і з моло'ком і з моло'ком ва'рил'і а і без моло'ка так на во'д'і нако'лот'ат //

2. 'бат'ко муї з 'матеройу попос'варица // ну 'бат'ку ро'бит' т'реба і ко'с'іт'і і ўсе // да бат'ко 'кае шоб йа 'ложку о'черпаў і знат' бу'ло бо //

1. шоб гус'те //

2. бо два 'рази мах'неш //

1. шоб гус'та **'зат'ерка** бу'ла //

2. шоб гус'та / шоб о'черпаў 'ложкойу да знат' бу'ло //

а 'баба 'Ган'а рос'казвала шо 'бл'удо та'ке / не на ве'с'іл'іе / а п'росто так го'товіл'і / 'м'ілт'у ?

а **'м'ілт'у** // ну 'ето **'м'іл'та** / ва'рил'і го'вес / 'речку / да 'висохне / да тоўк'л'і / тоўк'л'і 'йі'йі / а по'том на 'жорнах уже 'м'іл'та 'тайа бу'ла ўже йак 'жорна бу'л'і / за 'н'імцуў // ота'ка 'м'іл'та бу'ла // а та'кого не бу'ло / та'кого ўже шо // 'м'іл'та на ве'с'іл'іе / шо там // йа'кого **ва'рен'іка с ква'сол'ейу** / ну с чим ? / **чи 'ягоди** / чи с ква'сол'ейу / ва'рен'ік / таке_го //

а пу'рими ? // [8].

У жодному словнику не знаходимо такої страви як **'м'іл'та**. Це самобутня назва, яка не поширена по всій території України.

/ ур'ки то де хто са'д'іл'і да ў 'бочку на'сол'ат / а ўже йак / бо_ж бу'л'і 'семн'і ве'л'ік'і / йак поїе'д'ат ур'ки то ўже **ро'сул** / о'то ў пуст йак на'парат **'бул'би** то ўже **ро'сул з 'бул'бойу на'ронойу** / ал'е со'лони 'вел'ми то роз'вод'ат із во'дойу //

ну бо **боршч** ва'рил'і **'бу'рачни** // а ва'рил'і / йак не'ма шчаў'л'і то ва'рил'і з 'гички боршч / з **бот'в'ін'а** 'кол'іс' ка'зал'і бот'в'ін'е / з бот'в'ін'а борш'чу нава'рила //

'кол'іс' ти 'кажеш шо з 'ягод // **су'шил'і 'ягоди** і ну тепер ва'рен'е 'варат а то так / у гор'шечок да ў пійч да во'ни рос'танут / да т'рошки **му'койу н'ідб'йут** да ка'зал'і шо **с'мажат 'ягоди** // 'ягод нас'мажила // да ўже 'д'іт'і мо'чайут

А 'зат'ірку ? //

А **'зат'ірку** ? / **'рецька 'зат'ерка з моло'ком** // 'брал'і 'речку мо'лол'і / мо'лол'і / про'с'ійут 'туйу ўже на 'с'іто 'тейе_о // да ўже бе'рут моло'ка на'парат / да ту'ди ўже зако'лот'вайут йак ки'с'іл'і 'робиш чи йак шос' так / зако'лот'іш 'р'ідку чи ус'ту йа'ку ўже та'ке / ота'ка 'зат'ерка була // таку 'зат'ерку ва'рил'і // **'квашу ва'рил'і** //

а 'кваша ето ўже не 'зат'ірка ? //

ўже не 'зат'ірка // ўже 'в'ечери у пуст 'в'ечери ва'рил'і ўсе / 'кваша // 'рецька му'ка / да б'рал'і зако'лот'вал'і 'йі'йі / да на пійч с'таўл'ал'і / 'рецьку 'туйу му'ку / да посто'йі'т на пе'чи вона / так в'о'д'і

/ в:о'д'і / не в а'рачуї н'і'йакуї // да з'робица вона 'к'і'сл'ен'ка / 'кисла // да ўже б'рал'і ва'рил'і 'туйу к'вашу //

то во'но та'ке 'к'і'сл'ен'ке бу'ло ? //

'к'і'сл'ен'ке // [6].

У щоденному харчуванні хліб мав особливе значення. Це була найголовніша страва. Він був важливим у різних обрядах: на хрестини йшли з хлібом, на сватанні обмінювалися свати хлібом, на похоронах, поки покійник лежав у хаті, доти горіла свічка в бохоні хліба, а потім ту хлібину несли на віку аж до кладовища. На сучасному етапі є різні рецепти випікання хліба: білий, сірий, чорний; житній, пшеничний; на дріжджах тощо. У Залужжі колись випікали хліб тільки на квасу і лише житній. Пшеничного борошна не було, бо пшениці не сіяли, а якщо і сіяв хто-небудь, то для того, щоб спекти лиш паску. Отже, білий хліб на столі – то велике свято, рідкість. Щоденний хліб – житній.

1. а хл'іб / а хл'іб / та'ка 'д'іжка йак от сто'ла така'го / 'д'іжка бу'ла // чо'тири 'обручи / два // 'обручи дереў'яни // два 'коло 'н'ізу два 'коло 'верху / та'ка 'д'іжка да широко'вата така'о / рошчи'н'ал'і хл'іб у туї 'д'іжц'і // де ў ко'го ши вона ї'е // ў мо'йеї 'матери бу'ла / мо'йа 'мат'і не пек'ла ў 'мис'ц'і // по'ка ўмер'ла ї була 'д'іжка // то во'на там оста'ласа / та'ка ї 'гарна ши 'д'іжка // то рошчи'н'ал'і 'наноч / а по'том ў'досвет / ну мо'йа мат'і 'заўше **п'ід вод'іла** / ши т'рохи води л'і'ла да п'ід'вод'іла шоб бу'ло бул'ш / а хто ї не п'ід'вод'іў // по'том зам'н'іс'ат / 'зиде у д'іжц'і туї / да ўже на ло'пату о'тож туїу дереў'яна шо то та'ка йак вес'ло / о'но вес'ло 'вузке а то та'ке // да то ї са'жал'і му'койу поси'пал'і / са'жал'і / ло'пату / а ї л'іст с'ка'пусти ла'мал'і да су'шил'і // п'ід 'хатойу // на ко'нопл'іну / ко'нопл'і 'кол'іс' 'с'йал'і / да на ко'нопл'іну на'н'іжут на'н'іжут / о да так о'то йак куку'руз'іну з'йажеш да по тої бук і по тої / да 'інчи о'то так л'іст су'шил'і / да ўже то'ди роз'мочат // н'е во'но з'і'мойу от'ход'іт ўже / да рос'тел'ут на ло'пату / рос'тел'ут даї ту'ди хл'іб / даї пе'чеца там на л'іс'ту // а по'том вун отста'ваў так тої л'іст / да та'к'і 'гарні ўже / 'лучи йак на му'ц'і //

то 'ето хл'іб 'наноч рошчи'н'ал'і ? //

угу //

шоб побро'д'іў // а шо д'рошчи йа'к'іс' бу'л'і чи на чо'му ? //

1. на ква'су / квас у 'д'іжц'і оста'йеца //

От чо'го ? //

1. ну от ошкре'бе 'д'іжку / не 'мил'і 'д'іжку 'посл'е 'т'іста / да т'рошки то'го 'т'іста шо ошкре'бе д'іжку / да л'і нут во'ди да во'но там уже ўкі'сайе од того 'т'іста //

'доўго тра'було ж'дат' шоб о'кисло ? //

1. чо'го ? / 'кол'іс' хто / йак хто два 'рази пе'че на 'тижден' то т'рохи по'буде да ї оки'сайе // на ква'су пек'л'і // ал'е ї п'ід'ход'іў хл'іб // на ква'су // 'теїе 'т'істо да во'ди т'рохи л'і'не а по'том уже рошчи'н'ал'і на тум //

То 'житн'і буў ? хл'іб у нас ? // [6].

Досить цікаву оповідь із погляду моралі ми записали від **Олексієвець Уляни Мифіївни** про перший хліб. Її мама розповідала, коли спечеш перший хліб, то треба спочатку дати по шматку коту і собаці, бо вони заслужили в Бога.

// по'том с'лухаї / ши йак пе'чи хл'іб / 'перши хл'іб // перши хл'іб пе'чи / то 'ето хмел' // х'мел'ем 'д'іжку об'йазвайут / х'мел'ем / шо п'л'у'са хмел' // і ўже шоб хоч 'кот'іку ї со'бац'і / шоб кут заї'шоў / не ти йіў 'перви хл'іб / шоб ко'ту дат' чи со'бац'і // бо 'кол'іс' 'мат'і ро'била / рос'казвала // І'сус хо'д'іў по се'л'і / по ха'тах // ага ї йак ете / да / да з'начит е / а би ў с'тарц'і / про'с'іт' по'шоў І'сус / зве'раў л'у'деї / шо тут 'будете жит' / а йак 'будете ? // а во'на д'і'т'а ма'ле мл'ін'ца / а во'на пудо'терла про'бач 'задн'іцу да ї да'ла / ба'гата да с'тарцу да'рила // то Бог прогне'виўса // так 'ето 'мат'і рос'казвала // хтос' 'матери а 'мат'і // о ї заб'раў / не даў пло'доў н'і йак // а бу'ло 'ранчеї 'жито / то о'то с'кул'ки ко'л'інцуў / с'тул'ко бу'ло колос'куў // пон'і'маїеш ? // так 'мат'і нам рос'казвала / а йа вам роска'жу // ага / ну йак прогне'вила з'начит ўже л'у'д'іна 'тайа / то Бог заб'раў / не даў ро'д'іт' н'і йак // то ко'ти ї со'баки п'росто ко'ти хо'д'ілі / р'вал'і йо'го за 'ноги / про'с'ілі шо / з'начит шоб даў х'л'іба // то вун даў по од'ному коло'сочку // ето даў ко'тум і со'бац'і // а ми не заслу'жил'і ў йо'го // о'так не шано'вал'і хл'іб / ота'ке 'мат'і нам рос'казвала // а йа то'би роска'жу ш чо'го та'ке поста'вало // йа ка'зала шо 'ето со'баки 'випрос'ілі / то ми не 'мал'і п'рава / нех йак 'хоче / т'реба со'бац'і дат' і ко'ту // ко'ту йак не // 'перши хл'іб // а об'йазвал'і 'д'іжку х'мел'ем / шано'вал'і хтоз'на йак // а те'пер йак от / йо'о де хоч пудки'дайут // ота'ка ота'ке було // [9].

/ оз'ме пшо'на / оз'ме му'ки / пер'лоўки / понаби'райе ўс'о'го / да з'вошчику на вуз ў ра'д'ужку ўсе з'йаже да з'вожчику на вуз / да заве'зе 'бат'ку на тер'так / ўже'ж з'найе бат'ка / да заве'зе на тер'так // 'бат'ко приве'зе до 'хати // д'іт'і **зат'ерц'і** 'ради / а 'наша 'мат'і **бу'лок** напе'че ў не'д'іл'у // да ми з бул'ками 'ход'ім // і при 'Пол'шчи // те'пер 'добре шо 'пенц'ейу даїут //

ва'рил'і / раз йак моло'ко при'мала / нава'рила // з 'бул'бойу // 'кол'іс' з 'бул'бойу / но'войі 'бул'би нако'пайут йак 'шино 'ете / да нако'пала йа 'бул'би / йа 'думаїу нава'ру'но йа **зат'ерки** йак 'кол'іс' ва'рил'і // нава'рила йа ў чи'вунчику поло'вина ча'вунчика // то йа йе'йі по'йіла / пос'н'ідала 'йейу і ўден' / а ўже 'в'ечери йак ў нас тої ве'л'іки буў / да со'бац'і о'даў //

а ви йе'йі на чо'му ва'рил'і ? //

на во'д'і // бул'ба ва'рил'ася да ўже 'бул'бу п'ідколо'т'іла / му'койу //

а на си'роватц'і ? //

а н'е / на во'д'і да з 'бул'бойу // на *мас'л'онц'і мл'ін'ц'і* пек'ла / 'коржики пек'ла х'лопцям // 'коржикуў йак напе'чу // ўже йак не'ма / то 'Кол'а 'каже 'мамо та'к'і ў'кусні 'коржики ! // то йа 'ете ўже зноў пе'чу // напе'чу ш'тири б'л'ахи / ў пйіч у'лаз'іло / пйіч ве'л'іка / ш'тири б'л'ахи напе'чу / х'лопц'і / а пйят'іл'іт'рову каст'рул'у *кам'пону з 'д'ічок* нава'ру // 'д'ічки по'л'езни_ж 'тоже 'вел'ми // йа попопи'ла 'пасе'нкуў моло'дих 'пагонуў / з груш // на 'нервенуї 'почви // [5].

Хар'чи бу'л'і 'посл'е вої'ни / ну і зер'но бу'ло / 'жито 'речка і ў'с'о // так 'речки на'мел'ут ето на *мл'ін'ц'і* / ўже 'перше пе'чут мл'ін'ц'і // на 'к'іслум моло'ц'і та'к'і мл'ін'ц'і шо і те'пер би на'ййуса_б // [10].

Отже, маємо записи текстів давніх щоденних і традиційно обрядових страв села Залужжя, які вийшли зі щоденного вжитку або такі, що втратили своє первісне значення і майже забуті зараз. Люди середнього і старшого віку ще пам'ятають, що такі страви були, але вже не готують їх. Ці страви замінені більш сучасними або запозиченими з інших регіонів. Слова *зат'ерка, к'ваша, л'ем'н'ішка, посохи, пурими мі'лта* вийшли з ужитку, молодші покоління їх не знають, але в розмові з людиною старшого віку уявляють про що річ, але ці страви не готують. Кашу *не'чут*, компот *'парат*.

Ки'с'іл' – драглиста страва з ягідного або фруктового сиропу з додаванням крохмалю – їли переважно під час постів із картоплею, хлібом. Поширеною була *л'ем'н'ішка* – стравою з густо запареного борошна, звичайно гречаного. У Залужжі її варили з підсмаженого борошна, яке засипали в окріп та запікали в печі. *К'ваша* – страва з гречаного чи житнього борошна з солодом, подібна до киселю. *Зат'ерка* – страва, зварена на воді або молоці з розтертого в дрібні кульки борошна з водою. Ці визначення (ВТСУМ) загальновідомі, ці страви готували не лише в цій місцевості, а й в інших населених пунктах. *Пурими* – вареник на три кути. Пояснення немає в жодному словнику. Страва місцева. Назви *'посохи* немає ні у ВТСУМ, ні в ЕСУМ, ні в словнику поліських говорів. Очевидно, це місцева назва, яка не зафіксована в словниках. Саме слово *посох* – палиця, гирлига – має зовнішню схожість із довгим хлібом, батонном, очевидно ця назва й залежить від форми. Деякі процеси: *усолод'іло* – окисло; *гонаца_йем* – їмо; експресивно-оцінний вираз; *закалот'вайут* – замішують; *с'мажат 'йагоди* – запікати в печі у глечики чорниці; *'парит' кам'пот* – кип'ятити (зварити) компот.

Література:

1. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1–2.
2. Лисенко П. С. Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся / П. С. Лисенко. – К. : АН УРСР, 1961. – 72 с.
3. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наук. думка, 1982–2003.

Інформатори:

Жмура Павло Пилипович (Народився 10.10.1928 року в с. Залужжя Дубровицького району Рівненської області. Освіта: закінчив 2 класи польської школи. Дата запису: 19.07.2014 року).

Котяш Марія Микитівна (1930 року народження, закінчила 3 класи вечірньої школи. Колгоспниця. Дата запису: 06.02.2015; 19.06.2015 року).

Котяш Параска Данилівна (Народилася 14.10.1940 року в с. Залужжя Дубровицького району Рівненської області. Освіта: закінчила 4 класи. Дата запису: 03.11.2014 року).

Котяш Остап Архипович (1932 року народження. Освіта: закінчив 1 клас польської школи, 1 клас радянської і два класи вечірньої (4 класи). Колгоспник, працював на конях, потім був трактористом. Дата запису: 07.08.2014 року).

Куришко Параска Федорівна (1929 року народження. Освіта: неграмотна. Читати навчилася сама. Колгоспниця. Дата запису: 21.07.2014 року).

Олексієвець Уляна Мифіївна (1928 року народження. Неграмотна. Читати навчилася сама. Колгоспниця. Дата запису: 12.02.2015 року).

Торгун Кулина Тихонівна (1927 року народження с. Залужжя Дубровицького району Рівненської області. Освіта: Неграмотна, навчилася читати самостійно. Дата запису: 05.08.2014 року. Померла 11.04.2015 р.)

УДК 81'373'421

Коць Т. А.

МОВНЕ СПРИЙМАННЯ ЯК ЧАСОВА КАТЕГОРІЯ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті проаналізовано тенденції української літературної мови у зв'язку з суспільно-політичними реаліями ХХ століття. Простежено зміни в мовному сприйманні і свідомості суспільства на прикладі періодичних видань. Досліджено різноманітність поглядів, думок мовного середовища різних часових періодів, розкрито взаємозв'язок між розвитком мови, мовним сприйманням і суспільно-економічним та політичним життям. Звернено увагу на зміну цінностей влади і суспільства, семантичні процеси, виразальні функції висловлювань.

Ключові слова: мовне сприймання, суспільна свідомість, семантичні процеси, оцінні мовні одиниці.

В статье проанализировано тенденции украинского литературного языка в связи общественно-политическими реалиями XX века. Прослежено изменения в языковом восприятии и сознании общества на примере периодических изданий. Исследовано разнообразие взглядов, мыслей языковой среды разных временных периодов, раскрыто связь между развитием языка, языковым восприятием и общественно-экономической и политической жизнью. Обращено внимание на изменение ценностей власти и общества, семантические процессы, выразительные функции языковых единиц.

Ключевые слова: языковое восприятие, общественное сознание, семантические процессы, оценочные языковые единицы.

The article analyzes the trends of Ukrainian literary language due to socio-political realities of the twentieth century. It traces changes in speech perception and consciousness as example periodicals.

Language press the twentieth century demonstrates not only the institutionalization and development of the vocabulary of the Ukrainian language, but also expressive features and traditional features of speech. Political, economic, cultural, religious life are reflected in the newspapers that denounced immensity through language media, often new and completely unknown to the public. Language development during the twentieth century marked by the influence of various ideologies and entirely dependent on extralinguistic factors. Each era left its (not always positive) impact on the Ukrainian periodicals and consciousness of society. Period's national recovery, particularly in the early twentieth century, promoted spiritual values, Christian ideals intensified search for new means of linguistic expression to describe this or that phenomenon. In 40–80 years, it often subjected to artificial correction fixed in the public mind, the semantics of words that affects the language perception and understanding deformed consciousness of the people.

Language periodicals in the hands of the totalitarian regime was a tool for very public consciousness, which rooted own which was no place for spiritual values, national ideals. Enhancing the capacity negative appraised appropriate language programmed perception of information and the formation of mass consciousness of society. Fundamental changes occurred within a very short time. Expressiveness language units appropriately reflects the scale of assessments, the values of a particular historical era.

Key words: linguistic perception, social awareness, semantic processes, estimated linguistic units.

Мова преси ХХ ст. демонструє не лише усталення й розвиток словникового складу української мови, а й можливості та виразальні функції традиційних мовних зворотів. Політичне, економічне, культурне, релігійне життя відображено на сторінках газет, які через мову доносили безмір інформації, часто нової і зовсім невідомої, до широкого загалу. Розвиток мови впродовж ХХ ст. позначений впливом різних ідеологій і цілком залежав від екстралінгвальних чинників. Кожна доба залишала свій (не завжди позитивний) відбиток на сторінках української періодики і на свідомості суспільства. Періоди національного піднесення, зокрема на початку ХХ століття, пропагували духовні цінності, християнські ідеали, активізували пошук нових засобів мовного вираження для опису того чи того явища. У 40–80-ті роки мова часто зазнавала штучної корекції, закріпленої в суспільній свідомості, семантики слів, що позначалося на мовному сприйманні й розумінні, деформувало свідомість народу. Дослідження цього процесу дасть змогу з'ясувати не тільки різноманітність поглядів, думок мовного середовища різних часових періодів, а й розкрити ланцюг взаємозв'язку між розвитком мови, мовним сприйманням і суспільно-економічним та політичним життям.

Проблема мовного сприймання має своє висвітлення в українській та закордонній науці (І. І. Огієнко, С. Я. Єрмоленко, О. О. Тараненко, Т. О. Космеда, К. Д. Арутюнова, Є. М. Вольф, О. О. Івін, С. Ульман, Е. І. Ханпіра тощо). Вона була об'єктом уваги ще Г. Гегеля, В. Гумбольдта, О. О. Потебні та ін.

Першою і найбільш аксіоматичною була теорія сприймання і розуміння висловлювань Гумбольдта-Потебні про об'єктивність суб'єктивізму читацького розуміння твору. О. О. Потебня, цитуючи В. Гумбольдта, писав: «Здається, ніби думка в мові переходить повністю або частково до того, хто слухає,

хоч від цього не зменшується розумова власність мовця, як полум'я свічки не зменшується від того, що вона ділиться ним із сотнею інших. Але, як в дійсності вогонь свічки не подрібнюється, тому що в кожній із палаючих свічок загораються свої газы, так і мова тільки збуджує розумову діяльність того, хто думає своєю власною думкою. В. Гумбольдт стверджував, що люди розуміють один одного не тому, що передають один одному знаки предметів, і не тому, що взаємно прагнуть створювати одне й те саме поняття, а тому, що зачіпають один в одного ту саму ланку ланцюжка чуттєвих уявлень і понять, торкаючись до тієї самої клавіші свого духовного інструмента, що пробуджує в кожного відповідні, але не ті самі поняття. О. О. Потебня продовжував цю думку так: «Розуміння іншого відбувається від розуміння самого себе» [5, с. 110–112]. С. Я. Єрмоленко зазначає, що попри плинність часу та зміни в історії, існують певні інваріанти (архетипи) – мовні, поведінкові, діяльнісні, рефлексивні та інші, котрі дозволяють ідентифікувати етнічного індивіда однієї історичної доби як належного до того самого етносу, що й його представник з іншого часу [2, с. 15]. Заперечення національної ідентичності, духовного розвитку народу, формування масової свідомості створювала умови для маніпуляцій мовним сприйманням і осмисленням прочитаного або почутого.

Мова преси початку ХХ ст. є виразником найхарактерніших типових, суб'єктивних, аксіологічно схожих і зовсім протилежних поглядів, ідей, переконань, почуттів, настроїв, традицій, звичаїв, духу епохи.

Мовні засоби емоційної образності передавали ідеї національно-визвольного руху, суспільно-політичного життя доби: *Нахабна Росія роззявила свою пащу на нашу національність. І щоб доконати свого діла і виготовити нам гріб смерті, вона почала сю страшну війну і причинила сей величезний пролив крові* (Буковина, 1916, 21 квітня).

Мовні трансформації завжди були репрезентантом мови публіцистики. Метафоричні вислови наповнювалися аксіологічною оцінкою, при цьому розширювалася і навіть змінювалася основна семантика вихідного слова. Автори публіцистичних текстів наводили цитати з мови-джерела, що в уяві читача викликало недвозначні асоціації: *Вже давно наказано: «Малорусского языка нѣтъ, не было и не может быть», але він «клятий» все ще животіє і не дає «истинно-рускимъ малороссамъ» спокійно спати, знявши вояцьку зброю, котрою змагаються вони з мертвою, мовляв, мовою* (Гасло, 1915, 31 грудня).

На початку ХХ ст. уже традиційно позитивно-оцінними були усталені в свідомості українців суспільні й релігійні норми: національна ідея, християнські закони, моральні якості індивіда, патріотизм, громадянська позиція тощо.

Становлення публіцистичного стилю було позначене вживанням цілісних біблійних висловів, що виражали ставлення мовця до цінностей світу: *І Ісус Христос сказав спокусникові: «Не самим хлібом живе чоловік, а кожним словом, що виходить із уст Божих»* (Буковина, 1916, 7 січня); *І коли приходили до него сотки бай тисячі, а тисячі, Він звів тоді великі слова: «Любіть ближніх своїх, як самих себе!»* (Гасло, 1914, 7 січня). Мова публіцистичного стилю до 20-х рр. ХХ ст. насичена цитатами з Біблії, подіями церковного життя народу, що розкриває розвиток і взаємодію відповідних повноцінних стилів української мови: *«Славу в вишніх Богові», – стиха проспівали по церквах. Наче змовившись усі газети поговорили про земний мир і людське «благоволення»* (Гасло, 1915, 31 грудня). Позитивна інформація переважала і породжувала позитивне сприймання, утвердження оптимістичного світобачення.

Деякі висловлювання мови преси початку ХХ ст. були гаслами доби і тому репрезентують і сьогодні той відтінком історії літературної мови: *Кожна нація – своєму щастю ковалі* (Гасло, 1915, 31 грудня); *Збережемо націю – побудуємо державу* (Буковина, 1916, 7 січня).

У мові публіцистичного стилю відображено суспільні ідеї, політичні процеси, віддзеркалено життя нації в певний час. Початок ХХ ст. увійшов в історію як доба національно-визвольного руху, що як екстралінгвальний чинник вплинув на розвиток мови (орієнтація на народнорозмовну основу, збагачення лексичного фонду, активізація словотвірного потенціалу тощо). Мова преси утримує в своїх структурах певне світобачення, мовну картину світу, демонструє динаміку всіх сфер мовного життя. Важливою ознакою публіцистичного стилю був синтез розмовного, художнього, офіційно-ділового й сакрального. Різноманітний тематичний матеріал преси, багатство мовно-виражальних засобів спонукало читача до вдумливого сприймання, осмислення мовної інформації. Відбувалося живе надходження певних систем поглядів, цінностей епохи до свідомості сучасних і майбутніх поколінь.

У 30–50-х роках ХХ ст. внаслідок дії тоталітарної комуністичної ідеології було суттєво обмежено не лише функційні можливості української мови, а й її виражальні можливості. Після періоду піднесення, активного розвитку і мовної системи, і лінгвістичної науки в 20–30-ті роки ХХ ст. настали часи жорсткого придушення національної свідомості й мови. Неперервність писемної традиції забезпечували насамперед мовні особистості – митці художнього слова. Україномовні періодичні видання, хоч були поширені в усіх регіонах країни, стали тематично одноманітними і виконували функцію породження і утвердження комуністичної ідеології в масовій свідомості народу. Проблеми духовності, релігії, національного розвитку не порушувала жодна газета. Як наслідок: не функціювала значна частина абстрактної, самобутньої експресивної лексики, синонімів, вилучено з ужитку діалектизми, обмежено словотвірні й синтаксичні можливості мови. Тенденція до максимального зближення української і російської мов позначилася на зникненні традиційних форм і явища варіантності зокрема. Усі газети писали мовою штампів і кліше, які осідали в суспільній свідомості. Мовне сприймання визначали максимально обмежений зміст і форма висловлювань.

Специфіка експресії мовних конструкцій полягала в семантичній прозорості й однозначності компонентів. Позитивну оцінку мали лише радянські реалії життя. Негативно оцінювали все, що знаходилося і відбувалося за межами СРСР. Кардинально змінилися пропаговані цінності: духовні, національні, християнські ідеали було відкинуто і зосереджено увагу на формуванні не національної свідомості (що було характерним для періодичних видань 10–30-х років), а суспільства без традицій, власної культури і самоідентифікації. Традиційні для українського мовомислення позитивнооцінні слова і вислови *християнство, національний, духовний* набувають протилежної негативної оцінки, напр.: *Соціальні принципи християнства підносять боягузливість, презирство до самого себе, самоуниження, підкорення, смирення, словом – всі якості черні, але для пролетаріату, який не хоче, щоб з ним поводитися як з покидьками людства, для пролетаріату сміливість, самосвідомість почуття гордості й незалежності – важливіше хліба* (Зоря, 3.04.1941).

Мова періодики 30–50-х років демонструє вживання заперечних конструкцій, яких не було в мові публіцистичного стилю попередніх років. Закріплені в мовній свідомості негативнооцінні слова *безбожник, антицерковний, антиріздвяний, антинаціоналістичний* у періодичних виданнях набувають винятково позитивної конотації, напр.: *На 1 липня цього року по області нараховувалось 227 осередків воювничих безбожників, в яких було 7112 членів* (Більшовицька правда, 29.12.1938); *Районні організації безбожників діяльно готуються провести антиріздвяну кампанію* (Більшовицька правда, 29.12.1938); *Антинаціоналістичний рух, започаткований партією Леніна неодмінно призведе до перемоги комунізму* (Зоря, 3.04.1941). Лексика з семою заперечення, яку передавали префікси без-, анти- тощо, сама по собі містила негативну оцінку, яка в контекстуальному оформленні набувала протилежної позитивної оцінки, що й закріплювалася в масовій свідомості суспільства, напр.: *Важливим завданням є також зміцнення існуючих осередків, а на підприємствах, в колгоспах, радгоспах, МТС, де немає таких осередків, треба організувати їх, пам'ятаючи, що осередок безбожників є вирішальною ланкою в антирелігійній роботі* (Більшовицька правда, 20.10.1938). Гаслом періодичних видань і самої епохи був вислів: *Ми бачимо, як росте нове людство. «Для цього нового людства не треба буде бога, який стоїть над природою: воно само буде владарем природи»* (Більшовицька правда, 6.10.1938). Пропагандистська машина ламала традиційні уявлення і насаджувала штучно витворені, чужі для сприймання ідеологічні цінності.

Періодичні видання, використовуючи широкий інформаційний простір, поширювали звернення про єдиний, на погляд влади, можливий шлях народу в умовах бездержавності. Викорінювалися зі свідомості всі людські якості, які формували особистість, унеможливлялося індивідуальне, відмінне від загальноприйнятого сприймання, уведеної в жорсткі формальні і змістові рамки, інформації. Мета тоталітарного режиму – будь-якими засобами створити «народні маси», колективні організації, якими було легко керувати.

Мова преси була насичена лексемами *бити, репресії, ліквідувати, знищити*, що закарбовувало в масовій свідомості людей пригніченість, страх, напр.: *Вкрай доб'ємо саботаж куркулів та їх агентів* (Більшовицька правда, 10.12.1932); *Били, б'єм, і будемо бити! Червона армія непереможна!* (Більшовицька правда, 6.10.1938). Інші висловлювання ствердно декларували невідворотність досягнення поставленої мети: *Справа всіх прогресивних більшовиків світу і передового людства переможе!* (Зоря, 15.07.1938).

Газети «Діло» та «Буковина», що виходили у Львові та Чернівцях (на території, що не входила до складу СРСР) до 1939 року твердили, що український рух був поширений на всій території України і його жорстоко придушували: *У Донбасі доводиться ліквідувати секретарів комсомольських організацій, зліквідовано вже без суду виявлених за рік «націоналістичних ворогів народу»* (Діло, 12.01.1939). Стил цих видань був традиційно позначений впливом художнього мовомислення, що особливо помітно у відтворенні життя українців, яке розділилося на два оцінно протилежні періоди – до 30-х і після 30-х років ХХ ст. Найбільшими цінностями цієї частини України традиційно залишалися християнські ідеали, духовність, боротьба за національну ідею.

Словам *бити, знищити, викоринити, репресії, смерть* (суті комуністичного режиму) контрастують *спокій, мир, любов, віра, світло, добро* напр.: *«На землі спокій, мир, любов, а серед людей вдоволення»*. Ось ідеал людини-християнина, щоб на землі запанував спокій та щоб усі були вдоволені (Діло, 7.01.1939); *Різдво Христове, несе нам віру в світло і добро і є найбільшим в році святом в протиставленні до Московщини...* (Діло, 7.01.1939).

Позитивнооцінні мовні засоби суттєво переважали над негативнооцінними. Позитивним емоційно-оцінним змістом були наповнені дієслова з семантикою результативності. У цих виданнях *народ росте, живе, набирає сили, розвивається*, напр.: *І як казкові богатирі, що набиралися сили, варт їм доторкнутися до землі, набирає сили росте, розвивається українській нарід, доторкнувшись до власної культури, до власної історії* (Діло, 14.01.1939).

Дії радянської влади оцінювали як «червоний терор» проти українського народу: *На кожному кроці управління державної безпеки, що все бачить, все чує, все знає, застосовує нечуваний у світі червоний терор, суд, який знає тільки один спосіб карі – розстріл* (Діло, 14.01.1939). Синонімами до слова терор виступали *розгром, знищення, винищення, руйнація*, які в тексті утворювали синонімічні ряди і посилювали негативну конотацію всього висловлювання, напр.: *Страшений розгром, руйнація, винищення усього українського за другу половину року 1937 по виявленні націоналістичного сепаратизму в*

лавах комуністичної партії не має меж. Чи витримає таке, хоч один народ у світі? (Діло, 14.01.1939). Оптимізмом були сповнені видання і Східної Галичини і радянської України, тільки оптимізм був кардинально протилежним: віра в національне, духовне відродження, розвиток власної держави і переконання в знищенні всього, що заважало утверджуватися тоталітарній системі. Діяльність радянської влади оцінювалась як злочинна і нелюдська, напр.: *Дальший період – 1932-33 років. Це той період, коли формувалися найбільш злочинні і нелюдські методи роботи і цілі, які поставили собі більшовики – винищити голодом Україну* (Буковина, 23.02.1938).

Оптимістичні настрої прочитувалися у стверджувальних дієслівних конструкціях, епітетах із семантикою життя: *невмирущий, вільний, сильний*. Після приєднання Східної Галичини до СРСР змінилася риторика і цих видань.

Мова періодичних видань у руках тоталітарного режиму була інструментом формування масової свідомості широкого загалу, свідомості, у яку вкорінювався страх і в якій не було місця духовним цінностям, національним ідеалам. Активізація негативнооцінного потенціалу мови програмувала відповідне сприймання інформації і формування масової свідомості суспільства. Кардинальні зміни відбувалися відбувалися дуже короткого часу. Експресивність мовних одиниць закономірно відбиває шкалу оцінок, цінностей конкретної історичної епохи.

Література:

1. Гадамер Г. Герменевтика і поетика : вибрані твори / Г. Гадамер ; [пер. з нім.]. – К., 2001. – С. 7.
2. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури / С. Я. Єрмоленко. – К., 2009. – 352 с.
3. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Т. А. Космеда. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 350 с.
4. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко ; упор. М. С. Тимошик. – 2-ге вид. випр. – К., 2004. – 434 с.
5. Потебня А. А. Полное собрание сочинений / А. А. Потебня. – Одесса, 1922. – Т. I: Мысль и язык XXIX / [под ред. Ком. изд. сочинений при Всеукраинской АН]. – 188 с.
6. Ульманн С. Семантические универсалии / С. Ульманн // Словарные категории / [отв. ред. Ю. Н. Караулов]. – М. : Наука, 1988 – С. 250–299.

УДК 811.161.2'282(477.43/44)

Краєвська Г. П.

НОМІНАЦІЯ ДЕРЕВ'ЯНОГО ПОСУДУ В ГОВІРКАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПОДІЛЛЯ

У статті розглянуто назви дерев'яного посуду, елементом якого є клепка. Представлено структурно-семантичну організацію, простежено особливості номінативних процесів. Звернено увагу на деякі морфологічні та словотвірні особливості функціонування аналізованої лексики. Відзначено, що досліджувана ЛСГ є відкритою підсистемою та взаємодіє з мікрогрупами суміжних груп лексики.

Ключові слова: назви дерев'яного посуду, термінологія деревообробних ремесел, центральнопоподільські говірки.

В статье рассмотрено названия деревянной посуды, элементом которой является клепка. Обращено внимание на морфологические особенности функционирования анализируемой лексики. Представлено структурно-семантическую организацию, проанализировано особенности номинативных процессов. Отмечено, что анализируемая лексика является открытой подсистемой и взаимодействует с микрогруппами смежных групп лексики.

Ключевые слова: названия деревянной посуды, терминология ремесел обработки дерева, центральноподольские говоры.

The article analyses the names of wooden utensils. There are many types of cooper dishes, so the attention is focused on the category of those products, the element of which is the rivet. The object of study is defined by the constant decline of the cooper craft, and together with the wooden utensils his name is also forgotten, therefore now it is important to learn things that eventually archaize and completely disappear.

It has been noted the structural and semantic organization and the peculiarities of the nominative process. The attention is paid to some morphological and derivational peculiarities of the analyzed vocabulary. It was established that on the derivational level the analyzed terms are mainly the derivative word building units. Many simple terms are formed by the suffixal way. Among the names of the wooden utensils the secondary nominations are defined, for which the motivational features such as action > product; the object of storage > product are typical. There are secondary nominations that were formed as a result of metaphorization. The composites, motivation of which is caused by the functional purpose of the object, and the analytical names were presented occasionally in the dialects. It is noted that the studied LSG is an open subsystem. Analyzed names interact differently with the microgroups of the related thematic lexical groups, where for one the areas of semantic identity and for others the derivational and motivational connections are typical.

Key words: names of wooden utensils, term of woodworking craft, Central Podilla dialects.

Колись на Поділлі майже в кожному селі був бондар. Незамінними в побуті подоляка були бондарські вироби: бочка, барилко тощо.

Сьогодні бондар – професія в селі рідкісна. Технічний прогрес, автоматизація зумовили заміну дерев'яного посуду на металевий та пластиковий, стали непотрібними кваліфіковані бондарі. Разом із дерев'яними предметами забувають і їхні назви, тому актуальним є досліджувати те, що з часом архайзується та зникає зовсім.

Не дивно, що з-поміж термінології різних видів народних ремесел бондарська досліджена найменше. Пильну увагу науковців привертала лексика стельмаства – С. Ф. Довгопол [3], М. В. Никончук [7], Н. Л. Остап [8]; теслярства, столярства – К. С. Бащенко [1], В. В. Манівчук [6]; різьбярства – К. Ф. Герман [2]; лісосплавного промислу – І. В. Сабодош [9], однак досі не представлено системного опису функціонування бондарської лексики. Існують поодинокі праці, що розглядають бондарську термінологію в порівняльному аспекті [4] та аналізують фразеологічні одиниці, компонентом яких є термін «бондарство» [5].

Метою пропонованої розвідки є структурно-семантичний аналіз лексики на позначення бондарських виробів, встановлення морфологічних та дериваційних особливостей її функціонування.

Об'єктом дослідження є ТГЛ «Бондарство», ЛСГ «Вироби». Різних видів бондарського посуду нараховують чимало, тому зосереджено увагу на тих, деталлю яких є клепка – МГ «Вироби з клепки».

Джерельною базою слугує лексика традиційних народних ремесел центральноподільських говірок, яку автор зібрав протягом 2006-2009 років.

У говірках Центрального Поділля вузьку дошку, яку використовують для виготовлення бондарського посуду, представлено лексично недиференційованими номенами *к'лепка* (1-43, 45-55, 57, 58, 60, 61, 63, 64), *к'л'опка* (44, 50, 56, 59, 62, 65, 66). Ця деталь є елементом багатьох виробів, вона може бути різної форми та розмірів, однак це не відображено на номінації предмета.

Бондарські вироби, елементом яких є клепка, можна класифікувати залежно від її форми:

- вироби з клепок опуклої форми (бочка, барилко);
- вироби з клепок, що розширюються чи звужуються доверху (діжка, цебер);

– вироби з прямих клепок (ступа).

Найширше представлено в говірках назви виробів із клепок опуклої форми.

Сема 'бочка' недиференційовано представлена терміном *'бочка* (1-66). Сема 'невелика бочка' репрезентована термінами *ба'рило* (4, 8, 12, 15, 22, 24, 25, 28, 31, 51), *ба'рилочка* (4, 20, 33, 38, 58, 59, 65), *ба'рилочко* (64), *ба'рилка* одн. (2, 18, 21, 32, 35, 36, 49, 50, 52), *ба'рилко* (5, 7, 11, 16, 43, 63), *'бочечка* (6, 17, 34, 40, 42, 57, 60), *бо'чонка* (48), *бо'чонок* (39, 46, 56, 62, 66), *бо'чоночок* (14, 41, 53). У низці говірок фіксуємо дублетність термінів *ба'рилка* / *ба'рилочка* / *бо'чонок* (54, 44), *ба'рилко* / *бо'чонка* (47), *ба'рилко* / *бо'чонок* (7, 45), *ба'рило* / *ба'рилко* / *'бочка* (55), *ба'рилочка* / *бо'чонок* (30), *ба'рил'це* / *бо'чоночок* (29), *'бочечка* / *бо'чонок* (25).

Представлені в говірках назви 'з'єднаних між собою невеликих дерев'яних бочечок'. Репрезентанти поняття є вторинними назвами *близ'н'ата* (3-5, 12, 14-16, 21, 23-25, 29-31, 33, 34, 39, 45, 49, 50, 52-55, 58, 59, 61, 63, 64, 66), *близ'н'ата* (20, 57, 65), *близ'н'уки* (7, 17, 40, 41, 43, 53), *близ'н'ушки* (18). Цими ж термінами в говірках номіновані 'з'єднані невеликі глиняні горщики'.

Чималу групу становлять назви 'дерев'яного посуду з клепок, що розширюються або звужуються доверху'. Такий посуд залежно від форми та призначення диференціюють на: 'дерев'яний посуд із клепок без стаціонарної кришки – діжка'; 'посуд для зберігання сала'; 'посуд для замішування тіста'; 'посуд для годування худоби'; 'посуд для витягання води з криниці та її зберігання', 'посуд для зберігання мастила'.

На позначення 'діжки – дерев'яної посудини з клепок без стаціонарної кришки' представлено номени *д'їжка* (37, 56), *д'їж* (53), *'д'їжка* (1, 2, 5, 6, 8-36, 38, 39, 41, 42, 44-48, 50-52, 54, 55, 58-61, 63-66), *'д'їжчина* (49, 62), *'кад'їб* (4), *'кадо'б* (40). В окремих говірках реалізована опозиція за функційним призначенням: 'посуд для рідких речовин' : 'посуд для сухих речовин': відповідно *'д'їжка* : *'кад'їб* (3), *'д'їжка* : *'кадуб* (43, 57), *'д'їжка* : *'сипанка* (7).

'Посуд для зберігання сала' представлено терміном *'бодн'а* (4, 7, 15, 19, 23, 24, 28, 31, 34, 35, 38, 43, 53, 54, 61, 62, 65, 66), *'бод'н'а* (1, 2, 6, 8, 12, 17, 18, 22, 26, 29, 32, 33, 36, 37, 39, 40, 56, 58, 63). Засвідчено деривати номена *сало*: *сал'ниц'а* (30), *сал'ник* (21). Поодинокі фіксуємо номени *'кадка* (51), *ка'душка* (59).

Сема 'посуд для замішування тіста' репрезентована номенами *д'їжка* (19, 23, 29, 31, 33, 34, 38, 39, 41, 47, 54, 56, 57, 64-66) та аналітичними назвами, де слова-конкретизатори вказують на функційне призначення виробу, *'д'їжка дл'а хл'їба* (12, 60), *'д'їжка дл'а т'їста* (4), *'п'їкна 'д'їжка* (7, 14, 18, 35, 36, 43, 63), *'п'їтна 'д'їжечка* (11), *'п'їтна 'д'їжка* (1, 22, 24, 28, 32).

У деяких населених пунктах для замішування тіста використовують довбаний посуд *не'ц'ата* (6), *'нецьки* (20, 30, 45), *'ночови* (55, 58), *ко'рито* (21, 49-51).

Важливим елементом 'посуду для замішування тіста' є 'парна деталь для тримання'. Сема в більшості говірок представлена терміном *'вуха* (1-8, 10, 11, 13-15, 18, 21, 22, 24-28, 30, 33-40, 42, 43, 45, 46, 48-53, 56-59, 61, 63, 65, 66). У решті говірок – *'ручка* (18, 26, 29, 30-34, 42, 45, 47, 50, 51, 53, 55, 58, 63, 66).

Сема 'посуд для годування худоби' реалізована лексично недиференційованим терміном *це'бер*. Сема 'посуд для витягання води з криниці та її зберігання' маніфестована номенами *ба'д'а* (1-7, 9-15, 17-21, 23-37, 41-66), *'гарчик* (39), *дере'ї'яне в'їдро* (16), *'пут'н'а* (8), *це'берка* (22, 38), *це'берко* (40).

Сема 'посуд, що використовують для зберігання мастила' репрезентована номенами, більшу частину яких становлять лексеми з основою *маз-* ('мазати) та *мас-* (*мас'тити*): *маз'ниц'а* (1-47, 51-56, 58-65), *маз'ниц'а* (49), *маз'ничка* (48), *мас'ниц'а* (66). Фіксуємо термін *в'їдро* (50, 57).

Рідко трапляються на Поділлі види дерев'яного посуду з прямими клепами – це посуд для збивання масла та подрібнення зерна. Відповідно, їх назви теж не зазнали широкої репрезентації у говірках.

Спороадично представлені терміни на позначення 'дерев'яної посудини для збивання масла'. Усі репрезентанти семи мотивовані назвою результату праці (масла) *'масл'аниц'а* (36), *масл'анка* (18, 42), *'масл'анка* (25, 28, 32, 61, 66), *масл'онка* (20, 23), *мас'ниц'а* (6, 19, 21, 26, 62), *'масниц'а* (11), *мас'ничка* (7, 24, 39, 40, 43, 46, 47, 50). Частотними в говірках є композити *масло'боїка* (1, 2, 5, 9, 16, 17, 22, 29, 30, 31, 33-35, 37, 38, 44, 49, 51-56, 58-60, 63-65), *масло'боїн'ік* (5).

Зафіксовані в говірках назви 'дерев'яного пристрою для подрібнення зерна'. У більшості говірок поняття маніфестовано номеном *с'тупа* (1, 4, 7, 9-11, 15-17, 19, 20, 25-27, 29-35, 37, 39, 40, 42, 45, 46, 50, 54-56, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 66) та його дериватами *с'тупка* (21, 36, 41, 48, 49, 51, 52, 53, 65), *с'тупиц'а* (43), *с'туп'їца* (18, 57). В окремих говірках сема представлена композитами *круп'одерка* (2, 6, 22), *круп'одертка* (28).

На словотвірному рівні аналізовані терміни – це в основному похідні словотвірні одиниці, хоча трапляється декілька непохідних одиниць: *в'їдро*, *діжка* тощо.

Чимало простих термінів утворено суфіксальним способом:

- 1) -к: *ба'рилко*, *'д'їжка*;
- 2) -очк(-ечк): *ба'рилочка*, *ба'рилочко*, *'бочечка*;
- 3) -онк: *бо'чонка*, *бо'чонок*;
- 4) -оночок: *бо'чоночок*;
- 5) -чин: *'д'їжчина*;
- 6) -ат: *не'ц'ата* тощо.

Засвідчено вторинні номени, для яких характерні такі мотиваційні ознаки:

- 1) дія > виріб: *'сипанка*; *маз'ниц'а*;
- 2) об'єкт зберігання > виріб: *сал'ниц'а*, *'масл'аниц'а*.

Серед аналізованої лексики є вторинні номени, що постали в результаті метафоризації. Основою метафоричного номінування реалії є назви осіб 'діти, які одночасно народилися в одній матері' –

близ'н'ата, близ'н'ата, близ'н'уки, близ'н'учки 'дуже схожі між собою або з'єднані однакові предмети'. Термін 'вухо є результатом метафоричного перенесення (за парністю) назви відповідної частини людського тіла на деталь дерев'яного посуду.

Спороадично в говірках представлені композити: *масло'боїка, крупо'дерка, крупо'дертка*, мотивація яких зумовлена функційним призначенням предмета.

Засвідчено аналітичні назви: 'д'їжка дл'а хл'їба, 'д'їжка дл'а 'т'їста, 'п'їкна 'д'їжка, 'п'їтна 'д'їжечка, 'п'їтна 'д'їжка, *дереу'їане в'їд'ро*.

У говірках представлено функціонування лексем, що належать до різних граматичних форм: 'д'їжка – ж. р., 'д'їж – ч. р.; *сал'ниц'а* – ж. р., *сал'ник* – ч. р.; *масло'боїка* – ж. р., *масло'боїн'ік* – ч. р.; *це'берка* – ж. р., *це'берко* – с. р.; *ба'рилка* – (одн.) ж. р., *ба'рилко* – с. р.;

ЛСГ «Вироби» ТГЛ «Бондарство» є відкритою підсистемою. Існують зони взаємодії назв бондарського посуду з компонентами різних ТГЛ, зокрема «Хатнє начиння», «Продукти харчування», «Процеси» тощо. Аналізована лексика по-різному взаємодіє з мікрогрупами суміжних тематичних груп лексики – одним властиві зони семантичної ідентичності, іншим – дериваційний, мотиваційний зв'язки.

Отже, назви дерев'яного посуду широко функціують у подільських говірках, хоча ремесло зазнає занепаду. На словотвірному рівні аналізовані терміни переважно є похідними словотвірними одиницями. Чимало простих термінів утворено суфіксальним способом. Серед назв дерев'яного посуду засвідчено і вторинні номени, для яких характерні мотиваційні ознаки: дія > виріб, об'єкт зберігання > виріб. Трапляються вторинні номени, що постали в результаті метафоризації. Спороадично в говірках представлені композити й аналітичні назви.

Література:

1. Баценко К. С. Про деякі терміни обробки дерева в говорах Хмельниччини / К. С. Баценко // Матеріали другої подільської історико-краєзнавчої конференції : тези доп. та повідомлень. – Львів. – 1968. – С. 215–217.
2. Герман К. Ф. Семантичні типи та способи утворення лексики різьбярства в східнокарпатських говірках української мови / К. Ф. Герман // Культура та побут населення Українських Карпат : матеріали Респ. наукової конференції, прис. 50-річчю утворення СРСР : тези доп. – Ужгород, 1972. – С. 121–123.
3. Довгопол С. Ф. Картографування назв возів за їх функціями в Атласі української мови / С. Ф. Довгопол // Українська лінгвістична географія. – К., 1966. – С. 24–30.
4. Краєвська Г. П. Динаміка лексики бондарства в центральноподільських говірках / Г. П. Краєвська // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова : зб. наук. пр. Серія 10 «Проблеми граматики і лексикології української мови». – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 8. – С. 259–263.
5. Краєвська Г. П. Світогляд діалектоносіїв у світлі фразеології (на матеріалі подільських говірок) / Г. П. Краєвська // Мовознавчі студії. – Дрогобич, 2010. – Вип. 3 : Діалект у лінгвокультурологічному просторі. – С. 158–165.
6. Манивчук В. В. Лексика лесоразработок в украинском языке (на материале говоров карпатского ареала) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук. : спец. 10. 02. 01 «Украинский язык» / В. В. Манивчук. – К. : Ин-т языковедения АН Украины, 1967. – 24 с.
7. Никончук М. В. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов / В. М. Никончук, О. М. Никончук. – К. : Наукова думка, 1990. – 291 с.
8. Осташ Н. Л. Назви сухопутних засобів пересування на Вінниччині у XVI-XVII ст. / Н. Л. Осташ // Тези доп. дванадцятій Вінницькій обласної історико-краєзнавчої конференції, 7 верес. 1993 р. – Вінниця, 1993. – С. 20–21.
9. Сабадош І. Лісосплавна лексика українських говорів Карпат / І. Сабадош // Український діалектний збірник. – К. : Довіра, 1997. – Кн. 3. – С. 343–397.

Перелік обстежених населених пунктів

1. Громадське Літинський р-н. 2. Багринівці Літинський р-н. 3. Лука-Барська Барський р-н. 4. Жигалівка Калинівський р-н. 5. Іванів Калинівський р-н. 6. Кам'яногірка Калинівський р-н. 7. Микулинці Літинський р-н. 8. Майдан Вінницький р-н. 9. Медвеже Вушко Вінницький р-н. 10. Щітки Вінницький р-н. 11. Котюжинці Калинівський р-н. 12. Брицьке Липовецький р-н. 13. Писарівка Вінницький р-н. 14. Обідне Немирівський р-н. 15. Вербівка Липовецький р-н. 16. Скала Оратівський р-н. 17. Лопатинка Оратівський р-н. 18. Комарівка Барський р-н. 19. Журавлівка Барський р-н. 20. Котюжани Муровано-Куриловецький р-н. 21. Вербовець Муровано-Куриловецький р-н. 22. Біляківці Жмеринський р-н. 23. Потоки Жмеринський р-н. 24. Кам'яногірка Жмеринський р-н. 25. Кукавка Могилів-Подільський р-н. 26. Хоменки Шаргородський р-н. 27. Гнівань Тиврівський р-н. 28. Пилява Тиврівський р-н. 29. Мухівці Немирівський р-н. 30. Рахни Лісові Шаргородський р-н. 31. Торків Тульчинський р-н. 32. Дубовець Немирівський р-н. 33. Чуків Немирівський р-н. 34. Клебань Тульчинський р-н. 35. Воловодівка Немирівський р-н. 36. Василівка Ілінецький р-н. 37. Красеньке Ілінецький р-н. 38. Ометинці Немирівський р-н. 39. Зяньківці Немирівський р-н. 40. Кунка Гайсинський р-н. 41. Бубнівка Гайсинський р-н. 42. Гранів Гайсинський р-н. 43. Кивачівка Теплицький р-н. 44. Яришів Могилів-Подільський р-н. 45. Гонтівка Чернівецький р-н. 46. Буша Ямпільський р-н. 47. Русава Ямпільський р-н. 48. Сайнка Чернівецький р-н. 49. Стіна Томашпільський р-н. 50. Вільшанка Крижопільський р-н. 51. Велика Кісниця Ямпільський р-н. 52. Болган Піщанський р-н. 53. Журавлівка Тульчинський р-н. 54. Заболотне Крижопільський р-н. 55. Капустяни Тростянецький р-н. 56. Ободівка Тростянецький р-н. 57. Гонорівка Піщанський р-н. 58. Оляниця Тростянецький р-н. 59. Тростянчик Тростянецький р-н. 60. Баланівка Бершадський р-н. 61. Червона Гребля Чечельницький р-н. 62. Тартак Чечельницький р-н. 63. Мала Мочулка Теплицький р-н. 64. Пологи Теплицький р-н. 65. Поташня Бершадський р-н. 66. Димівка Чечельницький р-н.

УДК 81'271

Кулик О. Д.

СПІВВІДНОШЕННЯ КУЛЬТУРИ ЯК СИМВОЛІЧНО-ЗНАКОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ ТА МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ ЯК ЇЇ КОДУ

У статті проаналізовано співвідношення культури як символічно-знакової реальності та мовної картини світу як її коду. З погляду лінгвокультурології, етнології та інших суміжних галузей найбільш цікавим для науковців є встановлення причин розбіжностей у різних мовних картинах світу. Це складне питання, оскільки його вирішення, по-перше, передбачає вихід за межі лінгвістики, по-друге, очевидно є тільки незначна кількість причин. Одна з них – культура народу-носія певної мови. У нашій розвідці на конкретних прикладах доведено, що особливості мови відображено в прагмехах, які в різних життєвих ситуаціях є мовними виразниками певних форм поведінки, змін у культурі, що своєю чергою провокують зміни у свідомості мовців. Доведено, що мовна картина світу залежить від складної взаємодії двох чинників – від того, як «влаштована» мова, і від того, як «влаштована» дійсність.

Ключові слова: мова, культура, картина світу, мовна картина світу, людина, народ, носій мови.

В статье проанализировано соотношение культуры как символически-знаковой реальности и языковой картины мира как ее кода. С точки зрения лингвокультурологии, этнологии и других смежных отраслей наиболее интересным для ученых является установление причин расхождений в разных языковых картинах мира. Это непростой вопрос, поскольку его решение, во-первых, предусматривает выход за пределы лингвистики, во-вторых, видимыми являются только несколько причин. Одна из таких причин – культура народа-носителя определенного языка. В нашем исследовании на конкретных примерах доказано, что особенности языка отражаются в прагмехах, которые в различных жизненных ситуациях являются языковыми выразителями определенных форм поведения, изменений в культуре, которые в свою очередь провоцируют изменения в сознании говорящих. Доказано, что языковая картина мира зависит от сложного взаимодействия двух факторов – от того как «устроен» язык и от того, как «устроена» действительность.

Ключевые слова: язык, культура, картина мира, языковая картина мира, человек, народ, носитель языка.

The article analyses the correlation between culture as symbolic and sign reality and the linguistic picture of the world as its code.

The term «linguistic picture of the world» is more often connected with the problem of the language correlation, thinking and reality. Numerous works of the modern researchers persuasively witnesses that any linguist who fairly interprets the fact of the language, comes inevitably to the conclusion about the dependence of the thinking not only from the language, but also from the reality, experience, development and culture, the civilization level and others.

Besides, the linguists were always interested in the difference causes in the linguistic language picture. It is a difficult question, as its solution, in the first line foresees the way out from the linguistic borders, and secondly, there are, obviously, only insignificant number of the reasons. The researchers have taken three most important of them: nature, culture and cognition.

We paid our attention to the culture, because, as it is known, all elements of the folklore are reflected in the language, and in the language grounds the linguistic picture of the world is formed.

Our research demonstrates on specific examples, that the language peculiarities are reflected in the striving, which in different life situations are reflectors of some behavior norms, changes in the culture, which in their term provoke the changes in the speakers cognition.

It is proved, that the linguistic picture of the world depends from the difficult cooperation of two factors – from how the language is «built» to how the reality is «created».

Besides, the author indicates, that the numerous differences among languages could be conventionally referred to cultural, and near the national, peculiar characteristics common to mankind, universal phenomena are observed.

Key words: language, culture, picture of the world, linguistic picture of the world, person, nation, language carrier.

Мова – це вербальна псевдодійсність, суб'єктивована на всіх можливих рівнях: від конкретної мовної особистості до мікросоціумів і національно-мовних об'єднань. Кожному з них властива мовна картина світу, що віддзеркалює індивідуально-мовну компетенцію носіїв мови чи національну специфіку лінгвалізації дійсності певним мовним колективом.

Термін «картина світу» вперше розглянув фізик В. Герц на межі XIX–XX ст. як сукупність внутрішніх об'єктів, що слугують для виведення логічних суджень щодо поведінки цих об'єктів. На сьогодні

картина світу перетворилася на категорію природничих і гуманітарних наук. Сучасні автори (В. Колшанський, О. Кубрякова Л. Лисиченко, В. Маслова, В. Постовалова, О. Уфимцева, Т. Цив'ян, та ін.) *картину світу* визначають як результат переробки інформації про середовище й людину.

Мовна картина світу – це відображений засобами мови образ свідомості-реальності, модель інтегрального знання про концептуальну систему уявлень, репрезентованих мовою. Мовну картину світу науковці відмежовують від концептуальної, або когнітивної, моделі – яка є основою мовного втілення, словесної концептуалізації сукупності знань людини про світ.

Українська дослідниця Л. Лисиченко зазначає: «Питання сутності мовної картини світу по-різному розв'язують у сучасному мовознавстві – від максимального зближення мовної й концептуальної картин світу до визнання різного ступеня своєрідності відображення світу в кожній мові» [2, с. 37].

Концептуальна картина світу, на відміну від мовної, постійно змінюється, віддзеркалюючи результати пізнавальної та соціальної діяльності. Окремі ж фрагменти мовної картини ще й досі зберігають колишні, «реліктові» уявлення людини про будову світу. Наприклад, давні уявлення людей про те, що земля плоска, ми відтворюємо в таких висловлюваннях, як: *сонце сходить, заходить, сідає, встає* тощо.

Розрізняють «наукову» і «наївну» картини світу. Перша залежить від рівня та обсягу наукових знань. Наївна ж створюється і формується залежно від сприйняття і розуміння носієм мови позамовної дійсності і системи його рідної мови. Так, наприклад, для «наївного» носія української мови *вишня* – це вид ягоди, з наукового погляду *вишня* – це кістянка, а до ягід належать огірки, помідори, кавун та ін. Зрозуміло, що наукові й наївні («побутові») поняття не завжди збігаються, хоча це не означає, що останні є примітивними і неправильними.

Поняття «мовна картина світу» найтісніше пов'язане з проблемою співвідношення мови, мислення і дійсності. Ця проблема є об'єктом вивчення принаймні трьох наук – філософії, психології та лінгвістики. У європейській лінгвістиці найбільша заслуга у вивченні зазначеної проблеми належить В. Гумбольдту. Мова, за В. Гумбольдтом, – це зовнішній вияв духу народу (тобто мова – це дух, а дух – це мова). Що сильніший вплив духу на мову, то закономірніший і багатший її розвиток.

Ідеї В. Гумбольдта вплинули на розвиток європейської (і не тільки) лінгвістичної думки. О. Потебня вважав В. Гумбольдта геніальним провісником нової теорії мови. У радянському мовознавстві «неогумбольдтіанство» широко обговорювали після опублікування робіт Б. Уорфа в збірнику «Нове в лінгвістиці».

Б. Уорф (інженер за освітою) був учнем відомого американського науковця Е. Сепіра. Останній вважав, зокрема, що реальний світ будується на основі мовних норм певної групи. Б. Уорф обрав як «мовні норми» способи позначення та вираження певних понять у мові хопі (одна з мов індіанців Америки) і середньоевропейський стандарт. Зіставляючи ці дві «мовні норми», Б. Уорф спробував відповісти на такі запитання:

1) чи є наші уявлення «часу», «простору» і «матерії» насправді однаковими для всіх людей, чи вони зумовлені структурою певної мови;

2) чи існують очевидні зв'язки між:

а) нормами культури і поведінки;

б) основними лінгвістичними категоріями [6, с. 140–141].

Відповіді на ці запитання привели науковця до висновків про те, що мова впливає на поведінку і мислення людини.

Сукупність ідей, висловлених Б. Уорфом, який використовував роботи Е. Сепіра, отримала назву «гіпотеза Сепіра–Уорфа», або «гіпотеза лінгвістичної відносності». У радянські часи цю гіпотезу критикували, оскільки «марксистське мовознавство» виходило з того, що первинною є матерія (тобто дійсність), а вторинною – ідея (тобто мислення і мова). Отже, не мова впливає на мислення (і дійсність), а дійсність відображена в мисленні й мові. Численні ж роботи сучасних дослідників переконливо свідчать про те, що кожен лінгвіст, який неупереджено інтерпретує факти мови, неминуче доходить висновку про залежність мислення не тільки від мови, а й від дійсності, досвіду, розвитку культури, рівня цивілізації тощо.

До того ж лінгвістів завжди цікавили причини розбіжностей у мовних картинах світу. Із значної кількості їх науковці виділили три найголовніші: природа, культура, пізнання.

Ми звертаємо увагу саме на культуру, адже, як відомо, усі елементи народної культури віддзеркалені в мові, а в надрах мови формується мовна картина світу.

Не вдаючись до аналізу різних підходів щодо визначення поняття «культура» (а їх на сьогодні біля 200), пропонуємо тлумачити його в широкому значенні. Культура – це те, що людина отримала не від світу природи, а додала, зробила, створила сама.

Зазвичай співвідношення мови і культури визначають через метафори. «Мова – дзеркало культури», – це найбільш популярна, відома метафора, і вона правильна, тому що мова справді відображає і зовнішній, і внутрішній світ людини. Вона не тільки віддзеркалює, а й зберігає культуру та передає її від покоління до покоління. Разом із мовою ми успадковуємо погляди, системи цінностей, мудрість, усе те, що залишилося нам із нею в спадок. Мова, своєю чергою, є знаряддям культури. Це те знаряддя, за допомогою якого вона формує особистість. Для того, щоб продемонструвати це наочно, наведемо приклади, у яких українська мова й, відповідно, культура зіставлена з іншими.

Наприклад, у дитячій казці англійського письменника Алана Мілна «Украдений принц» в авторській ремарці написано (англійською) «бідний, але чесний». Якщо вдуматися, то не зрозуміло, до чого тут спо-

лучник «але», чому «бідний, АЛЕ чесний»? Як висновок, можна констатувати, що всі бідні нечесні, але цей конкретний рибалка, як виняток, виявився чесним? Для нашої культури це дивне твердження, але воно використовуване в англійській мові й зареєстроване у всіх словниках як кліше. В українській культурі немає співвідношення між бідністю та нечесністю. Ми могли б, напевно, сказати: «багатий, але чесний» (як виняток), але навіть так не говоримо. Такого кліше у нас немає, а в англійців є. Тобто, англійці з дитинства сприймають ідею, що всі бідні нечесні. Це також формує погляд на світ і ставлення до людей.

Яскраво демонструють співвідношення культури та мовної картини світу займенники. В українській мові, коли звертаються до співрозмовника, вживають два займенники: *ти* і *ви* / *Ви*, – а в англійській – один: *you* (*ти*). Це, мабуть, зробило англійців більш демократичними, бо всі – на «ти»: і солдат із генералом, і вчитель із учнем, і керівник із підлеглим, і навпаки. Складно уявити, що ми також забудемо «ви» і перейдемо на «ти». Половина нашої прекрасної літератури, особливо поезії, просто закінчиться, тому що без гри на «ти» і «ви» нічого не вийде. Як відомо, звертання на «ти» може ошчасливити й образити. Те ж – зі звертанням на «ви». Усе це – найтонші відтінки. Інколи можемо спостерігати в громадських місцях (транспорті, наприклад), скільки буває суперечок, які починаються з «великої» фрази: «А ви мені не «тикайте»!». І відразу зрозуміло, до яких соціальних верств належать обидва «учасники комунікації».

А ось інший приклад:

Осінній день берегами почавсь.

Різьбить печаль свої дереворити.

Я думаю про тебе весь мій час.

Але про це не треба говорити.

Ти прийдеш знов. Ми будемо на «Ви».

Чи ж неповторне можна повторити?

В моїх очах свій сум перепливи.

Але про це не треба говорити.

Хай буде так, як я собі велю.

Свій будень серця будемо творити.

Я Вас люблю. О як я Вас люблю!

Але про це не треба говорити.

(Ліна Костенко)

Що залишиться, якщо з наведених поетичних рядків прибрати «ти» і «ви»? У кожній поезії ці займенники мають різне смислове навантаження.

Емоційність народу також формується через мову. Наприклад, українці постійно вживають велику кількість зменшувально-пестливих суфіксів (-оньк-, -еньк-, -усіньк-, -юсіньк-, -очк-, -ечк-, -ісіньк- тощо). Жодні політичні та інші ідеологічні реформи не зменшують нашої любові до них. Досить часто чуємо в магазині: «Дайте мені хлібину (молочка, ковбаски, сметанки і т.д.)». Такі суфікси є в небагатьох мовах світу. Переважно добре ставлення виражене синтаксично і, якщо такі слова спробувати перекласти, нічого не виходить. Навіть до іншомовних слів українці вважають за необхідне «причепити» пестливий, зменшувальний суфікс, як-от: «смайлик» замість англійського «smile», «флешка» замість англійського «flash drive».

Навіть пунктуація та орфографія відіграють роль у формуванні картини світу. В українців дуже популярний знак оклику. Ми пишемо: «Шановний Іване Івановичу!» і ставимо знак оклику. Як відомо, західний світ у цьому місці ставить кому, а українці обирають, переважно, знак оклику. Європейці вважають, що знак оклику – занадто пафосно, але це українська традиція, звичай, національний характер.

Щодо орфографії, то займенник «я» («I») в англійській мові пишуть завжди з великої літери, у будь-якій позиції: в середині речення, в кінці, на початку. А в українській з великої літери пишуть лише займенник «Ви», що підкреслює наше шанобливе ставлення до співрозмовника. Якби українці писали «Я» завжди з великої літери, то, мабуть, були б іншим народом.

Особливості національного етикету в різних життєвих ситуаціях також відображено в мові. Наприклад, сучасні американці для побажання смачного використовують французький варіант цієї прагми: «Bon appetite!». У Франції немає звичаю дякувати господаріні після їжі, але правила французької ввічливості вимагають, щоб гості, скуштувавши страву, сказали: «C'est tres bon!» (Це дуже смачно). В українців після такої подяки використовують етикетну формулу «На здоров'я!».

Після того, як хтось чхнув, українці говорять: «Будьте здорові!». Англійці благословляють – «Bless you!» («Благослови вас!»). Французи говорять: «A vos souhaits!» («На виконання ваших бажань!»).

Різнокультурні прагми іноді непросто засвоюються. Наприклад, людей багатьох національностей шокують звичні для нас фрази мовленнєвого етикету, як-от: «Заходьте, роздягайтесь».

У межах культурно-етичних моделей кожної мови є значна група звертань, які викликають труднощі під час перекладу. Наприклад, складно уявити, як англійською будуть звучати наші звертання на кшталт: *дівчина, жінка, громадянин, земляк, тезка* та ін. Тому звертання, як правило, калькують і вони не виходять за межі своїх мовних культур: *мсьє, мадам, мадмуазель; гер, фрау, фрейлін; містер, місіс, міс; синьйор, синьйора, синьйорина; пан, пані, панянка* та ін.

Ніколи не стане повністю зрозумілим, наприклад, для носіїв англійської мови українське *приятель*, яке разом із *друг, товариш* англійською передають одним гіперонімом *friend*. Українське *приятель*, навіть на відміну від російського *приятель*, має свій, ледь вловимий національно-семантичний відтінок, який реалізується тільки в певних ситуаціях.

У нашій розвідці ми, звичайно, розглянули лише мізерну частину прикладів, які демонструють співвідношення культури як символічно-знакової реальності та мовної картини світу як її коду. До того ж, багато відмінностей між мовами тільки умовно можна зарахувати до культурних. Однак наявність таких особливостей не тільки відрізняє одну мову від іншої, але є її частиною мовного світу її носіїв.

Як висновок, можемо стверджувати, що: 1) особливості мови відображені в прагмемах, які в різних життєвих ситуаціях є мовними виразниками певних форм поведінки, змін у культурі, що своєю чергою провокують зміни у свідомості мовців; 2) мислення втілюється у мовних формах; 3) мовна картина світу залежить від складної взаємодії двох чинників – від того, як «влаштована» мова, і від того, як «влаштована» дійсність. А поряд із національними, специфічними рисами у будь-якій мові спостерігаємо й загальнолюдські, універсальні явища.

Література:

1. Левицкий В. В. Семасиология / В. В. Левицкий. – Винница : НОВА КНИГА, 2006. – 512 с.
2. Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу // Л. А. Лисиченко // Мовознавство. – № 5–6. – С. 36–41.
3. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология / В. Н. Манакин. – К. : Знання, 2004. – 326 с.
4. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
5. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова. – М. : Слово, 2000. – 624 с.
6. Уорф Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку / Б. Л. Уорф // Новое в лингвистике. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1960. – Вып. 1. – С. 135–168.

УДК 811.161.2'37'367.335

Левченко Т. М., Чубань Т. В.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД МОВНИМИ ФАКТАМИ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті досліджено питання про значення спостереження над словом і реченням у процесі вивчення граматики української мови. Схарактеризовано видові особливості дієслів, виділено основні аспекти дослідження перфективзації дієслів у сучасній українській мові, параметри граматичної перфективзації у вербальних і відіменних дієслів. Описано модальні відтінки речень, наведено приклади. Виділено та охарактеризовано два види безсполучникових складних речень. Теоретичні положення підтверджено прикладами.

Ключові слова: *одновидові дієслова, двовидові дієслова, вербальні дієслова, відіменні дієслова, видові особливості, синтаксична модальність, складне речення, складні безсполучникові конструкції.*

В статье проанализирован вопрос о значении наблюдения над словом и предложением при изучении грамматики украинского языка. Охарактеризованы видовые особенности глаголов, выделены основные аспекты исследования перфективации глаголов в современном украинском языке, параметры грамматической перфективации в вербальных и отсуществительных глаголах. Описаны модальные оттенки предложений, приведены примеры. Выделены и охарактеризованы два вида бессоюзных сложных предложений. Теоретические положения подтверждены примерами.

Ключевые слова: *одновидовые глаголы, двовидовые глаголы, вербальные глаголы, отсуществительные глаголы, видовые особенности, синтаксическая модальность, сложное предложение, сложные бессоюзные конструкции.*

The article studied the importance of observation of the word and sentence while studying Ukrainian grammar. It is noted that grammatical teaching is in Ukrainian books and manuals, which preferably have a proof of the complex and important processes in the development of grammar.

The author of the article proved that grammar studies internal and external formal structure of language units (words and sentences) and a full-blown word is the source material while studying grammar. It is said that the word is a subordinate element in relation to units of syntactical level and at the same time it is a combination of elements of morphological level. The author determined specific features of verbs, highlighted the main aspects of formation of perfective verbs from imperfective in modern Ukrainian language, grammatical options of formation of perfective verbs from imperfective in verbal and in verbs formed from names.

The article described modal shades of sentences, there are some examples. The article proved that observing language in writings we could conclude that the forms of the grammatical mood (predicate), special particles and intonation are the main means of expression of sentence modality. It is selected and characterized two types of asyndetic complex sentences, because researchers consider relations in asyndetic sentences differently today, so that is why the issue of the research of asyndetic complex sentences remains relevant today.

The article clarified that discussions are related primarily to the absence of a conjunctive communication components of asyndetic sentence and therefore complex asyndetic sentences are structures that do not have clear interpretation. Reasons are confirmed by examples. It is made a general conclusion that the effectiveness of the Ukrainian language lessons at institutions of higher education depends on the scientific and theoretical level of material content and selection of material for examples.

Key words: *one-way verbs, no-one-way verbs, verbals, verbs formed from names, specific features, syntactic modality, complex sentence, complex asyndetic sentences.*

У ВНЗ лінгвістична підготовка майбутніх учителів української мови передбачає вивчення курсу «Сучасна українська літературна мова», важливим компонентом якого є граматика. І тут важливим чинником стає спостереження над мовними фактами. У сучасній українській мовознавчій науці особливе місце мають праці, присвячені проблемам морфології та синтаксису (Д. Баранник, С. Бевзенко, І. Вихованець, К. Городенська, В. Горяний, А. Грищенко, П. Дудик, Н. Іваницька, А. Кващук, О. Мельничук, К. Плиско, В. Русанівський, К. Шульжук та ін.).

У працях «Словотвірна структура слова» (Городенська К., Кравченко М.), «Дієслівні категорії в синтагматичі і парадигматичі» (Загнітко А.) описано особливості українського дієслова, видову структуру вербальних дієслів та видові кореляції відіменних дієслів, вияв похідних граматичних категорій дієслів.

Грамматичне вчення містять українські підручники та посібники, у яких переважно є доведення тих складних і важливих процесів у розвитку граматичної науки (О. Безпояско, І. Вихованець, К. Городенська, В. Горяний, А. Грищенко, І. Дацюк, М. Доленко, А. Кващук, О. Мельничук, К. Шульжук та ін.). У процесі навчання відбувається пізнання, усвідомлення мовної реальності, її структури, законів, згідно

з якими відбувається мовне оформлення і вираження думки. У процесі вивчення закономірностей, що діють у граматичній будові мови, значне місце відводять системно-структурному аспекту досліджуваних об'єктів. Будь-який об'єкт із структурою – це система (О. Безпояско, І. Вихованець, О. Мельничук, К. Городенська, А. Грищенко, К. Шульжук та ін.). Визначаючи структуру мови, студентам ВНЗ вказують, що в ній системно пов'язані окремі рівні (фонетичний, лексичний, граматичний). Граматична структура підпорядкована загальній структурі мови (І. Вихованець, О. Мельничук). З'ясування закономірностей розвитку граматичної структури неможливе без урахування змінності мови і її системного характеру. Сама мовна реальність як об'єкт дослідження в принципі, уважає В. Горбачук, у своїй сутності віками залишається незмінною, існує поза волею дослідника, завдання якого – пізнати цю реальність, збагнути її і по можливості адекватно описати. «Але наше розуміння цієї лінгвальної дійсності, її наукове відображення залежить від багатьох факторів, є відносним. Це зумовлюється, зокрема тим, що кожна наука, поки жива, постійно удосконалює свій дослідницький апарат, розвивається в напрямку проникнення в глибинну сутність досліджуваної реальності. Науково-понятійна картина цієї реальності залежить від позиції, точки зору, світоглядно-методологічних настанов і самого дослідника. Цим пояснюється неоднакове тлумачення різними вченими одних і тих явищ мови» [3, с. 7].

Проблема статті полягає в доведенні того факту, що разом із науково-дослідницькою метою, обравши певний аспект дослідження, потрібно добирати мовне підтвердження шляхом спостереження над мовою, причому в одному випадку будемо бачити лексичні чи морфологічні властивості слова, використовуючи для цього доступні засоби і методи, а в іншому – будемо висвітлювати синтаксичний рівень, розглядати, досліджувати й описувати синтаксичні одиниці.

Мета статті – установити типи співвідношень між парновидовими й одновидовими дієсловами сучасної української мови, виявити характерну для кожного речення синтаксичну віднесеність основного змісту речення до дійсності та розкрити своєрідність значень складних речень із недиференційованим синтаксичним зв'язком.

Будь-яка словоформа є матеріалом для граматичних досліджень. Вони ж вивчають її морфемну, морфологічну, словотворчу й синтаксичну структури. Студентам доводять, що граматику це – учення про внутрішню і зовнішню формальну структуру одиниць мови (слів і речень). Вихідним матеріалом у процесі дослідження граматики є повнозначне слово. Воно – підпорядкований елементом щодо одиниць синтаксичного рівня і водночас сукупність елементів морфологічного рівня.

Основним об'єктом морфології є слово, завданням її є всебічна характеристика всіх граматичних ознак слова. Так, наприклад, komponуючи матеріал до практичного заняття з сучасної української мови на тему «Особливості дієслів недоконаного виду в сучасній українській мові», у якому центром опису є дієслово, студентам варто дати можливість спостереження над мовою певного твору, а також навчити виконувати морфологічний аналіз дієслова. Студентам дають відомості про те, що до проблеми видової співвіднесеності дієслів у сучасній мові зверталось не одне покоління мовознавців, про що свідчать праці В. Виноградова, Ю. Маслова, А. Бондарка, Н. Авиліної, М. Головинської, М. Шелякіна, А. Мазона, Е. Кошмідера, В. Русанівського, І. Вихованця, А. Загнітка та ін., що здобутки сучасної аспектології безсумнівні, але не втратили своєї актуальності такі загальнотеоретичні проблеми, як статус категорії виду, семантика видової опозиції, граматична і граматико-словотвірна перфективізація, способи (роди) дієслівної дії тощо.

Дієслова недоконаного виду, виражаючи нецілісну дію, представляючи її як процес, означаючи дію або стан в їх розгортанні, залежно від здатності досягти своєї внутрішньої межі поділяються на граничні й неграничні. Граничні дієслова недоконаного виду виражають дії, процеси та стани, які спрямовані на досягнення внутрішньої межі як критичної точки в їх розгортанні. Перспектива досягти цієї межі уможливорює для них доконаний корелят, з яким вони утворюють видову пару. Неграничні дієслова недоконаного виду позначають такі дії, процеси та стани, які в своєму розгортанні не спрямовані на досягнення внутрішньої межі як критичної точки. Саме тому вони залишаються поза видовою опозицією. Поділ дієслів недоконаного виду на граничні й неграничні вмотивовує їх видову співвіднесеність, а саме: граничні дієслова недоконаного виду є парновидовими, співвідносними за видовою ознакою, а неграничні – одновидовими дієсловами недоконаного виду, або не співвідносними за видовою ознакою.

Що ж до дієслів доконаного виду, то вони завжди виражають обмежену внутрішньою межею цілісну дію.

За семантичною ознакою граничності/неграничності дієслова недоконаного виду поділяють на три групи: 1) парновидові (дієслова з граничною основою); 2) непарні, одновидові дієслова недоконаного виду (дієслова з неграничною основою); 3) непарні, одновидові дієслова доконаного виду (дієслова з часовими афіксами).

Г. Квітка-Основ'яненко, взявши за основу своїх творів мову українського народу, не міг не відобразити в текстах особливе семантичне навантаження дієслова, підтвердивши його вагомість. Вивчаючи видову співвіднесеність дієслів, потрібно брати до уваги і їх генетичну неоднорідність, що можемо проілюструвати на матеріалі повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Сердешна Оксана». Як відомо, за походженням дієслова поділяють на вербальні, або непохідні, і відіменні, утворені від іменникових, прикметникових, займенникових та числівникових основ. У них різний лексико-семантичний потенціал, що зумовлює відмінності у видовій структурі. Граничний характер мають дії, які виражають вербальні дієслова односпрямованого руху (*бігти, летіти, повзти*), конкретної фізичної дії (*будувати, варити*,

полоти, шити, рубати, різати, троциту) та більшість дієслів інтелектуальної діяльності (рахувати, вчити, множити): Уранці, чи зробила що, чи ні, по своїй натурі **побігла** до подруг, щоб вп'ять зібратись їм дивитись на муштру [4, с. 281]. Як пішла по воду, а там подруженьки зустрілися, та й почали мені сміятися, що я й білоручка, як ви мене, мамо, зовете, та й я пішла по воду, та не вмію відер нести, коромисло не так держу; зовсім **обсміяли**; а тут Трохимові собаки як нападуть на мене, а я як **побіжу**, як злякаюсь! [4, с. 287]. А що, Оксано! – став казати Петро, поспішаючи за нею, що мов ластівка **летить** і до землі від радіщів не доторкається [4, с. 286]. Не випросилась, а випручалась наша Оксана, і як муха, від нього **полетіла** і ускочила у хату... [4, с. 288]. Перестала Оксана жартувати і до подруг бігати: усе сидить дома, то **шине**, то **пряде** [4, с. 290]. За семантичною ознакою граничності ці дієслова недоконаного виду здатні корелювати з формами доконаного виду, але реалізувати цю здатність вони можуть лише за наявності відповідних граматичних засобів – повністю десемантизованих префіксів. У дієслів односпрямованого руху таких засобів зовсім немає, тому що префікси – їх потенційні перфективатори, крім граматичного значення доконаного виду, надають їм різних словотвірних значень, пор. *влетіти, перелетіти, залетіти, прилетіти* і т. д. Видові префіксальні кореляції вербальних дієслів конкретної фізичної дії та інтелектуальної діяльності формують вибірково, залежно від здатності того чи того префікса десемантизуватися і перетворитися на показник доконаного виду у структурі дієслова з відповідним лексичним значенням. Основним засобом їх граматичної перфективації є префікс *по-*, пор. видові пари: *будувати – побудувати, рахувати – порахувати, множити – помножити, шити – пошити, полоти – пополоти*. Гранично з ним зблизився, а в багатьох видових кореляціях і перетнувся префікс *з-/зі-, с-*, пор. видові пари: *будувати – збудувати, молоти – змолоти, в'язати – зв'язати*.

Неграничний характер мають дії, які виражають дієслова обох генетичних груп зі значенням звучання, мовлення та мислення, вербальні дієслова, що передають різноспрямований рух, відсубстантивні дієслова, що виражають словотвірні значення «бути кимось, уподібнюватися до когось» і «займатися певною діяльністю»: *От Оксана мовчала, мовчала далі й каже: «Ви б вже покинули об сьому й думати»* [4, с. 286]. *Казала, що підеш за мене, то не мори мене; нехай я пришлю людей, поберімося вже собі* [4, с. 286]. *...Зібрались, щоб поговорити, та нічого і не кажуть, знай цілуються...* [4, с. 288].

Більшість відсубстантивних дієслів означає неграничні дії, процеси та стани; граничністю характеризуються лише ті дії, які спрямовані на об'єкт, та відад'єктивні дієслова, які вирізняються граничним характером виражених ними процесів та дій. Семантичне зумовлену здатність формувати видові опозиції найпоследовніше реалізують відад'єктивні дієслова процесу із суфіксами *-а-, -і-, -ну-*, перший із яких виражає словотвірне значення «ставати якимсь за ознакою у більшому ступені її вияву», а два інших – «ставати якимсь за ознакою». Це зумовлено однотипністю їх словотвірної структури. Основними засобами їх граматичної перфективації є префікси *по-* та *з-/с-*, причому для багатьох дієслів, що вказують на становлення ознаки, вони є рівноправними, пор.: *важчати – поважчати, білішати – побілішати, червоніти – почервоніти: Земля під нею запалала, небо над нею загорілося; сонечко, як мак, почервоніло...* [2, с. 284].

Проаналізувавши дібраний матеріал, можна разом зі студентами зробити такі висновки: тільки близько третини вербальних та відіменних дієслів недоконаного виду співвідноситься за видовою ознакою, решта має статус одновидових дієслів недоконаного виду. Основним засобом утворення корелятив доконаного виду до вербальних та відіменних дієслів є префікси. Свою граматичну функцію вони реалізують лише в структурі дієслів із граничною семантикою, до яких належать вербальні дієслова односпрямованого руху, конкретної фізичної дії, інтелектуальної діяльності людини, а також відад'єктивні дієслова, що вказують на процеси, становлення ознаки в більшому або звичайному ступені її вияву, й відіменні дієслова, які виражають дії, спрямовані на об'єкт. Найпоследовніше її виконують префікси *по-* та *з-/с-*. Параметри граматичної перфективації у вербальних і відіменних дієслів загалом збігаються, адже граматичний статус у структурі переважної більшості дієслівних основ обох генетичних груп із граничною семантикою мають тільки префікси *по-* та *з-/зі-, с-*. Відмінним у вживанні цих префіксів є те, що з відад'єктивними дієсловами в межах їх прямого ЛСВ вони поєднуються більш последовно, ніж із вербальними, що зумовлено однотипністю словотвірної структури цих дієслів.

Сучасний стан науки про мову вимагає повніше і глибше досліджувати питання простого і складного синтаксису української мови, завершальної ланки мовної системи.

Пропонуємо матеріал до практичного заняття з сучасної української мови на тему «Модальність як компонент зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення».

Джерельною базою для вивчення особливої синтаксичної конструкції-речення може бути матеріал праць М. Максимовича – видатного вченого, фольклориста і мовознавця. Виконуючи синтаксичний аналіз речення та вивчаючи його особливості, певні положення можна ілюструвати прикладами речень з українознавчих творів М. Максимовича, наполеглива та цілеспрямована праця якого принесла загальне визнання суспільства.

Студентам наводять тлумачення сучасних синтаксистів про те, що загальне синтаксичне оформлення речення, як і граматичне оформлення будь-якої іншої знакової одиниці мови, утворює дві виразно відмінні в функційному відношенні сфери: внутрішньо-синтаксичну і зовнішньо-синтаксичну. Перша з них сфера охоплює систему внутрішніх щодо речення синтаксичних відношень між лексичними компонентами речення і, таким чином, являє собою внутрішньо-синтаксичну сферу структури речення. Друга сфера синтаксичної структури речення складається з синтаксичних ознак, які характеризують речення

загалом, оформляючи синтаксичні відношення цілого речення до ситуації мовлення чи до контексту, і в цьому розумінні вона є зовнішньо-синтаксичною сферою структури речення [6].

Компоненти зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення синтаксична модальність, часова віднесеність і категорія особи – сукупно утворюють характерну для кожного речення синтаксичну віднесеність основного змісту речення до дійсності, що позначають терміном предикативність [5, с. 118]. Предикативність є найістотношою змістовою ознакою речення, його основою як самостійної синтаксичної категорії. Засобами вираження предикативності є синтаксичні категорії модальності і синтаксичного часу. Обидві ці категорії не виступають одна без одної, утворюють нерозривну єдність, яка і є предикативністю, що існує в кожному реченні й дає змогу, таким чином, відмежовувати речення від інших синтаксичних одиниць [3, с. 13]. В українській мові виділяють сім модальних значень речень. Модальність як синтаксична категорія формально виражається формами дійсного, умовного чи наказового способів дієслова-присудка, спеціальними частками та інтонацією. Категорія модальності вказує на стосунок змісту речення до дійсності, з яким пов'язується витлумачення повідомлюваного як реального (лише констатованого мовцем) або як ірреального (можливого, бажаного, необхідного й под.) [2, с. 62].

Розповідною модальністю можуть бути позначені всі структурні типи речень, у яких відбувається констатація факту: *На полі, зжатою нашівидку істориками Малоросії, я збираю пропущені та зронені ними колоски й потрохи передаю їх до загального відома* [5, с. 3].

Модальне значення бажаності виражається у реченні як бажання суб'єкта мовлення щодо встановлення відповідності основного змісту речення з дійсністю (реальністю) [6, с. 125]. Суб'єкт виражає побажання, щоб певна дія відбулася: *Вот этот год следовало бы переменить, ибо нет никакого вероятия, чтобы здание Софийского храма, начатое в 1037 году, было совершено в 1038* [5, с. 85]. *Да будет же Острожское братство благоуспешно, наравне с прежними предприятиями благочестивых жесн волинских, ознаменовавших свою любовь к православной церкви и просвещению русскому* [5, с. 86].

Умовність означає дію бажану або можливу за певних умов [3, с. 14]. Умовний спосіб дієслова-присудка є формальним засобом вираження цього типу модальності: *Но прежде чем встановиться над этими реформами, я должен заявить Вам мое сомнение об «Истории Руссов»: в самом ли деле она есть сочинение Георгия Кониского* [5, с. 141].

У реченнях питальної модальності автор ставить вимогу щось підтвердити або заперечити, чи зробити якийсь уточнення. Питальні речення розподіляють на два різновиди: уточнювальні: *Кто же были эти родоначальники князей Острожских?* [5, 88]; з'ясувальні: *Да и какое есть у тебя свидетельство историческое на это переселение малороссиан из Карпат на Днепр в век татарщины?* [5, с. 53].

Спонукальна модальність полягає в тому, що від адресата вимагають певної дії, стану: *Но возвратимся к Ярославову храму св. Софии* [5, с. 85].

Речення гіпотетичної модальності мають семантичні відтінки припущення, можливості, ймовірності. Ці значення оформляють і допомогою часток типу: *ніби, наче, либонь (можливо, певно, очевидно)*. Напр., *Вероятно, к этому времени принадлежало то не известное нам писание Сагайдачного об уни, которое канцлер Сапега в письме к Иосафату Кунцевичу называл предрагоценным* [5, с. 154].

У реченнях переповідної модальності висловлюються не переконання мовця, а переказ висловлення інших осіб: *Вы говорите, что Хмельницкий приступил к похищению грамот у Барабаша тогда, когда узнал о неудачном конце королевского предприятия на сейме, когда нахлынули на Украину жолнеры, а Барабаш, потакая панам, казнил козаков смертью за малейший ропот для предупреждения больших престоуплений и заговоров, – тогда; Хмельницкий понял, что из этого всего выйдет окончательная гибель русского народа* [5, с. 238]. Нерідко речення переповідної модальності являють собою лише відповідні форми невластиві прямої мови.

Отже, спостерігаючи над мовою творів, робимо висновок, що форми способу дієслова-присудка, спеціальні частки та інтонація є основними засобами вираження категорії модальності речення як постійного компонента зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення.

Пропонуємо матеріал до практичного заняття із сучасної української мови на тему «Своєрідність складних речень із недиференційованим синтаксичним зв'язком у поезії Івана Франка». Вивчаючи складне речення, уважаємо за доцільне добирати приклади з поетичних творів І. Франка, мова яких максимально наближена до загальнолітературної. Мовознавчі зацікавлення І. Франка досить широкі та багатопланові. Відомо понад двадцять лінгвістичних праць, заміток та рецензій Франка українською, польською, німецькою мовами, а також майже 150 праць, які мають безпосередню дотичність до мовознавства [7, с. 775]. Франка знали і глибоко шанували відомі філологи – його сучасники (О. Потебня, О. Шахматов, А. Кримський та ін.).

У сучасній українській літературній мові виділяють як окремий клас складні безсполучникові конструкції. Складні безсполучникові речення, незважаючи на тривалість їх вивчення і наявність багатьох спеціальних досліджень, і нині викликають суперечки в мовознавстві. Дотепер не з'ясовано теоретичні питання щодо їх граматичної природи, синтаксичної форми та синтаксичного значення, не визначено статусу інтонації, по-різному трактують різновиди цих одиниць. Проблематичним залишається й сам статус безсполучникових речень: лінгвісти або не виділяють їх в окремий тип, а розподіляють між складносурядними і складнопідрядними реченнями, або надають їм статус складних безсполучникових речень, або виводять за межі речення [9, с. 344]. Безсполучникові складні речення – це тип складних речень, у яких значеннєва залежність між складовими частинами виражається сукупністю формальних

засобів без застосування сполучників – порядком складових частин речення, інтонацією в її синтаксичній функції, вищо-часовою узгодженістю форм присудків [6, с. 409]. Інтонація є одним з головних виразників синтаксичної будови безсполучникових речень.

За характером відношення між складовими частинами безсполучникові складні речення поділяють на дві групи. Одну групу утворюють безсполучникові складні речення, у яких складові частини однорідно незалежні, семантично скоординовані, співвідносні з сурядними частинами складносурядних речень:

*Ось ідуть вони юрбами,
Мов на відпуст з корогвами –
Все, що виє, гавка, квака;
Лиш один мов і не чує,
В своїм замку, знай, ночує –
Лис Микита, гайдамака [8, с. 351].*

До другої групи належать безсполучникові складні речення, у яких складники семантично неоднорідні, залежні, співвідносні з головною й підрядною (чи підрядними) частинами складнопідрядних речень:

*Надійшла весна прекрасна,
Многоцвітна, тепла, ясна,
Мов дівчина у вінку;
Ожили луги, діброви,
Повно гамору, розмови
І пісень в чагарнику [8, с. 351].*

Безсполучникові складні речення з однотипними частинами виявляють у своїй структурі координативні зв'язки трьох різновидів: єднальні, зіставні й зіставно-протиставні [6, с. 415]. Безсполучникові складні речення єднального різновиду утворюються різними засобами поєднання простих самостійних речень в єдину одиницю висловлення:

*Тож я вірю щастю своєму:
Серед бурі, серед грому
Інші тонуть, я сплину [8, с. 426].*

Єднальні безсполучникові речення, що виражають у частинах одночасність дій або станів; переважно у поетичних описах вони можуть становити ряд номінативних речень.

Зіставлення і протиставлення як способи зв'язку однорідних частин висловлення пов'язані завжди з образністю, експресією мовлення, тому безсполучникові складні речення, що їх виражають, – це конструкції художнього народнопоетичного й літературного мовлення:

*Так він виступив охоче:
Всі на нього вперли очі,
Всім зробилось прикро так... [8, с. 427].*

До групи безсполучникових складних речень із різнотипними частинами належать конструкції з семантичними стосунками причинно-наслідкового, умовного, умовно-часового і пояснювального характеру:

*Отака вилає розмова,
Поки шляхом Лис до Львова
Враз з Бабаєм дочвалав? [8, с. 426].*

У безсполучникових складних реченнях синтаксичний зв'язок – недиференційований, з наближенням до сурядного або до підрядного:

Всі сміялись, Вовк казався [8, с. 434].

Засобом виявлення співвідношень безсполучникових речень із складносурядними й складнопідрядними є можлива підстановка відповідних сполучників між частинами речення. На сьогодні дослідники розглядають відношення у безсполучникових реченнях по-різному, тому питання дослідження безсполучникових складних речень актуальне й нині. Дискусії пов'язані передусім із відсутністю сполучникових засобів зв'язку компонентів безсполучникового речення. Таким чином, складні безсполучникові речення – конструкції, які не мають однозначного трактування. У мові творів Франка знаходимо значну кількість прикладів безсполучникових речень з однотипними та різнотипними частинами. Підсумовую-

чи, можемо стверджувати, що на значну увагу заслуговує постать Івана Франка – українського мислителя, письменника, літературознавця, фольклориста, мовознавця.

Отже, ефективність занять з української мови у ВНЗ залежить від науково-теоретичного рівня змісту виучуваного матеріалу й добору прикладів. Найтонші особливості з підготовки та проведення занять із граматики у ВНЗ та вибору шляхів добору мовного матеріалу для спостережень є сферою для подальших досліджень учених, викладачів-практиків. Перспективу подальшого студіювання у цьому напрямку вбачаємо в простеженні ефективності певних засобів і методів навчання мови.

Література:

1. Беляєв О. М. Сучасний урок української мови / О. М. Беляєв. – К. : Радянська школа, 1981. – 176 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
3. Горбачук В. Т. Синтаксис української літературної мови. Вступ / В. Т. Горбачук. – Слов'янськ, 1995. – 27 с.
4. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори / Григорій Квітка-Основ'яненко. – К. : Наукова думка, 1982. – 540 с.
5. Максимович М. О. У пошуках омріяної України : вибрані українознавчі твори / М. О. Максимович ; упор. і вст. ст. В. Короткого. – К. : Либідь, 2003. – 360 с.
6. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1972. – 512 с.
7. Українська мова : енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін.]. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
8. Франко І. Я. Твори : у 3 т. – Т. 1: Поезії. Поєми / Іван Франко ; упор. і прим. М. С. Грициоти. – К. : Наук. думка, 1991. – 346 с.
9. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник / К. Ф. Шульжук. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 408 с.

УДК 811.161.2'373.43 (070.446)

Максимчук В. В.

НЕОЛОГІЗМИ ФУТБОЛЬНОГО ДИСКУРСУ ЯК ОБ'ЄКТ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПИСУ

У статті проаналізовано лексикографічну репрезентацію інновацій футбольного дискурсу в сучасних неологічних словниках. Схарактеризовано джерельну базу подальших досліджень у галузі футбольної неології.

Ключові слова: *неографія, неологізм, неологічний словник, спортивний дискурс, футбольний дискурс.*

В статье проанализирована лексикографическая репрезентация инноваций футбольного дискурса в современных неологических словарях. Охарактеризованы источники дальнейших исследований в сфере футбольной неологии.

Ключевые слова: *неография, неологизм, неологический словарь, спортивный дискурс, футбольный дискурс.*

The article is devoted to the lexicographic representation of football discourse innovations in the modern dictionaries of neologisms. The sources of the following investigations in football neology have been characterized.

The dynamic processes of language inherent structure affirm its constant development manifesting in the coinage of different parts of speech and lexical and semantic group and its lexicographic representation. The dictionaries of neologisms facilitate mastering of language, demonstrate the inherent form of neologisms, and help to comprehend the semantics of neologisms. During the ending XX to the beginning of XXI centuries the football has become the popular kind of sport, because different international sport competitions took place. Because of this Ukrainian football lexicon was changed and it was the reason of composing of new dictionaries of football terms.

The football discourse is the oral or writing text that has through football content. The base of football discourse is the publicistic discourse most completely representing the conceptual, lexical and semantic, genre and style specificity of football communication.

The football innovations fixed in the modern dictionaries of neologisms assure the development of football discourse lexical structure. The dictionary «Lexical and word-formative innovations» by A. Neliuba (2014) fixes 42 football neologisms, the dictionaries «Word-formation of independent Ukraine» (2012) and «Lexical and word-formative innovations» (2007) fix 24 and 14 innovations accordingly. In spite of the Ukrainian neography of XXI century was supplemented by modern dictionary of neologisms the compiling of alphabet, explanatory, word-formative, associative and translatable dictionaries of football innovations having prospects. It will help to estimate the dynamics of Ukrainian football lexicon basing on the usual processes.

Key words: *neography, neologism, dictionary of neologisms, sports discourse, football discourse.*

Динамічні процеси у внутрішній структурі мови свідчать про її постійний розвиток, що виявляється в конструюванні нових номінативних одиниць різних частиномовних класів і лексико-семантичних груп. Неологізація мови тісно пов'язана з інтра- й екстралінгвальними чинниками, які безперервно впливають на її життєдіяльність і спонукають мовців до збагачення словникового складу й лексикографічну фіксацію інноваційних процесів.

Словники нових слів полегшують оволодіння мовою, адже вони демонструють внутрішню форму неологізмів, подають стилістичні ремарки, наводять форми словозміни, дають змогу засвоїти кращий варіант під час їх конкуренції, оперативно ввести до наукового й культурологічного обігу найсвіжіший матеріал, осмислити його, спрогнозувати подальші перспективи розвитку [6, с. 52]. Сучасні зміни в суспільно-політичному, економічному, культурному, спортивному житті викликають у мовців бажання відійти від старих канонів, замінити їх чимось новим, нерідко – яскраво й оригінально вербалізованим.

Наприкінці ХХ – на поч. ХХІ ст. значної популярності набув спорт, зокрема футбол, який став масовим видовищем у зв'язку з розвитком різноманітних міжнародних змагань як на рівні клубів, так і національних збірних. У зв'язку з цим український футбольний лексикон під впливом екстра- й інтралінгвальних чинників зазнав інтенсивних змін, що спричинило потребу укладання нових словників футбольної термінології та її переклад іншими мовами (праці Р. С. Помірка, М. Б. Дубяка, Т. Р. Іваня, М. І. Проціва [8], Л. В. Левків, В. М. Хім'яка, В. І. Левківа, В. В. Осінчука [15], М. Кварацхелії [5] та ін.). Однак незважаючи на те, що у вітчизняному мовознавстві укладено чимало неологічних словників, які демонструють динамічні процеси в українському лексиконі (дослідження Ж. В. Колоїз, А. М. Нелюби, Л. В. Туровської, Л. М. Василькової, Є. А. Карпіловської, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, Г. М. Вокаль-

чук, Н. А. Адах, Н. В. Гаврилюк та ін.), досі немає окремих наукових праць і лексикографічних видань, присвячених оновленню лексико-фразеологічного складу спортивного дискурсу загалом і футбольного зокрема. Це свідчить про актуальність і перспективність наукової розвідки, мета якої – проаналізувати репрезентацію інновацій футбольного дискурсу в словниках неологізмів ХХІ ст.

У сучасних дослідженнях футбольний дискурс здебільшого розглядають у межах спортивного (Б. О. Зільберт, О. Г. Малишева, К. В. Снятков, О. Д. Панкратова, С. А. Кудрін, І. Є. Дубчак та ін.), який тісно пов'язаний із іншими дискурсами, зокрема науковим, педагогічним, офіційно-діловим, юридичним, політичним, побутовим, мас-медійним, театральним-сценічним [3, с. 103–107], тобто йдеться про його неізолюваність та інтертекстуальність [4, с. 45]. Однак умовним ядром футбольного дискурсу, під яким розуміємо *текст (письмовий чи усний), об'єднаний наскрізним футбольним змістом*, доцільно вважати мас-медійний дискурс, що найповніше віддзеркалює концептуальну, лексико-семантичну й жанрово-стильову специфіку спортивної комунікації загалом і футбольної зокрема [7, с. 22].

Укладачі неологічних словників використовують у процесі роботи різні джерела фактичного матеріалу: художні твори (Н. М. Сологуб, Г. М. Вокальчук, Ж. В. Колоїз, А. А. Калетнік, Л. В. Оліфіренко, Н. А. Адах, Н. В. Гаврилюк та ін.), засоби масової інформації (О. А. Стишов, А. М. Архангельська, Д. В. Мазурик, Ю. П. Маслова, К. В. Брітікова, Л. В. Туровська, Л. М. Василькова), тексти різних функційних стилів і сфер уживання (А. М. Нелюба, С. М. Нелюба, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко та ін.), із-поміж яких і натрапляємо на ті, які репрезентують динамічні процеси в лексичному складі футбольного дискурсу.

Зупинимось докладніше на репрезентації футбольних інновацій у неологічних словниках початку ХХІ ст.

1. «Словник новотворів української мови кінця ХХ століття» Г. М. Віняр, Л. Р. Шпачук (Кривий Ріг, 2002) [СНУМ-02] фіксує новотворені й запозичені слова, що з'явилися в періодичних, літературно-критичних, науково-популярних виданнях, засобах масової інформації, усному мовленні останнього десятиліття ХХ ст., а також подає основні граматичні параметри, словотвірну структуру або джерело надходження, мінімальний контекст, що реалізує лексичне значення новотвору [2, с. 2]. Джерела фактичного матеріалу засвідчують, що укладачі залишили поза увагою спортивні видання України, у результаті чого до словника не ввійшли інновації футбольного дискурсу, окрім іменника *футболізація* [2, с. 176], засвідченого на сторінках «Дзеркала тижня».

2. У словнику «Лексико-словотвірні інновації (1983–2003)» А. М. Нелюби (Харків, 2004) [ЛСІ-04], де зафіксовано неологізми із найрізноманітніших за стилем і жанром джерел («Літературна Україна», «Політика і культура», «Українське слово», «Український форум» та ін.), продовжено тенденцію не залучати спортивну періодику до наукового аналізу, що стало причиною потрапляння до лексикографічної праці лише однієї футбольної інновації, щоправда з відтінком розмовного стилю:

Барса ← **Барс-елон(а)**

Усічена назва іспанської футбольної команди «Барселона».

Незабаром «Барса» вийде з новим босом (1+1, ТСН, 16.06.03) [9, с. 12].

Зауважимо, що це слово є неозапозиченням з іспанської мови і з'явилося воно набагато раніше, ніж указано в словнику, про що свідчать результати пошуку у віртуальному дискурсі.

3. Словник «Лексико-словотвірні інновації (2004–2006)» А. М. та С. М. Нелюбів (Харків, 2007) [ЛСІ-07] подає новотвори, що з'явилися в різних стилях і жанрах української мови впродовж 2004–2006 років; у добірці матеріалу автори не обмежувалися тематикою, джерелами, сферами спілкування чи й рівнями національної мови загалом [10, с. 3]. Джерелом фактичного матеріалу, окрім традиційних друкованих ЗМІ, став, зокрема, телевізійний футбольний дискурс: телепрограми «Гол» (Новий канал), «Наш футбол» (УТ-1), «Спорт» (Інтер) та прямі трансляції футбольних матчів на українському телебаченні. Це сприяло потраплянню до словника футбольних інновацій різних частиномовних класів: іменників – *екс-барселонець* [10, с. 38], *екс-челсієць* [10, с. 40], *олкомівець* [10, с. 84] – 'гравець Мелітопольського футбольного клубу «Олком»'; прикметників – *друголіговий* [10, с. 37], *лігочемпіонівський* [10, с. 63], *мундіальний* [10, с. 73], *першоліговий* [10, с. 91], *суперкубковий* [10, с. 119]; дієслів – *арбітрувати* [10, с. 12], *джеритися* [10, с. 34] – від прізвища швейцарського захисника Й. Джуру, *нафолити* [10, с. 78] тощо.

Загалом такі інновації засвідчують розвиток україномовного футбольного дискурсу початку ХХІ ст. й описують тодішні спортивні явища, ознаки, процеси. Окремі неологізми, зафіксовані в цьому виданні, активно функціонують у сучасних футбольних текстах (пор.: *Друголіговий «Осер» пробився у фінал Кубка Франції* (football24.ua; 08.04.2015); *Першоліговий «Оболонь-Бровар» не зміг створити проблем чемпіону України* (uafootball-ukr.segodaya.ua; 23.09.2015); *Фесричний лігочемпіонівський вікторок* (football24.ua; 27.10.2014); *Суперкубкову битву «Шахтар» – «Динамо» розсудить львів'янин* (prosport.tsn.ua; 18.07.2014) тощо) й мають змогу потрапити до узуального лексикону, розширивши виражально-зображальні можливості мови.

4. У словнику «Лексико-словотвірні інновації (2008–2009)» А. Нелюби (Харків, 2010) [ЛСІ-10] продовжено тенденцію попередніх випусків – фіксацію неологізмів, що з'явилися в різних стилях і різновидах української мови. Однак незважаючи на це, що «автор не обмежувався тематикою, джерелами, сферами спілкування та рівнями національної мови загалом» [11, с. 3], до словника не потрапило жодного неологізму футбольного дискурсу.

5. Словник «*Словотворчість незалежної України. 1991–2011*» А. М. Нелюби (Харків, 2012) [СНУ-12] подає нову лексику, яка з'явилася в різних стилях і різновидах української мови впродовж 1991–2011 років. Його основою стали раніше видані лексикографічні праці (ЛСІ-04, ЛСІ-07, ЛСІ-10 та ін.), проте вдосконалено деякі аспекти лексикографування, напр., подано значну кількість дериватів, які не ввійшли до попередніх видань [14, с. 8]. Джерельна база цієї праці охопила зокрема футбольні телепрограми «Гол» (Новий канал), «100% Динамо» (Мегаспорт), «Наш футбол» (УТ-1), «Спорт» (Інтер), «ТСН. Преспорт» (1+1), прямі трансляції футбольних матчів на провідних вітчизняних телеканалах, що дало можливість зафіксувати інновації, відсутні в попередніх словниках, як-от: *євроаврал* [14, с. 160] – 'аврал, пов'язаний із підготовкою до Євро-2012', *мегадербі* [14, с. 277], *пенальтійний* [14, с. 380], *прем'єрліговий* [14, с. 425] та ін. Прикметно, що ці неологізми утворено здебільшого за продуктивними словотвірними моделями, що сприяє їх частому використанню в сучасному футбольному дискурсі, напр.: *Пенальтійний матч: «Металіст» переграв «Іллічівець»* (football-ukraine.com; 24.05.2015); *Центральним у групі «А» став поєдинок між переможцями матчів у першому турі, представниками професійного футболу – першоліговим «Динамо-2» та прем'єрліговим «Олімпіком»* (fcdynamo.kiev.ua; 17.01.2015) тощо.

6. Словник «*Лексико-словотвірні інновації. 2012–2013*» А. М. Нелюби, Є. М. Редька (Харків, 2014) [ЛСІ-14] укладено за критеріями, запропонованими в попередніх виданнях. До джерел фактичного матеріалу цієї праці було залучено газету «Український футбол», що значно збільшило кількість неологізмів футбольного дискурсу. Зокрема в аналізованому словникові натрапляємо на інновації, утворені за допомогою контамінації, напр.: *АВАНґардС* – «аванс для «Авангарда» [12, с. 7], *безІДЕЙний* [12, с. 20] – від прізвища нігерійського футболіста Б. Ідейє, *заБАЛЬзований* [12, с. 56] – від прізвища українського тренера А. Баля, *заМОТТАний* [12, с. 58] – від прізвища італійського футболіста Т. Мотти та ін. Звісно, такі одиниці ілюструють приховані словотвірні потенції української мови, проте свідчать про орієнтацію текстів, де їх засвідчено, на вузьке коло читачів і потребують фонових знань адресата для повної семантичної інтерпретації.

Загалом серія словників «Лексико-словотвірні інновації» заповнила мовно-естетичну лакуну в українській неографії, увівши до наукового обігу нові номінативні одиниці футбольного дискурсу.

7. Словник «*Нові слова та значення*» Л. В. Туровської, Л. М. Василькової (К., 2008) [НС3-08] «по-кликаний дати читачеві тлумачення нових слів та значень» і «сприятиме поповненню не лише національного лексичного фонду, а й подальшому розвитку української літературної мови» [13, с. 5].

До словника ввійшла нова українська лексика, не засвідчена в інших лексикографічних джерелах, а також нормативна загальнонаукова термінологія різних галузей, зокрема й спорту, зафіксована в пресі й науковій, науково-популярній, інформативній літературі кінця 90-х років ХХ – початку ХХІ ст., напр.: *аквааеробіка спорт*. Система оздоровчих спортивних вправ під музику у воді [13, с. 17]; *бічволейболіст*, -а. Спортсмен, який займається пляжним волейболом [13, с. 37], *вейкбординг*, -у. Вид спорту, що є комбінацією водних лиж, сноуборду, скейта і серфінгу [13, с. 43] тощо. Однак попри це до видання потрапило лише 3 інновації з футбольної галузі – *канонір* [13, с. 98], *скудетто* [13, с. 232], *фаєр* [13, с. 256], які розтлумачено не зовсім вдало. Приміром, іменник *скудетто*, засвідчений у контексті «У суботу футболісти «Мілана» мали відповісти собі й усім своїм прихильникам на принципові питання: чи мають сенс їхні претензії на «скудетто», чи будуть після цього вечора хоч трохи реальними їхні шанси в боротьбі за омріяне чемпіонське звання?», укладачі словника трактують: «відплата за поразку, програш; реванш» [13, с. 232], проте така інтерпретація хибна, оскільки йдеться про перемогу у вищому дивізіоні чемпіонату Італії з футболу й здобуття титулу чемпіона, пор. в інших контекстах: *Спалетті вважає, що «Мілан» буде конкурувати з «Ювентусом» за скудетто* (footballix.com; 08.09.2013); *Дубль Льоренте наблизив «Ювентус» до Скудетто* (ua-gol.com; 07.04.2014); ... «Рома» і «Наполі» – фаворити на Скудетто (football24.ua; 29.09.2015) тощо.

Незважаючи на вказані недоліки, аналізований словник – це вагомий внесок в українську лексикографію, оскільки в ньому описано нову й актуалізовану термінологічну лексику кінця 90-х років ХХ – на початку ХХІ ст.

8. Ідеографічний словник нової лексики «*Активні ресурси сучасної української номінації*» (відп. ред. Є. А. Карпіловська) (К., 2013) [АРС-13] описує нову українську лексику, що маніфестує системотвірні ознаки, здатність до творення лексичних об'єднань, демонструє широкий спектр словосполук, а отже, виявляє розгалужені парадигматичні, синтагматичні й епідігматичні відношення в тексті та в системі мови [1, с. 8]. Джерельною базою аналізованої праці стали тексти різних функційних стилів і сфер уживання, сформовані за даними українськомовних друкованих, електронних і інтернет-видань, науково-популярними, офіційно-діловими й навчальними текстами, ресурсами українського сектору Інтернету (Укрнету), а також за реєстрами нових українських загальномовних, термінологічних і спеціальних, неологічних, словників, записами усного мовлення (теле- і радіопередач) [1, с. 9]. Однак ізпоміж цього матеріалу відсутні як спортивні видання загалом, так і футбольні зокрема, що спричинило незначну кількість футбольних інновацій у словникові: *єврокубок* [1, с. 117], *післяматчевий* [1, с. 265], *повболівати* [1, с. 268] тощо.

Попри зазначені недоліки, завдяки аналізованим словникам до наукового й культурологічного обігу введено «найсвіжіший» фактичний матеріал для подальших мовознавчих досліджень не лише в галузі неології та словотвору, а й лінгвістики, дискурсології, лінгвістики тексту.

Загалом розглянуті лексикографічні праці засвідчують, що для фіксації інновацій футбольного дискурсу укладачі використовували різні, проте не всі можливі, джерела, (див. Табл. 1).

Табл. 1

Джерельна база інновацій футбольного дискурсу

Словник		СНУМ-02	ЛСІ-04	ЛСІ-07	НСЗ-08	ЛСІ-10	СНУ-12	АРС-13	ЛСІ-14
Кількість футбольних інновацій у словнику		1	1	14	3	0	24	7	42
Джерела футбольного дискурсу	Неспортивні періодичні видання	+	-	-	-	-	-	+	-
	Спортивні періодичні видання	-	-	-	+	-	-	-	-
	Футбольні періодичні видання	-	-	-	-	-	-	-	+
	Неспортивні телепрограми	-	+	-	-	-	+	-	-
	Спортивні телепрограми	-	-	-	+	-	+	-	-
	Футбольні телепрограми	-	-	+	-	-	+	-	-
	Телетрансляції футбольних матчів	-	-	+	-	-	+	-	+
	Спортивні інтернет-видання	-	-	-	-	-	-	+	-
	Футбольні інтернет-видання	-	-	-	-	-	-	-	-
	Футбольна інтернет-комунікація	-	-	-	-	-	-	-	-
	Футбольні радіопередачі	-	-	-	-	-	-	-	-
	Радіотрансляції футбольних матчів	-	-	-	-	-	-	-	-
	Усна футбольна комунікація	-	-	-	-	-	-	-	-
	Словники неологічної лексики	-	-	-	-	-	+	+	-

Як бачимо з табл. 1, найбільше інновацій футбольного дискурсу засвідчено в ЛСІ-14 – 42 одиниці, значно менше неологізмів зафіксовано в СНУ-12 та ЛСІ-07 – 24 і 14 одиниць відповідно, майже відсутні вони в СНУМ-02, АРС-13, НСЗ-08, ЛСІ-04, що насамперед зумовлено джерельною базою досліджень. Найчастіше науковців цікавили інновації футбольного теледискурсу, рідше – нові номінативні одиниці, зафіксовані в періодичних виданнях. Поза увагою укладачів аналізованих праць залишилися футбольні інтернет-видання (текстові трансляції матчів, сайти футбольних новин, офіційні сайти клубів і футбольних асоціацій тощо), футбольна інтернет-комунікація (блоги, чати, форуми, соціальні мережі, коментарі), футбольні радіопередачі та трансляції матчів, усна футбольна комунікація (спілкування тренерів, арбітрів, футболістів, уболівальників, футбольних агентів та ін.), які певною мірою фіксують динамічні процеси в лексико-фразеологічному складі української мови й для створення максимально об'єктивної картини футбольної неології потребують ґрунтовного наукового опрацювання.

Отже, незважаючи на те, що українська неографія ХХІ ст. поповнилася сучасними неологічними словниками, цей напрям потребує створення нових типів лексикографічних праць. Перспективним вважаємо укладання різнотипних і різножанрових словників футбольних інновацій, зокрема алфавітних, тлумачних, словотвірних, асоціативних, перекладних тощо, які дадуть змогу оцінити динаміку українського футбольного лексикону на тлі загальнономовних процесів.

Література:

1. Активні ресурси сучасної української номінації : ідеографічний словник нової лексики / [Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко та ін. ; відп. ред. Є. А. Карпіловська]. – К. : КММ, 2013. – 416 с.
2. Віняр Г. М. Словник новотворів української мови кінця ХХ століття / Г. М. Віняр, Л. Р. Шпачук. – Кривий Ріг, 2002. – Вип. 2. – 180 с.
3. Зильберт А. Б. Спортивный дискурс: точки пересечения с другими дискурсами (проблемы интертекстуальности) / А. Б. Зильберт // Язык, сознание, коммуникация : сб. статей / [отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов]. – М. : МАКС Пресс, 2001. – Вип. 19. – С. 103–112.
4. Зильберт Б. А. Спортивный дискурс: базовые понятия и категории: исследовательские задачи / Б. А. Зильберт, А. Б. Зильберт // Язык, сознание, коммуникация : сб. статей / [отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов]. – М. : МАКС Пресс, 2001. – Вип. 17. – С. 45–55.
5. Кварацхелія М. Українсько-англійсько-російський футбольний словник : понад 3000 слів та виразів / Ма-мука Кварацхелія. – К. : Промінь, 2012. – 223 с.
6. Котелова Н. З. Теоретические аспекты лексикографического описания неологизмов / Н. З. Котелова // Советская лексикография : [сб. статей / редкол.: Караулов Ю. Н. и др.]. – М., 1988. – С. 46–62.
7. Малышева Е. Г. Русский спортивный дискурс: лингвокогнитивное исследование [Электронный ресурс] : монография / Е. Г. Малышева. – 2-е изд., стер. – М. : ФЛИНТА, 2011. – 370 с.

8. Мова футболу : шестимовний словник футбольної лексики / [уклад. : Р. С. Помірко, М. Б. Дубяк, Т. Р. Іваньо, М. І. Проців]. – Львів : Українські технології, 2009. – 100 с.
9. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983–2003) : [словник] / Анатолій Нелюба. – Харків : ХІФТ, 2004. – 136 с.
10. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2004–2006) : [словник] / Анатолій Нелюба, Сергій Нелюба. – Харків : Майдан, 2007. – 144 с.
11. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2008–2009) : [словник] / Анатолій Нелюба. – Харків : ХІФТ, 2010. – 116 с.
12. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації. 2012–2013 : словник / А. Нелюба, Є. Редько ; заг. ред. А. Нелюби. – Х. : ХІФТ, 2014. – 172 с.
13. Нові слова та значення : словник / [укл. Л. В. Туровська, Л. М. Василькова]. – К. : Довіра, 2008. – 271 с. – (Словники України).
14. Словотворчість незалежної України. 1991–2011 : словник / [укл. А. Нелюба]. – Харків : ХІФТ, 2012. – 608 с.
15. Українсько-польський, польсько-український перекладний словник футбольних термінів / [уклад. : Левків Л. В., Хім'як В. М., Левків В. І., Осінчук В. В.]. – Львів : ЛДУФК, 2012. – 172 с.

УДК 811.161.2'373

Малевиц Л. Д.

**СЕМАНТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ТЕРМІНОТВОРЕННІ: ЗВУЖЕННЯ ЗНАЧЕННЯ
(НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ВОДНОГО ГОСПОДАРСТВА)**

У статті схарактеризовано звуження (спеціалізацію) значення загальноновживаних слів як один із продуктивних різновидів семантичних трансформацій у термінотворенні в галузі водного господарства. Терміни, утворені шляхом звуження семантики, виявляють високу стабільність на різних етапах формування і розвитку термінологічної системи.

Ключові слова: термін, термінотворення, семантика, звуження значення.

В статье характеризуется сужение (специализация) значения общеупотребительных слов как один из продуктивных видов семантических трансформаций в терминообразовании в сфере водного хозяйства. Термины, образованные путем сужения семантики, демонстрируют стабильность на разных этапах формирования и развития терминологической системы.

Ключевые слова: термин, терминообразование, семантика, сужение значения.

The article deals with the semantic narrowing (or specialization) of common words as the productive varieties of semantic transformations in term-building. The research is performed on the basis of the Ukrainian terminology of water management.

Terminology concerns narrowing (or specialization) of meaning to be a way of term-building, i. e., a common word gets a narrow terminological meaning, so that the semantics of this word is limited and its polysemy is eliminated. Although all the main differential features of two notions are the same, but the special notion in the terminological system also possesses some other distinguishing features. These features are relevant to this notion and are absent in the common word, e.g.: ставок, озеро, болото. Terminological meaning typically evolves from both specific subject meanings (дно, джерело) and generalized abstract meanings (вправа, рівень).

Common and distinguishing features can be clearly revealed by the means of comparative analysis of definitions of common words and word-terms. Specific features are not formally expressed in the one-word terms (вода, мул, смуга, борозна, нісок). In multi-word terms, the dependent component appears to contain the particular feature of the special notion, which restricts the meaning of the term compared to the common word: абразійний берег, акумулювальне озеро, зарегульована річка.

After becoming a part of terminological system, semantically narrowed terms do not cease to be common words. As a result, words do not fall into homonyms, but become polysemantic in terms of national language.

Terms derived by semantic narrowing tend to show higher stability at different stages of the formation and the development of the terminological system. After becoming a part of the terminological system at the early stage of its development, they keep being a part of it nowadays, too. Certain semantic modifications of some of them only confirm their terminological stability and ability to meet the needs of professional communication effectively.

Key words: term, term-building, semantics, semantic narrowing.

В умовах глобалізації інформаційного простору і зростання ролі знань у житті сучасного суспільства особливої ваги набуває дослідження наукового дискурсу, спеціальних найменувань, мовних інтенцій, що стимулюють процеси термінотворення. З'ясування механізмів утворення, функціонування й трансформації мовних одиниць у підмовах спеціального призначення, продуктивні лексико-семантичні процеси в галузевих терміносистемах та специфічні параметри семантики термінів – актуальні мовознавчі проблеми, які мають теоретичну й лінгвопрагматичну перспективу.

Лексико-семантичний спосіб словотворення, або вторинну номінацію, звичайно розуміють як «використання вже наявних у мові номінативних засобів у новій для них функції називання» [9, с. 118]. Дослідженню цього способу поповнення лексичного складу сучасних мов присвячено праці Ю. Д. Апресяна, В. Г. Гака, Дж. Лайонза, Е. Макормака, М. П. Кочергана, В. М. Русанівського, О. О. Тараненка, В. М. Телії та ін. У термінознавчих розвідках, як правило, аналізують два шляхи семантичних трансформацій, а отже, і формування вторинних найменувань: перенесення значення за подібністю (метафора) та перенесення значення за суміжністю (метонімія) (див., наприклад, [1; 2; 3]). Звуження (спеціалізацію) семантики як досить активний у сучасній термінології лексико-семантичний процес поки що досліджено недостатньо, цей різновид семантичних трансформацій потребує поглибленого вивчення на матеріалі термінологій різних галузей.

Мета статті – схарактеризувати особливості термінів, утворених способом звуження семантики загальноновживаних слів, виявити стабільність функціонування таких терміноодиниць на різних синхронних зрізах. Об'єктом аналізу є одна з найдавніших природно сформованих терміносистем української мови – термінологія водного господарства.

Звуження значення в мовознавстві трактують як наслідок внутрішньослівних семантичних зміщень [11, с. 171]. У термінології звуження, або спеціалізацію, значення розглядаємо як спосіб утворення тер-

мінів, який полягає в закріпленні за загальноновживаним словом вузького термінологічного значення, що обмежує його семантику і сприяє усуненню полісемічності, притаманної словам загального вжитку. При цьому всі основні диференційні ознаки двох понять однакові, але у спеціального поняття є ще інші ознаки, які релевантні для цього поняття і яких у загальноновживаному понятті немає. Наприклад, за загальноновживаним тлумачним словником, *ставок* – це ‘водоймище з непроточною водою; місце розлиття річки, струмка перед загатою’ [8, IX, с. 624]. У галузі водного господарства *ставок* – це ‘водойма, що створюється греблею, об’єм якої не перевищує 2 млн. м³’ [4, с. 112]. У разі збільшення зазначеного об’єму йтиметься вже про інше наукове поняття, позначене номеном *водоймище*.

Як засвідчують наведені приклади, усі основні ознаки загальноновживаних понять наявні й у наукових, і саме ці загальні, інтегративні ознаки дають можливість позначати наукові поняття загальноновживаними словами. Ще О. Потебня виділяв у слові «ближче» і «подаліше» значення [6, с. 19]. Слово в його «ближчому» значенні входить до наївної картини світу, у «подалішому» – до наукової, пор.: *озеро* – ‘штучна або природна заглибина, заповнена водою’ [8, V, с. 532] і *озеро* – ‘природна водойма, що являє собою заповнену водою заглибину в земній корі з характерним профілем берегової зони та уповільненим водообміном’ [4, с. 98]. При спільному денотаті, як бачимо, сигніфікат загальноновживаного слова сформований побутовими уявленнями, а сигніфікат терміна – науковим світоглядом. Характерно, що термінологічне значення виникає як на ґрунті конкретно-предметних (*дно, джерело*), так і узагальнено-абстрактних значень (*втрата, рівень*).

Спільні й відмінні ознаки чітко виявляє порівняльний аналіз дефініцій слова звичайного вжитку і слова-терміна. Саме дефініція найповніше розкриває зміст спеціального поняття, оскільки його специфічні ознаки не мають формального вираження в термінах-однословах (*вода, мул, смуга, борозна, пісок*). Що ж до термінів-словосполучень, то носієм особливої ознаки спеціального поняття, яка звучить значення терміна порівняно із загальноновживаним словом, виступає залежний компонент: *абразійний берег, акумулятивне озеро, зарегульована річка*.

Невиявленість формальних ознак нового значення в більшості спеціалізованих лексем ускладнює їх використання, вимагає тлумачення, з’ясування системних відношень. Проте та обставина, що значення цих терміноодиниць має спільні компоненти зі словами загального вжитку, дає їм змогу успішно функціювати в терміносистемі на різних етапах її розвитку. Крім того, наукові поняття можуть зазнавати суттєвих модифікацій з розвитком галузі, водночас їхнє формальне втілення залишається незмінним, забезпечуючи функційну стабільність терміносистеми впродовж тривалого періоду. Це виразно ілюструють дефініції терміна *болото* на різних хронологічних зрізах:

Болото – невдобні землі, що не дають певного прибутку (1912 р.) [7].

Болото – всяка ділянка, що має постійно вогкість вищу, ніж потрібно для розвитку культурної рослинності (1925 р.) [5].

Болото – простір, вивопнений шаром торфу, не менш як 0.2 м завтовшки, й насичений за звичайних умов водою (1933 р.) [10].

Болото – надмірно зволожена ділянка суші з вологолюбною рослинністю, яка має шар торфу завтовшки не менше, як 0.3 м (1995 р.) [4].

Отже, звуження семантики загальноновживаних слів є одним із продуктивних способів лексико-семантичного терміноутворення в галузі водного господарства на різних хронологічних зрізах. Терміноодиниці, що зазнали таких семантичних трансформацій, після входження до терміносистеми не перестають бути загальноновживаними словами. Унаслідок цього слова не розпадаються на омоніми, а стають полісемантичними в національній мові. Терміни, утворені шляхом звуження значення, виявляють високу функційну стійкість: увійшовши до терміносистеми на ранніх етапах її розвитку, вони збереглися до нашого часу. Певні модифікації семантики окремих із них тільки підтверджують їхню термінологічну стабільність і здатність ефективно забезпечувати потреби фахового спілкування.

Література:

- Грибнік Ю. І. Процеси метафоризації і метонімізації у термінології геодезії та кадастру / Ю. І. Грибнік // Наукові записки Національного ун-ту «Острозька академія». Серія «Філологічна». – Вип. 49. – С. 311–313.
- Д’яков А. С. Основи терміноутворення / А. С. Д’яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. – К. : ВД «КМ Academia», 2000. – 218 с.
- Комова М. В. Українська документознавча термінологія: шляхи творення та функційні особливості : монографія / М. В. Комова. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2011. – 316 с.
- Гідролого-екологічний тлумачний словник / [за ред. проф. А. В. Яценка]. – К. : Урожай, 1995. – 156 с.
- Плавинський А. П. Сільсько-господарські меліорації / А. П. Плавинський. – К. : Червоний шлях, 1925. – 94 с.
- Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. – 536 с.
- Рілля : український хліборобський ілюстрований часопис. – К., 1912.
- Словник української мови : [в 11 томах]. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
- Телия В. Н. Типы языковых значений. Связанные значения слова в языке / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1981. – 270 с.
- Трихвиль Ю. В. Водовпорядкування: Сільсько-господарська гідротехніка / Ю. В. Трихвиль. – К. : Держсільгоспвидав, 1933. – 252 с.
- Malkiel Y. Word-external, but System-internal, causes of Lexical Semantic change / Y. Malkiel // Res Philologica : Филологические исследования. – М.-Л. : Наука, 1990. – С. 170–175.

Мамич М. В.

ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ІНДИКАТОРИ ЦІННОСТЕЙ У КОНТЕНТІ СУЧАСНОГО ЖІНОЧОГО ЖУРНАЛУ

У статті репрезентовано інформаційно-сміслову наповнення контенту сучасного українсько-мовного журналу «Жінка». Виокремлено макроодиницю такого опису (надтекстовий рівень) – лінгвокультурний індикатор цінності. Під цим поняттям запропоновано розуміти лексичне, фразеологічне наповнення медіатекстів, що відбивають їх концептуальний зміст і ціннісно-сміслову спрямованість (соціальне, політичне, економічне, культурне, естетичне, вітальне тощо), зберігають політико-ідеологічну, етно- та соціокультурну релевантність між слово-, фразовживанням та їх внутрішньою формою, конотативним ореолом мовних знаків. Лінгвокультурні індикатори цінностей об'єднано у мікрогрупи відповідно до того, який контент вони репрезентують. На медіатекстовому (внутрішньотекстовому) рівні розмежовано словесні засоби оцінки жінки, жінки-матері, а також концептів 'краса', 'любов', 'Україна' – епітети, метафори, афористичні вирази, узагальнювальні сентенції.

Ключові слова: мова сучасного жіночого журналу, контент журналу, медіатекст журналу, словесний образ жінки, лінгвокультурний індикатор цінності.

В статье представлено информационно-смысловое наполнение контента современного украиноязычного журнала «Жінка». Выделена макроединица такого описания (надтекстовый уровень) – лингвокультурный индикатор ценности. Под этим понятием предложено понимать лексическое, фразеологическое наполнение медиатекстов, отображающих их концептуальное содержание и ценностно-смысловое направление (социальное, политическое, экономическое, культурное, эстетическое, витальное и под.), сохраняющих политико-идеологическую, этно- и социокультурную релевантность между слово-, фразеопотреблением и их внутренней формой, коннотативным ореолом речевых знаков. Лингвокультурные индикаторы ценностей объединены в микрогруппы в соответствии с тем, какой контент они представляют. На медиатекстовом (внутритекстовом) уровне дифференцированы словесные средства оценки женщины, женщины-матери, а также концептов 'красота', 'любовь', 'Украина' – эпитеты, метафоры, афористические выражения, обобщающие сентенции.

Ключевые слова: язык современного женского журнала, контент журнала, медиатекст журнала, словесный образ женщины, лингвокультурный индикатор ценности.

The article presents information and semantic content of modern Ukrainian magazine «Women». Macro-unit of such description (abovetextual level) is dedicated – cultural linguistic indicator of values. It is proposed to understand this term as the lexical, phraseological content of media texts, showing their conceptual content and axiological direction (social, political, economic, cultural, aesthetic, vital, etc.) preserving political and ideological, ethno – and socio-cultural relevance between the word- and phrase usage and their internal form, connotative aura of speech signs. Cultural linguistic indicators of values are combined into small groups based on what content they represent. On mediatextual (inline) level differentiated verbal means of assessing women and connected with her existence, the concepts of 'beauty', 'love', 'Ukraine', specified as epithets, metaphors, aphoristic expressions, generalizing the maxims.

In particular, the socio-cultural linguistic indicators of the values of «knowledge», «education», «talent», «Ukraine» are highlighted in the modern official business content. Linguo stylistic load of conceptualized cultural linguistic indicators of values of «work», «money», «love», «health», «family», «career», «good», «fortune/luck», «happiness» and «fashion beauty» is marked.

In aesthetic content (the language of prose and poetic texts published in the magazine «Women») verbal shaped function of linguistic indicators of values «goddess», «family protector», «queen», «love», «beauty», «Ukraine» are also marked. It is also stressed that in certain genre and stylistic varieties of media texts constitute their axiological basis of linguistic indicators values vary. For example, media texts «arts review» shows that other mediatopic stimulate and corresponding key linguistic-cultural indicators of values, namely: «hands», «master», «talent», «beauty, beautiful», «Ukraine», aphoristic expression with microtheme «woman».

Key words: language of modern women magazine, content of magazine, media magazine, the verbal image of the woman, cultural linguistic indicator of values.

Сучасна лінгвістика розвивається в тісній взаємодії з іншими галузями гуманітаристики. Одна з них – журналістика. Спільний об'єкт дослідження посприяв формуванню симбіозу лінгвостилістики та прикладної лінгвістики – медіалінгвістики (медіастилістики), або мови засобів масової інформації. Сучасні ЗМІ – репрезентанти шонайширшого кола ідей, поглядів, думок, культурно-естетичних канонів, одним

словом – поліфункційної та політематичної **інформації**. Містке поняття ‘інформація’, як відомо, вживають на позначення ‘відомостей про які-небудь події, чиясь діяльність і т. ін.’ [1, с. 403]. Воно може бути параметризоване за змістом, ціннісним та прагматичним спрямуванням, а також за мовними ознаками – відображення в ньому літературної норми, лексико-тематичних пріоритетів, зумовлених часом життя спільноти, а також жанрово-стильових особливостей комунікування. Саме останнє, спілкування, актуалізує у процесі інформування роль суб’єкта – отримувача відомостей і суб’єкта-автора повідомлення. Отже, інформація у ЗМІ антропоцентрична і соціокультурно (за гендерними, віковими, професійними) мотивована, бо завжди зорієнтована на конкретне коло її споживачів.

Кожний з означених складників інформації, процесу інформування пов’язаний із лінгвокультурою спільноти в конкретний період її функціонування. Це означає, що ЗМІ віддзеркалюють співвідношення смислів, що стоять за знаками, з їхньою соціальною, ситуативною, образною, ментальною (стереотипи, канони, концепти) мотивацією. Як відзначала В. А. Маслова, поняття мова – культура – інформація дуже тісно переплетені: «Культура – це інформаційне забезпечення суспільства, це соціальна інформація, яка накопичується у суспільстві за допомогою знакових систем» [3, с. 17]. Спілкування людей, що відбувається зокрема через посередництво ЗМІ, – обмін такою інформацією, яка по суті є соціокультурною, оформленою за допомогою мовних знаків у типізованих медіатекстових жанрово-стильових різновидах. Сміслова і змістова зв’язність, цілісність медіатексту зумовлена його зануренням у медіадискурс, кореляцією з іншими жанровими різновидами текстів різного обсягу в контенті видання і медіасфері загалом. Отже, медіатекст жіночого журналу – це (1) фрагмент дійсності, у якій відбито соціокультурні традиції, принципи, цінності спільноти, зокрема й жінок, яка є цільовою аудиторією інформування; (2) інструмент комунікації, інформування читацької аудиторії. Оскільки жіночий журнал «Жінка» поєднує статус громадсько-політичного і художньо-літературного/літературно-мистецького видання, то й амплітуда жанрово-стильового контенту в ньому дуже широка, до того ж, динамічна в плані впливу часово-просторових змін самої літературної мови, її жанрів і стилів.

Медіатексти в контенті диференційовані залежно від тематичного (медіатопіки) наповнення їх складників, зумовлених принципами структурування інформації. Останні визначають макроподіл контенту конкретного медіа: офіційно-діловий, адресно-довідковий та рекламний, естетичний, публіцистичний. Кожний із контентів визначає жанрово-стильові пріоритети медіатекстів, що його наповнюють, а також ключові лінгвокультурні індикатори цінностей, закладених у мові цих публіцистичних творів. Під поняттям **лінгвокультурний індикатор цінностей** розуміємо лексичне, фразеологічне наповнення медіатекстів, що відбивають їх концептуальний зміст і ціннісно-смісловне спрямування (соціальне, політичне, економічне, культурне, естетичне, вітальне тощо), зберігають політико-ідеологічну, етно- та соціокультурну релевантність між слово-, фразовживанням та їх внутрішньою формою, конотативним ореолом мовних знаків.

Кожний із підконтентів загального контенту сучасного українськомовного журналу «Жінка» насичений лінгвокультурними індикаторами цінностей (далі – ЛІЦ). Контент жіночого журналу – дзеркало лінгвокультури спільноти в конкретний відрізок її діяльності. Саму систему ЛІЦ можна уявляти як часово марковану когнітивну модель – контент. Лінгвокультурний контент медіаінформації зумовлений її структурою з відповідним ціннісним наповненням: офіційно-ділова (соціальні, політичні, професійні, юридичні, економічні цінності), адресно-довідкова і рекламна (соціальні, професійні, вітальні, предметні, тілесні цінності), естетична (естетичні, зокрема й інтелектуальні, когнітивні, предметні, тілесні цінності), публіцистична (соціальні, політичні, моральні (духовно-культурні), релігійні цінності) інформація.

Наведемо кілька прикладів виокремлених ЛІЦ у різних контентях.

Так, офіційно-діловий контент «Жінки» на сучасному етапі акумулює ЛІЦ в одному з найпродуктивніших жанрів – репортажі. Таким, наприклад, є медіатекст «Мрій! Твори! Дій!» [2, 2007 р.], у якому засвідчено соціокультурні ЛІЦ ‘знання’, ‘освіта’, ‘талант’ України. Ще одна визначальна риса цього медіатексту – його україноцентризм, оскільки у центр також поставлено медіатопік – стипендіальна програма «Знання.UA» (ключовий епітет *український* входить до складу словосполучень зі словами *мрія, небо, люди, пісні, церква, школа*). У центрі цього репортажу донька українського емігранта Гайдемарі, жінка-астронавт, яка навчається у престижному інженерному виші світу. Основний ціннісний мотив медіатексту – гендерна рівність: *ставити перед собою мету; у світі мало того, щоб чоловіки робили ліпше за жінок; найважливіше – вчитися, вчитися, вчитися; найважча робота є найліпшою*.

Ділові інтерв’ю 90-х – початку 2000-х років відзначені тим, що в них, на відміну від публікацій офіційно-ділового спрямування попередніх десятиліть, з’являються україноцентричні ЛІЦ з відповідним лексичним наповненням – *українська мова у викладанні, вчитель-українець* [2, 1996 р.], *На всіх без винятку факультетах впроваджено такі курси, як «Історія України», «Народознавство», «Історія світової й вітчизняної культури», спецкурси: «Культура українського мовлення», «Слов’янська міфологія» тощо. Фольклорну та діалектологічну практику студенти проходять здебільшого в західних областях України; Наснагу всім нам дає віра в Україну. Її майбутнє. В те, що з часом вчитель у нашій державі таки буде оточений увагою й любов’ю. Адже в його руках – доля нації. Дуже хочеться, щоб і наші випускники усвідомлювали це* [2, 1996 р.].

З-поміж медіатекстів адресно-довідкового і рекламного контенту найвиразнішими з погляду концентрації у них ЛІЦ є інформаційно-пізнавальні медіатексти жанрово-стильового різновиду «астроло-

гічний прогноз», у яких, як правило, закумуляовано такі ціннісні мотиви, як родина, здоров'я, кар'єра, любов, гроші, освіта [4, с. 121]. За нашими спостереженнями, цей перелік в українськомовному виданні для жінок сконцентрований на таких концептуалізованих ЛПЦ:

ПРАЦЯ: *Рік розпочнеться й завершиться чудово. У вас буде маса ідей – одна оригінальніша за іншу. Багата уява дасть змогу показати себе з кращого боку. Починаючи з квітня, вас, можливо, очікує просування по службі та підвищення платні. Але будьте обережними в кінці червня та на початку липня, так само як у вересні й жовтні* [2, 2007 р.];

ГРОШІ: *Рік виявиться сприятливішим аніж минулий. Доходи зростуть. Але пильніше аналізуйте свої витрати* [2, 2007 р.]; *А якщо Овен стане більш організованим, матиме можливість для капіталовкладень, придбання нерухомості, солідних покупок* [2, 1999 р.];

КОХАННЯ: *Навесні 1993 року бережіться стріл Купідона* [2, 1995 р.]; *Якщо обранець (або обранниця) не виправдає ваші надії, то в серпні почнете реалізовувати їх поза подружжям* [2, 1997 р.]; *За вашу терплячість доля піднесе подарунок – велике кохання* [2, 1999 р.];

ЗДОРОВ'Я: *Відчуєте, що життєвий тонус знижується, часом буде і незначна депресія* [2, 2007 р.]; *Під впливом різноманітних переживань у жовтні 1996 року «застрайкує» ваш змучений організм (печінка, нирки, серце)* [2, 1992 р.];

РОДИНА: *1995 року зірки радять добре сидіти в сідлі (робота) і не розпорошувати на контакти поза сім'єю* [2, 1996 р.]; *Беріть у свої руки управління домом* [2, 2006 р.];

КАР'ЄРА: *З неймовірною енергією візьметесь за здійснення своїх планів і абсолютно іншою людиною переступите поріг нового тисячоліття* [2, 1999 р.]; *Робота принесе вам радість і після цього навіть кухонні клопоти будуть у задоволення* [2, 2007 р.];

ДОБРО: *Відкладіть усі справи і проживіть цей час, відкривши серце добру* [2, 2007 р.]; *Відкрийте душу світлому й високому* [2, 2007 р.];

ФОРТУНА/УДАЧА/ЩАСТЯ/УСПІХ: *Що далі? Або перемо делюєте свої подружні стосунки, абі з новим партнером мчатиметесь на зустріч новому щастю в новому тисячолітті* [2, 1992 р.]; *3 лютого 1997-го – успіхи в особистому житті, а з лютого 1998-го у вас зростає потреба в більш ніжних почуттях, повазі, розумінні партнера* [2, 2007 р.].

РАДІСТЬ: *Оточуючі в захопленні: ви випромінюєте радість, задоволення* [2, 1995 р.];

МОДА, КРАСА: *Народжені під цим знаком першими відгукуються на нове в моді, завжди знають, що, де і як носити. Перевагу віддають яскравим, соковитим кольорам. Особливо полюбляють червоний, рідко коли одягають речі з блідих, невиразних тонів. Не визнають в одязі «золотої» середини. Якщо, приміром, у моді міні, то навіть старші жінки перейдуть на міні. Взагалі жінкам-овенам притаманно виділятися. Захоплюються вони яскравим макіяжем та прикрасами* [2, 1992 р.].

Навіть такий різновид довідкових медіатекстів, як «схема та інструкція», у контенті жіночого журналу пронизаний різноманітними ЛПЦ, зокрема соціально-економічними. Нагадаємо, що впродовж тривалого часу в країнах колишнього СРСР бракувало сировини, матеріалів для шиття, в'язання, і це відбиває назва одного з медіатекстів – «Зв'яжемо сукню, звичайно, якщо дістанемо нитки... А таки дістанемо!» (лексема *дістати/діставати* вживається у значенні '3. Здобувати, відшукувати що-небудь, долаючи труднощі' [1, с. 228]) [2, 1992 р.]. Засвідчуємо в текстах зазначеного жанрово-стильового різновиду й естетичні ЛПЦ: *Зустріч з квітами завжди приємна. Одні вирощують кімнатні рослини, інші їх плекають на присадибній ділянці. Ми спробуємо виготовити квіти із бісеру* [2, 2006 р.]; *Батькам хочеться, щоб їхня дитина виглядала вродливою та елегантною. Костюм, який пропонуємо, думаємо, сподобається багатьом юнкам* [2, 2006 р.]; а також ЛПЦ «комфорт, затишок, вітальність»: *Верхній одяг цього сезону осінь/зима 2008–2009 тішить різноманіттям. Глобальне потепління вносить свої корективи навіть у ринок одягу* [2, 2008 р.]; *«виховання дітей» (Залучайте до роботи дітей! Зовсім неважко навчити дитину елементарним навичкам плетіння* [2, 2007 р.].

Медіатексти «схема та інструкція» залежно від різновиду виробу, для опису процесу виготовлення якого вони створені, мають і ЛПЦ, що увиразнюють україноцентризм журнального контенту. Насамперед це стосується візуальних образів рушників, витинанок і коментарів щодо особливостей побуту тої території, яку вони представляють: *Походження витинанки сягає у глиб віків. Ще у давні часи свої оселі прикрашали, виготовленими зі шкіри виробами, козаки, жителі Півночі* [2, 2007 р.]; *Першими витинанками в Україні були паперові підкладки для печаток – кустодії* [2, 2007 р.].

Найнасиченішим ЛПЦ є естетичний контент сучасного журналу «Жінка». Спочатку наведемо перелік концептуальних для мовно-естетичного образу жінки вторинних номінацій, актуалізованих у всьому вертикальному контексті аналізованого видання і засвідчені в системі словесних образів жінки в сучасних публікаціях прозових і поетичних творів, а саме: **богиня** [1, с. 58: 2. перен. Про жінку, дівчину надзвичайної, чарівної вроди. // Про кохану жінку] (Однак... бачив би Ганс, як вона роздягається! О, це високе мистецтво богинь, що виходять на берег, вивільнюючись із піни морської під звуки небесних флейт! Боги і смертні герої тоді шаленіють... (Г. Тарасюк [2, 2011 р.]); **королева** [1, с. 456: 2. перен.,

розм. Про жінку, що вирізняється з-поміж інших красою, поставою, вмінням і т. ін.] (*Я горда тим, що те пройшла усе, / Най спогади гірчать одчаєм смутку. / Я опиралась на твоє плече, / Як королева пишина й неприступна!* (Н. Бондарчук [2, 2003 р.]); **берегиня** роду [1, с. 47: Охоронниця дому. *Образно] (*Роду сонцелика Берегине, / Вбережи від смутку і від зла, / Проясни над нами небо синє / Світлом материнського тепла, / Окропи живлющою водою, / Піснею пролийся у віках, / Будь **земною, ніжною, святою** / Із дитям вселенським на руках* (В. Полюнок [2, 1997 р.]

У 90-ті роки під впливом серіалу «Рабиня Ізаура» (вийшов на екрани тодішнього СРСР 1988 року) поширилася відповідна вторинна номінація жінки-трудівниці (актуалізація семи 'залежність'). Естетичний контент журналу «Жінка» засвідчує гумористичну ситуацію, у якій жінка мріє бачити себе такою Ізаурою, що грає на фортепіано. Натомість у реальному житті їй доводиться тяжко працювати, пор. ситуативну рефлексію, представлену як ідеологічне і соціокультурне протиставлення 'у них – у нас; вона – наші жінки': *Нема того, щоб сісти за фортепіано й заграсти, як Ізаура. А після роботи біжить поратися на город: прориває, сапає, підгортає. Вона виходить на балкон у мереживному пенюарі й кидає коханому білу троянду. А в нас? Вона виходить у старенькому халатикі й завішує балкон щойно випраною білизною* (Т. Братченко [2, 1995 р.]

В естетичному контенті журналу «Жінка» з початку 2000-х років почали публікувати тексти, у яких посилюється еротизм в образі любові. Це актуалізує мотив ночі (*Вогонь догорів. Дотліває зола. / **Веселою ніч і хмільною була.** / І пісня лунала, і чарка кружляла, / І душу душа у любові купала* (М. Луків [2, 2001 р.]), любовної гри (*Кохать, мов дихать, / **Кохать, бо любиться** – / Чи щось там знайдеться, / А чи й загубиться...* (Т. Мельниченко [2, 2001 р.]), відповідну епітетику (*А я не маю права на любов... / Нехай люблю безвимірно та вірно. / Твоє ім'я словами молитов / Я шепочу терпляче та покірно. / **Моя любов гріхозна і палка, / Немов квадрат, невписаний у коло*** (Т. Зубкова [2, 1993 р.]). На тлі таких експресивних і позитивно оцінних образів постають негативно оцінні щодо відвертої сексуалізації, нав'язування еротизму, пор.: *Телевізор кричить (і коли / уже трісне?), / **Що без сексу життя беззмістовне і прісне.** / Радить книжка з полицки / (ну більш ніж сучасна), / **Що в житті лише це є і супер і класно*** (Ю. Бережко [2, 2007 р.]); *Повитухи зійшлись, а / сповити їм нікого – / **Не вродився ніхто, / хоч гуляла еротика, / Та спокуса гріха – / горе віку цього, / Й воску мало було для / кривенького гнотика. / Як гадюки, звивались / дешеві повивачі, / Повитухи не знали, куди їх приткнути, / їм дівчата здавались сивими. / А кохання і цнота / Здавались забутими*** (А. М'ястківський [2, 1998 р.]

Естетичний контент журналу «Жінка» (90-ті роки ХХ ст.) зберігає й контрастивні образи України, у яких поети засоціюють цей ЛПЦ з поняттями любов, доля: *Улийся в теплу повинь / І не січи морозами стерню. / Твоя величність / З джерела, з собору, / Твоя надія з радості й жалю. / Хай втратить зміст / Невтішне слово «горе», / Щоб квітли «**Україна**» і «**Люблю**»* (В. Полюнок [2, 1994 р.]); *І той самий в нас, Часе, самісінький Біль! / **Все не можемо долі своїй впіймати. / Крає небо українське чужа заметіль.** / І сумує над шляхом сивіюча мати* (А. Листопад [2, 1992 р.]

Через репрезентативно-оцінні медіаконтексти жанрово-стильового різновиду «мистецький огляд» журнальний контент наповнюється такими ЛПЦ буття жінки:

1) 'руки' – епітети жіночі, умілі (*Після появи на світ первістка **жіночі руки** любовно оздоблюють подушечку для нього або рушничок* [2, 2014 р.]

2) 'врода' (*Жіночі портрети, зокрема «Дівчина з кошиком на галявині», «Дівчина в червоному капелюсі», «Дівчина з гітарою», свідчать, що душа художника Володимира Труша тягнеться до чистої дитячої вдачі, краси та досконалості жіночої **вроди*** [2, 2014 р.]

3) 'майстриня' – епітети відома, знана, справжня, талановита, висококласна, уміла, чутлива, винахідлива, неповторна, сильна, певна, самобутня, дивовижна, обдарована (***талановита майстриня** помітила в новенькій багатій творчій уяві, талант передавати побачене в кольорових стібках* [2, 2014 р.]; *Твори цієї **самобутньої художниці** оригінальні: чарівні образи, особлива пластика форм, багата та чяскрава кольорова палітра* [2, 2003 р.]

4) 'краса', 'прекрасне': актуалізація ключової номінації естетичного контенту **краса** (*Та якоїсь магічної миті раптом повертаєшся в незайманий, **чистий світ, сповнений краси й любові, чогось високого й незбагненого – у світ прекрасного*** [2, 2002 р.]); кольоративів (*Поміж контрастних барв **чорного і фіолетового, на тлі червоних** узвищ Сходу – **сліпучо-біле** весняне джеревце в цвіту, як спалах життя і долі, всеперемагаюча весна світу!* [2, 2001 р.]); якісних та відносних оцінних епітетів (***Поетичні** за композицією, **філігранні** за виконанням, добром кольорів її роботи заворожують* [2, 2002 р.]); метафор (***Квіти вдивляються в наші душі ніби очима дитини** – чистими, щирими й сонячними...* [2, 2014 р.]); абстрактних іменників на позначення почуттів, психологічних переживань, концептуальних понять буття, філософських узагальнень (*І художник відтворює **красу і мінливість** пейзажів неповторного куточка раю – Криму* [2, 2004 р.]; *Мистецтво Олени РУСАНОВОЇ – це **довершеність форм, вишуканість** кольорів і **гармонія** між ними* [2, 2004 р.]

5) 'обдарування, талант' – *багатогранне, природне, справжній, власний, неповторний* (Здається, *багатогранне природне обдарування* Ольги Луканюк невичерпне [2, 2014 р.]; Ганні Васиївні нині минає 85-ий рік. А вона продовжує творити – адже *справжній талант* не старіє [2, 2007 р.]);

6) індивідуалізований узагальнений афористичний образ: *Жінки на полотнах Дмитра Добровольського не просто зображення, в них є живий магічний вогонь, що манить*, як в «Куточку старого парку». Як і всі чоловіки Д. Д. мріє не про ідеал, а про вічну *жіночість*, м'який характер, теплу усмішку, а до того ще б трішечки милого кокетства, грації, привабливості. Ось так, як у «Сніданку слов'янок». У творах митця – гармонія і пластика, не існує фальші, немає нічого грішного, лише *цнотливість* «Дівчини у вінку». *Щирість*. Мабуть, саме вона вабить і чарує. Але не вірте тим, хто скаже, що це досягається надто легко. [...] Д. Д. пише не лише *жінок – душу людства* [2, 1997 р.]; *Поезія, сутність самої природи, магія потаємного* – усе це – *жінка, жінка, жінка...* [2, 2003 р.]; *Відчуття прекрасного як основасвітосприймання* української жінки завжди мало величезний творчий потенціал [2, 2003 р.]; Письменник Вадим Скуратівський писав про творчість Любові Конопко, як явище сучасного мистецтва: «І водночас ці рушники нагадують нам про *невичерпність душевних сил і взагалі душевної краси української жінки*, яка тут, в особі майстрині, залишається *на варті нашої традиції: українськості як принципу* [2, 2009 р.];

7) вербалізатори україноцентризму – актуалізація фольклоризмів у назвах творів, пісенних словесних образів, прецедентних онімів, номінації Україна та її вторинних номінацій-перифраз, поняттєвих епітетів український, національний: *Неперевершені її твори «Україна – це моя держава», «Степом, степом», «Ранкові акорди». В кожному – квітуче тло найбагатшої, найродючішої у світі землі: хлібне поле, вмиті рососою й висушені сонцем трави і дух життєдайної сили нашого народу, який здолав стільки бід и перешкод на шляху до омріяної незалежності* [2, 2007 р.]; Дивовижну схожість *українських* вишиванок і писанок помічено давно – одні й ті ж мотиви, символіка. Навіть колористика [2, 2008 р.]; А над усім буйно квітне дерево життя *українського* роду. Перевагу віддає класичному стилю вишивання [2, 2009 р.]; Пані Любові так хочеться у вишивці передати свої болі й радіці, мрії й сподівання! Першою вишила чорними нитками трилогію «Пам'ять Голодомору», далі – колекції «*Чорноборивців насіяла мати...*», «*Гори, гори, Горицвіте*», «*Осіннє золото*». З 2002 року почала свою *Шевченкіану* і нині живе вогненним *Тарасовим словом*, ранок починає поетовою «Молитвою», рядки з *Кобзаря* вишиває на рушниках [2, 2009 р.] тощо.

Отже, лінгвокультурні індикатори цінностей в сучасному жіночому журналі – це шкала соціально-економічних, соціокультурних, україноцентричних, естетичних, вітальних, предметних тощо інформаційно-смыслових вербальних одиниць, слів та фраз. Їхня актуалізація зумовлена інформаційним спрямуванням контенту.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 170 000 слів / [уклад., гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : Перун, 2003. – С. 403.
2. Жінка : щомісячний журнал. – К. : Преса України, 1992–2014.
3. Маслова В. А. Лингвокультурология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Маслова В. А. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
4. Шилина А. Г. Русскоязычный женский журнал Украины в аспекте теории текста: синергетический анализ / Шилина А. Г. – Симферополь : Антиква, 2012. – 280 с.

УДК 811.161.2:94 (477)

Мандрик Н. В.

МОВА В ПРОСТОРИ УКРАЇНОЗНАВСТВА

У статті автор намагається довести, що в українознавстві мова народу відіграє основоположну роль не лише як знаряддя спілкування, а й як феномен, що виражає людську, земну і космічну сутність, форму буття (свідомості), почуття нації.

Ключові слова: українознавство, інтегровані знання, двомовність, мовна стратегія, штучна мова, лінгвістичний плюралізм, лінгвістична екологія, мовний ареал.

В статье автор пытается доказать, что в украиноведении язык народа играет основополагающую роль не только как способ общения, а и как феномен, выражающий человеческую, земную и космическую суть, форму бытия (сознания), чувства нации.

Ключевые слова: украиноведение, интегрированные знания, двуязычие, языковая стратегия, искусственный язык, лингвистический плюрализм, лингвистическая экология, языковой ареал.

In the article author tries to demonstrate that in Ukrainian studies language of people occupies fundamental role not only as a tool of communication but also as a phenomenon which express human, earthly, and space essence, form of being (consciousness), feelings of the nation.

Ukrainian studies became possible within the bounds of historical and philosophical, socio-economic, artistic, naturalistic, scientific knowledge, folk wisdom, household traditions, figuratively artistic, and religious. During the period of the development and preservation of an independent state, it is notably important to focus on the most noteworthy problems of the nation existence that are initial archetypes of the population and universals of culture (language, destiny, life, health, religion, the national idea, freedom, etc.).

Ukrainian studies encourages to address each issue taking into account the relationship between scientific image of the world, historical era and cultural epoch. Owing to the following approach, the phenomenon is holistically perceived in upgrade processes and interconnections.

Over the millennial history Ukrainian language never was the determinate in the educational process. Only during the period of the revival of the national energy, while the idea of establishing a state arised out of Ukrainian citizenship, there have been changes in education which drew attention to the native language.

Key words: Ukrainian studies, integrated knowledge, bilingualism, language strategy, artificial language, linguistic pluralism, linguistic ecology, language area.

Українознавство – це система інтегративних знань про Україну, її духовні та матеріальні цінності, про українство, розглянуте як етнокультурна, духовно-господарська, геополітична цілісна реальність у часопросторовій взаємозалежності полікультурного простору.

Українознавство стало можливе на межі історіофілософських, соціально-економічних, мистецьких, філософських, природничих, наукових знань, народної мудрості, побутових, образно-художніх традицій, досвіду релігії. У час розбудови і збереження незалежної держави особливо важливо акцентувати увагу на найважливіших проблемах буття нації, які є первинами, архетипами народу та універсаліями культури (мова, доля, життя, здоров'я, віра, національна ідея, воля тощо). Українознавство спонукає розглядати кожну проблему з урахуванням взаємозв'язку наукової картини світу, історичної доби та культурної епохи. Завдяки такому підходу явище сприймають цілісно у взаємозв'язках, у процесах оновлення.

Так, наприклад, українська пісня в кожній культурній епосі від трипільської до нинішньої постає збереженою, заново пережитою, оновленою, несучи таїну космосу, світил, вогню, води. І, можливо, не випадково серед найвизначніших учених у галузі космонавтики українці та вихідці з України посідають значне місце: О. Засядько, М. Кибальчич, Ю. Кондратюк, О. Шаргей, К. Цюлковський, С. Корольов.

Українознавство відтворює етнічну (національну) усвідомленість у полікультурному просторі, а тому зумовлює пізнання різних ділянок культури: первісну, народну етнографію, народні звичаї, вірування, народний одяг, ремесла, будівництво, усну словесність, народне мистецтво (музика, танок, ткацтво, килимарство, різьбярство, кераміка, стінопис, писанкарство).

Школа, навчальний процес потребують адаптованого варіанту подачі знань з українознавства як самотійної інтегративної науки на відміну від історії, мови, літератури, географії, від народознавства.

В українознавстві – системі інтегративних знань – мова народу відіграє основоположну роль не лише як знаряддя спілкування, а й як феномен, що виражає людську, земну і космічну сутність, форму буття (свідомості), почуття нації.

Те, що українська мова набула нарешті статусу державної, закономірно. З давніх-давен мова є найбільшою турботою держави, народу. У період розбудови держави українська мова – це фактор консолідації всього суспільства. І надзвичайно важливо, щоб кожний сучасник усвідомив, що рівень володіння рідною мовою є виміром духовності людини та суспільства, отже – виміром загального поступу.

Лише в рідній мові зафіксовані цінності і символи нації, що сприяють етнічному самоусвідомленню, державотворчим прагненням: спільне минуле, спільна доля, національна культура, національний характер (ментальність), національний смак, національний ландшафт, галерея національних героїв (жертв), система символів, сакральних текстів, сакральних образів тощо.

У час національного відродження, розбудови незалежної держави цілком закономірно постають проблеми оновлення, докорінного перегляду вивчення рідної мови, державної, іноземної, мов інших систем.

Українська мова в навчальному освітньому процесі за тисячолітню історію ніколи не була визначальною. Лише в період пробудження національної енергії, коли збурювалися в українському громадянстві ідеї державотворення, відбувалися зміни в освіті, привертати увагу до рідної мови.

У Київській Русі після прийняття християнства навчання в школах організовували мовою церкви, тобто слов'янською (на той час літературною). Вищі верстви українського громадянства оволодівали ще грецькою і латинською мовами.

З розпадом Київської Русі в XI–XII і аж до XVI ст. у церкві – осередку народного виховання й освіти – слов'янська мова залишалася панівною в освіті. Навіть братські школи (XVI, XVII ст.), завданням яких було релігійне та моральне виховання і протидія полонізації, окатоличення українців і які підтримували всі стани православного населення, не змогли вести навчання мовою народу. У братських греко-слов'янських школах основну увагу звертали на літературну мову – церковнослов'янську. Опановували грецьку. Крім мов, вивчали риторику, діалектику, арифметику, музику, церковний спів, св. Євангеліє.

Як свідчать документи, з другої половини XVI ст. представники духовенства були шкільними вчителями, а церковно-богослужбові книги – підручниками. У XIV–XVI ст. читання – основний предмет навчання.

Потреби Польсько-Литовської держави задовольняли протестантські, єзуїтські, католицькі латиномовні школи, православні школи перебували під їх утиском. Національно-культурний рух на Україні кінця XVI ст., наслідки якого виявляються в політичних подіях XVII ст., охоплював проблеми як релігійні, так і освітні.

У Київській братській школі, що згодом стала колегією, а по смерті Петра Могили Києво-Могилянської колегією, мовою навчання була латинська, однак дух і напрям відповідали національним устремлінням. І лише у XVIII ст. народна українська мова проникає в Києво-Могилянську академію, хоч основною мовою викладання залишається латинська. Паралельно математику в академії вивчали старослов'янською, трималася й польська, а також запровадили російську і французьку. Українську народну мову пропагували в академічній літературі, у драматичних творах (Митрофан Довгалецький, Георгій Копицький та ін.). Професура Києво-Могилянської академії підготувала ґрунт і дала початок українському письменству XIX ст., генетично сполученому з книжним нашим письменством XVII – XVIII ст.

Централістична політика Катерини II (середина XVIII ст.) поклала кінець українській вищій та середній школі, а натомість було створено російські школи для привілейованих станів. Зникли парафіяльні школи, якими опікувалася громада. Замість них уряд заснував початкові школи лише в «казонних селах». В урядових школах – чужих народу за духом і мовою навчання – насаджена російська мова.

Із середини XIX ст. на Лівобережжі розгортають свою діяльність земства, які відкривали початкові, середні, вищі навчальні заклади. Проте в початкових, технічно-професійних, ремісничих школах дитина перебувала в чужому для неї російськомовному світі. Усе ж думка про відкриття української школи (за мовою і духом) не полишала українську громаду та її оборонців. І лише в 1917 р. було засновано першу українську гімназію. Та після короткого національного відродження вже в кінці 20-х рр. почалося нищення українських шкіл та інших навчальних закладів. Поступова русифікація досягла в Україні апогею в 70-х рр., коли всі вищі навчальні заклади та більшість міських шкіл були російськомовні.

Є величезні проблеми з двомовністю і в час побудови незалежної держави.

У шкільній мовній освіті в Україні учні мають отримати знання про активну і пасивну двомовність (проблему двомовності в Україні зведено до одномовної), про мови міжнародного спілкування в офіційному міждержавному спілкуванні та про контактні мови для широкого вжитку, що називають «лінґва франка». Таких мов у світі є чимало. Уживані мови не є для співрозмовників рідними, наприклад, норвежець, угорець, японець спілкуються між собою англійською. На Шовковому шляху через усью Азію використано в ролі «лінґва франка» такі іранські мови, як согдіанська, давня перська, сучасна перська.

Значна кількість «лінґва франка» виникла завдяки торгівельним зв'язкам, коли носії тієї чи іншої мови утвердили її в міжнародних обмінах, примусивши своїх клієнтів опанувати хоча б поверхово для потреб комерції. Більшість таких мов зазнали певних змін, зумовлених суто комерційним ужитком. Деякі перетворилися на допоміжні мови зі спрощеними словниками та синтаксисом, тобто стали мовами піджин. Серед прикладів – російсько-китайський піджин, уживаний у прикордонних регіонах Росії та Китаю у XVIII–XX ст., а також піджин, що побутував у спілкуванні між інуїтами та індіанцями на Алясці в XIX ст. Найчастіше допоміжні мови виникають тоді, коли встановлюється панування колоніального типу, накинута представниками метрополії. Мови сучасних чи колишніх метрополій або іншого різновиду володарювання являють собою в деяких регіонах ще один тип «лінґва франка». Навіть після здобуття незалежності в колишніх колоніях ці мови лишаються «лінґва франка» найчастіше серед місцевої еліти.

До мовної стратегії належать спроби замінити розмаїття мов єдиною, зрозумілою для всіх. Свого часу цього палко прагнули філософи доби європейського Просвітництва, а в другій половині XIX ст. – прихильники таких штучних мов, як волапук та есперанто. Есперантисти сподівалися, що колись есперанто стане не лише універсальною допоміжною мовою, а й єдиною мовою людства.

Ідея єдиної мови не витримала випробування. Протягом останніх десятиліть усе гучніше лунає голос прихильників лінгвістичного й культурного розмаїття. Мовне розмаїття – це багатство, що починає розуміти все більше людей. Однак лінгвістичний плюралізм ще не є здобутком широкої громадськості. Не стало поширеним і усвідомлення того, що «лінгвістична екологія» потребує такої самої турботи, як і екологія довкілля. Якщо лінгворозмаїття зникне, то відновити його попри всі досягнення в біоінженерії та лінгвоінженерії буде дуже складно.

Тому в кінці тисячоліття планетарної турботи потребують мови, існуванню яких загрожують політичні, соціальні, економічні, демографічні умови.

Українська мова віддзеркалює найрізноманітніші проблеми «лінгвістичної екології». Йдеться не лише про загальновідомі репресивні дії щодо української мови взагалі, а й про бездумні, необачні і навіть шкідливі дії щодо внутрішнього життя мови – місцевих особливостей. Ми вже відчуваємо втрату поліського (чорнобильського) мовного ареалу. Зникає вічна, можливо найдавніша, гілка української слов'янської мовної культури. Тому діалектні особливості української мови треба ввести в систему вивчення мови.

Лінгвістичний плюралізм слід виховувати не лише до мов інших народів, а й до крайових особливостей мови власного народу. Виховуючи дбайливе ставлення до діалектів, говірок мови, потрібно поглиблювати знання норми, тобто літературної мови. Для сучасної освіти важливо не лише розв'язати проблеми ведення навчального процесу державною мовою, а й визначити те, як саме будуть вивчати мову, з яких позицій. Мова є виразником самобутності тієї чи іншої спільноти людей, засобом ототожнення її членів відповідно до їхньої культури. Коли, наприклад, говорять «я – француз» чи «я – італієць», то це означає, що людина вважає себе представником конкретної культурної групи, яка говорить конкретною мовою.

Подібне ототожнення дуже важливе, оскільки воно утверджує особистість у її тісному зв'язку з усією громадою і людьми однієї культури. У цьому випадку мова є визначальним фактором єдності. Доведено, що обов'язковою умовою існування будь-якого цілісного суспільства є єдина для всіх мова державно-адміністративної, освітньої та інших сфер спілкування. Саме тому в країнах, які виборюють незалежність і розбудовують держави, виявляється великий інтерес до національної мови, за допомогою якої називають державу і яку розглядають як засіб досягнення єдності. Виникає нагальна потреба вивчати рідну мову, літературу і традиції, щоб незалежно оцінити свою культуру. Це необхідно й тоді, коли носії мови перебувають на батьківщині, і тоді, коли вони далеко за її межами.

Оскільки людина найточніше висловлює свої думки і розуміє співрозмовника рідною мовою, то найбільш ефективним є навчання саме нею.

Поширена помилкова думка про те, що деякі мови не придатні для використання з певною освітньою метою. Якщо в мові відсутні слова та поняття для позначення нових ситуацій чи сфер діяльності, тоді вона відроджує, створює або запозичує їх.

У світі нагромаджено великий досвід із розвитку й використання національних мов як засобу освіти, зміцнення культурної самобутності, розбудови незалежної держави. Нам необхідно цей досвід осмислити і виробити найбільш прийнятний в Україні підхід. Відомо, що все більше країн, які розвиваються, намагаються використати загальнонаціональні мови в інтересах національної єдності, економічного розвитку, політичної стабільності. Напевно, тому, що проблеми мовної освіти, як і багато інших, у нас розглядали одновимірно, багато проблем залишається невирішеними.

Література:

1. Булашов Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашов. – К. : Довіра, 1992. – 416 с.
2. Вихованець І. Р. Таїна слова / І. Вихованець. – К. : Рад. шк., 1990. – 284 с.
3. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : Товариство знання України, 1991. – 240 с.
4. Іларіон Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. моногр. / Митрополит Іларіон. – Вид. 2-ге. – К. : АТ «Обереги», 1994. – 424 с.
5. Макарчук С. Український етнос (виникнення та історія розвитку) : монографія / С. Макарчук. – К. : Знання України, 1991. – 471 с..
6. Українська минувшина / А. Пономарьов, Л. Артюх, Т. Косміна та ін. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.
7. Франко І. Вибрані статті про народну творчість / І. Франко. – К. : Вид-во. Академії наук УРСР, 1955. – 138 с.

УДК 81'1 (477/4)

Маслова Ю. П.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГЕНДЕРНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ Й ЗАКОРДОНОМ

У статті описано особливості розвитку гендерних лінгвістичних досліджень в Україні та за кордоном, виокремлено основні релевантні напрями гендерних студій, проаналізовано гендерну специфіку мови.

Ключові слова: гендер, маскулінне, фемінне, мова, стать.

В статье описаны особенности развития гендерных лингвистических исследований на Украине та за рубежом, выделены главные релевантные направления гендерных студий, проанализирована гендерная специфика языка.

Ключевые слова: гендер, маскулинное, феминное, язык, пол.

The peculiarities of development of gender Ukrainian and world investigations have been described; the main relevant tendencies of gender researches have been distinguished; the gender specify of language has been analyzed.

The main attention is paid to formation and intensification of the linguistic gender researches during second half of XX century. It is connected with postmodern changes of scientific paradigm in the humanity sphere. The new aspect of gender investigations in the linguistics has been distinguished such as the language reflection of gender identity of both sexes, that is how do person apprehends himself and determines his social role and how do the society apprehends it no only.

The classification of linguistic gender researches is something prearranged however all this tendencies have many common features because all groups have similar problems and research object such as the language and sex relations. The main aid of such scientific investigations is the description and explanation of masculine and feminine manifestations in the language, the explication of estimates and prevailing semantic spheres ascribing to men and women.

The some opinion on the transsexuality, transgender, intersex, transvestism, gender queer does not now. The transsexual's language behavior is unstudied nowadays. Some researches affirm that sexual minorities deport themselves as the men and they used the masculinism, when they have to solve the financial and business problems (for example, bank operations), but they used the feminine language peculiarities when they want to bewitch or tempt their interlocutor.

Key words: gender, masculine, feminine, language, sex.

Гендерний дисбаланс, який спостерігаємо в українському суспільстві, незважаючи на численні спроби його подолати, та відсутність системності в конструюванні гендерного наукового тезаурусу в галузі лінгвістики, актуалізує вітчизняні лінгвістичні гендерні дослідження – відносно нову ланку у сфері гуманітарного знання. Мета таких досліджень, на думку науковців, – аналіз, систематизація, узагальнення та вивчення мовленнєвої поведінки обох статей, виділення й опис чоловічої та жіночої мовної схеми, тобто пояснення того, як проявляється стать у мові, які оцінки властиві в мові чоловіку та жінці й у яких семантичних сферах вони найбільше поширені (А. Кириліна, О. Горошко).

Становлення та інтенсифікацію гендерних досліджень у лінгвістиці в другій половині ХХ ст. дослідники (А. Кириліна, Ю. Мельник, Н. Миронова) пов'язують зі зміною наукової парадигми в гуманітарній сфері під впливом ідей постмодернізму. Адже саме постмодерністи визнали мовну концепцію реальності, стверджуючи, що навколишній світ може бути сприйнятий лише через мовні форми і реальність не існує поза текстом. Розвиток нових теорій особистості, зокрема теорії соціального конструктивізму, вимагав нових методів дослідження та нової термінології, що більш точно відображала б уявлення про соціокультурний характер категорії «стать», яку раніше інтерпретували лише як біологічно детерміновану.

Однак термін «гендер» у тому значенні, у якому його нині вживають у науковому дискурсі, був застосований вперше не в лінгвістиці, а у сфері соціальних наук – праці Е. Оуклей (поч. 70-х років ХХ ст.), «гендерний дисплей» І. Гофмана (середина 70-х років ХХ ст.) [див.: 41], в есе «Обмін жінками або політекономія статі» Г. Рубін (1975) [див.: 45]. Тому до сьогодні в лінгвістичній науці досить важко простежити послідовне застосування терміна «гендер». Запозичено його з лексики англійської мови (*gender*), де означав лише граматичну категорію роду, а в системі соціальних наук його почали застосовувати на позначення однієї з характеристик соціального порядку, що визначає сукупність соціальних і культурних норм, які суспільство диктує людям залежно від їхньої статі [25, с. 156].

Саме тут згодом розвивається перформативна концепція гендеру, пов'язана з переорієнтацією суспільних наук зі структури на діяльність, адже *perform* у перекладі з англійської означає «виконувати, робити, здійснювати». Поняття перформативу (*performative*) було запозичено з філософської концепції

мови Дж. Остіна [див.: 21, с. 13–138]. Сутність перформативу базована на протиставленні двох типів висловлювань: констативів (виконують лише функцію описування) та перформативів, вимовляння яких «є здійсненням дії» [22, с. 27].

До появи терміна в новому значенні лінгвістична семантика не ігнорувала експлікації в мові поняття «*стать*» у значенні «*sexus*», тому що воно входить до складу значення багатьох лексичних одиниць, таких як «жінка», «чоловік», «мати», «батько» та ін. [20, с. 357–365]. Про це ж пише і М. Кронгауз [18, с. 510–525]. Зазначимо, що в англійській лінгвістиці поняття «*гендер*» сьогодні функціонує як в новому, так і в старому значенні.

Прийнято вважати, що гендер формує механізм переважання маскулінного в суспільстві та підпорядкування, придушення фемінного (О. Шабурова), що безпосередньо позначено на соціальній стратифікації, яка має пряме вираження в дискурсивній (мовленнєвій) поведінці особистості [38, с. 177–180]. Ця традиція сягає корінням феміністичної критики мови (напрям виник наприкінці 60-х років минулого століття, головно в США та Німеччині), представники якої вивчали гендерну специфіку мови з метою виявлення гендерних асиметрій у її системі, а також досліджували особливості комунікації в одностатевих та змішаних групах [див.: 31].

Відповідно до нового напрямку лінгвістичних досліджень мову було піддано критиці за її андроцентричність, тобто орієнтованість не на людину взагалі, а на чоловіка. Неоднаковий рівень андроцентризму в тій чи тій мові А. Кириліна пов'язує з різним часом виникнення та розвитку гендерних досліджень на базі цієї мови [17, с. 137]. Так, перші системні дослідження чоловічих та жіночих особливостей мовлення та мови було зроблено саме на базі германської та романської мовних груп. Загалом розвиток лінгвістичних гендерних досліджень пов'язаний з іменами Р. Лакофф (1990), К. Уеста та Д. Зіммермана (1997), І. Гофмана (2001), М. Мід (2004) та ін.

Проте задовго до появи ґрунтовних гендерних досліджень у лінгвістиці було здійснено окремі спроби визначення стереотипних рис характеру та мовної поведінки чоловіків і жінок. Тут зокрема слід назвати дослідження американського лінгвіста Е. Сепіра («Аномальні мовні прийоми в нутка» (1915), «Чоловічий та жіночий варіанти у мові яна» (1929)), датського дослідника О. Єсперсена та німецького вченого Ф. Маутнера. Так, у статті «Чоловічий та жіночий варіанти у мові яна» [26, с. 461] Е. Сепір описав різноманітність фонетичних і граматичних відмінностей мови жінки від мови чоловіка і зробив висновок, що жіноча мова є редукованим варіантом чоловічої мови.

О. Єсперсен, назвавши один із розділів книги «Мова, її природа, походження і розвиток» (1922) «Жінка», присвятив його аналізу особливостей чоловічої та жіночої мови в системах різних мов світу, зокрема і європейських. Дослідник описав фонетичні, лексичні, синтаксичні особливості мови осіб різної статі. Так, особливостями жіночої мови О. Єсперсен назвав більш вишукану вимову у фонетиці, в синтаксисі – незакінчені конструкції і паратак西斯, на відміну від схильності чоловіків використовувати в мові гіпотаксис. Багато відмінностей простежує автор у способах використання лексики [див.: 43].

Із-поміж найбільш ранніх спроб гендерних досліджень у лінгвістиці слід назвати трактати і статті Ш. Стоупс (1908), Е. Парсонз (1913), М. Біед (1946), а також Л. Акерман (1962). Досить відомою науковою працею в цій галузі є книга Р. Лакофф «Мова і місце жінки» (1975) [44, с. 45–79], яку вважають основоположною в системі подальших гендерних лінгвістичних досліджень. На думку Р. Лакофф, особливістю лексики, яку використовують жінки, є вживання запитальних речень, декларативних тверджень, ускладнених прохань, прикметників, що виражають захоплення (наприклад, *adorable*, *lovely*, *divine*). Крім того, авторка зазначає, що для мови жінок характерна більша ввічливість, ніж для мови чоловіків.

Наприкінці 70-х – на початку 80-х років минулого сторіччя з'являється низка праць, присвячених гендерній проблематиці – «*Linguistik und Frauensprache*» («Лінгвістика і жіноча мова», 1978) З. Трьомель-Пльотц, «*Das Deutsche als Mannersprache*» («Німецька як мова чоловіків», 1984) Луїзи Пуш та ін.

На особливу увагу заслуговують спроби гендерних досліджень В. фон Гумбольдта, зроблені ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Так, чоловіче дослідник визначав як силу, що виробляє, а жіноче – як силу, що сприймає [8, с. 152]. З часів В. фон Гумбольдта гендерні дослідження набули іншого спрямування, і нині можна сказати, що вчений дотримувався позицій біодетермінізму в дослідженні гендерних відносин у соціумі. Зараз біодетермінізм у цій сфері не актуальний, хоча не заперечують залежності різниці між чоловіками та жінками від фізіологічного, генного та біологічного розвитку.

Помітні зрушення в галузі гендерних лінгвістичних досліджень відбулися на початку 90-х років минулого сторіччя після виходу у світ праці Д. Таннен «Ти мене просто не розумієш. Жінки та чоловіки в діалозі» [див.: 46], у якій авторка аналізує причини нерозуміння учасників діалогу через різні моделі мовної поведінки, сформовані під впливом вимог, висунутих у суспільстві до чоловіків та жінок. Праця Д. Таннен дала поштовх для розвитку концепції гендерлектів, тобто існування сталої сукупності ознак чоловічої та жіночої мови [30, с. 10]. Зазначена концепція не мала широкої підтримки в науковому лінгвістичному дискурсі, але дотепер викликає наукові зацікавлення сучасних лінгвістів (О. Горошко, М. Магамедова, О. Перехвальська та ін.).

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого сторіччя гендерні дослідження активно розвиваються в російській лінгвістиці (Н. Арутюнова, О. Горошко, М. Яцимирська, І. Халєєва, А. Залєвська, Л. Синельникова, Ю. Апресян, О. Холод, І. Левонтіна, О. Каменська, Г. Абреїмова, А. Кириліна, І. Ольшанський та ін.), а згодом – у вітчизняній (В. Сліначук, А. Архангельська, О. Бондаренко, Я. Пузиренко, Л. Ставицька, С. Семенюк, О. Тараненко та ін.) лінгвістиці.

Новий напрям наукових пошуків на базі слов'янських мов А. Кириліна означила як лінгвістичну гендерологію або гендерну лінгвістику з ототожненням цих двох термінів [15, с. 47–80]. Проте О. Каменська запропонувала розділяти зазначені терміни залежно від методу дослідження, хоча, як стверджує сама дослідниця, це не завжди вдається. Так, гендерна лінгвістика, на думку О. Каменської, досліджує мову та мовленнєву поведінку за допомогою гендерних методів, а об'єктом лінгвістичної гендерології є вивчення категорії гендеру за допомогою лінгвістичного інструментарію [13, с. 15].

На думку А. Кириліної та О. Горошко, такий розподіл недоцільний, оскільки гендерна лінгвістика все-таки є міждисциплінарною наукою і використовує як загальнолінгвістичні, так і специфічні методи дослідження. О. Горошко з цього приводу зазначає: «разом з формуванням цього напрямку в лінгвістиці, відбувається і вироблення його методологічних основ, коли використовують як суто лінгвістичний інструментарій, так і методи, уживані для вивчення категорії гендеру в інших соціальних науках (психології, соціології, філософії). І поступово з розвитком напрямку паралельно відбувається як розвиток його власної, вже сталої методології, так і з'являються нові методи, оскільки, по суті, відбувається становлення ще однієї дослідницької парадигми» [див.: 5].

Загалом дослідники виокремлюють дві групи проблем у сучасних гендерних лінгвістичних дослідженнях (А. Кириліна, О. Горошко, М. Магамедова та ін.):

1) мова і відображення в ній статі. Мета такого підходу полягає в описі та поясненні того, як маніфестується в мові наявність людей різної статі (досліджують насамперед номінативну систему, лексику, синтаксис, категорія роду і т. п.), які оцінки приписують чоловікам і жінкам і в яких семантичних сферах вони більш помітно виражені;

2) мовна і загалом комунікативна поведінка чоловіків і жінок, де виділяють типові стратегії і тактики, гендерно специфічний вибір одиниць лексики, способи досягнення успіху в комунікації, переваги у виборі лексики, синтаксичних конструкцій і т. д. – тобто специфіка чоловічого та жіночого мовлення.

На нашу думку, доцільно виокремити ще один аспект гендерних досліджень у лінгвістиці – відображення в мові особливостей гендерної ідентичності представників обох статей, тобто як саме особистість сприймає себе та визначає свою роль у соціумі, а не лише як суспільство сприймає її. Загалом гендерна ідентифікація – це усвідомлення індивідом власної статевої належності, переживання своєї маскулінності/фемінності та готовність виконувати визначену статеву роль. Як зазначають Ю. Галустян та В. Новицька, «ідентифікувати (усвідомити) себе чоловіком або жінкою – означає прийняти ті психологічні якості й моделі поведінки, які суспільство приписує людям залежно від їх біологічної статі» [10, с. 7]. Гендерна ідентичність передбачає існування певних оцінних компонентів щодо відповідності виконуваній ролі очікуванням суспільства.

Конструювання своєї гендерної ідентичності (doing gender), за К. Уестом і Д. Зиммерманном, – перманентний процес, що пронизує всі дії індивідів – соціальну та мовленнєву поведінку тощо. Хоча щодо розрізнення гендерних особливостей чоловічої та жіночої мови дослідники зазначають, що бувають ситуації і контексти, коли статі не відіграє ключової ролі, тому слід надавати статі в цьому випадку не більше значення, ніж таким категоріям, як вік, освіта тощо [35, с. 94–124].

Усі лінгвістичні дослідження гендеру в мові взаємозумовлені та взаємодоповнювальні, проте доцільно виокремити декілька основних напрямків дослідження лінгвістичної гендерології:

- соціолінгвістичні;
- психолінгвістичні
- лінгвокультурологічні
- комунікативно-дискурсивні [див.: 14].

Крім того, А. Кириліна виділяє феміністську лінгвістику, дослідження маскулінності (наймолодший напрям, який виник наприкінці ХХ ст.) [16, с. 15–20] та кроскультурні дослідження.

Класифікація напрямів гендерних досліджень у лінгвістиці дещо умовна, адже вони мають багато спільного, оскільки для всіх груп властива схожа проблематика та об'єкт дослідження, а саме – взаємини мови та статі. Основна мета таких наукових розвідок – опис та пояснення проявів чоловічої та жіночої статі в мові, експлікація оцінок, приписуваних у мові чоловікам та жінкам, та семантичних сфер, у яких вони найбільш поширені.

Залежно від об'єкта дослідження, сьогодні формуються нові напрямки вивчення проявів гендеру в мові. Так, поряд із розмежуванням понять «гендерна лінгвістика» та «лінгвістична гендерологія», О. Каменська пропонує виокремити новий напрям досліджень – гендергетику. Як уважає дослідниця, «гендергетика інтегрує окремі науки про людину, що вивчають гендер, і виявляє їхні спільні закономірності. У ній конструюється апарат гендерних досліджень» [13, с. 186].

Ураховуючи цю концепцію, автор нового напрямку пропонує розподілити мовну особистість за гендерним параметром, диференціюючи її на мовну особистість чоловіка та мовну особистість жінки, порівняти рівні мовної особистості чоловіка та мовної особистості жінки – носіїв однієї мови; зробити контрастивний аналіз усіх рівнів мовної особистості жінки та мовної особистості чоловіка – носіїв різних мов [13, с. 187].

О. Горошко зазначає про доцільність актуалізації та глибшого дослідження квірлінгвістичного напрямку в гендерній лінгвістиці [див.: 4], яке запропонували порівняно нещодавно Д. Камерон та Д. Кулик у праці «Мова та сексуальність» (2003) [див.: 40]. Цей напрям дає змогу виявити всю складність відносин у тріаді «гендер – сексуальність – мова», відкриваючи абсолютно нові перспективи як для

вивчення та розуміння гендеру, так і взаємозв'язку гендеру й сексуальності людини та відображення цього зв'язку в мові.

Англійське запозичення «*queer*» (у перекладі означає «дивний», «ексцентричний», «підозрілий») вперше застосувала відомий американський філософ і культуролог Тереза де Лауретіс на позначення децентрованої, маргінальної суб'єктивності. Сьогодні воно об'єднує прояви нетипової сексуальної ідентичності – явища гомо-, бі-, транссексуалізму та неосексуальності – аутоеротику, різноманітні практики зміни тілесності, сексуальні стосунки між поколіннями (І. Седжвік), а також зумовлює різні способи дослідження цих проявів – теоретичні дослідницькі парадигми (наприклад, теорія «множинних» гендерів (multiple genders' theory) М. Харда [42, с. 348], трансгендерна теорія (transgender theory) А. Першая [23, с. 1–9]).

Сьогодні, на думку білоруського дослідника А. Першая, «не існує певного погляду на транссексуальність, трансгендерність, міжстатевість, трансвестизм, genderqueer тощо. На пострадянському просторі ця тема не розроблена ні соціально, ні академічно, так само як і практики ці невидимі в дискурсі, а сама потреба в осмисленні питань трансгендерності в нашій культурі маргінальна» [23, с. 1]. Таким чином, перед сучасними дослідниками в галузі лінгвістики постає проблема – як писати про трансгендерність і сексуальність узагалі, коли в науковому дискурсі відсутня відповідна термінологія і категорійний апарат, а наявний уже апіорі дискримінує все, що не відповідає стандартній дихотомії «чоловічність/жіночість» [23, с. 1].

Досить цікава і не вивчена на сьогодні сфера – мовна поведінка трансексуалів. За окремими спостереженнями, представники сексуальних менших поводять себе, як чоловіки, і використовують маскулінізмами, коли слід вирішити важливі фінансові, бізнесові питання (наприклад, операції в банку тощо), натомість звертаються до «жіночих» особливостей мовлення, коли потрібно зачарувати, спокусити співрозмовника (Д. Кулик, О. Горошко).

Особистість, яка належить до «*queer*», – квір-суб'єкт (М. Варикаша [див.: 3]) – завдяки своїй ексцентричній поведінці ставить під сумнів соціальну нормативність, через що витісняється в замкнений простір, де змушена грати традиційну гендерну роль, якій насправді не відповідає. Про це писала Дж. Батлер у праці «Гендерна стурбованість: Фемінізм і підриг ідентичності» (1990) [39, с. 137].

Низка невирішених питань у дихотомії «мова – гендер» актуалізують гендерні дослідження в сучасній лінгвістиці. Із-поміж українських мовознавців гендерну проблематику і трактування поняття «гендер» досліджують А. Архангельська, О. Бондаренко, Н. Остапенко, О. Пода, Я. Пузиренко, С. Семенюк, Н. Сидоренко, М. Скорик, В. Слінчук, Л. Ставицька, Л. Таран, О. Тараненко та ін. В. Слінчук, зокрема, вивчає гендерну проблематику в журналістиці, природу й характер гендерних понять, їхню суть та комунікативний зміст у мас-медійному матеріалі [див.: 29].

А. Архангельська досліджує мовне вираження маскулінності та фемінності [1, с. 83–92]. О. Пода вивчає гендерні маркери журналістських матеріалів, запроваджуючи в науковий лінгвістичний апарат терміни «маскулінатив» та «фемінатив» [див.: 24]. Вияв гендерної проблематики на сторінках преси аналізують Л. Таран [33, с. 157], Н. Сидоренко та Н. Остапенко [див.: 27], М. Скорик [28, с. 134–153]. О. Тараненко характеризує вияв андроцентризму в мові [34, с. 3–25].

Л. Ставицька зосередила увагу на потребі розгляду лексико-семантичних засобів репрезентації статі, зокрема того, як у мові маніфестується людина залежно від її статі, які оцінки й семантичні критерії релевантні для статей у площині номінативної системи, синтаксису, категорії роду та ін. Також дуже важливим, на думку дослідниці, є аналіз із гендерологічного погляду лексикону української мови, його номінативної системи, нормативної і ненормативної лексики, що передбачає звернення до лексикографічних праць, соціально і культурно значущих джерел як основи історичної пам'яті нації.

Щодо визначення гендерних ознак мовної картини дійсності можна погодитися з думкою Л. Ставицької про те, що це сутнісні прояви пізнання світу крізь призму чоловічого і жіночого бачення, які інтегрують універсальні та національно-специфічні ознаки, особливості номінативної та комунікативної діяльності чоловіків і жінок, а також вплив статі на мовну практику та мовну поведінку [32, с. 29–34].

У російській лінгвістиці природу гендеру та функції маскулінізмів і фемінізмів вивчають К. Меліхова [див.: 19], М. Буракова [2, с. 18–21], І. Халєєва [37, с. 9–18] та ін. Поряд з О. Горошко причини виникнення гендерної асиметрії в мові вивчає В. Гришкова [7, с. 23–31]. Методології гендерного аналізу присвячено праці А. Денисової, Г. Гришиної [9, с. 12–17], І. Калабіхіної [12, с. 23–31] та ін.

Загалом у сучасній російській лінгвістиці, на думку Д. Добровольського та А. Кириліної, спостерігається зростання феміністичної ідеології [11, с. 20]. Учені зазначають, що в низці досліджень, у яких домінує ідеологія, виявляються суб'єктивізм, упередженість висновків, порушення лінгвістичних процедур. Часто нехтування цими вимогами призводить до методологічних помилок, що дають привід засумніватися в науковості досліджень. Хоча з іншого боку, з'являється низка ґрунтовних та цікавих досліджень у гендерній лінгвістиці, що намагаються вивести науку на якісний методологічний рівень (А. Кириліна, О. Горошко, О. Каменська та ін.). У таких роботах ставлять питання про застосування гендерного підходу в дослідженні міжмовної комунікації. Так, у праці І. Халєєвої [36, с. 7–11] розглянуто проблеми розробки загальнонаукових підходів до вивчення гендеру в лінгвістиці, сформульовано наукові завдання дослідження гендерних аспектів мови і комунікації та перспективи подальшого наукового пошуку.

Усі мовні структури можуть бути пропущені через «гендерні лінзи» (О. Горошко). Дослідниця наголошує на «парадоксальності гендерного чинника», який полягає в тому, що практично в усіх лінгвіс-

тичних дисциплінах знайдеться місце для його вивчення – чи то семантика, чи соціопсихолінгвістика, чи теорія дискурсу та комунікації [див.: 6].

Крім того, дослідники гендерної проблематики в лінгвістиці все частіше вказують на наявність такої характерної ознаки, як антропоцентричність. Про це свідчать наукові розробки Н. Арутюнової, О. Горошко, М. Яцимирської, І. Халєєвої, А. Залевської, Л. Синельникової, Ю. Аפרесяна, О. Холода, І. Левонтиної, О. Каменської та ін. Зокрема, М. Яцимирська називає антропоцентризм у сучасній лінгвістиці «людино-орієнтованим» підходом до дослідження мовних явищ, який зближує цю науку з багатьма іншими галузями знань, де людину розглядають як «глибинний центр» дослідницької програми. Таке наукове спрямування є надзвичайно співзвучним із журналістською діяльністю, із журналістикознавством загалом, бо саме людина перебуває в центрі уваги інформації про суспільство, його розвиток і перспективи. Учені доводять, що мова наскрізь антропоцентрична, будучи одномоментно і засобом, і результатом передачі прийнятих у суспільстві настанов.

Уважаємо, що серед усього спектру гендерних досліджень у галузі лінгвістики можна виокремити декілька основних напрямків: дослідження специфіки відображення гендеру в мові; вивчення особливостей чоловічого та жіночого мовлення; аналіз гендерної ідентичності представників обох статей та специфіку її репрезентації у мові.

Література:

1. Архангельська А. М. Чоловік у слов'янських мовах : [монографія] / А. М. Архангельська. – Рівне : РІС КСУ, 2007. – 448 с.
2. Буракова М. Маскулинность и феминность: конструирование «настоящих» мужчин и женщин / М. Буракова // Иной взгляд : международный альманах гендерных исследований. – Минск, 2000. – Март. – С. 18–21.
3. Варикаша М. Гендерний дискурс: семіотичні аспекти / М. Варикаша // Слово і час. – К., 2008. – № 7. – С. 83–89.
4. Горошко Е. Квир-лингвистика: нужна ли она отечественной лингвистической гендерологии? / Е. Горошко // Культура народов Причерноморья, Межвузовский центр Крыма. – 2004. – № 46. – Т. 1.
5. Горошко Е. И. Гендерные исследования в языкознании (к проблеме становления метода [Электронный ресурс] / Е. И. Горошко. – Режим доступа : <http://www.genderstudies.info/lingvo/lingvo1.php>.
6. Горошко Е. И. Особенности мужского и женского вербального поведения: (Психолінгвіст. анализ) : автореф. дисс. на соискание научной степени канд. филол. наук / Е. И. Горошко. – М., 1996. – 27 с.
7. Гришкова В. И. Причины возникновения гендерной дифференциации в языке / В. И. Гришкова // Человек. Язык. Культура : [межвузовский сборник статей]. – Курск : Изд-во Курск. гос. ун-та, 2005. – Вып. 5. – С. 23–31.
8. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт ; [пер. с нем. под ред. Г. В. Рамшвили]. – М., 1984. – 397 с.
9. Денисова А. Вопросы гендерной терминологии и гендерная грамотность / А. Денисова, Г. Гришина // «ВЫ и МЫ». Диалог российских и американских женщин. The Women's Dialogue : [альманах]. – 2001. – № 15 (31). – С. 12–17.
10. Деякі аспекти гендерної ідентифікації та соціалізації особистості / [Ю. М. Галустян, В. П. Новицька] // Український соціум. – 2004. – № 1 (3). – С. 7–13.
11. Добровольский Д. О. Феминистская идеология в гендерных исследованиях и критерии научности / Д. О. Добровольский, А. В. Кирилина // Гендер как интрига познания : [сб. статей] ; Московский государственный лингвистический университет ; Лаборатория гендерных исследований. – М. : Рудомино, 2000. – С. 19–35.
12. Калабихина И. Методология гендерного анализа / И. Калабихина // Феминизм и гендерные исследования : [хрестоматия / под общ. ред. В. И. Успенской]. – Тверь, 1999. – С. 23–31.
13. Каменская О. Л. Гендергетика – наука будущего / О. Л. Каменская // Гендер как интрига познания. – М. : Рудомино, 2002.
14. Кирилина А. Лингвистические гендерные исследования [Электронный ресурс] / А. Кирилина, М. Томская. – Режим доступа : <http://www.strana-oz.ru/print.php?type=article&id=1038&numid=23>.
15. Кирилина А. В. Гендерные аспекты массовой коммуникации / А. В. Кирилина // Гендер как интрига познания : [сб. ст.]. – М., 2000. – С. 47–80.
16. Кирилина А. В. Категория gender в языкознании / А. В. Кирилина // Женщина в российском обществе. – 1997 – № 2. – С. 15–20.
17. Кирилина А. В. Современное состояние гендерных исследований в российской лингвистике / А. В. Кирилина // Beitrage des Gender-Blocks zum XIII. Internationalen Slavistenkongress in Ljubljana 15–21 August 2003. – Munchen : Verlag Otto Sagner. – P. 113–134.
18. Кронгауз М. А. Sexus, или Проблема пола в русском языке / М. А. Кронгауз // Русистика. Славистика. Индоевропеистика. – М., 1996. – С. 510–525.
19. Мелихова Е. В. Проблемы лексикографирования конструкта «гендер»: на материале русского языка : дисс.... канд. филол. наук : 10.02.01 / Мелихова Екатерина Викторовна. – Ростов-на-Дону, 2008. – 157 с.
20. Миронова Н. Гендер у лінгвістиці. Чоловіча і жіноча мова / Н. Миронова // Актуальні проблеми слов'янської філології : [міжвуз. зб. наук. ст. / редкол.: В. О. Соболев та ін.]. – К. : Знання України, 2004. – Вип. 9: Лінгвістика і літературознавство. – 2004. – 521 с.
21. Остин Дж. Как совершать действия при помощи слов? / Дж. Остин // Избранное / [пер. с англ. Макеевой Л. Б., Руднева В. П.]. – М. : Идея-Пресс, 1999. – С. 13–138.

22. Остин Дж. Слово как действие / Дж. Остин // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17: Теория речевых актов : сборник / [общ. ред. Б. Ю. Городецкого]. – М. : Прогресс, 1986. – С. 22–129.
23. Першай А. Пространство трансгендера: язык, культура и гегемония пола / А. Першай // Такава: Такие тексты. – 2004. – № 3. – С. 1–9.
24. Пода О. Ю. Фемінітиви та маскулінітиви як гендерні маркери журнальних заголовків у контексті гендерної політики західноукраїнських часописів для жінок [Електронний ресурс] / О. Ю. Пода. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr/gn/2008_3/files/GN_03_08_Poda.pdf.
25. Рыгина Л. С. Производство гендерного дискурса в поле региональной журналистики : дисс. ... канд. социол. наук : 22.00.06 / Рыгина Лика Сергеевна. – Саратов, 2006. – 168 с.
26. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. – М., 1993. – 174 с.
27. Сидоренко Н. Гендерні детермінанти в інформаційній площині України / Н. Сидоренко // Філософсько-антропологічні студії 2001 : [спецвипуск]. – К. : Стило, 2001. – С. 197–209.
28. Скорик М. М. Українські мас-медіа: гендерний аспект / М. М. Скорик // Проблеми освіти. – К. : Науково-методичний центр вищої освіти, 2003. – Вип. 36. – С. 134–153.
29. Слінчук В. Мовностилістичні засоби творення гендерних образів молоді (за матеріалами друкованих мас-медіа) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.01.08 / В. В. Слінчук. – К., 2006. – 20 с.
30. Словарь гендерных терминов / [под ред. А. А. Денисовой ; Региональная общественная организация «Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты»]. – М. : Информация XXI век, 2002. – 256 с.
31. Спириюшкина Е. В. Проявление гендерного фактора в немецком языке: На материале публицистики : дисс.... канд. филол. наук : 10.02.04 / Е. В. Спириюшкина. – Нижний Новгород, 2006. – 157 с.
32. Ставицька Л. О. Мова і стать / Л. О. Ставицька // Критика. – 2003. – № 6 – С. 29–34.
33. Таран Л. Гендерні проблеми і засоби масової інформації / Л. Таран // Гендер і культура : [зб. ст. / упоряд. В. Агеева, С. Оксамитна]. – К. : Факт, 2001. – С. 151–160.
34. Тараненко О. Принцип андроцентризму в системі мовних координат і сучасний гендерний рух / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 3–25.
35. Уэст К. Создание гендера (doing gender) / К. Уэст, Д. Зиммерман // Гендерные тетради. – СПб., 1997. – Вып. 1. – С. 94–124.
36. Халеева И. И. Гендер в теории и практике обучения межкультурной коммуникации / И. И. Халеева // Гендер: язык, культура, коммуникация : [доклады Первой Международной конференции]. – М., 2001. – С. 7–11.
37. Халеева И. И. Гендер как интрига познания / И. И. Халеева // Гендер как интрига познания : [сборник статей]. – М., 2000. – С. 9–18.
38. Шабурова О. В. Гендер / О. Шабурова // Современный философский словарь / [под общей ред. д. ф. н., проф. В. Е. Кемерова]. – Лондон ; Франкфурт-на-Майне ; Париж ; Люксембург ; Москва ; Минск : Панпринт, 1998. – С. 177–180.
39. Butler J. Gender trouble: Feminism and the Subversion of Identity / Judith Butler. – New York : Routledge, 1990. – 172 p.
40. Cameron D. Language and Sexuality / D. Cameron, D. Kulick. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003.
41. Goffman E. The Arrangement Between Sexes / E. Goffman // Theory and Society. – 1977. – № 4. – P. 301–331.
42. Hird M. J. Gender's nature: intersexuality, transsexualism and the «sex»/»gender» binary / M. J. Hird // Feminist theory. – 2000. – # 1 (3). – P. 347–364.
43. Jespersen O. Language, its nature, development and origin / O. Jespersen. – London, 1922.
44. Lakoff R. Language and women's Place / R. Lakoff // Language in Society. – 1973. – № 2. – P. 45–79.
45. Rubin G. The Traffic in Women : [notes on the 'Political Economy' of Sex, in Rayna Reiter, ed., Toward an Anthropology of Women] / G. Rubin. – New York : Monthly Review, 1975.
46. Tannen D. You just don't understand. Women and men in conversation / D. Tannen. – N.-Y., 1990.

УДК 81'367.625:164.034

Мединська Н. М.

ОЗНАКОВА СУТНІСТЬ ДІЄСЛІВНОЇ ЛЕКСЕМИ

У статті визначено ознакову сутність дієслівної лексики як носія динамічної предикативної ознаки функційно зумовленої лексичними і граматичними елементами дієслівної семантичної і словотвірної структури як: наявність інформативних словотвірних формантів, які визначають належність до певної лексико-семантичної групи дієслівних лексем, конкретна ситуація мовлення (контекст) та ін. Розглянуто специфікацію дієслова у предикативній функції, яка зумовлює всю систему його категорійних значень та реалізацію просторово-часової стратифікації денотативного змісту речення щодо особи мовця, на що спрямовані первинні функції форм часу, способу, виду дієслова.

Ключові слова: дієслово, ознакові слова, предикат, семна структура слова, інформативний префікс.

В статье определена признаковая сущность глагольной лексики как носителя динамичного предикативного признака функционально обусловленного лексическими и грамматическими элементами глагольной семантической и словообразовательной структуры как: наличие информативных словообразовательных формантов, которые определяют принадлежность к определенной лексико-семантической группе глагольных лексем, конкретная ситуация речи (контекст) и др. Рассмотрена специфика глагола в предикативной функции, которая определяет всю систему его категориальных значений и реализацию пространственно-временной стратификации денотативного содержания предложения в отношении лица говорящего, на что направлены основные функции форм времени, способа, вида глагола.

Ключевые слова: глагол, признаковые слова, предикат, семная структура слова, информативный префикс.

The article defines the attribute essence of verbal lexeme as carrier of dynamic attribute feature functionally caused by lexical and grammatical elements of verbal semantic and word building structure as informative derivational formants presence that define affiliation with a certain lexical-semantic group of verbal lexemes, particular speech situation (context) and others.

Each lexical-semantic group of verbs has peculiar semantic field and predefined semantics of verbs valence-intentional characteristics as an organizer of the sentence structure.

It is considered specification of the verb in a predicate function that causes the entire system of its categorical values and implementation of space-time stratification of denotative content of the sentence concerning the person of the speaker; aimed at primary function forms of time, method, type of verb. The verb as a typical form of the predicate representation in the Ukrainian language in its semantic structure predicts syntagmatic seme which are filled by relevant arguments.

As a word verb combines universal and idioethnic component, and its content include many language levels that leads in the modern theory tends to reorient linguistic studies «from form to meaning» to study «from the meaning to form» functional and semantic approach to the study of morphology and on the application of morphological categories of the verb in the background of communicative and cognitive functions of language and scientific research is aimed at understanding the complex processes between the parts of speech and internally categorical interaction; identifying the nature of relations between the syntax, morphology and derivation.

Key words: feature words, seme organization, verbs, predicate, informing prefix.

У сучасній лінгвістичній науці помітно зріс інтерес до антропоцентризму мови зорієнтованого на інтенцію мовця.

Мова є моделлю світу. Лінгвістика моделює мову. Граматика є моделлю мови, лінгвістики і виражає механізм, систему та зміст їх знакових функцій. Це зумовлено тим, що саме граматика вводить у різнорівневі моделі (мовленнєву, мовну, і власне в граматичну) асоціативну семантику, яка об'єднує мовні одиниці у цілісну, функційно необмежену систему [14, с. 5]. В. Адмоні зазначає, що реалізація зв'язку плану вираження з планом змісту найбільш повно відбита в граматиці, «тому що одиниці граматики володіють немовби потенційованими значеннями, узагальненими і нашарованими на лексичні значення»; через це «найбільш глибокі мовознавчі концепції... були побудовані на основі дослідження граматичних явищ. Водночас концепції більш обмежені й односторонні зазвичай ґрунтуються насамперед на інших сферах (рівнях) мовної системи» [1, с. 6]. У граматиці кожної з мов поняттєво-світоглядні складники модельованого світу представлені диференційними (системно-поняттєвими) граматичними категоріями, система яких є неоднорідною. Граматичні категорії можуть бути універсальні (загально-мовні) та рівневі (спеціальні). Універсальність категорії відбиває її системотворчий потенціал у мові, виявляється в складності структури, ієрархічній будові, спектрі формально-семантичних виявів. Це

зумовлено й поняттєвим обсягом категорії, тому серед універсальних категорій є онтологічні, які не тільки відображають об'єктивний світ, а й є його основою, складають підґрунтя його буття [4, с. 6]. Такими категоріями є ономасіологічні категорії ознаковості та предметності, що лежать в основі поділу повнозначних частин мови на предметні (іменники) та ознакові (дієслова, прикметники, прислівники, абстрактні іменники).

Функційно-семантичне дослідження ознакових слів широко представлено в українському та закордонному мовознавстві працями О. О. Потебні, О. С. Мельничука, В. М. Русанівського, І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, К. Г. Городенської, М. В. Мірченка, М. Я. Плющ, О. О. Селіванової, О. О. Шахматова, В. Г. Гака, С. Д. Кацнельсона, О. С. Кубрякової, Н. Д. Арутюнової, А. А. Уфимцевої, Ю. С. Степанова та інших. Проте з'ясування ознакової сутності дієслівних лексем і сьогодні є одним із важливих завдань лінгвістики.

З огляду на зазначене, у статті поставлено за мету розглянути особливості внутрішньої семної організації дієслівних лексем як класу ознакових слів.

Категорія ознаковості протиставлена категорії предметності на двох рівнях: ономасіологічному та функційно-синтаксичному. Ономасіологічний, пов'язаний із теорією номінації, полягає в тому, що визначає засоби закріплення за референтом того чи того мовного знака, тобто стосується слова як лексичної одиниці. З одного боку, йдеться про категорії предметності та ознаковості як узагальнені лексичні (категорійно-семантичні) значення слів, що зумовлюють спеціалізацію їхніх синтаксичних функцій у структурі речення [10, с. 13].

Категорійні значення, властиві частинам мови, тісно корелюють з їхніми функційними потенціями. Така кореляція може спостерігатися також між категорійним значенням слова та його семантикою.

Відповідно до ономасіологічного протиставлення предметності та ознаковості є підстава обґрунтувати підведення під категорійну семантику синтаксичне функціонування, синтаксичні потенції слів, пов'язані з їхньою ономасіологічною природою. Але слово-лексема як одиниця номінативного рівня не може виконувати функцію повідомлення, і отже, закладені у слові синтаксичні потенції ще не дають підстав для виходу на властивість синтаксичного рівня, хоча і готують його до цього [10, с. 6].

Г. О. Золотова зазначає, що синтаксична одиниця повинна мати не тільки номінативне (референтне), а й структурно-змістове значення елемента мовної системи на синтаксичному рівні, відмежоване від інших синтаксичних елементів та зіставлене з ним [15, с. 497]. Такою синтаксичною одиницею є синтаксема, яка становить єдність категорійно-семантичного значення, морфологічної форми та синтаксичної функції. Синтаксема – мінімальна семантико-синтаксична одиниця, яка є одночасно носієм елементарного змісту, конструктивним компонентом речення й має відповідний набір синтаксичних функцій – конструктивних ролей у побудові певних комунікативних одиниць. Перетворення лексеми у синтаксему, на думку вченої, можливе на двох етапах: «1) відмежування категорійно-семантичного значення від індивідуально-лексичного, або точніше, висунення індивідуального значення на категорійну сходинку; 2) фіксація однієї із морфологічних форм, властивих слову як представнику тієї чи тієї частини мови» [15, с. 498]. Тобто на функційно-синтаксичному рівні носіями предметності / ознаковості є не окремі слова, а синтаксеми. На відміну від членів речення, які встановлюють формально-синтаксичним шляхом, синтаксеми визначають на основі семантико-синтаксичних зв'язків.

Головними функціями синтаксеми є їхнє самостійне вживання у складі речення та сполучення як їхнього компонента – знака складника ситуації. У реченні синтаксема займає позиції носія предикативності, відповідника предикативності, поширювача речення і напівпредикативного ускладнювача речення [24, с. 543].

У формуванні того чи того типу речення важливим аспектом є групування предметних імен на істот / неістот, а у класі ознакових – віднесеність слів до лексико-семантичних груп зі значенням дії (дієслова та девербативи), стану, якості, властивості, кількості тощо, які відповідають категоріям позамовної дійсності. Структуровані людською свідомістю в категоріях мов, вони відображають граматичну категоризацію сутностей. На них спирається граматична система, що формує вираження змісту на шляху від синтаксеми до речення, від речення до тексту. Призначення та сутність речення як мовної одиниці полягає в повідомленні про ознаку, існування, наявності названого предмета [15, с. 498].

Синтаксична основа предметності та ознаковості несуперечить їхній ономасіологічній інтерпретації. На формування ознаковості великий вплив має передусім комунікативне призначення лексичної одиниці, адже ознакова синтаксема формується на основі слів відповідних семантичних розрядів [10, с. 7]. Ознакова поведінка синтаксем зумовлена категорійно-семантичною належністю до класу слів, які їх утворюють. Ознакова природа слова не зазнає змін у процесі комунікації. Такий клас слів за своїм ономасіологічним змістом та граматичним оформленням призначений виконувати функції предикативної ознаки, утворювати морфологічні парадигми, жодному з членів яких не властива предметність. Іншими словами, дієслово, прикметник, прислівник, предикатний іменник у будь-яких формах зберігають вихідну ознаковість [6; 14].

Предметні та ознакові слова мають чітко виражені частиномовні особливості, зумовлені семантичними ознаками та пов'язаними з ними синтаксичними. Учені виділяють клас актантних (непредикатних, неознакових, предметних) слів та предикатних (ознакових). Актантними є учасники ситуацій (подій). В одній предметній ситуації актанти виступають як носії ознак, які репрезентують ситуацію загалом та їхнє відношення одне до одного. Ознаки представлені предикатними словами. Предметові приписуєть-

ся предикативна ознака, тобто така, яка може реалізуватися в парадигмах часу, способу та (не завжди) особи. Для іменників характерні передусім актантні функції суб'єкта та об'єкта (адресата, знаряддя або локатива), позиції яких на формально-синтаксичному рівні заповнюють відмінкові форми іменників у їхніх первинних функціях.

Якщо актантні позиції претендують на першочергове заміщення їх словами із класу іменників (словами з предметним значенням), то позицію предиката (актуалізованого предиката) заміщує насамперед дієслово як представник основного класу ознакових слів. Щодо інших ознакових слів лінгвісти вживають термін «предикатні слова» [3, с. 47], або «ознакові слова» [7; 17; 20], чи «ознакові імена» [26, с. 92].

У структурі дієслівних лексем обов'язковою є сема динамічної ознаки. У побудові речення з'єднувальним елементом предметної та ознакової сутностей є дієслово, яке виконує функцію приписування ознаки. Дієслово – центральний елемент такої моделі, відповідно його формальні та семантичні властивості вказують на характер відношень ознаки з предметом опису, а ознаки, впливають на характер дієслівного компонента.

Дослідники синтаксису української мови наголошують на тому, що дієслова як ознакові слова, мають менш чітку денотативну здатність, ніж іменники, у зв'язку з чим, їхня семантична структура більшою мірою варіативна, а семний склад рухливіший, багатшаровий та неоднорідний [8; 17; 20].

«Словник української мови» (в 11-ти томах, 1970–1980 рр.) значення дієслівної лексеми подає за синонімічним словом, що позначає дію, процес чи стан або іншу динамічну ознаку. Інтерпретаційну частину основного значення доповнюють функційні характеристики дієслова як виразника певного типу предиката, ілюстровані конкретними прикладами речень, у яких реалізується предикатно-аргументна структура конкретної ситуації. Наприклад, дієслово *понакопувати*, док., перех. 1. Копаючи, утворити багато чого-небудь (ям, рівчаків та ін.). 2. Викопати із землі багато чого-небудь (про багатьох). *Понакопували буряків по 700 центнерів з гектара* [СУМ, т. VII, с. 147]. Компонент зі значенням знаряддя фізичної дії може бути представлений імпліцитно. Це дієслово може також реалізуватися у реченні, вказуючи на місце події: *Ніхто не бачив, як другої ночі до свого двору в'їхав Когут, як, крадучись з лопатою, глибоко позакопував за хатою важкі ковані скрині* (І. Цюпа).

Дієслово, на думку Ю. С. Степанова, виявляє багатий ролеаргументний діапазон, його семантика передбачає характеристики дієслівного предиката і тих імен, які він об'єднує в структурі ситуації [25, с. 115]. Кожній лексико-семантичній групі дієслів властиве семантичне поле і зумовлені семантикою дієслів валентно-інтенційні характеристики, як організатора структури речення.

Дієслово, як ознакове слово «є не окремо взяте слово, а ціла ситуаційна... форма, яка містить, крім тлумачення предиката, змінні, які позначають учасників описуваної цим предикатом ситуації» [2, с. 113].

У семантичній структурі багатозначного дієслова наявні компоненти значення, які мають сутнісні, невід'ємні характеристики дії і становлять центральну, або ядерну зону значення, що презентує типову функцію позначення предиката у висловленні. Набір сем здатен конкретизувати предикат додатковими ознаками, які виникають у контексті. Р. Т. Закірова пропонує виділяти кілька компонентів у структурі значення дієслова: 1) парадигматичний компонент, представлений типологічно різними семами, що перебувають на різних ступенях ієрархії відношень, а саме, а) загальнокатегорійна сема процесуальності, б) субкатегорійні семи граматико-лексичної природи (семи дії, процесу, стану, відношення та ін.), в) лексико-семантичні категорійні семи (дія, інтелектуальна діяльність – тобто ознаки, які є основою виділення семантичних класів дієслів), г) семи додаткової специфікації значень (наприклад, група дієслів руху характеризується додатковими семантичними ознаками характеристики руху як поступового, обертового, коливального та ін.) та 2) синтагматичний компонент, який може містити семи суб'єктності, об'єктності, адресатності, інструментальності, локальності та ін., що виділяються на основі сполучуваності дієслова [13, с. 30]. Крім ядерних компонентів, у структурі значення дієслова доцільно виділити семантичні ознаки, які становлять його периферію. Периферійні компоненти не так яскраво виражені у лексичному значенні слова, як ядерні, але мають статус потенційних, або імпліцитних, семантичних ознак. Деякі з них можуть бути реалізовані тільки в особливому лінгвістичному оточенні [9, с. 17].

Складна семантична структура дієслів зумовлює і складну морфологічну структуру, а наявність афіксів, які надають основному значенню дієслова додаткових значень, доповнює відповідний контекст. Наприклад, у семантичному аспекті дистрибутивні дієслова, утворені суфіксально-префіксальним способом, набувають додаткових, конотативних значень: 1) позначають дію, виконувану стосовно багатьох об'єктів (чи багатьох суб'єктів), що характеризує усіх, багатьох; 2) окремі фази комплексної дії, що відбувається одна за одною. Це так звана первинна дистрибутивність. А у випадку вторинної дистрибутивності дієслова реалізують додаткові ознаки, виражаючи високий ступінь інтенсивної та розподільної дії. Наприклад, *Попереозити: На другий день знов носила вона (Хвеська) до батька, щоб дав чим-небудь попереозити копи, що понажинала* (Стор., I, 1957, 37) [СУМ, т. 7, с. 187] (*попереозити* багато чого-небудь з одного місця на інше з певною метою). При цьому категорійне значення варіюється залежно від ситуації і сполучуваності порівняно з первинним дієсловом і видозмінює семи дистрибутивності, що входять до змісту самої дієслівної основи, а також виражені інформативним префіксом. Пор.: *різати* (один або багато предметів), *перерізати* (більше ніж два предмети).

Конкретизуючи значення дієслова, інформативні (словотворчі) префікси вказують на різне спрямування дії, на розподіл її у часі: початок (*зашиелестити*), чітко не окреслений час тривання (*пошелес-*

тіти), обмежений (*просидіти*), припинення вияву ознаки (*відгуляти*) та ін. Такі лексеми, об'єднані в лексико-семантичні групи, виражають різні дії, периферійні значення поля аспектуальності.

Дієслівні префікси утворюють одновидові форми дієслова – тільки доконаного виду зі значенням результативності, вичерпності, інтенсивності, або недоконаного виду зі значенням тривалості, повторюваності, послабленої інтенсивної акціональної дії, стану, процесу (*накрапувати, покручувати, підспівувати, пританцьовувати та ін.*) розподілу в часі та ін.

На особливості категорійного значення дієслова як ознакового слова вказував і О. О. Шахматов, зазначаючи, що до складу дієслів входять слова, які є носіями назв активних ознак (дій, станів), що мисляться разом з уявленням про носія ознаки. Учений наголосив, що основним значенням для дієслова є вираження активної ознаки. Але ця частина мови виражає не тільки прості ознаки дії, але й ускладнені супровідними уявленнями: про особу, виконавця дії; поєднанням дієслівної ознаки з уявленням про другу активну ознаку, яка виражає існування, дійсність, появу цієї ознаки; поєднанням дієслівної ознаки з уявленням про пасивну ознаку, яка визначає її носія, діяча; поєднанням з уявленням про відношення до іншої дієслівної ознаки; поєднанням дієслівної ознаки зі звуковим представленням. Учений виділив шість «відділів» (форм) дієслів: перший із яких називає дієслівну ознаку (це інфінітив); другий – дієслівну ознаку, ускладнену категорією особи (це особові дієслівні форми), третій – дієслівну ознаку, ускладнену категорією наявності – (безособові дієслівні форми); четвертий – дієслівну ознаку, ускладнену пасивною ознакою (дієслівний прикметник); п'ятий –ознаку, ускладнену відношенням до іншої дієслівної ознаки (дієприслівник); шостий відділ – дієслівний вигук [27, с. 114].

Думка вченого про особливість дієслівної семантики слова, на відміну від інших частин мови, випередила сучасну ідею лінгвістів про ознаковість як узагальнений конструкт, що застосовується у семантиці для інтерпретації пропозиційних структур та центрального компонента пропозиції (судження), що виражає зміст події, процесу, стану, відношення чи ознаки, притаманної певному суб'єктові. О. О. Потєбня наголошував, що речення поза змінюваною формою дієслова не існує. Жодна з конкретних граматичних категорій не може повністю репрезентувати ту чи ту частину мови, тільки їхній цілісний комплекс відображає сутність лексеми як носія частиномовного значення [22, с. 43].

Українське мовознавство, орієнтуючи дослідження синтаксису на засадах категорійної граматики, вже має вагомі здобутки. Так, І. Р. Вихованець на основі функційної характеристики частин мови уточнив класифікацію морфологічних одиниць-конструкцій за ознакою субстанційності (предметності) і предикатності (ознаковості). З-поміж предикатних синтаксем учений виділяє предикати дії, процесу, стану, предикати якості, кількості та локативні предикати. Перші три представлені дієслівними лексемами.

Дієслівний предикат є уособленням предикативності синтаксичної одиниці речення і як носій предикативної ознаки визначає позиції предметних синтаксем залежно від його категорійно-семантичного значення і позначуваної ситуації. Дієслівні найменування, розмежовані за відображенням лексичної семантики, спрямованої на ту чи ту предметну сферу, реалізують пропозиційний предикат за схемою: S – Praed: – *О Поїв (Ілько) теплої лепішки, похлебтав кваши, зготовленої на буяковому узварі, й очі його почали злипатись од втоми (Є. Гуцало)* чи з іншими предметними актантами. У такій моделі наявна подвійна спрямованість дієслівної ознаки. Зміна семантичної спрямованості дієслівної ознаки породжує нові лексико-семантичні варіанти: S = Praed = Ad: *Микола подарував квіти Наталці; S ... In: В село Тернівку прибуло військо. Зігнали людей, кого постріляли (з рушниць), кого порубали (шаблями) (Коцюбинський, II, 1955, 95) [СУМ, т. VII, с. 381]; S ... L: Злива переплавав усі моря земної кулі (Трубіл., I, 1955, 166) [СУМ, т. 6, с. 251].*

А. П. Загнітко зауважує, що дієслово асоціюється постійно з ознакою присудковості, що загалом відповідає його семантиці й синтаксичній спеціалізації в ядерній площині, яку витворюють особові форми. Без активної взаємодії особової семантики з самою семантичною структурою лексеми не може витворитися дієслово [12, с. 301]. Учений стверджує, що дієслово функціонує завдяки його прилученню до предиката та його властивостей. Специфікація дієслова у предикативній функції зумовлює всю систему його категорійних значень та реалізацію просторово-часової стратифікації денотативного змісту речення щодо особи мовця, на що спрямовані первинні функції форм часу, способу, виду дієслова [12, с. 302].

Експонентно закріпилися за дієсловом ті властивості предиката, які в результаті тривалої суспільної практики когнітивно асоціювалися з дієсловом. Дієслово як типова форма репрезентації предиката в українській мові у своїй семантичній структурі прогнозує синтагматичні семи, які заповнюються відповідними аргументами. Спрямованість дієслівної лексеми на синтаксичний рівень, наголошує А. П. Загнітко, не означає рівно великість її формальних показників як експонатів окремих категорійних значень предикативним величинам, які можуть збігатись, суперечити одні одним. Тим зумовлена потреба послідовного розмежування морфологічного часу дієслова і синтаксичного часу предикативної одиниці, семантики модальності речення і значення способу дієслова. Аналіз усіх цих складників зумовлює неодноплановий підхід до тлумачення самої предикативності, що є облігаторною величиною всіх реченневих структур [12, с. 302].

Отже, семантична природа дієслова як носія динамічної предикативної ознаки функційно зумовлена лексичними і граматичними елементами його семантичної і словотвірної структури. Як ознакове слово воно поєднує в собі універсальне та ідіотетичне, а його зміст стосується багатьох мовних рівнів, що зумовлює в сучасній теорії тенденцію до переорієнтації лінгвістичних досліджень «від форми до значення» на дослідження «від значення до форми» функційно-семантичного підходу до вивчення в морфоло-

гії та на застосування морфологічних категорій дієслова на тлі комунікативної та когнітивної функції мови (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, М. В. Мірченко, М. І. Калько) та спрямовання наукового пошуку на осмислення складних процесів міжчастиномовної і внутрішньокатегорійної взаємодії; виявлення сутності зв'язків морфології з синтаксисом та словотвором.

Література:

1. Адмони В. Г. Структура грамматического значения и его статус в системе языка / В. Г. Адмони // Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках. – Л., 1979. – С. 6–36.
2. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М.: Наука, 1974. – 366 с.
3. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – М., 1976. – 383 с.
4. Барчук В. Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис: монографія / В. Барчук. – Івано-Франківськ: Сімік, 2011. – 416 с.
5. Базилая Н. А. Категория признаковости в языке / Н. А. Базилая. – Тбилиси, 1988. – 303 с.
6. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.
7. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Горденська. – К.: Пульсари, 2004. – 398 с.
8. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. – М.: Наука, 1985. – 226 с.
9. Гак В. Г. К проблеме синтаксической семантики: Семантическая интерпретация «глубинных» и «поверхностных» структур. Инвариантные синтаксические отношения значений и структура предложения / В. Г. Гак. – М.: Наука, 1969. – 176 с.
10. Егорова Е. Б. Признаковые именные формы и их системные связи в современном русском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Е. Б. Егорова. – М., 1983. – 22 с.
11. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен; [пер. с англ. и общ. ред. и предисловие Б. А. Ильиша]. – Изд. 3-е, стереотипное. – М.: Ком книга, 2006. – 408 с.
12. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк: Дон ДУ, 1996. – 437 с.
13. Закирова Р. Т. Семантическая деривация глаголов пространственного перемещения в современном русском языке: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Р. Т. Закирова. – Уфа, 2000. – 276 с.
14. Земскова Е. В. Особенности глагольной номинации в языках разного строя (на материале глаголов соединения в русском и английском языках): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Е. В. Земскова. – Саратов, 1994. – 164 с.
15. Золотова Г. А. О конститутивной синтаксической единице / Г. А. Золотова. – Изв. АН СССР, СЛЯ. – Т. 40 – 1981. – № 6. – С. 497–498.
16. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
17. Кубрякова Е. С. Имена прилагательные в лексико-грамматической системе современного английского языка / Е. С. Кубрякова, З. А. Харитончик. – Минск: Вышэйшая школа, 1992. – 229 с.
18. Мещанинов И. И. Глагол / И. И. Мещанинов. – Л.: Наука, 1982. – 272 с.
19. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій: монографія / М. В. Мірченко. – Луцьк: Вежа, 2001. – 340 с.
20. Никитин М. В. Основы лингвистической теории слова / М. В. Никитин. – М.: Высшая школа, 1988. – 271 с.
21. Попкова Л. М. Семантическая структура многозначного слова и проблемы регулярной полисемии в современном русском языке: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Л. М. Попкова. – СПб., 1993. – 157 с.
22. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. I–II. – 536 с.
23. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1971. – 315 с.
24. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля, 2006. – 716 с.
25. Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения / Ю. С. Степанов. – М., 1981. – 358 с.
26. Уфимцева А. А. Лексическое значение: Принцип семнологоического описания лексики / А. А. Уфимцева. – М., 1986. – 218 с.
27. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – 2-е изд. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.

Лексикографічні праці:

СУМ – Словник української мови / [І. К. Білодід (гол. ред.) та ін.] – Т. 1–11. – К.: Наук. думка, 1970–1980.

УДК 37.016:81:801.663

Паніна Л. А.

СТИЛЬОВА ПАЛІТРАСУЧАСНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ МОВ

У статті розглянуто та проаналізовано проблеми функційно-стилістичної диференціації сучасної літературної мови. З'ясовано, що базовою в сучасній українській мові є класифікація, згідно з якою виділяють п'ять основних стилів мови: науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, художній та розмовний. Проаналізовано питання взаємодії стилів: функційних і експресивних, усних і писемних.

Наявність стилів мови в сучасних літературних мовах, зокрема і в українській, є одним із найвагоміших показників їх високого розвитку, прогресу, повноцінного функціонування. Обсяг і багатство кожного стилю визначаються обсягом і станом розвитку тієї сфери життя, яку обслуговує мова в параметрах певного стилю з його своєрідними мовними засобами. Система стилів у сучасних розвинених мовах загалом однотипна.

Ключові слова: функційні стилі, експресивні стилі, усні стилі, писемні стилі, підстили, класифікація стилів, взаємодія стилів.

В статье рассмотрены и проанализированы проблемы функционально-стилистической дифференциации современного литературного языка. Установлено, что базовой в современном украинском языке является классификация, согласно которой выделяют пять основных стилей языка: научный, официально-деловой, публицистический, художественный и разговорный. Проанализированы вопросы взаимодействия стилей: функциональных и экспрессивных, устных и письменных.

Язык в пределах определенного стиля обеспечивает наилучшее со всех точек зрения выражения человеческих мыслей и чувств. Самая главная социальная и собственно языковая сущность видится в выполняемых стилем функциях. Они действительно очень важны, однако не могут служить первоисточником стиля, основой его бытия. Каждый стиль речи сформирован из совокупности только ему присущих языковых признаков, стилетворных средств лексических, фразеологических и грамматических. Без них ни один из стилей не смог бы продемонстрировать литературный язык в его определенном, но типично своеобразном изъяснении.

Ключевые слова: функциональные стили, экспрессивные стили, устные стили, письменные стили, подстили, классификация стилей, взаимодействие стилей.

In the article the problems of functional-stylistic differentiation of modern literary language were discussed and analyzed. It was found that the base in modern Ukrainian language is the classification under which there are five main styles of speech: scientific, official-business, journalistic, artistic and conversational. The issues of stylistic interaction: functional and expressive, verbal and written were analyzed.

The presence of language styles in modern literary languages, including in Ukrainian, is one of the most important indicators their high development, progress, functioning. The volume and wealth of each style are defined as volume and development of life, which language serves in the parameters of a certain style with its original language means. The system of styles in modern developed languages in general has one type.

The main social and own linguistic essence of language is seen in the style of executable functions. They are indeed very important, but can not serve as the primary source of style, the foundation of his existence. Each style of language formed with only his peculiar linguistic signs, such tools as lexical, phraseological and grammatical. There are main functional styles of modern Ukrainian literary language: conversational, journalistic, scientific style, official-business style, artistic style. The basis of functional-style differentiation of language is extra-linguistic and structural features of their own language. Functional styles are differed by quantitative indicators used linguistic and structural units, and the functions which they perform in specific texts.

Linguists unanimously mentioned the presence of different functional styles in language. Differences arise in approaches to ascertain the nature and role of the factors that form the functional style. Today there are different approaches to classification of functional styles, the number of these styles and their names do not match.

Key words: functional styles, expressive styles, verbal styles, written styles, substyles, classification of styles, interaction of styles.

Наявність стилів мови в сучасних літературних мовах, зокрема і в українській, є одним із найвагоміших показників їх високого розвитку, прогресу, повноцінного функціонування. Обсяг і багатство кожного стилю визначають обсягом і станом розвитку тієї сфери життя, яку обслуговує мова в параметрах певного стилю з його своєрідними мовними засобами. Система стилів у сучасних розвинених мовах загалом однотипна. Це пояснюється однотипністю або спільністю навколишніх позамовних реалій, предметів і явищ дійсності, у яких звершується життя народів світу. мова в певному стилі забезпечує найдовершеніше з усіх поглядів вираження людських думок і почувань за певної конкретної, частково повторюваної чи близької до неї мовленнєвої ситуації. Найголовніша соціальна і власне мовна сутність вбачається у ви-

конуваних стилем функціях. Вони справді дуже важливі, однак не можуть слугувати першоджерелом стилю, основою його буття. Кожен стиль мови сформований із сукупності тільки йому властивих мовних ознак, стилетвірних засобів лексичних, фразеологічних і граматичних. Без них жоден зі стилів не зміг би демонструвати літературну мову в її певному, але типово своєрідному вияві [10, с. 112].

Розрізняють такі основні функційні стилі сучасної української літературної мови: розмовний, публіцистичний, науковий, офіційно-діловий, художній. Деякі дослідники виділяють також конфесійний, епістолярний, ораторський стиль, однак диференційні ознаки цих стилів перекриваються ознаками більш узагальнених структурно-функційних стилів (офіційно-ділового, публіцистичного, розмовного). В основі функційно-стильової диференціації мови лежать як позамовні, так і власне мовні структурні ознаки. Функційні стилі розрізняють за кількісними показниками вживаних мовно-структурних одиниць, а також функціями, які вони виконують у конкретних текстах.

Природа функційних стилів зумовлена об'єктивною реальністю. Принципи їх виокремлення та класифікації значною мірою залежать від погляду того чи того дослідника. «Те, що різні мовні засоби по-різному застосовуються у різних сферах спілкування, у різних сферах мовленнєвої діяльності – це безперечний факт, – пише Д. Шмельов, – він підтверджений численними спостереженнями над функціонуванням самої мови в суспільстві. Унаслідок цього виділення і визначення функційних різновидів мови зумовлене об'єктивною дійсністю існування мови і не може залежати від сваволі дослідника. Але в самій мові не дано безпосередньо (виділив Д. Шмельов) критеріїв того, що ми можемо визначити як «функційний стиль» [18, с. 28].

Лінгвісти одностайно констатують наявність у мові різних функційних стилів. Розбіжності виникають у підходах до з'ясування характеру й ролі тих чинників, що формують стиль. Сьогодні існують різні підходи до класифікації функційних стилів, кількість і назви яких не збігаються. В. Виноградов, ґрунтуючи свою думку на суспільних функціях мови – спілкування, повідомлення та впливу, розрізняє такі стилі: *ужитково-побутовий стиль* (функція спілкування); *ужитково-діловий, офіційно-документальний і науковий* (функція повідомлення); *публіцистичний і художньо-белетристичний* (функція впливу) [5, с. 6].

Учені визнають залежність функційно-стильової диференціації мови від найважливіших сфер мовного спілкування. Серед основних сфер використання мови найчастіше називають суспільно-політичну діяльність, науку та освіту, адміністративно-виробничу діяльність, масову інформацію, побут. Зокрема Д. Шмельов стверджує, що стилі мови залежать від сфери спілкування, тобто функційно-стильову диференціацію мови зумовлює мета і характер комунікації. Дослідник пропонує свою диференціацію стилів мови, яку прийняли багато лінгвістів і яка охоплювала *розмовне мовлення, художнє мовлення і «спеціальне» мовлення*, з такими функційно-мовленнєвими стилями, як *офіційно-діловий, газетно-інформаційний, науковий і публіцистичний* [18, с. 75].

І. Чередниченко стверджує, що в основу визначення стилів мови варто покласти «мовні засоби та способи їх використання» [16, с. 41]. Учений виокремлює такі стильові різновиди: 1) *мова живого усного загальнонаціонального спілкування*, 2) *офіційно-діловий стиль*, 3) *мова наукової і технічної літератури*, 4) *стилі масової радянської преси та агітаційно-масової публіцистики*, 5) *ораторський стиль*, 6) *мова художньої літератури та естетико-художньої публіцистики*.

В академічній «Стилістиці сучасної української літературної мови» за редакцією академіка І. Білодіда стилі розрізнені за основною комунікативною функцією: *стиль наукового викладу* (пізнавально-інформативна функція), *публіцистичний* (інформативно-пропагандистська функція), *офіційно-діловий* (настановно-інформативна функція), *художньо-белетристичний* (естетично-інформаційна функція). Деякі дослідники розглядають як самостійний *епістолярний стиль*.

Стилї літературної мови не становлять собою замкнутих систем. Між усіма стилями (і функційними, і експресивними) існує постійна взаємодія. «Історія літературної мови, – зазначає В. Русанівський, – засвідчує постійну взаємодію зазначених стилів» [15, с. 76]. Ця взаємодія виявляється у взаємопроникненні елементів одного стилю в мовну тканину іншого. Навіть найбільш специфічні засоби певного стилю можуть бути використані в іншому стилі. Межі між стилями рухомі. «Між стилями немає чітких меж, – пише Н. Озерова. Можна виділити ядро типових мовних засобів (лексичних, синтаксичних, словотвірних) для того чи того стилю, відмітити їхню специфіку, проте межі між функційними різновидами мовлення розмиті» [14, с. 1]. Про це говорить і академік В. Виноградов, який стверджує, що між стилями не існує непрохідних меж, вони не є замкнутими системами. «Ці стилі співвідносні, – пише вчений. Вони почасти протиставлені, але значно більше зіставлені. Іноді вони перебувають у глибокій взаємодії і навіть у змішуванні» [5, с. 6]. В іншій своїй праці В. Виноградов проводить аналогічну думку: «Стилї, перебуваючи в тісній взаємодії, можуть частково змішуватись і проникати один у другий. В індивідуальному вжитку межі стилів можуть ще більше змішуватись, і один стиль може для досягнення тієї чи тієї мети вживатися у функції іншого» [4, с. 19–20].

Питання про взаємодію стилів, взаємопроникнення елементів одного стилю в інший порушували у своїх працях В. Виноградов, І. Білодід, І. Гальперін, Г. Степанов, В. Ващенко, Р. Будагов, І. Чередниченко, М. Жовтобрюх. Взаємовплив і взаємопроникнення стилів – визначальна особливість стилістичної системи мови в наш час. В українстиці ці питання висвітлюють: А. Коваль, І. Їжакевич, Д. Баранник, О. Пономарів, М. Пилинський, В. Русанівський, М. Пентилук, Н. Непийвода, С. Єрмоленко, Н. Ботвіна, Н. Озерова, Л. Ставицька, у російському мовознавстві – М. Кожина, В. Звєгінцев, Н. Разинкіна, М. Чаковська й ін. Розглядають питання взаємодії стилів автори колективних монографій: «Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови» (К., 1977), «Взаємодія

усних і писемних стилів мови» (К., 1982), «Жанри і стилі в історії української літературної мови» (К., 1989), «Взаємодія художнього і публіцистичного стилів української мови» (К., 1990). Взаємодія стилів виявляється лише в текстах, а не на рівні окремих одиниць мовної системи, «оскільки тільки в тексті реалізуються всі потенційні можливості мови як системи» [13, с. 76].

Будь-якому стилю мови властиві як загальномовні, міжстильові елементи (вони переважають), так і специфічні мовні елементи з однаковим стилістичним забарвленням, з єдиними нормами слововживання. «Для кожного функційного стилю існує своя система норм, – зазначає Н. Озерова, – які можуть свідомо або несвідомо порушуватися, замінюватися елементами, характерними для іншого стилю» [14, с. 1]. При взаємодії стилів функційна роль цих елементів змінюється. «Проникаючи в той чи той функційний стиль, – зауважує А. Швець, – елементи іншого стилю поступово втрачають своє первинне стилістичне забарвлення і стають нейтральними засобами вираження того стилю, в який вони перейшли. У деяких випадках, – продовжує вчена, – ці елементи міцно закріплюються у новому функційному стилі і стають нормою мовного вираження, яка притаманна цьому стилю» [17, с. 23].

Для кожного функційного стилю характерні проникнення експресивних елементів, а для кожного писемного – усні і навпаки. Щодо кількості проникнення елементів одного стилю в інший, то вона є різною. Найбільш обмеженими щодо цього є суворі сфери мови, передусім офіційно-діловий стиль. Його потенційний словник найбільш «лімітований» серед тезаурусів письмового різновиду мови [14, с. 3]. У несуворих мовних сферах (художньому, публіцистичному, розмовному стилях) стильові межі відкриті, тому «чужі» елементи, долаючи характер іноземних краплень і адаптуючись до нових умов існування, помітно збільшують обсяг словникового запасу цих стилів.

Отже, у сучасних умовах функційно-стильова сфера мови постійно уточнюється: переосмислюються традиційні стилі, відновлюються ті, яких за певних умов не визнавали, формуються нові. В сучасній українській літературній мові вважаємо оптимальною таку класифікацію функційних стилів: основні стилі (науковий, офіційно-діловий, розмовно-побутовий, публіцистичний, художній), інші стилі (конфесійний, епістолярний, ораторський).

Література:

1. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитися і правильно говорити / [за заг. ред. О. Сербенської]. – Львів : Світ, 1994. – 152 с.
2. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Н. Д. Бабич. – Львів : Світ, 1990. – 232 с.
3. Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови : навч. посіб. / Н. Д. Бабич. – Львів : Світ, 2003. – 432 с.
4. Ботвина Н. В. Офіційно-діловий та науковий стилі української мови : навч. посіб. / Наталія Ботвина. – К. : АртЕк, 1998. – 192 с.
5. Виноградов В. Проблемы русской стилистики / В. Виноградов. – М., 1981. – 320 с.
6. Виноградов В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика / В. Виноградов. – М., 1963. – 256 с.
7. Грималовський І. Мовостиль Василя Ферлеєвича / І. Грималовський // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці, 2001. – Вип. 119: Слов'янська філологія.
8. Дзюбишина-Мельник Н. Ще один стиль української літературної мови / Н. Дзюбишина-Мельник // Культура слова. – 1994. – Вип. 45.
9. Ермоленко С. Стилістика сучасної української літературної мови в контексті слов'янських стилістик / С. Ермоленко // Мовознавство. – 1998. – № 2–3.
10. Зубков М. Г. Сучасна українська ділова мова / М. Г. Зубков. – Х. : Торсінг, 2003. – 448 с.
11. Коваль А. Практична стилістика сучасної української мови / А. Коваль. – К., 1978. – 375 с.
12. Кулик Б. Збірник вправ з стилістики / Б. Кулик, О. Масюкевич. – К., 1958. – 304 с.
13. Культура фахового мовлення : навч. посіб. / [за ред. Н. Д. Бабич]. – Чернівці : Книги-ХІІ, 2006. – 496 с.
14. Ленець К. Епістолярний стиль / К. Ленець // Стиль і час : хрестоматія / [відп. ред. М. Пилинський]. – К., 1983.
15. Лингвистический энциклопедический словарь / [под ред. В. Ярцевой]. – М., 1990.
16. Мацюк З. Українська мова професійного спілкування : навч. посіб. / Мацюк З., Станкевич Н. – К. : Каравела, 2006. – 352 с.
17. Непийвода Н. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект) / Н. Непийвода. – К., 1997. – 303 с.
18. Озерова Н. Взаимодействие функциональных стилей в русском и украинском языках / Н. Озерова // Русский язык и литература в учебных заведениях. – 2000. – №1.
19. Онуфрієнко Г. С. Науковий стиль української мови : навч. посіб. / Онуфрієнко Г. С. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 312 с.
20. Русанівський В. Співвідношення функціональних і експресивних стилів мови / В. Русанівський // Слово і труд. – К., 1976.
21. Українська ділова і фахова мова : практичний посібник на щодень / М. Д. Гінзбург, І. О. Требульова, С. Д. Левіна, І. М. Корніловська ; за ред. М. Д. Гінзбурга. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Фірма «ІНКООС» ; Центр навчальної літератури, 2007. – 672 с.
22. Чередниченко І. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови / І. Чередниченко. – К., 1962. – 495 с.
23. Швець А. Публицистический стиль современного русского литературного языка / А. Швець. – К., 1979. – 128 с.
24. Шмелев Д. Русский язык в его функциональных разновидностях / Д. Шмелев. – М., 1977. – 168 с.

УДК 811.161.2'276.6

Сидорчук І. О.

СУФІКСАЛЬНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРМІНІВ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

У статті досліджено словотвірну організацію українських термінів управління персоналом, зокрема термінів, утворених суфіксальним способом. Окреслено основні тенденції суфіксального способу термінотворення, проаналізовано найпродуктивніші моделі суфіксації.

Ключові слова: термін, словотвір, суфіксація, словотвірна модель.

В статье исследуется словообразовательная организация украинских терминов управления персоналом, в частности терминов, образованных суффиксальным способом. Определены основные тенденции суффиксального способа терминообразования, проанализированы наиболее распространенные модели суффиксации.

Ключевые слова: термин, словообразование, суффиксация, словообразовательная модель.

HR is a relatively young science, but has formed a logical-conceptual apparatus that nominated special lexical units. In recent decades, great importance to the research of special terminology economic field, especially the definition of their structural and semantic parameters, standardization and codification. Terminology management personnel so far remained out of sight Ukrainian linguists. The relevance of the study is to find out general and specific patterns of creation HR terminology that will help predict trends in its further development and at the same time help to achieve an appropriate level of language provision of this economic sector. Objectives of the study is to identify ways and means of singling out term derivation and productive models suffixation Ukrainian terms of personnel management. Because terminology HR selectes recently, the industry needs its own body of knowledge of terms that has to grow and improve. Therefore, there is a need to periodically obtain new language tools for the category of objects, phenomena and processes of the areas that naturally arise in the course of its development.

In the article, the word-formative organization of Ukrainian terms of personnel management specifically those formed by means of a suffix is explored. Major tendencies of term-formation suffix means are identified, and the most productive models of suffixation are analyzed. Investigated what suffixes is one of the main ways of formation of Ukrainian terms of personnel management, suffixes derivational formants many and varied. Suffixes, joining mainly to verb, noun, adjectival bases to form new words to describe different concepts in the field of personnel management.

Key words: term, term-formation, suffixation, and term-formation model.

Управління персоналом – відносно молода наука, однак вже сформувала свій логіко-поняттєвий апарат, який номінується спеціальними лексичними одиницями. В останні десятиліття великого значення надають дослідженню спеціальних термінологій економічної галузі, передусім визначенню їхніх структурно-семантичних параметрів, питанням стандартизації та кодифікації. Термінологія управління персоналом поки що залишалася поза увагою українських мовознавців. Українське термінознавство має низку досліджень, у яких висвітлено проблеми термінотворення. Багато праць видатних мовознавців (В. Горпинича, І. Ковалика, М. Плющ, Н. Клименко, Л. Полюги та ін.) присвячено дослідженням проблем словотвору. В українському термінознавстві словотвір окремих терміносистем досліджували О. Литвин, І. Кочан, З. Куньч, І. Проник, Л. Козак, Г. Наконечна та ін.

Актуальність дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати загальні і специфічні закономірності творення термінології управління персоналом, що дасть змогу прогнозувати тенденції її подальшого розвитку і водночас допоможе досягти належного рівня мовного забезпечення цієї економічної галузі. **Мета статті** – проаналізувати суфіксальний спосіб творення української термінології управління персоналом, визначити специфіку дериватологічних процесів цієї терміносистеми. Завдання дослідження полягає у визначенні способів та засобів термінологічної деривації та виокремленні продуктивних моделей суфіксації українських термінів управління персоналом.

Оскільки термінологію управління персоналом виокремлено нещодавно, ця галузь знань потребує власного корпусу термінів, який має поповнюватися і вдосконалюватися, а тому постає потреба періодично залучати нові мовні засоби для номінації об'єктів, явищ і процесів цієї сфери, які закономірно виникають під час її розвитку.

У будові термінів управління персоналом простежуємо словотвірні тенденції, що характерні для всієї літературної мови. Тому розрізняємо морфологічний, або зовнішній словотвір, який становлять: 1) афіксація; 2) основоскладання, або композиція; 3) словоскладання, або юктапозиція; 4) скорочення, чи абревіація, і семантичний, або внутрішній словотвір, що полягає в семантичних змінах лексем [1, с. 3]. Морфологічний спосіб творення терміна полягає в поєднанні твірного елемента та словотвірного

афікса. Як відзначає Т. Панько, «...у морфологічній структурі термінів, утворених шляхом афіксації, органічно закладені основи структурної систематизації, що має першочергове значення для термінології» [4, с. 120]. Велика кількість однослівних термінів управління персоналом виникла за допомогою суфіксального способу творення. Під словотвірною моделлю розуміємо схему творення слів (твірна основа (або слово) + словотвірний засіб) у межах того самого словотвірного типу, яка не впливає на їхню словотвірну семантику, але має різні морфологічні ознаки [3, с. 193]. У цьому дослідженні ми зосередимо свою увагу на суфіксальному способі словотвору.

У галузі управління персоналом найбільш продуктивним є словотвірний тип із суфіксом **-нн(я)**, **-енн(я)**, **-інн(я)**. За допомогою цього суфікса творяться терміни від дієслівних основ на означення опреченого процесу дії або абстрактного поняття за назвою дії. Такі терміни означають лише назви процесів та дій, а не саму дію в її конкретному вияві. Дієслівність як граматична категорія в термінології функціонує не у формі самих дієслів, які не можуть бути виразниками логічного суб'єкта, а у формі абстрактних іменників, що зберігають значення дії, але поєднують його із значенням абстрактної предметності. У творенні термінів за допомогою зазначених морфем можна виявити деякі особливості, зокрема, вони можуть утворюватися як від власномовних, так і від запозичених основ: *призначити* – *призначення*, *виконати* – *виконання*, *постачати* – *постачання*, *оцінювати* – *оцінювання*, *відрядити* – *відрядження*, *стажувати* – *стажування*, *планувати* – *планування*, *вербувати* – *вербування*, *делегувати* – *делегування*, *управляти* – *управління*, *заохотити* – *заохочення*, *балансувати* – *балансування*.

Крім того, бувають елементами словотвірних ланцюгів, які відображають системні зв'язки понять: *делегація* – *делегувати* – *делегування*, *баланс* – *балансувати* – *балансування*, *оцінка* – *оцінювати* – *оцінювання*, *стаж* – *стажувати* – *стажування*, *премія* – *преміювати* – *преміювання*.

Типовим для сучасної термінологічної деривації є словотвірний тип із суфіксом **-ість**, за допомогою якого в термінології управління персоналом утворюються іменники «для вираження ознаки абстрагованості від предмета або властивості чого-небудь» [2, с. 16]: *колегіальність*, *продуктивність*, *підлеглисть*, *адаптивність*.

Твірними для таких іменників можуть бути:

- композити (*єдиноначальний* – *єдиноначальність*, *працелюбний* – *працелюбність*, *конкурентоспроможний* – *конкурентноспроможність*);
- суфіксальні прикметники та дієприкметники (*довірений* – *довіреність*, *колегіальний* – *колегіальність*, *конфліктний* – *конфліктність*, *комплексний* – *комплексність*, *підлеглий* – *підлеглисть*, *продуктивний* – *продуктивність*);
- префіксальні прикметники (*підпорядкований* – *підпорядкованість*, *некомпетентний* – *некомпетентність*).

Досить продуктивним у творенні термінів досліджуваної галузі є суфікс **-ств-** (**-зтв-**, **-цтв-**), що позначає сукупності осіб, предметів чи властивостей: *винахідництво*, *відомство*, *надомництво*, *наставництво*, *співробітництво*, *виробництво*, *керівництво*, *начальство*.

Порівняно невелика група термінів на позначення осіб, зайнятих безпосередньо в галузі управління персоналом, утворена за допомогою національних словотворчих засобів – суфіксів **-ик**, **-ник**: *кадровик*, *начальник*, *надомник*, *робітник*.

Суфікс **-ацій-**, запозичений із латинської, утворює терміни від дієслівних основ і вказує на дію або результат дії: *спеціалізація*, *ідентифікація*, *анігіляція*, *організація*, *атестація*, *компенсація*, *субординація*, *централізація*, *оптимізація*. Загалом терміни цього типу утворюються від чужомовних основ.

У запозичених словах виділяємо суфікс **-инг/-інг**, який спочатку був лише в англійській мові. Відсубстантивні терміни означають назви процесів, об'єктів та інших реалій: *коучинг*, *бенчмаркінг*, *консалтинг*, *контролінг*, *лізинг*, *аутсорсинг*, *аутстафінг*.

Отже, суфіксація є одним з основних способів утворення українських термінів управління персоналом, суфіксальні словотвірні форманти численні та різноманітні. Суфікси, приєднуючись переважно до дієслівних, іменникових, прикметникових основ, утворюють нові слова на позначення різних понять у галузі управління персоналом.

Література:

1. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко. – К. : Наук. думка, 1984. – 251 с.
2. Ковалик І. І. Словотворча категорія назв абстрактних понять у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами / І. І. Ковалик // Питання слов'янського мовознавства. – Л., 1963. – Кн. 7, 8. – 81 с.
3. Микитюк О. Р. Сучасна українська мова: самобутність, система, норма : навч. посіб. / Оксана Микитюк. – Л. : Вид-во Львів. політехніки, 2010. – 440 с.
4. Панько Т. І. Українське термінознавство : підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.

Струганець Ю. Б.

ПРОЦЕС ІНШОМОВНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У ФУТБОЛЬНІЙ ЛЕКСИЦІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Відповідно до розвитку футбольної галузі сформувалася система найменувань предметів і понять цієї гри. Один із домінуючих напрямів розвитку тематичної групи «Футбол» є запозичення. У статті проаналізовано особливості процесу іншомовних запозичень – їх входження та адаптацію. Розглянуто різницю між «запозиченим словом» та «іншомовним словом». Проаналізовано входження загальноспортивних номінацій та власне футбольних номінацій з англійської, французької, іспанської, російської, англійської та німецької мов в українську мову. Описано шляхи перекладацьких лексичних трансформацій футбольних номінацій: транскодування, калькування, описове передавання значення. Підтверджено функційний потенціал запозичених лексем через такі параметри: розвиток гіпо/гіперонімічних зв'язків, розширення синтагматичних відношень, творення похідних слів.

Ключові слова: футбольна лексика української мови, процес іншомовних запозичень, входження іншомовних слів, адаптація іншомовних слів, семантика іншомовних слів.

Согласно развитию футбольной отрасли сформировалась система наименований предметов и понятий этой игры. Один из доминантных направлений развития тематической группы «Футбол» является заимствование. В статье проанализированы особенности процесса иностранных заимствований – их вхождение и адаптация. Рассмотрена разница между «заимствованным словом» и «иноязычным словом». Проанализированы вхождения общеспортивных номинаций и собственно футбольных номинаций с английского, французского, испанского, русского, английского и немецкого языков в украинский язык. Описаны пути переводческих лексических трансформаций футбольных номинаций: транскодирование, копирование, описательная передача значения. Подтверждено функциональный потенциал заимствованных лексем через такие параметры: развитие гипо- / гиперонимических связей, расширение синтагматических отношений, создание производных слов.

Ключевые слова: футбольная лексика украинского языка, процесс иноязычных заимствований, вхождение иностранных слов, адаптация иностранных слов, семантика иностранных слов.

According to the development of a football branch formed the system of names of objects and concepts of the game. One of the dominant directions of development of the thematic group «Football» is borrowing. The article analyzes the peculiarities of foreign debt – their entry and adaptation. The difference between «borrowed word» and «foreign words» is considered. Entering of general sporting nominations and the actual football nominations from English, French, Spanish, Russian, English and German in the Ukrainian language is analyzed. Ways of translation of lexical transformations of football nominations: transcoding, tracing, descriptive translation are described. Determined that functional potential of foreign tokens shows the location of this innovation in language, its activity, including derivation, and depends on the system and its communication support, that is the interaction with other borrowings, and with specific tokens, the nature of their interaction, activity limitation borrowing etc. Noticed, that foreign words of football thematic, coming to lexical-semantic system of the Ukrainian language, naturally come into paradigmatic relations with specific and other borrowed units, for example, swell the ranks of the already existing synonyms or forming the new one. Confirmed the functional potential of borrowed tokens via the following parameters: the development of hypo / hyperonymic relations, enlargement of syntagmatic relations, creation of derivative words.

Key words: football vocabulary of Ukrainian language, process of foreign languages loans, entry of foreign words, adaptation of foreign words, semantic of foreign words.

Система найменувань предметів і понять футболу як популярного виду спорту формувалася та постійно оновлюється відповідно до розвитку самої галузі. Народився цей вид спорту наприкінці ХІХ століття в Англії. Там уперше і було визначено правила, які заклали підвалини цієї гри. На початку ХХІ ст. футбол – уже полікультурний феномен, який, закономірно, знайшов відображення в літературних мовах. Наукових розвідок про футбольну лексику в українському мовознавстві небагато (праці М. Дубяк, Р. Коваль, П. Мельник, В. Кисельової). Однак для цього сегменту словникового складу характерна функційна активність, динаміка змін, тому він потребує детального вивчення.

Мета статті – проаналізувати особливості процесу іншомовних запозичень в українській футбольній лексиці.

Запозичення – продуктивний спосіб поповнення лексичного складу літературних мов. Проблема іншомовних запозичень постійно перебуває в полі зору науковців, як закордонних (І. Бодуена де Куртене,

Я. Грота, Д. Лотте, А. Мартіне, Ж. Марузо, Г. Пауля, Ж. Поля, Е. Ріхтера, Е. Хаугена), так і вітчизняних (В. Акуленка, Л. Архипенко, Н. Гудими, Л. Кислюк, І. Кочан, М. Кочергана, О. Лисенко, А. Ломовцевої, Д. Мазурик, Н. Попової, П. Селігея, Г. Сергєєвої, В. Сімонок, О. Степанюк, О. Стишова, С. Федорець, Л. Чурсіної).

Термін «запозичення» уживають у лінгвістичній літературі з двома значеннями: 1) один зі шляхів поповнення словникового складу мови (з погляду теорії мовних контактів і взаємодії мовних систем); 2) процес входження й адаптації запозиченої лексичної одиниці й результат цього процесу – запозичене слово. Перше значення презентує термін «запозичення» в широкому вимірі, а друге – вузькому. У нашій розвідці розглядаємо «запозичення» у вузькому значенні.

У дисертаційній роботі «Семантика та стилістичні функції запозичень у мові української постмодерністської прози» Н. Гудима зазначає, що лінгвісти трактують терміни «запозичене слово» й «іншомовне слово» з різних позицій: за характером освоєння іншомовних слів у мові та критерієм асиміляції іншомовізмів; ступенем засвоєння іншомовних одиниць мовою-реципієнтом; структурною диференціацією запозичених слів; характером запозичуваного матеріалу на різних рівнях; характером мовних контактів і позамовних чинників; поширеністю в мовах світу; структурою запозиченого слова, сферою використання, часом запозичення та ін. [2, с. 43]. О. Тараненко в енциклопедії «Українська мова» запозичені слова тлумачить як такі, що цілком засвоєні мовою, яка їх запозичила; вони не сприймаються як чужорідний елемент і не потребують пояснення щодо форми і значення; подаються у загальномовних словниках разом із питомою лексикою. Іншомовні слова – слова з інших мов, які не засвоєні повністю мовою, що їх запозичила, усвідомлюються мовцями як чужорідні й зберігають ознаки свого походження [7, с. 213; 8, с. 179].

У контексті нашого дослідження запозичені з інших мов номінативні одиниці, які належать до футбольної лексики, відносимо до розряду слів іншомовного походження, водночас вони презентують процес запозичення – один із домінантних напрямів оновлення словникового складу літературних мов.

У складі футбольної лексики української літературної мови функціують загальноспортивні і власне футбольні номінації, запозичені з інших мов. Загальноспортивні номінації найчастіше походять з англійської мови: *аут* – «положення в спортивних іграх, коли м'яч... потрапляє за межі бокових ліній ігрового поля, майданчика» [6, с. 135]; *гол* – «очко, яке зараховується команді за кожний забитий у ворота суперника м'яч чи шайбу» [6, с. 297]; *дриблінг* – «у деяких спортивних іграх – ведення гравцем м'яча або шайби» [6, с. 393]; *лідер* – «учасник спортивних змагань, який іде попереду інших» [6, с. 592]; *матч* – «спортивне змагання між двома або кількома спортсменами чи спортивними командами» [6, с. 624]; *пас* – «у спортивних іграх – передача м'яча... партнерові по команді» [6, с. 716]; *пресинг* – «у деяких спортивних іграх... одна з найактивніших форм захисту, що полягає в обмеженні дій суперника в рамках правил» [6, с. 759]; *рефері* – «у деяких спортивних змаганнях... суддя» [6, с. 803]; *тайм-аут* – «у деяких спортивних іграх – перерва на вимогу команди, спортсмена, його тренера, передбачена правилами гри» [6, с. 874]; *хет-трик* – «три голи, забитих одним гравцем в одному матчі» [1, с. 1560].

Запозичено із французької мови такі лексичні одиниці: *арбітр* – «суддя в деяких видах спорту» [6, с. 106]; *атака* – «швидкий і рішучий наступ (у спорті...)» [6, с. 128]; *дублер* – «той, хто паралельно з кимось виконує подібну, однакову роботу» [6, с. 394]; *ліга* – «спілка, об'єднання окремих осіб, установ або держав» [6, с. 591]; *чемпіонат* – «офіційні спортивні змагання, розіграш першості в певному виді спорту з метою виявити переможця» [6, с. 978]. З італійської мови прийшла лексема *фінал* – «у деяких видах спорту – завершальна частина змагань для остаточного виявлення переможця» [6, с. 938].

Далі розглянемо власне футбольні номінації, запозичені з інших мов, передусім з англійської: *бек* – «захисник у спортивних іграх з м'ячем...» [6, с. 159]; *бутси* – «футбольні черевики з твердими носками і закаблуками без каблуків, з шипами або поперечними планками на підшві. Призначені для гри у футбол» [6, с. 194]; *гандикап* – «спортивні змагання... коли слабшому противникові надається фора (зменшення дистанції, навантаження тощо)» [6, с. 239]; *голкіпер* – «у командних спортивних іграх (футболі...) – воротар» [6, с. 298]; *інсайд* – «у футболі... гравець, який у лінії нападу займає положення між центральним та крайнім гравцями» [6, с. 472]; *корнер* – «у футболі – штрафний кутовий удар, який здійснює з кутового сектора футбольного поля один із гравців атакуючої команди» [6, с. 550]; *офсайд* – «у деяких командних спортивних іграх (футболі...) – положення «поза грою», при якому гравець опиняється у вигідній позиції щодо суперника, але здобуває її з порушенням правил гри» [6, с. 702]; *пенальті* – «у футболі – одинадцятиметровий штрафний удар по воротах суперника» [6, с. 723]; *плеймейкер* – «гравець, який організовує дії своєї команди, веде гру» [1, с. 299]; *стопер* – «захисник у футболі...» [1, с. 1396]; *фол* – «у деяких спортивних іграх – порушення правил гри, напр., у футболі – умисний удар противника, підніжка тощо» [6, с. 945]; *форвард* – «у деяких командних спортивних іграх – гравець передньої лінії, який нападає» [6, с. 947]; *хавбек* – «у спортивних іграх з м'ячем – напівзахисник» [6, с. 958].

Чимало запозичень з англійської мови усталилися в інших мовах. Порівняймо лексеми в українській, французькій, іспанській, російській, англійській, німецькій мовах: *пас* – *passe* – *pase* – *пас* – *pass* – *Pass*,

футбол – football – futbol – футбол – football – Fussball, фінт – feinte – finta – финт – feint – Finte, сектор стадіону – secteur du stade – sector del estadio – сектор стадиона – sector of the stadium – Sektor des Stadions. На нашу думку, такі лексичні одиниці можна віднести до розряду інтернаціоналізмів.

З італійської мови запозичено лексичні одиниці *катеначо* – тактична схема з акцентом на оборону; *ліберо* – футболіст, який страхує дії своїх друзів з оборони; *фінт* – «у спорті – обманний рух» [6, с. 939].

Незначну частину іншомовних слів у складі футбольної лексики становлять германізми: *бомбардир* – «у командних спортивних іграх – найрезультативніший гравець, який забив найбільше голів у ворота противника» [6, с. 179]; *дискваліфікація* – «позбавлення спортсмена (команди) права брати участь у спортивних змаганнях за порушення правил, спортивної етики і т. ін.» [6, с. 366]; *штанга* – «у деяких спортивних командних іграх – бокова частина воріт» [6, с. 987].

Із грецької мови запозичено такі лексичні одиниці: *техніка* – «сукупність прийомів, застосовуваних у якій-небудь справі...» [6, с. 891], *стадіон* – «комплексна спортивна споруда, яка складається зі спортивного ядра (футбольне поле...), що оточене трибунами для глядачів...» [6, с. 855].

Процес входження іншомовних слів футбольної тематики в українську мову відбувається шляхом перекладацьких лексичних трансформацій – прийомів, які сприяють досягненню еквівалентності перекладу і передбачають процедуру перетворення для переходу від одиниць оригінального тексту до одиниць перекладу.

Основним видом лексичної трансформації є **транскодування** – такий спосіб перекладу, коли звукову та графічну форму слова вихідної мови передають засобами абетки мови перекладу. Наприклад, *offside* – офсайд, *protest* – протест, *provocation* – провокація, *pressing* – пресинг, *playmaker* – плеймейкер, *penalty* – пенальті, *pass* – пас, *referee* – рефері, *record* – рекорд, *sponsor* – спонсор, *save* – сейв, *season* – сезон, *transfer* – трансфер, *forward* – форвард, *foul* – фол, *final* – фінал, *fan* – фан: Норвезький рефері Свейн Моен зарахував гол, хоча на повторі видно, що забитий він із **офсайду** (prosport.tsn.ua, 07-05-15, 23:56); «Дніпро» купує аргентинського **плеймейкера** «Індепендьєнте» (football24.ua, 28-06-15, 16:55); Майже бездоганна гра в захисті та постійний **пресинг** гравців «Челсі» дозволяв португальцям грати на рівних з чемпіонами Англії (pravda.com.ua, 07-03-07, 08:57).

Під час перекладу термінологічних одиниць застосовують також інший прийом лексичних трансформацій – калькування, що полягає в передачі не звукового, а комбінаторного складу слова, коли частини слова (морфеми) чи лексеми перекладають відповідними елементами мови перекладу. Цей прийом доцільний у процесі перекладу складних за структурою номінацій. Наприклад: *club president* – президент клубу, *quarterfinal* – чвертьфінал, *central forward* – центрфорвард, *football league* – футбольна ліга, *territorial domination* – територіальна домінація, *tactical foul* – тактичний фол, *frontstriker* – центральний страйкер, *attacking style* – стиль атаки, *result of the match* – результат матчу, *off-side position* – офсайдна позиція: Про це повідомив **президент клубу** Андрій Шевчук, який розповів прес-службі Металурга про фінансовий стан команди (champion.com.ua, 09-10-15, 17:14): У кожній з команд **стиль атаки** був різним (fask.com.ua, 09-10-14); У четвер дві українські команди зіграли уніцію у **чвертьфінальних** поєдинках Ліги Європи (bbc.com, 16-04-15). За нашими спостереженнями, калькування як прийом перекладацької лексичної трансформації є менш продуктивним, ніж транскодування.

Ще один лексичний прийом перекладу футбольних номінацій полягає в описовому передаванні значення. Описовий переклад розкриває семантику лексичної одиниці оригіналу за допомогою розгорнутих словосполучень, які виражають істотні ознаки явища, позначеного конкретною лексичною одиницею. Такий спосіб вважають неекономним, тому не завжди можливо застосувати його під час перекладу футбольної лексики. Ми виявили приклади описового перекладу, що базуються на використанні підрядного речення в атрибутивній ролі: *equalizer* – гол, який зрівнює рахунок; *substitute* – гравець, який виходить на заміну; *scorer* – гравець, який забив гол; *shooter, kicker* – гравець, який завдає удару; *faker, feinter* – гравець, який здійснює обманні рухи; *first substitute* – гравець, який першим вийшов на заміну; *faulty player* – гравець, який порушив правила; *attacking team* – команда, яка атакує; *defending team* – команда, яка захищається; *chipshot* – «підрізка» м'яча, щоб перекинути суперника; *tunnel to the dressing room* – тунель, що веде до роздягалень; *two-footed player* – футболіст, який рівноцінно володіє обома ногами. Проаналізовані моделі поширені в писемних текстах на футбольну тематику, а не в усній комунікації, що детерміновано законом мовної економії в усному спілкуванні.

В українській футбольній лексиці функціонує також кілька запозичених абrevіатур, як-от: *ФІФА* (з фр. *Fédération Internationale de Football Association*, скор. *FIFA* – Міжнародна федерація футболу) – міжнародний керівний орган футболу і найбільша спортивна організація світу; *УЄФА* (з англ. *Union of European Football Associations*, скор. *UEFA* – Союз європейських футбольних асоціацій, в українській транслітерації УЄФА) – організація, що керує футболом у Європі.

Іншомовні слова футбольної тематики, увіходячи до лексико-семантичної системи української мови, закономірно вступають у парадигматичні зв'язки з питомими лексемами й іншими запозиченими одиницями, наприклад, поповнюють уже наявні синонімічні ряди або ж формують нові: *лайнсмен*, *боковий*

арбітр; пас, передача; центрфорвард, центральний нападник; картка, гірничник; рефері, арбітр, суддя; асист, голівий пас, голюва передача.

Пари або трійки синонімічних слів відрізняються семантичними відтінками і/або додатковим експресивним забарвленням.

Той факт, що запозичені слова зазнають адаптації в мові-реципієнті, а згодом кодифікуються, підтверджують такі ознаки: 1) передача іншомовного слова фонетичними і графічними засобами мови, яка запозичає; 2) уведення його до граматичних парадигм і категорій; 3) фонетична видозміна (асиміляція); 4) виникнення похідних; 5) семантичне пристосування; 6) широта і постійність уживання [3, с. 108].

За твердженням М. П. Кочергана, семантика запозичених слів часто не збігається з семантикою їх етимонів у мові-джерелі. Наявні такі випадки: 1) слово запозичене тільки в одному чи кількох значеннях при його значно ширшій полісемії в іноземній мові; 2) запозичене слово звузило своє значення через його спеціалізацію; 3) запозичене слово розширило свою семантику (крім значення, яке воно мало в іноземній мові, розвинуло нові значення, яких немає в мові-джерелі); 4) запозичене слово змінило свою семантику (вживається в значенні, якого воно не має в мові джерелі) [5, с. 22–23]. Проілюструємо першу модель, яку виокремив М. П. Кочерган (оскільки вона найбільш поширена), на прикладі семантичної структури лексеми *гол* в англійській та українській мовах. В англійській мові слово *goal* – полісемант: «1) те, що сподіваються досягнути в майбутньому; 2) проміжок між двома опорами, у який має залетіти м'яч, для того, щоб отримати результат у різноманітних іграх, як футбол чи хокей; 3) дія, коли м'яч залітає у ворота, для того, щоб збільшити рахунок у спортивних іграх» [9, с. 751] (переклад наш. – Ю. С.). В українській мові лексема *гол* представлена у словнику з одним значенням: «Очко, що його виграв команда, загнавши м'яча або шайбу в чужі ворота» [1, с. 249].

Як зазначає Є. А. Карпіловська, «функціональний потенціал іншомовних лексем показує місце такої інновації в мові, її активність, зокрема словотворчу, та залежить від системної й комунікативної підтримки її, тобто від взаємодії як з іншими запозиченнями, так і з питомими лексемами, характеру їхньої взаємодії, активності, давності запозичення тощо» [4, с. 248]. Функційний потенціал ключової лексеми досліджуваної галузі *футбол* демонструють такі параметри: 1) розвиток гіпо/гіперонімічних зв'язків: *великий футбол, міні-футбол, футзал, пляжний футбол*; 2) розширення синтагматичних зв'язків слова: *футбол чоловічий, жіночий, агресивний, грубий, технічний, швидкий, в'язкий*; 3) високий словотвірний потенціал основи: *футбольний, футболіст, футболістка, футболка, футболити, відфутболити*.

Запозичене слово чи похідне від нього можуть розвивати і переносні значення, як-от: *відфутболити: «розм. 1. Ударом (ударами) ноги відкинути від себе. 2. Направити, відіслати кого, що-небудь до іншої особи, в іншу інстанцію»* [1, с. 183].

Іншомовні слова продовжують поповнювати тематичну групу футбольної лексики української літературної мови. Є. А. Карпіловська називає нові запозичення неозапозиченнями [4]. До неозапозичень у футбольній лексиці відносимо: *вінгер* (з англ. *winger*), *латераль* (з англ. *lateral*): *Вінгер Стяуа Кінчу запевнив, що київське Динамо ним справді цікавиться* (champion.com.ua, 18-02-15, 09:50); *Вінгер мадридського «Реалу» Хамес Родрігес отримав травму стегна і тепер не допоможе команді Рафаеля Бенітеса найближчий місяць* (prosport.tsn.ua, 10-09-15, 23:15); *Багаторічний латераль мадридського «Реала» Мічел Сальгадо взяв участь в матчі легенд, в якому зіграли команди Каннаваро і Фігу* (ua-sport.org); *Крім того, латераль «Шахтаря» Ілсіньо продовжує відновлюватися після травми* (prosport.tsn.ua, 06-04-13, 13:26). «Якщо мовні причини запозичення, викликані потребою в нових номінаціях, є об'єктивними і сприяють розвитку, то позамовні причини, так зване суспільне замовлення, суспільна потреба, не завжди є об'єктивними та виправданими, коли йдеться, скажімо, про престижність чи «моду» на вживання певної мови та певних слів, як це сталося останнім часом з англійською мовою» [4, с. 229]. Коли в сучасній українській літературній мові на позначення предметів і понять футбольної галузі усталилися і функціують паралельно питома й іншомовне слово, футбольні коментатори в данину мові часто послуговуються запозиченим. Тому актуалізується культуромовна проблема: потрібно підтримувати функціонування питомих еквівалентів, до безеквівалентних іншомовних лексичних одиниць добирати чи творити українські відповідники.

Отже, лексика іншомовного походження – один із домінантних напрямів формування й розвитку тематичної групи «Футбол» у лексичному складі української літературної мови. Футбольна лексика запозичена в основному з англійської, французької, німецької, італійської і грецької мов. За кількісними показниками переважають англіцизми. Із мов-донорів в українську літературну мову ввійшли загально-спортивні номінації, які активно задіяні у футбольній лексиці, і власне футбольні номінації. Констатуємо легкість проникнення іншомовних запозичень в українську мову. Після входження іншомовних слів футбольної тематики до мови-реципієнта відбувається їхня швидка адаптація. Функційний потенціал запозичених лексем насамперед підтверджують такі параметри: розвиток гіпо/гіперонімічних зв'язків, розширення синтагматичних відношень, творення похідних слів. Загалом запозичення футбольних но-

мінацій належить до розряду перманентних лексико-семантичних процесів, тому потребує подальших наукових студій.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Гудима Н. В. Семантика та стилістичні функції запозичень у мові української постмодерністської прози: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Гудима Наталія Василівна. – Чернівці, 2011. – 257 с.
3. Денисов П. Н. Лексика русского языка и принципы ее описания / П. Н. Денисов. – М. : Русский язык, 1980. – 253 с.
4. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : монографія / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
5. Кочерган М. П. Німецькі лексичні запозичення в південно-західних говорах української мови / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 19–24.
6. Словник іншомовних слів / [укладач Л. О. Пустовіт та ін.]. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
7. Тараненко О. О. Запозичені слова / О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – С. 179.
8. Тараненко О. О. Іншомовні слова / О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – С. 213.
9. Dictionary of Contemporary English. New edition / [edit. M. Mayor]. – London : Longman, 2010. – 2081 p.

УДК 82.161.2-055.2

Супрун В. М.

ЕКСПЛІКАЦІЯ ЗОВНІШНЬО-ФІЗІОЛОГІЧНОГО НАПОВНЕННЯ КОНЦЕПТУ «ЖІНКА» В УКРАЇНСЬКІЙ ФЕМІННІЙ ПРОЗІ XX СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено опису зовнішньо-фізіологічного наповнення концепту «жінка», детермінованого віковими змінами образів, що репрезентуються фемінним корпусом українського красенного письменства XX сторіччя. Проаналізовано образний спектр героїнь за шкалою «вік / зовнішня врода».

Ключові слова: концепт «жінка», вік, фемінна література.

Стаття посвячена описанию внешне-физиологического наполнения концепта «женщина», детерминированного возрастными изменениями образов, которые репрезентируются феминным корпусом украинской литературы XX века. Проанализирован образный спектр героинь по шкале «возраст / внешняя красота».

Ключевые слова: концепт «женщина», возраст, феминная литература.

The article is dedicated to the description of the external physiological content of the concept «woman» determined by the age-related changes of characters described by the feminine branch of the Ukrainian belles-lettres of the 20th century. According to the alternation of basic social and age-related statuses of a woman in the feminine prose of Ukraine's Diaspora, the actualization of changes in the external imaginative field of the concept – represented by a wide range of descriptive types of different generations – takes place. The integral unit of the concept is amplified by the sub-conceptual feminine-differential components of a woman's posture: tenderness → physical strength → drooping shoulders, which not only account for the contextual (semantic) notion of «beauty / typicality», but also expose the inner depth of psychological feelings of heroines.

A great deal of characters of still young heroines may belong to the first type. Femininity, female defenselessness, selflessness, tenderness, and inner dignity become main features of heroines of this sub-conceptual series, mainly characteristic of representatives of intellectuals.

A transition period from one age-related category to another inevitably tells on one's posture. The tenderness of a girl usually changes into the physical strength of a woman who has material hardships on her shoulders, who faces the challenge of providing for her family in the tragic times of history when the main provider, the man, was claimed to be «enemy of the nation», was forced to serve in the army or had to do the military duty at his own will.

The further semantic development of the concept «woman» in the feminine belles-lettres of the Ukrainian exile takes place due to the external physiological sub-concept «drooped in shoulders» which actualizes mainly age-related changes in posture.

Thus, the concept «woman», exemplified by the feminine prose of the 20th century, described by the female author, acquires new bright aspects due to the imaginative visualization of physiological peculiarities of heroines, which makes their images artistically perfect and at the same time – realism-centric.

Key words: concept «woman», age, feminine literature.

У національно-культурному світогляді українства змістове й художньо-естетичне наповнення концепту «жінка» об'єктивізоване передовсім через його образно-візуальні характеристики, до яких належить вік, постава, портрет. Оскільки обсяги статті обмежують обшир нашого дослідження, тому беремо до аналізу лише зовнішньо-фізіологічне наповнення концепту «жінка», що, зрештою, становить мету нашої студії.

Відповідно до почерговості базових соціально-вікових статусів жінки у фемінній прозі української діаспори відбувається актуалізація змін зовнішньо-імагонативного поля концепту, представленого широкою гамою образних типів різних поколінь. Інтегральний номен концепту ампліфікується субконцептними фемінітивно-диференційними компонентами жіночих рис постави: тендітність → фізична сила → згорбленість, які атестують не лише контекстуальну (семантичну) опозицію «врода / типовість», але й виявляють на зовнішню глибину психологічних переживань героїнь.

До першого типу можна віднести чимало образів – «маленька, худенька» Катря («Соціалістичні картоплини» О. Звичайної), «тоненька» Юлія («Шовкова рукавичка» М. Цуканової), «дрібна й непомітна» Ася («Вічне світло» Марії Струтинської). Жіночність, зовнішня беззахисність, саможертвоність, ніжність, внутрішня шляхетність стають головними рисами героїнь цього субконцептного ряду, що характеризує здебільшого представниць інтелігенції.

Так, в оповіданні «Вічне світло» (зб. «Помилка доктора Варецького») Марії Струтинської авторка візуалізує «дрібну, як мініатюра, українську дівчину у вицвілій блакитній сукенці» [9, с. 58], образ якої відкриває для німецького солдата Ганса глибини людських почуттів, зроджуючи перші прояви (мов-

лячи словами Г. Тютюнника, «зав'язь») кохання, не номінованого в тексті твору, а лише імпліцитно присутнього на рівні підтекстової інформації. Героїня Марії Струтинської стає досяжно / недосяжним (див. текст: «*як вічне світло, чарівну, нездійснену, а може нездійсненну мрію*» [9, с. 65]) ідеалом жіночої цноти і витонченості. Осяжність образу коханої виявляється в дефініціях гендерного аранжування візуально-фізіологічного сприйняття її постави («*бачив тонкий профіль*» [9, с. 59], «*була дрібна й непомітна*» [9, с. 58]), рухів («*тоненькі пальчики так справно витягали павутинні нитки*» [9, с. 64]), виразу обличчя («*невеличке обличчя з темними очима*» [9, с. 58]), тембру голосу («*тихенько спитала*» [9, с. 65]), що стильово посилює авторка за допомогою літоти. Віддалено-ідилічним образ героїні постає у своїй духовній величі: Ася, турботлива і любляча дочка, працююча, добре освічена, скромна й цнотлива, внутрішньою бездоганністю нагадує Марусю з однойменної повісті Г. Квітки-Основ'яненка, лише без сентиментального насвітлення. І хоч зустріч двох молодих людей буде короткою, Ганс до кінця свого недовгого життя (авторське засудження хаосу війни знаходимо у розв'язці: «*нікому непотрібної смерті в пеклі Сталінграду*» [9, с. 65], що вкотре підтверджує думку про особливість жіночого сприйняття війни: «якщо чоловіка війна захоплювала як дія, то жінка відчувала і переживала її інакше, через свою жіночу психологію: бомбардування, смерть, страждання» [4, с. 159], вона бачить не переможців і переможених, а трагедію людини) пронесе величне «вічне світло» любові, запалене «дрібною» українською дівчиною.

В оповіданні «Соціалістичні картоплини» (зб. «Оглянувшись назад...») О. Звичайна подає хоч і дургорядний, проте характеристичний образ працівниці однієї із соціалістичних установ Катрі. Змучена холодом і голодом вона змушена під загрозою звільнення (позбутися хлібної картки – це однозначна смерть не тільки для героїні, але й для її дитини і старої матері) йти вихідного дня перебирати в кагатах мерзлу картоплю, насильно колективізовану 1932–33-го років у селян і тепер кинуту на замерзання. Драматизм зображуваного посилюється відтворенням автентики «фізіології голоду» (І. Дзюба), екземпліфікованої неонаталістичними епітетами «*спотворені обличчя, розширені, перейняті смертельною розпучкою очі*» [1, с. 49] у репрезентуванні селянства, яке конає.

Образ Катрі авторка оприявила шляхом гендерної асиметрії до парторга цієї ж установи, що виявляється у зображенні статури. «*Рум'яний масивної будови блондин*» [1, с. 43] антитетичний «*маленькій, худенькій*» [1, с. 44] героїні, нараторська симпатія до якої артикульована інтимізованим займенником «*моя*». Суб'єктивна письменницька модальність виявляється у високій ідейності творів мисткині, її любові до української людини.

Перехід з однієї вікової категорії в іншу неминує позначається і на поставі. Дівоча тендітність зазвичай змінюється фізичною силою жінки, на плечі якої лягали матеріальна скрута, необхідність забезпечувати сім'ю у трагічні часи катаклізмів історії, коли годувальника-чоловіка оголошували ворогом народу, насильно забирали до війська чи добровільно змушували брати до рук зброю. Концептуальне поле такого типу героїнь репрезентовано у прозі В. Стефаніка, О. Кобилянської, Ю. Яновського, О. Довженка, М. Понеділка та ін. Маємо відповідних героїнь і у фемінній прозі української діаспори («*Щаслива*» Ганна О. Звичайної, «*Надія Мері Гордон*» Л. Лисак, «*У новому світі*» С. Парфанович).

У нарисі «*Надія Мері Гордон*» (зб. «*Терпкі пахощі*») Л. Лисак фізичну міць немолодої уже героїні увиразнено субконцептними характеристиками статури («*схожа на величну скульптуру*», «*вона масивна і могутня*» [6, с. 79]), що виконують водночас композиційну функцію експозиції. Ужиті порівняння синекдохально підкреслюють не лише фізичну, але й духовну силу протагоніста ще й через асоціативну деталь – «*над ватраном висить заржавіла рушниця*» [6, с. 81], мнемонічно навіяну художньо-знаковим образом Українчиної ржавої шаблони з драматичної поеми «*Бояриня*». Авторський коментар цілком вкладається в рамки фемінних традицій ХХ століття: «*коли мужчин не було вдома – жінка мусіла бути готова до самооборони*» [6, с. 80], що надає текстові твору виразної гендерної ідентифікації.

Заради об'єктивності варто сказати, що не завжди інверсію гендерних ролей мисткині сприймали позитивно. У новелі «*Дивний вершник*» (зб. «*З потоку життя*») Іванна Чорнобривець концептуально моделює Хіврю-комуністку, добираючи саркастично викривальні деталі нюансування образу советської активістки, для якої нові суспільні реалії стають звільненням від родинного тягара: останнє передбачає турботу і працю, партійна діяльність – легкий хліб, грабунок, хмільне життя (такого типу героїню раніше сатирично уже представив у російській літературі М. Булгаков романом «*Собаке серце*»: маємо на увазі члена будкому, стать якої не міг визначити навіть професор Преображенський). І хоч об'єктом авторського засудження є гіпертрофована андрогенність (перверсивність) поведінкової ролі жінки зі свідомим виелімінуванням фемінних ознак (передовсім материнства) як соціального явища підсоветської України початку ХХ століття, революційної епохи та її ідеалів (сюжетом з опосередкованим об'єктом викриття часто послуговувався О. Вишня, виявляючи вади суспільства), проте психологічної автентичності мисткиня досягає через зображення зовнішності й учинків героїні. Її враженнево-імагонативні якості літераторка репрезентує насамперед у поставі, експлікованій не без видимої карикатурності («*огрядна*», «*дебелый стан*» [10, с. 33]), а уже потім через: а) характеристичні вчинки (побиття й грабунок батюшки прямо під час похорону, відречення від дітей, бездумне служіння «*революційній романтиці*» (М. Хвильовий); б) згрубілу лексику неосвіченої п'яної жінки («*Знімай хрест – кричить – собако, доки будеш людей брехнею дурманити?!*» [10, с. 35]) як ознаки квазімаскулінності (сатирична заявка на рівноправність із чоловіком); в) деталями одягу (прийом художньо введений у вітчизняну літературу «*Енеїдою*» І. Котляревського), що надає образу травестійного насвітлення («*в чоботях*», «*на ший*

кілька разів дешевого скляного намиста», «поверх намиста дешевий батюшкин хрест», «на голові поверх хустки знов же ...панотцева фіялкова плисова шапочка» [10, с. 33]); г) їдко іронічним авторським номінуванням («привид у людській подобі» [10, с. 34], «зухвала потвора» [10, с. 35]); г) персонажними оцінками з боку («Маладець, баба!» [10, с. 36]). Підбадьорювальна репліка з уст секретаря партійного комітету, з одного боку, працює як спосіб соціальної інженерії у плеканні нової советської людини, а з іншого – недвозначно дає зрозуміти, що вона просто жінка (див. звертання «баба»).

Не важко простежити сюжетну, хронотопну й позверхню подібність образу Хіврі І. Чорнобривець із Гапкою (новела «Кіт у чоботях») М. Хвильового, що додає ще один мистецький голос у заокеанні до правди буття. Проте, якщо товариш Жучок відчуває внутрішню спустошеність через страшну й трагічну втрату власної дитини, шукаючи душевного порятунку й забуття в партійній роботі, то героїня Л. Лисак свідомо зраджує ідеали материнства («дітей в сиротинець одвела, а сама – гуляє» [10, с. 35]), гіпертрофовано втілюючи тезу Леніна: навіть кухарка зможе керувати державою – у розв'язці бо бачимо службове підвищення «кухарки з дитячого будинку» до «завідательки дитячої комуни». Сукупно ж і трагікомічний образ М. Хвильового, і сатирично-карикатурний Л. Лисак (незважаючи на гендерну «іншість» (С. де Бовуар) обох авторів) ідейно «працюють» на засудження перекосів жіночих ідеалів у бік зради одвічних людських цінностей: суспільних чи родинних.

Подальше семантичне розширення концепту «жінка» у фемінній белетристиці українського екзилу відбувається завдяки зовнішньо-фізіологічному субконцепту «згорблена», який актуалізує зазвичай віковій зміні постави. Яскравим прикладом слугує «пригорблена» Євка (оповідання «З туги» (зб. «Загоріла полонина») С. Парфанович). У руслі Стефаниківського експресіонізму через ауто-діалог розкрито життєву драму героїні, єдиного сина якої забрали нацисти на примусові роботи. Як і старий Максим В. Стефаніка (новела «Сини»), немічна і хвора Євка пореється біля господарства, нарікаючи на свою долю. Психологізм образу посилено оксюмороном через авторський коментар: «Євка плаче без сліз, вона плаче сльозами без плачу» [8, с. 49], а також домінування темної кольористики сірого та чорного, що в ментальному світі українців асоціюється з дискурсом катастрофізму [3]: «чорними боронами вниз (стікають сльози. – В. С.)» [8, с. 49], «сірий дим» [8, с. 51] – і набуває часом додаткових смислових модифікацій у порівняннях, утворюючи асоціативно-символічну кольоремну сув'язь «земля – смерть»: «таке лице, як земля» [8, с. 49].

Стильової автентики в розкритті переживань Євки надає використання діалектної лексики, активно апробованої в художній прозі членів Покутської трійці, що, з одного боку, надає етнографічної достовірності історико-соціальним умовам, кидаючи світло на темпорально-територіальний ареал подій твору, а з іншого – «допомагає митцю глибоко розкрити чи дослідити ментальність героїв» [7, с. 271]. С. Парфанович симбіотично ретранслявала відбиток трагічних сторінок історії України й особистого горя одинокої матері.

Отже, концепт «жінка», екземпліфікований у фемінній прозі ХХ ст., набуває під пером жінки-авторки нових яскравих граней завдяки художній візуалізації фізіологічних особливостей героїнь, що робить їх образи мистецьки довершеними й одночасно реалізоцентричними.

Література:

1. Звичайна О. Оглянувшись назад... / Олена Звичайна. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1954. – 231 с.
2. Корнілова О. К. Жінка як символ життя у творі Павла Загребельного «Юлія, або запрошення до самовбивства» / О. К. Корнілова // Український смисл : збірник наукових праць / [за редакцією д-ра філол. наук, проф. А. М. Поповського]. – Дніпропетровськ, 2012. – № 2. – С. 173–180.
3. Кузьміна О. Б. Семантичне поле «чорний» (на матеріалі поезії Є. Маланюка) / О. Б. Кузьміна // Лінгвістичні дослідження. – Харків : Вид-во ХДПУ, 2001. – Вип. 6. – С. 20–25.
4. Левкова О. Ментальність слов'янської жінки у «жіночому тексті» Світлани Алексієвич (Білорусь) / О. Левкова // Вісник Львівського університету. Серія: журналістика. – 2004. – Вип. 25. – С. 155–162.
5. Левченко О. Лінгвокультурологія та її термінна система / Олена Левченко // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2003. – № 490. – С. 105–113.
6. Лисак Л. Терпкі пахощі / Леся Лисак. – Нью-Йорк ; Джерсі Сіті : Свобода, 1969. – 344 с.
7. Мислива Т. А. Діалектизми у жіночій прозі к. ХХ – п. ХХІ ст. (на матеріалі творів М. Матіос) / Т. А. Мислива // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / [відп. редактор М. Я. Плющ]. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Випуск 8. – С. 267–271.
8. Парфанович С. Загоріла полонина : бойківські оповідання / Софія Парфанович. – Авсбург : Друкарня Д. Сажніна, 1948. – 89 с.
9. Струтинська М. Помилка доктора Варецького / Марія Струтинська. – Буенос-Айрес : Видавництво Юліана Середяка, 1963. – 145 с.
10. Чорнобривець І. З потоку життя / Іванна Чорнобривець. – Мюнхен, 1963. – 164 с.

УДК 811.161.2'367

Харченко С. В.

СИНОНІМІЯ ПРОСТИХ УСКЛАДНЕНИХ І СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Вивчення синонімії загалом, а синтаксичної зокрема, й надалі є актуальним і важливим, оскільки в загальноєвропейських масштабах постає проблема зниження рівня культури мови. У статті розглянуто критерії віднесення синтаксичних конструкцій до синонімічних, запропоновано перелік синонімічних пар, що їх утворюють в українській літературній мові прості ускладнені і складнопідрядні речення.

Ключові слова: синонімія, синтаксичні синонімія, інваріантне синтаксичне значення, просте ускладнене речення, складнопідрядне речення.

Изучение синонимических отношений в языке, в частности синтаксических, остается актуальным, поскольку проблема снижения культуры речи приобретает общеевропейские масштабы. В статье рассмотрены критерии, определяющие ту или иную синтаксическую конструкцию как синонимическую, предложен перечень синонимических пар, которые образуют в современном украинском языке простые усложненные и сложноподчиненные предложения.

Ключевые слова: синтаксическая синонимия, инвариантное синтаксическое значение, простое усложненное предложение, сложноподчиненное предложение.

The studies performed in the field of synonymy, especially its syntactic subtype, prove to be topical and important nowadays due to the fact that there is an overall decline of the language culture in Europe. The article examines the main criteria according to which syntactic constructions may be also called synonymous. One of their main peculiarities is that they can coexist in harmony, not competing with each other. The article also presents a list of synonym sets being formed in the Ukrainian language by simple complicated and compound sentences. In the process of analysis, it was discovered that among the compound sentences that are able to form synonymic relations with simple sentences being complicated by the detached parts of the sentence (participial, adjectival and adverbial-participial constructions, detached apposition, object), the greatest percent of frequency falls on the compound sentences with the subordinate pre-substantive clauses of time and condition. The article also highlights peculiarities of realization of synonymic relationship in certain synonym sets: a) when the detached part of the sentence deals with the implicit explanatory word, then synonymic relations with the subordinate pre-substantive clause are impossible; b) when the supplementary action indicated by the adverbial-participial clause has additional meaning of the manner of action or cause, then the simple complicated sentence can't be turned into the compound sentence with subordinate clause of time; c) synonymic relation can only be formed by compound sentences with the subordinate clauses of time which express simultaneous actions (processes, events) when the subject of the action (processes, events) is the same for both the main and the subordinate clause. It is also indicated that syntactic synonyms act as different ways of understanding and expression of the meaning, allowing the speaker to focus the readers' attention on the main aspects of each communication situation. Besides this, syntactic synonyms make our speech more colourful, dynamic and expressive.

Key words: synonymy, syntactic synonymy, invariant syntactic meaning, simple complicated sentence, compound sentence.

Можливості мовної системи ословити одну й ту саму думку різними синтаксичними конструкціями неодноразово ставала предметом наукового вивчення (напр., в україністиці – Беляєва Т., Вихованець І., Гетманчук Н., Гомас О., Горяний В., Грабовська С., Кадомцева Л., Кононенко В., Синявський О., Смерчинський С., Сулима М., Фурдуй М., та ін., русистиці – Брицин В., Золотова Г., Пешковський О., Сухотін В., Цейтлін С., Чесноков П. та ін., полоністиці – Linde-Usiekniewicz J., Wierzbicka E. та ін.). Дослідження синтаксичних синонімів відбувалося в теоретичному й практичному аспектах.

Як і будь-яке інше виокремлене явище, синтаксичні синоніми потребували, щоб визначили їхні диференційні ознаки, адже у 20–40-х рр. XX ст. явище синтаксичної синонімії не відмежовували від варіантності. Упродовж другої половини XX ст. в мовознавчій науці проблему встановлення критеріїв синтаксичної синонімії активно обговорювали [1, с. 21–28; 2, с. 59–62; 4, с. 179–181; 5, с. 39–48]. На основі аналізу численних робіт, присвячених розглядуваному питанню, пропонуємо такі критерії віднесення тих чи тих конструкцій до синонімічних: позначення однієї й тієї самої або подібної, типової комунікативної ситуації чи значення; варіювання семантико-синтаксичного значення (наявність одного денотату і/або різних конотатів (модальних, семантичних або емоційно-експресивних)); логіко-семантична еквівалентність; співвідносність формально-граматичних структур зіставляваних синтаксичних конструкцій; здатність до повної або часткової взаємозамінності; тотожне або подібне лексико-граматичне наповнення структурної схеми/моделі синтаксичної конструкції; стилістична диференціація.

На наш погляд, перші три критерії є облігаторними для всіх випадків визначення тих чи тих синтаксичних конструкцій як синонімічних, інші є релевантними спорадично, факультативно. Як зазначав І. Вихованець, «вираження синтаксичними синонімами додаткових смислових відтінків є вирішальним фактором збереження їх у синтаксичній структурі сучасної української мови» [1, с. 21]. Неможливість застосувати всі критерії одночасно зумовлена тим, що синтаксична синоніміка – явище складне й багатогранне, що в ньому органічно переплетені лексичні, морфологічні та синтаксичні аспекти [5, с. 39]. Функціонування синтаксичних синонімів у мові має одну визначальну особливість – вони співіснують без конкуренції, тоді як синтаксичні варіанти постійно конкурують між собою.

Синонімічні синтаксичні конструкції формують синонімічний ряд, домінантою якого є синтаксична конструкція, що репрезентує інваріантне (певною мірою збалансоване) семантико-синтаксичне значення. Проте цей аспект синтаксичної синонімії потребує детальних наукових розвідок. Складність цього аспекту синтаксичної синонімії в тому, що на відміну від лексичних синонімів, що їх фіксують словники, а отже, утворюють синонімічний ряд у системі мови, реалізуючись у мовленнєвому потоці, синтаксичні синоніми щоразу створює мовець, а дослідник лише констатує можливість рівнозначних висловлювань, створюваних для реалізації різних логічних форм мислення за різними структурними схемами.

Дослідники найчастіше вважають синонімічними однорівневі синтаксичні конструкції: словосполучення – словосполучення, просте/складне речення – просте/складне речення [напр., 4]. В. Кононенко заперечує такий підхід: «Не погоджуючись з ідеєю замкненості та ізольованості кожного синтаксичного рівня, ураховуючи реальні семантико-синтаксичні зв'язки між елементами різних рівнів (наприклад, між реченнями з дієприкметниковими зворотами і підрядними частинами), визнаємо можливість синонімічних зв'язків між ними на основі спільних синтаксичних функцій, граматичних позицій» [5, с. 45]. Дослідження попередників і наступників В. Кононенка говорять про правильність його тверджень. Цей погляд став основою і пропонованої наукової розвідки.

Синтаксична синонімія охоплює різні типи речень, різні типи вираження головних і другорядних членів речення, різні способи зв'язку між ними, а також словосполучення [5, с. 49–81].

Синонімічні моделі синтаксичних одиниць у складному та ускладненому реченні утворюють такі синонімічні пари:

1. Складнопідрядне речення з підрядним присубстантивним і просте речення, ускладнене дієприкметниковим/прикметниковим зворотом або відокремленим неузгодженим означенням, вираженим іменниками в непрямих відмінках із прийменниками або без них: *Біжить Василь, увесь мокрий од довгого бою, біжить у великій тривозі* (О. Довженко). – *Біжить Василь, що був увесь мокрий од довгого бою, біжить у великій тривозі; Він плакав у родині дух високої духовності, яку всотав ще в домі свого діда по материнській лінії, професора богослов'я Свирида Бруневича* (Є. Кононенко). – *Він плакав у родині дух високої духовності, всотану ще в домі свого діда по материнській лінії, професора богослов'я Свирида Бруневича; В окулярах і в чорному платті, трохи манірна, Ліда нагадувала класну наглядячку старих часів* (О. Донченко). – *Ліда, що була в окулярах і в чорному платті, трохи манірна, нагадувала класну наглядячку старих часів*. Однак просте речення, ускладнене відокремленим означенням, не можливо трансформувати в складнопідрядне, якщо відокремлене означення пояснює пропущений підмет: *У білій сукенці, тоненька в талії, під хвилями буйного волосся, скидалася на велику ромашку* (І. Вільде).

2. Складнопідрядне речення з підрядним часу і просте речення, ускладнене дієприслівниковим зворотом: *Люди перестають мислити тоді, коли перестають читати* (Д. Дідро) – *Перестаючи читати, люди перестають мислити тоді; Як на землю зійду з космічних висот, до струмка припаду між зелених осок* (Л. Татаренко) – *Зійшовши на землю з космічних висот, до струмка припаду між зелених осок; Тихо зачиняючи двері, я відчув, як веселий джін молодості зі свистом вилетів із цього кабінету мені навздогін* (І. Роздобудько). – *Коли я тихо зачиняв двері, то відчув, як веселий джін молодості зі свистом вилетів із цього кабінету мені навздогін*.

У синонімічні відношення вступають тільки ті складнопідрядні речення з підрядним часу, що виражають одночасність дій (процесів, явищ), а суб'єкт дії (процесів, явищ) у головному й підрядному один або один із двох/кількох: *Коли ми йшли удвох з тобою Вузькою стежкою по полю, Я гладив золоте колосся, Як гладить милому волосся Щаслива, ніжна наречена...* (Д. Павличко) – *Йдучи удвох з тобою вузькою стежкою по полю, я гладив золоте колосся, як гладить милому волосся щаслива, ніжна наречена...; Обличчя натхненно розширилося і, освітившись якимись думками, стало мовби тоншим, інтелектуальнішим, багатшим* (О. Гончар) – *Обличчя натхненно розширилося і, коли освітилося якимись думками, стало мовби тоншим, інтелектуальнішим, багатшим*. Пор.: *Одне почуття володіє мною тепер, коли я пишу ці рядки, – глибокий захват і благоговіння перед великим подвигом народу* (Ю. Яновський).

Однак перетворення з простого ускладненого речення на складнопідрядне речення з підрядним часу не можливе, якщо вказана в дієприслівниковому звороті додаткова дія містить супровідне значення способу дії або наслідку. Такі речення трансформуються в інший різновид простого ускладненого речення: *Глухо позримуючи, рухались до автостради ворожі танки* (О. Гончар) – *Ворожі танки рухались до автостради і глухо позримували* (спосіб дії); *Високо-високо в блакиті пливло сонце, ледве помітно нахилившись на захід* (В. Собко) – *Високо-високо в блакиті пливло сонце і ледве помітно нахилилося на захід*.

3. Складнопідрядне речення з підрядним присубстантивним і просте речення, ускладнене відокремленою прикладкою: *Другий сусід мій, Григорій Шиян, вирішив зовсім не покидати своєї старої хати на*

високім пагорбі над плавнями (О. Довженко). – *Другий сусід мій, що звався Григорій Шиян, вирішив зовсім не покидати своєї старої хати на високім пагорбі над плавнями; Марцинюк, високий, трохи згорблений, сухорлявий чоловік, тепло дивився своїми розумними сірими очима на прибулих* (Ю. Збанацький). – *Марцинюк, що був високим, трохи згорбленим, сухорлявим чоловіком, тепло дивився своїми розумними сірими очима на прибулих*. Якщо відокремлена прикладка стосується імпліцитного пояснювального слова, то таке просте ускладнене речення не вступає в синонімічні відношення зі складнопідрядним реченням із підрядним присубстантивним.

4. Складнопідрядне речення з підрядним умови і просте речення, ускладнене дієприкметниковим/прикметниковим зворотом: *Робота, відкладена на завтра, рідко вдається* (Нар. тв.). – *Якщо роботу відклали на завтра, то вона рідко вдається; Захоплені грою діти не звернули уваги на доц.* – *Оскільки діти були захоплені грою, то вони не звернули уваги на доц.*

5. Синонімія простих ускладнених відокремленими додатками, і складнопідрядних і/або складно-сурядних/безсполучникових речень: *Усі прийшли на збори, за винятком двох хворих.* – *Усі прийшли на збори, але двох хворих не було; А змії ніг не мають, за винятком мідянок* (Ю. Андрухович). – *А змії ніг не мають, ноги мають тільки мідянки; Замість недосяжного тим часом умивання, він вирішив скупатися після іспиту в Дніпрі і взявся до сніданку* (В. Підмогильний). – *Оскільки умивання тим часом було недосяжним, він вирішив скупатися після іспиту в Дніпрі і взявся до сніданку.*

Отже, мова поміж своїми ресурсам має такі, що репрезентують деяке інваріантне, типове синтаксичне значення. Такі синтаксичні синоніми є різними способами осмислення й ословлення цього значення, що дає змогу мовцеві зацентувати увагу слухача в кожній конкретній комунікативній ситуації на найважливішому. З іншого боку, синтаксичні синоніми урізноманітнюють наше мовлення, забезпечуючи його гнучкість і виразність.

Література:

1. Вихованець І. Р. Варіантність і синоніміка синтаксичних одиниць / І. Р. Вихованець. – Культура слова. – 1972. – № 6. – С. 21–28.
2. Гетманчук Н. О. Синтаксичні синоніми / Н. О. Гетманчук // Культура слова. – 1990. – Вип. 39. – С. 59–62.
3. Гомас О. М. Варіантність і синонімія в словосполученні й реченні : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О. М. Гомас. – К., 2000. – 19 с.
4. Золотова Г. А. Синтаксическая синонимия и культура речи / Г. А. Золотова // Актуальные проблемы культуры речи. – М. : Наука, 1971. – С. 178–217.
5. Кононенко В. И. Системно-семантические святы в синтаксисе русского и украинского языков / В. И. Кононенко. – К. : Вища шк., 1976. – 206 с.
6. Linde-Usiekniewicz J. Określanie wielkości przedmiotów. Synonimia składniowa a profile i profilowanie / Jadwiga Linde-Usiekniewicz // Bartmiński J. Profilowanie w języku i w tekście / J. Bartmiński, R. Tokarski. – Lublin : Wydawnictwa UMCS, 1998. – S. 91–104.
7. Wierzbicka E. Synonimia składniowa konstrukcji przyczynowo-skutkowych we współczesnej polszczyźnie / Elżbieta Wierzbicka. – Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1991. – 162 s.

УДК 811.161.2'26

Черемська О. С., Масло О. В.

КУЛЬТИВУВАННЯ КРИТЕРІЇВ ЛІТЕРАТУРНОЇ НОРМИ У ХАРКІВСЬКИХ ЧАСОПИСАХ 20–30 РР. ХХ СТ.

У статті висвітлено процес формування критеріїв нормативності української літературної мови, дискутований у наукових працях харківських мовознавців 20–30 рр. ХХ ст. Проаналізовано рекомендації М. Сулими та М. Гладкого щодо внормування орфоепічних, лексичних і граматичних мовних явищ.

Ключові слова: харківські часописи, українська літературна мова, процес унормування, критерії нормативності, мовні явища.

В статье освещен процесс формирования критериев нормативности украинского литературного языка, diskutirovannyj v nauchnyh rabotax харьковских лингвистов 20 – 30 гг. ХХ ст. Проанализированы рекомендации Н. Сулимы и Н. Гладкого по нормированию орфоэпических, лексических и грамматических языковых явлений.

Ключевые слова: харьковские периодические издания, украинский литературный язык, процесс нормирования, критерии нормативности, языковые явления.

The article highlights the formation process of Ukrainian literary language normative criteria, debated in scientific articles by Kharkiv linguists of 20 – 30 years of the twentieth century. The author pays attention to the discussion on the problem of creating a literary standard, which took place on the pages of socio-political, literary-artistic, scientific and educational journals of Kharkiv and was participated by famous linguists and literary critics. Systemized views of M. Sulyma and M. Gladkyi who were the most active participants of the discussion; their works defined the bases of Ukrainian literary language, grounded normative criteria and analyzed typical linguistic phenomena that needed normalization. Outlined optimal valuation principles formulated by M. Sulyma, such as: the widest usage and naturalness of language fact in the folk language; its convenience in terms of its linguistic progress; prevalence and usefulness in artistic and scientific language. Analyzed recommendations for normalization of orthoepic, lexical and grammatical linguistic phenomena. Noted that typical violations of pronunciation and usage that are caused by prolonged foreign-language influence (mostly Russian), encourage to consider ethnographic criteria. Among morphological phenomena especially singled out the wrong use of active participles of present time with -chyj, -shyj, -schyj, -myj endings. Attention is focused in syntax on normative use of prepositional structures, complex idiomatic phrases, use of so-called «passive phrases with instrumentals of person», unsteady constructions phrases from two numerals two, both, three, four; distributed in press «polonized» ablative conjunction with «is» and others. Noted the relevance of the criteria specified in the works of linguists for normalization of Ukrainian literary language during the twentieth century.

Key words: Kharkiv periodicals, Ukrainian literary language, the process of normalization, normative criteria, linguistic phenomenon.

Історична зміна норм літературної мови – закономірне, об'єктивне явище. Розвиток суспільства, соціальні чинники, традиції, література й мистецтво впливають на постійне оновлення літературної мови та її норм. В історії розвитку української літературної мови, у процесі вироблення її норм на особливу увагу заслуговують 20–30 рр. ХХ ст. – період активізації мовних змін і водночас початковий період їх теоретичного осмислення та наукового вивчення.

Як засвідчують мовознавці, у цей період розпочато формування теорії літературної мови: «Теорія літературної мови почала формуватися давно, вже майже як сторіччя, а тому можна виділити три періоди в її історії: 20–30-ті та 50–80-ті роки ХХ ст., сучасний. Щойно з 20–30-х рр. ХХ ст. літературна мова стала предметом наукового дослідження» [2, с. 52]. Набули актуальності загальнотеоретичні питання дослідження мови, які в початковий період були спрямовані в практичну площину. Розпочато й активно здійснювано нормативно-творчу діяльність: «Мовознавці намагаються визначити і шлях розвитку української літературної мови, і основу, на яку вона має спиратися» [10, с. 15].

Характерно, що жваве обговорення назрілих мовознавчих проблем, значною мірою зумовлене пошуками критеріїв мовного стандарту, активно відбувалося на сторінках громадсько-політичних, літературно-мистецьких і науково-педагогічних часописів, а участь у цій дискусії взяли як відомі мовознавці – Л. Булаховський, М. Гладкий, С. Смеречинський, М. Сулима, В. Ганцов, П. Горецький, І. Шаля, так і літературні критики – А. Ніковський, К. Довгань, С. Єфремов та ін. Головні питання обговорення: яку мову обрати за основу творення літературного стандарту, які критерії мають бути визначальними, як уникнути іншомовних впливів.

Українські лінгвісти чи не в кожній статті звертали увагу на кальковані з російської мови конструкції, які найчастіше вживає міське населення, а звідси – і наявність їх у газетах. М. Сулима зауважував: «Боротьба проти засмічування української мови, наприклад, росіянізмів здається декому як не «націоналістичним», то принаймні «педантичним ухилом». Такі вихватки особисто я вважаю за демагогічний абсурд. Хто визнає принцип народності, той мусить боротися проти зросійщення чи там спольщення української літературної мови» [19, с. 140]. «Не маючи мовних традицій від літературної мови в минулому..., наша газетна мова не потрапила сама знайти свою народну основу, тим паче не спромоглася вона збудувати на цій основі культурну вищу надбудову, а натомість збочила на легкий для неї шлях переймання з російської мови» [6, с. 14]. «Для української бо культури насамперед потрібна «культура українського слова; не псувати українську мову «непотрібними помилками і абсолютно противними духові української мови русизмами» [4, с. 65].

Отже, спираючись в основному на праці М. Сулими та М. Гладкого, у пропонованій статті маємо на меті окреслити процес унормування української літературної мови в початковий період; визначити напрацьовані мовознавцями критерії нормативності; проаналізувати рекомендації мовознавців щодо нормативної вимови, правильного слововживання, побудови синтаксичних конструкцій, які знайшли своє відображення в мові періодики 20-х років ХХ ст. Це важливо й для мовної культури сучасних ЗМІ. Адже «газетну мову» називали «аванпостом у справі організації літературної мови» [5, с. 63].

На сьогоднішній мовна норма в публіцистичних текстах, і проблема виокремлення критеріїв літературної норми, її динамічні процеси, просторова і часова глибина, літературний стандарт у контексті мовної свідомості українців дістали ґрунтовне висвітлення в працях українських мовознавців: Н. Д. Бабич, С. П. Бирик, С. Я. Єрмоленко, Т. А. Коць, Є. Г. Кравченко, О. А. Сербенської, Л. В. Струганець, О. О. Тараненка, Г. М. Яворської. Історія творення літературного стандарту перебуває також у полі уваги широких наукових кіл [Н. М. Глібчук, Н. М. Карікова, Л. П. Лушпинська, Т. П. Мельник, І. Р. Процик, В. І. Статтєєва, Р. А. Трифонов].

Як відзначає С. Я. Єрмоленко, «Розрізнення зовнішніх і внутрішніх критеріїв літературної норми ґрунтується на врахуванні екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників формування літературного стандарту... Критерії становлення і функціонування норми пов'язані з принципами консерватизму, ліберального ставлення до норми, а також із реаліями неоднозначного ставлення до літературного стандарту та його норми» [9, с. 20]. Якщо проаналізувати стан функціонування української мови на початку ХХ ст., можемо спостерігати сприятливі екстралінгвальні чинники для її внормування. Тож не випадково погляди мовознавців сфокусовано на 20–30 рр. ХХ ст. За словами Ю. Смолича, це «важлива пора великого початку, бо закладає підвалини для дальшого поступування і розвитку» [13, с. 6].

У 20–30 рр. розпочалося впровадження української мови в усі сфери суспільно-політичного життя в Україні. Практичні заходи, що склалися на Україні, були спрямовані, з одного боку, на запровадження української мови в державному апараті, а з другого – на користування нею в культурному житті... Швидко зростало число журналів і ставали вони різноманітніші [21, с. 137–143]. Однак в україномовних виданнях відчувати брак усталеного механізму корегування систем української мови. Зокрема, про заведення журналу «Червоний шлях» говорили так: «Нарешті, сама українська мова являється величезним чинником у процесі творчості нового життя і вимагає невинного вдосконалення й поширення, щоб задовольнити ті потреби, які ставить перед нею культурний підйом працюючих мас» [21, с. 121].

За таких умов виникла необхідність окреслення шляхів розвитку мови, визначення основних критеріїв її внормування. Зважаючи на гостроту проблеми, українські мовознавці активізували науково-практичну діяльність. На сторінках київського часопису «Життя й революція», харківських часописів «Шлях освіти», «Молодняк», «Радянська освіта», «Червона преса» та ін. розпочалося жваве обговорення складних мовознавчих питань. Об'єктами лінгвістичного аналізу стали мова преси та мова красного письменства. Значну роботу провадили харківські мовознавці О. Синявський, М. Сулима та М. Гладкий. Вони критично підійшли до надбань і пропозицій Київської етнографічної школи, яка шукала чистоти української мови в народній творчості, здійснили лінгвістичний аналіз мови творів видатних українських письменників, діалектів української мови, переосмисливши історію української літературної мови. Так з'явився «Історичний курс української мови» (1928) М. Сулими, що став основою внормування української літературної мови.

Складність процесу полягала в тому, що в перші роки панування радянської влади спостережено «двоїсте ставлення до української мови, поступки одній стороні чи другій, піднесення й спади». Насправді, як стверджує Ю. Шевельов, у післяреволюційний період українських газет було мало (в 1917 р. КП(б)У не мала жодного українського видання («Вісник Української Народної Республіки», який виходив у Харкові з 19 грудня 1917 р., мав українську мову, але майже всі матеріали друкував російською), у подальші роки кількість російських газет значно перевищувала число українських, що «правдиво віддзеркалювало ставлення до української мови на радянській Україні, її до певної міри терпіли, але не більше» [21, с. 116, 118–119].

Однак із початку 20-х рр. активізувався процес українізації, значно зросла кількість україномовних видань. Дослідники культурно-мистецького життя Харкова засвідчують, що 1925 р. у Харкові «виходили 61 український і 12 російських журналів, найпопулярнішим із яких був «Червоний шлях». Їх видавали вісім видавництв, які поступово з 1923 року засновували в Харкові: «Молодий робітник» (1923 р.), «Всесвіт» (1925–1934 р.), «Радуга» («Красное слово», 1927 р.), «Дніпро» («Молодняк», 1927–1935 рр.), «Літературна Україна» (1930–1934 рр.), «Вітчизна» («Радянська література», 1933–1934 рр.)» [8].

Обов'язковою рубрикою в цих виданнях були актуальні мовні проблеми. Поштовхом до дискусії став стан української мови публіцистики й українського письменства, що, на думку мовознавців, потребували невідкладного втручання: «Мова нашої преси препогана – вона перебуває власне в процесі шукання, вона себе не усвідомила, не з'ясувала своїх завдань і перспектив, тим-то вона і неорганізована, і хаотична» [6, с. 13];

Постало завдання визначити основні критерії втручання мови. Насамперед мовознавці, долучаючись до усталення норм літературної мови, уважали за потрібне спиратися на народну мову, мову пам'яток, дослідження з української діалектології, адже норма є не лише власне лінгвістичною категорією, а й соціально-історичною. Так, М. Гладкий, говорячи про завдання публіцистики, доходить висновку: «Виходячи з того, що вплив культурної мови підвищуватиме й культурний рівень мас і збільшуватиме їхню організованість, ми повинні розвивати газетну мову на основах української народної мови» [5, с. 68]; «базою української літературної мови може бути тільки народно-масова стихія, зафіксована, наприклад, в етнографічних матеріалах і найяскравіше виявлена у творах таких письменників, як Марко Вовчок, Архип Тесленко, Ганна Барвінок» [20, с. 77], – стверджує М. Сулима й радить представникам українського друкованого і взагалі «освіченого» слова звертатися до етнографічних матеріалів, адже «так найпростіше й найлегше можна засвоїти собі те саме, що має становити матеріальну базу нашої літературної мови найширшого вжитку» [20, с. 77].

Т. Мельник зауважує, що «Основна робота дослідника полягала в пошуку оптимальних засад для нормування мови, відсутність яких, як вважає вчений, дезорганізує не тільки українське словництво, а й усе суспільство» [12]. М. Сулима усвідомлює необхідність нормування мови на всіх мовних рівнях: «Нормувати мову конче треба на всіх ділянках, адже без літературної норми бувають-бо лише не дуже розвинені мови» [16, с. 15] і визначає такі основні критерії нормативності:

1. «Найширша вживаність і природність факту в народній мові». Саме цей чинник важливий для творення «всенародної мови»: «Літературна мова має бути штучним конденсатором, сортувальником і добірником. Вона не може толерантно ставитися до всієї маси рівнозначних діалектичних фактів. Із тих фактів вона може узаконити лише один котрийсь, а решту забракувати. В літературно виробленій мові не може бути такого, щоб дозволялося писати й говорити, як хто хоче, як хто звик; напр.: він ходить і він ходе, вони носять і вони носять та ін.» [19, с. 134].

2. Зручність якогось факту з погляду мовного поступу. Основними вимогами цього критерію є: ясність, зрозумілість, чистота, правильність мови. А завдання мовця полягає в тому, щоб «зробити свою мову простішою, зрозумілішою й легшою, наблизити її до повсякденної розмови звичайних людей» [17, с. 29].

3. Поширеність і потрібність якогось факту (коли він узгоджений із системою народної мови) в мові письменницькій, науковій. «Нормальну якість літературної мови широкого вжитку можна констатувати тоді, коли ту літературну мову одностайно – організовано орфографічно, фонетично, морфологічно, лексично й синтаксично – репрезентує маса освічених людей» [17, с. 29].

Визначивши критерії нормативності, М. Сулима у статтях «Проблема літературної норми в українській мові», «Мова української газети» зосереджує увагу на типових мовних фактах і явищах, що потребують нормалізації. Передусім, мовознавець радить звернути увагу на: «оформлення літературної вимови (ортоєпії) та наголосу», бо «на вимову свою ми найменше поки-що звертали уваги й найменше про неї знаємо: вимовляємо здебільшого українські слова по-російському або по-польському» [17, с. 31]. Учений виокремлює такі порушення орфоєпічних норм:

– «у кінці слова наші вчителі частенько *«акають»*..., здебільшого ця риса характеризує міських учителів і так само їхніх учнів» [16, с. 16];

– щодо наголосу, то мовознавець рекомендує використовувати східноукраїнський варіант [16, с. 16], заперечуючи подвійні та потрійні наголоси в тому ж слові, наприклад, *байдуже*, *байдуже*, окрім випадків, коли наголос змінює значення чи форму слова [19, с. 138].

Характерні порушення норм слововживання, зауважує М. Сулима, зумовлені тривалим іншомовним, здебільшого російськомовним, впливом, що спонукає до взорування в цій ділянці мови на етнографічний критерій:

– «Право літературного громадянства мають лише ті слова, що їх утворено в цілковитій згоді з системою народної мови. Цеб-то утворені слова повинні бути подібними до вже наявних слів» [17, с. 31]. Так, М. Сулима звертає увагу на утворене «на російський кшталт оцерковнено-слов'янське *вихователь*, коли є добре *виховник*» [18, с. 23], «у нас бо є продуктивні суфікси на означення діяча, то їх же й уживаймо... – *виховач*, *виховник*» [19, с. 141];

– частовживаний «непотрібний новотвір *«безкоштовний»*, хоча маємо слово *«безплатний»*» [19, с. 141];

– «не слід писати *господарчий*, коли треба *господарський*; *підготовчий*, коли є *підготовний*» [18, с. 23];

– «Вживаючи українських слів, ми часто надаємо їм невластивого значіння: *урок*, *лічити*, *рахувати*, *увяляти*, *складати*, *відчиняти*, *займатися*, *останній*, *любий*, *необхідний*, *особистий*, *торкатися*» [17, с. 31];

– «дерев'яно-сміховинний вираз *з боку*: тенденції *з боку* окремих організацій, *з свого боку* збудували пам'ятник. Всі інтелігентські *з боку* треба заступати відповідними людськими *від*, *з погляду*, а то й просто обминати. Наприклад, розмови про єдність *з їхнього боку* слід передати: їхні розмови *про єдність*» [18, с. 24];

– замість *в першу чергу*, слід *насамперед, по-перше*. Газетне *в числі їх – серед них*; «*дике відносно – що-до*», «*в цьому відношенні робселькорівський рух...*», а слід просто *тут робселькорівський рух*» [18, с. 24];

– зловживання *головним чином*, замість *найбільше, дійсно, замість справді*;

– «провінційальне» *жодний*, слід *ніякий*, «інтелігентсько-галицьке й тимчасом церковно-слов'янське нині – людське *тепер, обов'язково, неодмінно*; *оскільки*, а слід замість *бо, як*»;

– «зловживання кострубатого слова *розповсюдження*, замість далеко кращого *поширення*; *торкнувся справи*, замість сказав *про справу*» [18, с. 25].

Серед порушень морфологічних норм М. Гладкий та М. Сулима насамперед виокремлюють помилкове використання «антинародних» активних дієприкметників теперішнього часу на *-чий, -ший, -ций, -мий*: «Коли в селянській мові немає дієприкметників на *-чий, -ший, -ций, -мий*, то ніхто не має права й заводити їх до нашої літературної мови, утворювати за рецептами російської граматики. Російські дієприкметникові форми справді такі дуже економні, але їх завжди можна перекласти відповідними так само економними українськими формами, словами» [15, с. 70]. М. Гладкий уважав, «що їх з великою труднощію доводиться викорінювати» [5, с. 65]: *виправдуючий* (виправдний), *завідуючий* (завідувач), *бувший* (колишній), *біжучий рік* (поточний, цей), *дезорганізуючий* вплив, *існуючий* розрив. М. Сулима пропонує замість активних дієприкметників уживати форми, властиві народній мові: «В українській народній мові замість таких дієприкметників бувають описові вирази, дієприслівники, прикметники, речівники й дієприкметники минулого часу страдального стану на *-ний, -тий*» [14, с. 145].

У статті «Дещо про культуру української мови» мовознавець зауважує, що вбачає у творчості відомих поетів, таких як О.Олесь, Леся Українка, Т. Шевченко, І. Франко, «ноти вагання» щодо української мови, позбавлені «впевненої патетики, як у Тургенєва» [15, с. 63–65], зупиняючись на «*ізмах*» (за М. Сулимою всіх антинародних слів), без яких «майже ніхто з українських інтелігентів не може обійтися», серед яких і так звані «антинародні дієприкметники на *-чий, -ший, -ций, -мий*, наприклад, у П.Тичини: *наступаючий день*, з навколо *сяючим* огнем; у збірнику першому та другому «Плуг»: нема *бажаючих, настоящою* людиною став [15, с. 68].

Не оминають своєю увагою М. Сулима та М. Гладкий і словотвір, а особливо новотвори, де знову ж причину дестабілізації мовної системи вбачають у впливі російської мови, що здебільшого виражено:

– у використанні «народства речівникового *-чик* (на означення осіб за професією): *пайщик, зборщик; -чик: докладчик, газетчик*.

– «приростка *за-* дієслів: *зачитати, заслухати*» [5, с. 64].

Значну кількість слів, яку використовували на сторінках не тільки письменники того часу, але й журналісти, мовознавці називають «антинародними», «антиукраїнськими», «дикими», «дерев'яно-сміховинними», «кострубатими», застерігають від використання слів, однозвучних із російською мовою, впливів інших мов через галицьку: *коло (біля) трьох літ* (слід *трохи не, мало не, близько трьох літ*); *виразно (вимовно, промовисто)*. Ці слова нагадують російські: *около, выразительно* [5, с. 64]; *зараз (тепер, тепер саме)*; *прийом (приймання)*; *гірняк (гірник, бо гірняк – горец)*; *в цілому (загалом, взагалі)*.

Зауважимо, що окремі поради мовознавців залишилися не реалізовані, наприклад, як нормативні вживаємо сполуки й слова *підготовчі курси, вихователь, зачитати* та ін.

Синтаксичний рівень, на думку мовознавців, потребує особливої уваги, зокрема це стосується «української фрази»: «До синтаксичних явищ треба ставитися як-найважливіше та як-найобережніше, бо це ж архітектура мовна» [19, с. 140]; «синтакса, будова речення, те, що лінгвісти звуть «залежністю», «згодженням», «керуванням», особливо звороти мовні, фразеологія, що в ній відбилося світовідчуження цілих поколінь даної національності, – все це становить ту найважливішу основу кожної мови, що без неї зостається рабське копіювання з чужої мови» [7, с. 60].

– приєднаних конструкцій: *в більшості* (здебільшого), *шляхом перевірки* (перевіряючи); ««гіпертрофія речівників і бездієслівність», що виявляється в занадто частім уживанні «отглагольних существительных» з приєдником *для, в: для* виконання праці (*щоб* виконати), *для* керівництва (*щоб* керувати). Суттєвим є вплив російської мови на часові звороти: *«у найближчий час* (найближчим часом), *у цьому році* (цього року), *кожний раз* (що-разу), *з року в рік* (рік-у-рік)» [5, с. 66].

– складні фразеологічні звороти: *«іграє роль – багато важить, має чималу вагу»*: «Мова нашої преси повинна на основі української народної мови в згоді з нашими вищими науковими авторитетами й у тісній звязку з розвитком української літературної мови виробити рамці газетної фразеології» [5, с. 67];

– уживання так званих «пасивних зворотів з інструменталем особи»: *одержано касиром, обговорюється парламентом* [5, с. 68];

– М. Сулима вказує на «неусталену конструкцію фрази при числових назвах два – дві, обидва – обидві, три, чотири»: «Уявіть собі: до речення «Стояли три високі тополі» можна додати ще аж 3 варіанти (стояли три високі тополі. Стояло три високі тополі. Стояло три високі тополі.) Треба погодитися на одному якомусь варіанті та й не ускладнювати нашої граматики. Тип «*Стояли три високі тополі*» здається мені найзручнішим» [16, с. 17]. Зазначимо, що й сьогодні мовознавці не послідовно дотримують рекомендацій щодо вживання в називному відмінку множини прикметників та іменників у кількісно-іменникових словосполученнях з числівниками два, три, чотири [1, с. 151–152; 3, с. 112; 22, с. 122];

– на поширений у газетах «полонізований орудний присудковий при наявності або невжитій звязці «є, есть»», а також необхідність оминати її в «українській фразі»» указував М.Сулима. Наприклад, *це*

є фактом – це – факт. Використання такої конструкції мовознавець убачає в «невмінні перекласти до пуття російське «являться»..., річ у тім, що при рос. «являться» буває орудний відмінок, заступаючи словом «є, есть» форми теперішнього часу від рос. «являться», ми лишаємо в українській фразі орудний» [16, с. 17].

– мовознавець рекомендує «провадити як-найжорстокішу боротьбу проти зворотів «було вироблено статут, було подано звіт, буде написано», називаючи їх «слизьким місцем» в мовній практиці», а їх уживання абсурдом [16, с. 17], пояснюючи це тим, що безособові форми на -но, -то «означають минулий час завжди», а «наші автори, перебуваючи тимчасом у лабетах російського синтаксу, дають українські звороти «було вироблено»» [16, с. 18]. Зазначимо, що ця порада мовознавця залишається не реалізованою. Зазвичай укладачі сучасних посібників із ділової української мови вказують на використання допоміжного дієслова *було, буде*, якщо йдеться про давно закінчену дію або дію в майбутньому часі [10, с. 210].

Отже, як виявило дослідження, саме преса й періодика ставали у 20-ті рр. важливим засобом мовного розвитку, трибуною розбудови національно-мовного простору, культивування критеріїв літературного стандарту, устійнення норм української літературної мови. Українські мовознавці 20–30 рр. ХХ ст., унормовуючи мовні явища, брали до уваги такі основні критерії: 1) етнографічний, або народний; 2) поширеності мовного явища в мові творів письменників-класиків, 3) історичний. Як засвідчує мовна практика, саме ці критерії, незважаючи на домінування несприятливих позалінгвальних чинників у різні історичні періоди суспільного розвитку, ставали міцним підґрунтям унормування української літературної мови впродовж ХХ ст.

Література:

1. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо / Б. Д. Антоненко-Давидович. – К.: Вид. дім «КМ Academia», 1994. – 254 с.
2. Биби́к С. П. Усна літературна мова в українській культурі повсякдення / С. П. Биби́к – Ніжин: «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. – 589 с.
3. Волкотруб Г. Й. Практична стилістика сучасної української мови: Використання морфологічних засобів мови: Навч. посібник / Г. Й. Волкотруб. – К.: ТОВ «ЛДЛ», 1998. – 176 с.
4. Ганцов В. Проблеми розвитку нашої літературної мови / В. Ганцов // Життя й революція. – 1925. – №10. – С. 61–65.
5. Гладкий М. Мова нашої преси / М. Гладкий // Життя й революція. – 1926. – №6 (червень). – С. 61–68.
6. Гладкий М. Наша газетна мова / М. Гладкий. – К.: Державне видавництво України, 1928. – 174 с.
7. Гладкий М. Синтакс нашої газетної мови / М. Гладкий // Червона преса. – 1927. – № 8–9. – С. 59–63.
8. Глазова (Клімова) Л. Ю. Літературні пам'ятки 20–30-х рр. ХХ ст. у Харкові [Електронний ресурс] / Л. Ю. Глазова (Клімова) // Сумцовські читання: Конференція, присвячена 100-річчю ХІІ Археологічного з'їзду. – Харків, 2002. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2002/article.html?n=599>
9. Єрмоленко С. Я. Критерії літературної норми // Літературна норма і мовна практика: монографія / [С. Я. Єрмоленко, С. П. Биби́к, Т. А. Коць та ін.]; за ред. С. Я. Єрмоленко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. – 320 с.
10. Коць Т. А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі / Т. А. Коць. – К.: Логос, 2010. – 303 с.
11. Мацюк З., Станкевич Н. Українська мова професійного спілкування: навч. посібн. / З. Мацюк, Н. Станкевич. – 2-ге вид. – К.: Каравела, 2008. – 352 с.
12. Мельник Т. Засади нормотворення української літературної мови / Т. П. Мельник. – Режим доступу: <http://oin.in.ua/zasady-normotvorennya-ukrajinskoji-literaturnoji-movy-na-materiali-movoznavchoho-dorobku-mykoly-sulymy>.
13. Смолич Ю. Розповіді про неспокій немає кінця: ще дещо з 20–30 років в українському літературному побуті. Книга 3 / Ю. К. Смолич. – К.: Радянський письменник, 1972. – 204 с.
14. Сулима М. Дещо про зниклі дієприкметники / М. Сулима // Червоний шлях. – 1927. – №5. – С. 145–168.
15. Сулима М. Дещо про культуру української мови / М. Сулима // Молодняк. – 1927. – №2. – С. 63–73.
16. Сулима М. Дещо про нормативно-мовну справу / М. Сулима // Радянська освіта. – 1928. – №5. – С. 15–19.
17. Сулима М. З приводу наших мовних злиднів / М. Сулима // Радянська освіта. – 1927. – №2. – С. 25–33.
18. Сулима М. Мова української газети / М. Сулима // Червона преса. – 1927. – №3–4. – С. 23–25.
19. Сулима М. Проблема літературної норми в українській мові / М. Сулима // Шлях освіти – 1928. – №4. – С. 132–141.
20. Сулима М. Регулятори й дисонатори української літературної мови / М. Сулима // Життя й революція. – 1927. – №1. – С. 74–78.
21. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941). Стан і статус / Ю. Шевельов // Сучасність, 1987. – 294 с.
22. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови / І. П. Ющук. – К.: Освіта, 1997. – 254 с.

УДК 81'1:004.81 (091)

Шостюк З. В.

ПОНЯТТЯ «КОНЦЕПТ» В ІСТОРІЄТВОРЧОМУ КЛЮЧІ

У статті подано короткий аналіз основних ідей концептології. Розглянувши низку тлумачень поняття «концепт», автор робить висновок, що концепт є своєрідним посередником між словом та дійсністю. Дослідження містить коротке осмислення типології концептів, зокрема виокремлено три види концептів: текстові, художні, культурні. Зроблено короткий опис способів їхнього аналізу.

Ключові слова: концепт, концептологія, когнітивна лінгвістика, аналіз.

В статье представлен краткий анализ основных идей концептологии. Рассмотрев ряд толкований понятия «концепт», пришли к выводу, что концепт является своеобразным посредником между словом и действительностью. Исследование включает в себя краткое осмысление типологии концептов, в частности выделены три типа концептов: текстовые, художественные, культурные. Сделано краткое описание способов их анализа.

Ключевые слова: концепт, концептология, когнитивная лингвистика, анализ.

The article presents a brief analysis of the main ideas conceptology. The scientific world is increasingly interested by the problem of functioning of language units in the aspect of the interaction between language, person and culture. More popularity is gaining the study on the content of a linguistic sign.

The notion of concept in linguistics does not have a clear definition. And at the same time as the basic unit of conceptology and cultural studies, the concept is characterized by ambiguity and inconsistency of its interpretation. The word «concept» comes from the Latin conceptus, which means «thought, idea, notion», and was originally used as a term of logic and philosophy. But according to V. Kolesov, under the concept should be understood not conceptus in its direct meaning, but conceptum, which means «germ», «seed», from which in the process of communication grow different ideas and informative form.

Having considered a number of interpretations of the word «concept», came to the conclusion that the concept is kind of a mediator between words and reality. The concept is a conductor wide range of information. Concepts are the ideal abstract units, which the person operates in the process of thinking.

The study includes a short understanding of the typology of concepts, in particular we can identify three types of concepts: text, art, cultural. Text concept has a right to exist in a particular textual environment. Artistic concepts is a complex of concepts, perceptions, feelings, emotions, sometimes even volitional manifestations, resulting from the art of associativity. Cultural concepts are perceived as a reflection of cultural traditions.

A brief description of methods of their analysis. In particular, it noted two approaches to the interpretation of the concept «concept»: lingvocognitive and linguoculturology.

Key words: concept, conceptology, cognitive linguistics, analysis.

Сучасний науковий світ виявляє зацікавленість проблемою функціонування мовних одиниць в аспекті взаємодії мови, людини і культури. Усе більшої популярності сьогодні набуває дослідження змісту мовного знаку. Так у 90-х р.р. ХХ ст. у складі когнітивної лінгвістики з'являється нова галузь – лінгвоконцептологія, в основу якої лягло дослідження концептів.

Одним із перших до дослідження концептів звернувся С. Аскольдов (виокремив основні функції концептів). Дослідник називає концепт розумовим утворенням, що в процесі реалізації думки заміщає безліч предметів того самого роду та дій. Д. Лихачов, узявши за основу міркування С. Аскольдова, запропонував вважати концепт алгебраїчним вираженням значення, яким носії мови оперують в усному і писемному мовленні. Таким чином, у руслі досліджень С. Аскольдова та Д. Лихачова можемо вважати концепт умістилищем значного обсягу інформації у пам'яті та свідомості людини.

Поняття концепту поки що у мовознавстві не має однозначного визначення. Одні вчені під концептом розуміють підстановки значень, сховані в тексті «заступники» предметів, що полегшують спілкування і тісно пов'язані з людиною та її національним, культурним, професійним, віковим досвідом [2, с. 4]. Інші вважають, що концепт – це все те, що ми знаємо про об'єкт [4, с. 97].

Будучи водночас і основною одиницею концептології, і лінгвокультурології, концепт вирізняється неоднозначністю та суперечливістю свого тлумачення. Слово «концепт» походить від латинського «conceptus», що в перекладі означає «думка, уявлення, поняття» і первинно було використовуване як термін логіки й філософії. На думку В. Колесова, під концептом слід розуміти не conceptus у його прямому значенні, а conceptum, що в перекладі означає «зародок», «зернятко», з якого в процесі комунікації виростають різні уявлення та змістові форми.

Концепт є своєрідністю, яка підкреслює відтінок кожного твору, надаючи йому повноти та колоритності. За участю обмеженого набору семантичних універсальних елементів можна виявити все роз-

маїття народжених людиною ідей – концептів, що знаходять втілення в лексичних одиницях, ціннісних орієнтаціях, специфічних для тієї чи іншої культури [1, с. 56].

Ідеї концептології як актуальної галузі знань, що ґрунтуються на спільних теоретико-методологічних засадах і принципах, проєктують на різні гуманітарні сфери, реалізують у царині зіткнення наукових підходів і методик дослідження. І. М. Кочан уважає, що концепт, з одного боку, позначає лінгвістичну одиницю, з іншого – одиницю пам'яті та мови мозку. Мовознавці вважають, що концепт – це водночас і слово, і його значення, ідея, смисл, його зовнішня і внутрішня форма, поняття; когнітивна структура, охоплена мовним знаком.[5, с. 75].

А. Вежбицька твердить, що концепт – об'єкт світу «Ідеальне», який має ім'я і відбиває певні культурно-зумовлені уявлення людини про світ «Дійсність», що дана нам у мисленні не безпосередньо, а через мову [4, с. 23]. Науковці виділяють у концепті такі основні його аспекти, як знання, культуру і психологію, оцінку, що покладені в основу дефініційної моделі.

На думку Ю. Степанова, концепт – основний осередок культури у ментальному світі людини; «жмуток» уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань [9, с. 43]. У ньому можна прослідкувати такі визначальні риси: вихідна форма (власне внутрішня флексія самої назви), концентрована представлена історія і сучасні асоціації, оцінки тощо.

Р. М. Фрумкіна визначає концепт як «ментальну сутність» із позицій психолінгвістики: «Але якщо концепт – об'єкт ідеальний, тобто існуючий у нашій психіці, то слід замислитися над тим, як співвідносяться між собою ментальні утворення, що відповідають одному концепту, у психіці різних людей». Природно думати, що за одним і тим самим іменем (словом) у психіці різних осіб можуть стояти різні ментальні утворення. Тим самим, не тільки різні мови «концептуалізують» (тобто відбивають) дійсність по-різному, але за одним і тим самим словом однієї мови у думках різних людей можуть стояти різні концепти» [13, с. 27–28].

Отже, концепт – це провідник найрізноманітнішої інформації. Концепти є тими ідеальними, абстрактними одиницями, якими людина оперує у процесі мислення. Вони відображають зміст отриманих знань, життєвого досвіду та результати пізнання людиною навколишнього світу у вигляді певних одиниць. Людина мислить концептами, і ці думки проходять крізь призму філософських, етнічних, міфологічних, релігійних, національно-культурних, психологічних та інших позамовних чинників, що відбивають комплексний характер концепту. Концепт є своєрідним посередником між словом та дійсністю.

Загалом поняття «концепт» можна звести до декількох показників:

- концепт є чимось, що нероздільно поєднує елементи свідомості мовного знака;
- концепт є чимось, що є чимось, яке об'єднує на різних рівнях людей із погляду ставлення до дійсності та способів спілкування з нею;
- концепт є чимось віртуальним і реальним водночас [6, с. 36–37].

Загалом виокремлюють три типи концептів: текстові, художні, культурні. Текстовий концепт розглядають як «мовленнєво-розумове утворення змістового плану, яке характерне багатосмисловою напруженістю і надкатегорійністю і на текстовому рівні імплікує сукупність певних ознак метаобразів художнього твору з метою їхньої подальшої імплікації» [10, с. 418].

Художні концепти відбивають специфіку індивідуально-авторського світобачення і водночас активізують художнє враження, що його створює слово-концепт. Термін цей позначає результат складного процесу інтерпретації дійсності письменником, був запропонований С. Аскольдовим для позначення базової одиниці індивідуально-авторської свідомості [2, с. 276].

Художні концепти – це комплекс понять, уявлень, почуттів, емоцій, іноді навіть вольових виявлень, що виникають на основі художньої асоціативності. Що багатший і емоційніший досвід поета, то глибші й обширніші його концепти [7, с. 35]. Аналіз цих концептів дає змогу пояснити особливості функціонування мовних засобів у художньому тексті, простежити специфіку індивідуально-авторського відображення світу, з одного боку, та морально-естетичні цінності, властиві колективній свідомості на певному історичному етапі, з іншого [12, с. 61].

Культурні концепти – «ключові слова культури», які є омовленими культурно детермінованими ментальними утвореннями, котрі мають безпосередній дотик до цінностей, ідеалів та установок етносів і в яких знаходять своє найповніше відображення особливості національного характеру і сприйняття світу.

Вихідною позицією аналізу концепту є визначення його внутрішньої форми, тобто йдеться про встановлення внутрішньої форми слова, що номінує концепт. В. М. Русанівський, ґрунтуючись на ідеях О. О. Потебні, визначає роль внутрішньої форми не лише у творенні слова, а й забезпеченні взаємозалежності між формою і змістом, у «висвітленні механізму вираження думки у слові», у з'ясуванні головної властивості слова – «здатності позначати виділювані думкою предмети і їх властивості» [8, с. 14].

Внутрішня форма слова є усвідомленням людиною зв'язку між осмисленням і осмислюваним [11, с. 17]. Отже, з'ясування такої форми щодо концепту з його складним поліфонічним смислом, стає одним із основних шляхів проникнення в його «свята святих».

Учені виокремлюють два підходи до трактування поняття «концепт»: лінгвокогнітивний та лінгвокультурологічний. Представники першого напряму визначають концепт як глобальну мисленнєву одиницю, ідеальну сутність, сформовану у свідомості людини; представники ж другого напряму розглядають концепт як явище культурне, результат зіткнення семантики слова із власним або народним досвідом [14, с. 47–48].

Можемо також говорити про дослідження концепту із власне лінгвістичної боку. Такий аналіз дає змогу точніше визначити місце мовознавчої науки в загальнокультурних пошуках і завдяки йому розкрити перспективи для простеження співвідношення концепту з такими об'єктами лінгвістичного аналізу, як образ, символ, синонім тощо.

Велике зацікавлення викликає дослідження концепту і у психологічній площині, тому не можемо не згадати про психолінгвістичний підхід до визначення та аналізу концептів.

Отже, концепти, справді, є важливими одиницями концептосфери і мови загалом. Їхня властивість розкривати певний образ у рамках не лише наявності якогось окремого значення певного об'єкта дає можливість поринути у внутрішню сферу самого об'єкта, створивши спеціальний контекст для його розуміння. Щоб зрозуміти або пояснити концепт, варто шукати не якусь конкретну або абстрактну сутність, що визначена цим концептом, а звернутися до вживання слова (валентних та функційних характеристик). Концепт – це наче згусток культури у свідомості людини, тобто те, у вигляді чого культура входить в ментальний світ людини, а з іншого боку, концепт – це те, за допомогою чого пересічна людина входить у культуру, а в окремих випадках впливає на неї.

Концепт є сполучною ланкою між словом, дійсністю, поняттям; він містить значення слова та позамовний (когнітивний) фон, будучи своєрідною мовною універсалиєю. У структурі концепту найбільш стійкі й наочні одиниці універсального предметного мовного коду, що є образами-символами у структурі цього концепту.

Перспективами подальших досліджень може бути вивчення концептосфери окремого автора, а також аналіз концептів у психолінгвістичному ключі.

Література:

1. Антология концептов / [под. ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина]. – Волгоград : Парадигма, 2005. – Том 1. – 478 с.
2. Аскольдов С. А. Концепт и слово / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории к структуре текста. Антология. – 1980. – С. 10–15.
3. Аскольдов С. А. Концепт і слово / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : антология. – М. : Academia, 1997. – С. 267–279.
4. Білоноженко В. М. Фразеологічний словник української мови : у 2-х т. / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. О. Винник – К. : Наукова думка, 1993. – 235 с.
5. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту : навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 423 с.
6. Краткий словарь когнитивных терминов / [под. ред. Е. Кубряковой]. – М., 1996. – 156 с.
7. Маслова Л. Поэт и культура : концептосфера Марины Цветаевой : учебное пособие / В. А. Маслова. – М. : Флинта : Наука, 2004. – 256 с.
8. Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – К., 2001. – 349 с.
9. Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – С. 43.
10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями і проблеми : [підручник] / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
11. Смитко О. С. Внутрішня форма номінативних одиниць / О. С. Смитко. – Львів. 1990. – 114 с.
12. Українське мовознавство : міжвідомчий науковий збірник. – 2009. – Випуск 39/1. – С. 60–65, 93–102, 130–135.
13. Фрумкина Р. М. Концепт, категория, прототип / Р. М. Фрумкина // Лингвистическая и экстралингвистическая семантика. – 1992. – № 4. – С. 2–28.
14. Чернейко Л. О. Имя «судьба» как объект концептуального и ассоциативного анализа / Л. О. Чернейко // Вестн. Моск. гос. ун-та. Сер. 9. Филология. – 1996. – №6. – С. 47–48.

Голуб Н. Б.

МОТИВАЦІЙНИЙ АСПЕКТ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННСВОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ 8-9 КЛАСІВ

Автор аналізує роль і функції мовних і мовленнєвих помилок у суспільстві, зіставляє тенденції сучасної освіти в Україні з реальними показниками готовності суспільства до багатьох декларованих ним положень; виявляє принципи й підходи вчителів до мотивування учнів на свідоме засвоєння основ мовленнєвої культури, визначає причини низького рівня мовленнєвої культури, розглядає ймовірні мотиватори в роботі вчителя на уроках вивчення української мови у школі.

Ключові слова: культура мовлення, джерела формування мовленнєвої культури, помилки, норми літературної мови, мотиватори, мотивація.

Автор анализирует роль и функции языковых и речевых ошибок в обществе, сопоставляет тенденции современного образования в Украине с реальными показателями готовности общества ко многим декларируемым им положений; выявляет принципы и подходы учителей к мотивации учащихся на сознательное усвоение основ речевой культуры, определяет причины низкого уровня речевой культуры, рассматривает возможные мотиваторы в работе учителя на уроках изучения украинского языка в школе.

Ключевые слова: культура речи, источники формирования речевой культуры, ошибки, нормы литературного языка, мотиваторы, мотивация.

The author examines the role and functions of language and speech errors in the society, compares trends in modern education in Ukraine real indicators of readiness of society to many declared him provisions; identifies principles and approaches of teachers to motivate students to consciously mastering the basics of speech culture determines causes low-level speech culture, considers the likely motivators for teachers in the Ukrainian language lessons at school. The importance of speech in the modernization of the education system, according to the author, enhanced socialization challenges of modern education.

The author analyzes the language of school textbooks (Ukrainian, chemistry, biology, science, history, geography, mathematics, science, labor studies, world literature, geometry), advertising, public people, the Internet, shows the violation of various norms of modern Ukrainian language.

Considering the root cause of success and failure presence of a strong motivation or its deficit, the author studies the motivation of the students need to improve their own culture of speech, draws attention to the peculiarities of motivation in adolescence lives of students. As a result, stated that until the Ukrainian society, language, speech and communication will not take valuable status and become a measure of education and professionalism – indescribably difficult teacher will motivate the younger generation to mastering the basics of speech and practicing them.

Keywords: speech culture, speech culture sources of errors, the rules of literary language, motivators, motivation.

Незважаючи на намагання декларувати інтерес до культури на всіх рівнях, особливо у площині освіти, проблем, пов'язаних із утвердженням її, не меншає. Феномен культури багато віків досліджують і осмислюють різні вчені й переконують, що засвоюючи культуру, людина розвивається, стає освіченою, здатною до життя в цивілізованому світі.

Культура – складне й багатогранне поняття. Одна із граней його – мовна культура, що регулюється прийнятими й офіційно визнаними нормами і правилами. Наявність норм робить мову кодифікованою, загальнозрозумілою й цілісною, дає змогу вберігати її від негативних впливів і повноцінно виконувати одну з найважливіших функцій – культурологічну. Наявність правил мовної поведінки спричинена одвічним прагненням людей до гармонії у стосунках.

Загальновідомо, що норми у кожній мові з часом переглядають, процес цей неодмінно супроводжують дискусії. Однак із моменту затвердження вони стають обов'язковими для всіх. І якщо в побуті кожен сам визначає для себе поріг норми, то у більшості суспільних сфер (наука, освіта, судочинство, законодавство, армія та ін.) самодіяльність недоречна. Багаторічні спостереження дають підстави стверджувати, що відповідальне ставлення до публічного мовлення в українському суспільстві досі не сформоване. Типовим, а не винятковим явищем нині є помилки у мовленні теле- й радіожурналістів, публічних людей, численній друкованій продукції (журнали, газети, посібники, монографії, підручники і навіть словники), що насправді покликані бути джерелом формування культури мовлення. Антична мудрість про те, що гарного життя поганим словом не збудуєш, – не потребує доказів. І напевно чи хто зможе спростувати її.

На жаль, нині єдина царина, де за помилку змушують відповідати, – це освіта, а відповідальні – учні й студенти. Помилки у їхніх письмових роботах чи усному мовленні визначають межу реалізації планів, задумів, можливість/неможливість здобувати освіту в обраному виші. Постає питання правомірності такої ситуації в умовах, коли підручники чи посібники, якими вони користуються, реклама, книги й журнали, які вони читають, радіо, яке слухають, програми, які вони дивляться, популяризують помилкове написання, наголошування, уживання чи творення слів. А ще більш несправедливо, коли вчитель, який оцінює учнів чи студентів, говорить і пише з помилками. Як у таких умовах мотивувати в учня внутрішню потребу, потяг до культури мовлення?

За останні десятиліття проблемі культури мови й мовлення присвячено багато спеціальних досліджень, цю проблему фахівці обговорюють на численних науково-практичних конференціях, Інститут мови НАН України готує випуски цікавого часопису «Культура слова», щороку виходять з друку не менш цінні посібники й довідники (М. Волощак, І. Гайдаєнко, Т. Гриценко, С. Єрмоленко, А. Капелюшного, С. Караванського, І. Маруніч, Н. Непийводи, П. Осипова, М. Пентиліук, О. Пономарева, Я. Радевича-Винницького, О. Сербенської, Л. Струганець, М. Яцимирської та ін.), фахові часописи пропонують оригінальні розвідки І. Матвіяса, О. Ожигової, А. Пономаренко, Н. Сологуб, Г. Сюти, С. Чемеркіна та ін., розроблено методики, захищено дисертації (Г. Берегова, О. Захарчук-Дукє, К. Слесик, Л. Соловець, Т. Хома та ін.). Упровадження ж у навчальний процес будь-якої педагогічної інновації матиме результат, коли буде підкріплене мотивацією.

Мотивація як одна зі стрижневих проблем психологічних досліджень не менш важлива і в дидактиці. Осмислення наукових набутоків психологів (В. Асєєв, Л. Божович, В. Вілюнас, Л. Виготський, В. Грабал, Б. Додонов, Є. Ільїн, О. М. Леонтьєв, А. Маслоу, Д. Узнадзе, П. Якобсон та ін.) сприяє посиленню вмотивованості навчальної діяльності, а отже й результативності.

Мета статті – виявити причини послаблення мотивації учнів на свідоме формування мовленнєвої культури, розглянути ймовірні мотиватори у роботі вчителя на уроках вивчення української мови у школі.

Як зазначено в проєкті Концепції розвитку освіти на період 2015–2017 рр., упродовж усього періоду існування незалежної України в освітньому секторі країни накопичувалися численні проблеми системного характеру [5]. Однак до переліку цих проблем (ставлення владних структур до неї як до другого-рядного, порівняно з економікою, сектора, занепад матеріально-технічної бази, старіння педагогічних кадрів, низька заробітна плата, неефективна, надмірно централізована, застаріла система управління і фінансування та ін.) не потрапив низький рівень загальної культури в українському суспільстві.

Досліджуючи культуру мовлення, ми акцентуємо свою увагу переважно на лінгвістичних аспектах її. Давні греки, що боготворили Слово, до висот підносили мову, мовлення вважали мірилом ледь не всіх чеснот. Їхнє уявлення про культуру мовлення було тісно пов'язане з духовністю, тому й ідеальну модель мовленнєвого спілкування греки будували передусім на принципах гармонії й взаємоповаги. За словами Цицерона, ніхто з греків не висловлював захоплення оратором лиш тому, що він правильно говорить, адже якщо він цього не вмів, його просто висміють і не те що за оратора – за людину не вважатимуть.

Важливість питання культури мовлення в умовах модернізації системи освіти, на мій погляд, посилюється завданнями соціалізації сучасної освіти. Процес соціалізації розглядаємо не як пристосування до умов, а як уходження в соціум, облаштування в ньому й водночас здатність впливати на нього, формувати й утверджувати моральні норми й цінності, способи поведінки і спілкування, дбаючи про комфортність наступних поколінь. Спробуємо зіставити реальні показники сучасного стану суспільства й готовності його до багатьох декларованих ним положень.

Система освіти покликана допомогти молоді знайти своє місце у просторі культури [1, с. 61].

Учені визначають такі тенденції в сучасній освіті:

- інтелектуалізація всіх сфер життя сучасної освіти;
- посилення значення людського капіталу у всіх сферах життя суспільства;
- принципова інноваційність діяльності людини;
- зміна статусу освіти: зі способу просвіти індивіда вона перетворюється в механізм розвитку культури, суспільства і людини;

– розвивальна функція освіти стає визначальною: освіта набуває статусу особистісного розвитку кожної людини;

– загальне визнання соціокультурної ролі освіти – ролі у збереженні, генеруванні й трансляванні культурного надбання суспільства, у нарощуванні інтелектуального й культурного потенціалу нації, у формуванні нової й збереженні традиційної системи цінностей тощо; освіта все більше постає як фундамент духовності, культури науково-технічних досягнень, цивілізованого поступу загалом [3, с. 59-62].

Водночас виокремлюють такі суспільні тенденції:

1. Формування не ціннісного, а нігілістичного ставлення до мови й мовлення.
2. Популяризація примітивних зразків мови, облагородження сленгу, у тому числі злочинного.
3. Підміна понять: намагання дотримуватися культури мовлення нерідко нарікають пуризмом.
4. Скасування для мови статусу мірила якісної освіти чи професійної досконалості.
5. Ігнорування Конституції чиновниками різних рангів і водночас активне продукування у публічному мовленні російської мови чи послуговування суржилом.
6. Засилля помилок у друкованій продукції різних жанрів і стилів.

7. Безкарність тих, хто мав би гарантувати якісний мовний друкований і усний продукт.

Проілюструємо окремі з названих вище положень.

Тривогу викликає мова шкільних підручників, що мають бути оформлені у науковому стилі, а точніше – у науково-навчальному підстилі наукового стилю, однією з вимог і мовних особливостей якого є строга унормованість.

Аналіз підручників української мови, хімії, біології, природознавства, історії, географії, математики, інформатики, трудового навчання, світової літератури, геометрії дав змогу виявити помилки, що є порушенням різних норм сучасної української літературної мови.

1. *Лексичної*: «*присутня* рубрика», «у тварин *хлорофіл відсутній*», «*присутні* ці ознаки», «є види атомів, які *присутні* у складі...», «якщо папка *відсутня*, попередньо створіть її самостійно...»; «правильно *підібрані* коефіцієнти»; «закони *носять* універсальний характер»; «Уявлення про небесну сферу *виникло* у глибоку давнину»; «ці *знахідки дозволяють* припустити», «універсальний перекладач, що *дозволяв* їй вільно спілкуватися...», «середня тривалість життя *складала*», «дворянство *складає* найбільшу частину духівництва», «Сучасну українську кухню *складають* найрізноманітніші овочі...», «десять одиниць кожного ряду *складають* одну одиницю наступного»; «*дістав* добру освіту», «цей процес *дістав* назву обгороджування»; «в області «Показувати», «в області «Пошук»; «*напрямки* господарювання», «*напрямком* діяльності»; «*наслідком (результатом)* його подорожей стала унікальна праця»; «перевагу... *віддають*»; «це підтверджують наступні цифри»; «числа, що *зустрічаються* (виявляємо в тексті) в тексті», «скільки разів *зустрічається* цифра 1», «вам доводилося *зустрічатися* й інші шкали», «яка цифра *зустрічається* (вжита, трапляється) найчастіше», «*вирішення* транспортних проблем»,

2. *Фонетичної*: «свіжі корені *хрину* (хрону)», «два корінці *хрину*», «соком *хрину*».

3. *Орфоепічної*: порушення милозвучності («стосується усіх», «щоб вміти», «слід вказати», «спосіб встановлення зв'язку», «у обох користувачів», «наведіть вказівник»).

4. *Морфологічної*: «додаючи *при* сплавлянні домішки», «*при* тривалому зберіганні», «*при* горінні енергія перетворюється», «*при* прожарюванні речовин», «*при* зрівнюванні», «можна виокремити *при* дослідженні», «олія гірчиці застосовується *при* виготовленні...», «свіжі корені *хрину* використовуються *при* солінні...», «*при* нагріванні температура тіла підвищується...», «*при* діленні чисел», «*при* зберіганні на носіях», «*при* зверненні до комерційних ресурсів», «*при* роботі з великою кількістю даних», «*при* діленні на 7», «*при* (у якому, за якого) якому значенні х виконується рівність»; «сьогодні у зв'язку з хворобою на заняття не прийшли...»; «згідно закону збереження маси речовин»; «Назва «Україна» вперше згадується в Київському літописі (за Іпатіївським списком) під 1187 роком»; *відмінювання слів*: «наллемо розчин *натрій* гідроксиду», «*проходить* ще секунда і...»).

5. *Синтаксичної*: *невправна будова речення*: «Що зробити, аби підвищити врожай конюшини для того, щоб корови давали більше молока?»; «У південній Франції з'явилося чимало прихильників кальвіністського вчення, яких називали гугенотами»; «Запис натуральних чисел, яким ми користуємося»; «... Японія пред'явила Китаю так звану «21 вимогу», задоволення яких фактично б перетворили...»; «Аліса запустила павука у прозору коробку. Коли через деякий час вона подивилася на неї спереду, то побачила павутиння у вигляді...»; *порядок слів у реченні*: «використовувати для їх отримання (для отримання їх)», мова йде про їх опрацювання шляхом кодування...», «доцільно робити їх резервну копію», «порядок їх розташування», «уведення тексту, його редагування»; *невластива українській мові пасивізація*: «рослини заповнюються ... *бджолами та джмелями*»; *пунктуаційні* («вам знадобляться: лійка, паперовий фільтр...», «Центральний процесор складається з: арифметико-логічного пристрою...»).

6. *Стилістичної*: «...а також гірчиця *іде на виготовлення* гірчичників...»; «існують зорі, які *одержали назву* карликів», «свою назву вона *отримала на честь*...», «На будівництво стін *ідуть* бетонні блоки або цегла», «взагалі дробі виникли в *глибокій давнині*»; «Україна змушена в зовнішній політиці нові правила поведінки».

Хибують підручники й багатьма іншими вадами: надлишковістю, тавтологією («легко вступає у взаємодію», «відбувалося накопичення хімічних знань»; «Капуста відома з *давніх-давен*. Вона згадується ще в *давніх* книжках...»; «Господарське значення капустяних важко *переоцінити*. Багато представників цієї родини є *цінними*...»; «у давнину в кожній хаті в Україні...», «...*отримують* з *пелюсток* троянд... Для отримання олії... Скільки ж потрібно зібрати *пелюсток* троянд, щоб отримати...»; «бобові *поширені* дуже широко... За *широтою* розповсюдження...», «гуртували прихильників *серед середніх* і дрібних дворян»; «залежно від відстані», «*від* відправника до одержувача».

Трапляються численні кальки: «*давайте спробуємо* зробити це», «*даний* прилад виготовлений», «збільшити *дане* число», «чисельник *даного* дробу», «*дане* двоцифрове число», «позначимо *дане* коло...», «яка не лежить на *даній* прямій», «до типових ознак хімічних реакцій *відносяться*», «розташовуються ребром до *падаючого* світла», «*не дивлячись* на малі розміри, молекули складаються», «не завжди *ра-хуючись* з імператором», «*друкуючий* пристрій», «*перевалка* нафти», «*перевалочний*»), державі потрібно насамперед *відстоювати*, «й разом з тим деякі спільні закони...», «*приступаючи до* розв'язання задач.

Не варто забувати, що підручник, крім загальновідомих функцій (інформаційної, трансформаційної, систематизувальної, самоосвітньої, координувальної, виховної та ін.), виконує не менш важливу місію – бути джерелом формування мовної культури. Вагомим аргументом також є те, що, активно продукуючи помилки, автори наражають учня на невдачу, а саме: помилка в підручниках може стати причиною поганої оцінки з державної атестації, низького балу під час вступу до вишу.

У тексті згаданого раніше проекту Концепції розвитку освіти: «Освіта має продукувати індивідів», «трюхступеневу систему», «як до другорядного сектору», «навчання здоровому способу життя», «урівноважування некогнітивної та когнітивної складових *куррикулума*», «національний *курікулум* для 12-річної школи».

Розплідником різнотипних помилок є Інтернет. Особливо рясніють ними тексти з неякісним перекладом:

1. У новопосаджених одно-дворічних рослин обріжте *кожен втечу*, залишаючи тільки дві-чотири добре розвинені *нирки*.

2. У такому випадку підлогу країни (полстраны) можуть опинитися без житла.

У мовленні високопосадовців, що є публічними людьми, фіксуємо численні анормативи: «це може бути політичний кидок», «читання», «подання», «безвладдя закону», «це вже звикла ситуація», «на протязі 3-ох годин», «майже трюхсотьма», «на випадок нещасних випадків», «біля шестидесяти відсотків», «хочу зазначити про те...», «відбулася певна напруга», «сьогодення виглядає слідуючим чином», «знаємо, хто кришує».

Національне опитування щодо проблем середньої освіти в Україні проводять імениті фонди й установи, у тексті анкет виявляємо «в учбовому закладі», «чи приймаєте ви участь», «куди пішли ці гроші», «деяких вчителів», навчання вашої дитини у вузі», «дитина отримала високий рівень освіти», «при захуванні абітурієнтів», «потребують вирішення», «як вимір якості» тощо.

Своєрідними пам'ятниками помилок є неправильні написання у назвах вулиць, магазинів, установ. На території автостанції у м. Сміла Черкаської області розміщений магазин із промовистою назвою й не менш промовистою орфографічною помилкою «Аль'янс».

З огляду на сказане повертаємося до того ж запитання: як мотивувати учня на культуру спілкування, на засвоєння й дотримання норм літературної мови?

Першопричиною успіхів і невдач психологи називають наявність сильної мотивації або дефіцит її. Мотиваційні стани є орієнтирами на свідому й активну пізнавальну діяльність. Знаючи ціннісну шкалу певної вікової категорії учнів, учитель може скеровувати їхню діяльність у результативне русло. Спонування до певної дії, пов'язане з цінностями людини, виформовується у сильний мотив. Однак це у штучно створених, нерідко ідеальних умовах, де практично не буває непередбачуваних моментів. За висновками психологів, на людину нерідко впливає конкретна ситуація, що змушує її до тієї чи іншої дії, і «причини дії коріняться не стільки в людині, що здійснює цю дію, скільки в ситуації» [7, с. 17]. Х. Хекхаузен наголошує, що дрібні спокуси чи загрози повсякденного життя підштовхують нас до відповідних видів поведінки чи вберігають від них. Особливо виразно ця схильність піддаватися впливам виявляється у надзвичайних ситуаціях.

Незнання державної мови і правил культури мовлення в Україні не є перешкодою для кар'єрного зростання, матеріального добробуту. Саме тут і постає та спокуса.

Привертають увагу результати анкетування, проведеного фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс». Відповіді на запитання «Що, на вашу думку, сприятиме підвищенню мотивації учнів до навчання?» розділилися таким чином: «підвищення вимогливості вчителів» 28,2 %; «практико-орієнтовані навчальні програми» – 50,7 %; «зменшення навчального навантаження» – «проведення заходів з професійної орієнтації (зустрічі з професіоналами, відвідини компаній, запрошення представників ВНЗ для рекрутингу тощо) – 43,7 %; «інтерактивний формат занять та ширше застосування інформаційних технологій» – 45,5 %; «інше» – 4,4 %; «важко сказати» – 4,4 %.

Психологічні фактори, що беруть участь у конкретному мотиваційному процесі й обумовлюють прийняття рішення людиною, Є. Ільїн називає мотиваторами [2, с. 85–86]. Вони є аргументами під час обґрунтування дії і вчинку, а також прийнятого рішення. Учений виділяє такі групи мотиваторів:

- моральний контроль (наявність моральних принципів);
- уподобання (інтереси, схильності);
- зовнішня ситуація;
- власні можливості (знання, вміння, характеристики);
- стан на цей момент;
- умови досягнення цілей (затрата зусиль і часу);
- наслідки власних дій, вчинків [2, с. 86].

Як переконують психологи, «неможливо іззовні у процесі виховання формувати мотиви», «можливо лише сприяти цьому процесу». Заявлені вище мотиватори Є. Ільїн називає тим будівельним матеріалом, який буде в подальшому використаний для мотивації [2].

Загалом психологи вважають проблему мотивації навчання надзвичайно гострою у підлітковому періоді життя школярів. За визначенням О. О. Леонтьєва, «крива мотивації дитини до навчання у ході шкільного життя нагадує яр з пологими стінами – «пік» у молодших школярів і старшокласників і глибока ущелина в підлітковому періоді». Варто дослухатися порад ученого, що «жодними штучними, наприклад, розважальними методами забезпечити мотивацію на цьому віковому етапі неможливо», психолог визначає «лиш один шлях – це вирощування у підлітка (на базі психологічних вікових новоутворень) ціннісного і діяльнісного, а не «інформаційного» ставлення до змісту освіти [6, с. 33].

Важливими для мотивування процесу формування навичок культури мовлення є дослідження проблем соціального статусу людини й пов'язаних із ним маркерів. Як зазначає В. Карасик, «висловлення,

взяті сукупно, є мовленнєвим паспортом мовця. Добір слів, вимова, граматична правильність, а також інші характеристики мовлення цілком ймовірно є свідченням освітнього рівня, роду занять мовця, тобто належності його до певного соціального прошарку» [4, с. 7].

Єдиним важелем боротьби з поганим мовленням в Україні є висміювання. У побуті й особливо соціальних мережах народ висміює кривомовних політиків і чиновників, представників інших публічних професій. Тому дієвими особливо у вразливому підлітковому віці можуть бути такі мотивації у вигляді проблемних запитань чи ситуацій:

1. Ви можете себе уявити в ролі працівника РАЦСу, який у паспорті чи свідоцтві про народження записує прізвище «Трет'яков», «МатИринка» з помилками, які, крім моральної шкоди, додають людині низку юридичних проблем?

2. Чи серйозно сприйме спільнота вас як власника медичної установи, на сайті якої така реклама: «Особливості гігієни мови», ось її фрагменти: «Данная інформація призначена для фахівців у галузі охорони здоров'я та фармацевтики... Гігієна мови включає в себе видалення нальоту, слизу, залишків їжі за допомогою спеціальної щітки або скребка. При їх відсутності можна використовувати і звичайну зубну щітку, краще м'яку або середнього ступеня жорсткості... При набряку або інших причинах збільшення розмірів мови по його краях залишаються відпечатки зубів або ортопедичних конструкцій (протезів)».

3. Чи згодні ви стати об'єктом висміювання через курйози «зіркового» інтерв'ю: «Я дуже люблю це місце: це таке задоволення – сидіти в зручному кріслі на терасі, загорнувшись у теплий плед, і просто милуватися лісом, дивитися на засипані снігом ілі, слухати тишу». «Чесно кажучи, я майже не стосувалася будівельних робіт». «Ми дуже цими меблями задоволені: вона служить нам вже досить довго».

4. Чи мрієте ви прославитися як високопосадовець передусім мовними покручами й численними помилками і стати предметом дослідження студентами-філологами ваших помилок?

5. Який би статус ви не обрали для себе, пам'ятайте: найбільш статусною ознакою є не дорогий годинник, черевики чи портфель, а мовлення, уся ця висококласна амуніція втрачає лоск, з першої ж мовленої фрази: «Ну в мене освіта... я якби «історія і право»»; «Я поставив перед собою одну ціль і три мети», «Я конкретно вам відповідаю: не знаю».

6. Якщо ви неграмотний журналіст, ви продукуватимете інформацію, яка у вашому виконанні буде неодмінно спотворена: «Асфальт викладено робітниками міського комунального управління», «вплив зовнішніх негативних шоків», «сепаратисти захопили будівництво (приміщення) донецького СБУ».

На відкритті курсів художнього слова для болгарських учителів поет А. Далчев ще 1978 року запропонував стратегію формування риторичної культури в суспільстві. Головна роль у ній відводилася акустичному аспектові мовлення: «Справжнє культурне ставлення до мови починається з того моменту, коли слово сприймається вже як щось цінне саме собою, коли нам уже не все одно, як ми говоримо і вимовляємо... Культ мови – це вже мірило культури. Немає потреби їздити у Францію, бачити її собори й музеї і читати її письменників, Вам достатньо увімкнути радіо й почути диктора, щоб відчутти, на якій висоті перебуває французька цивілізація». У словах цього великого болгарина вчувається чи не найважливіший мотиватор – культ мови. Доки у нашому суспільстві мова, мовлення, спілкування не набудуть ціннісного статусу й не стануть мірилом освіченості й професійності – невимовно важко вчителів буде мотивувати молоде покоління на засвоєння основ культури мовлення й практикування їх.

Література:

1. Брунер Дж. Культура образования / Брунер Джером; [пер. Л. В. Трубицыной, А. В. Соловьева]. – М. : Промсвещение, 2006. – 223 с.
2. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
3. Исаев Е. И. Психология образования человека : Становление субъектности в образовательных процессах : учебное пособие / Е. И. Исаев, В. И. Слободчиков. – М. : ПСТГУ, 2013. – 432 с.
4. Карасик В. И. Язык социального статуса / В. И. Карасик. – М. : Гнозис, 2002. – 333 с.
5. Концепція розвитку освіти на період 2015–2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.naiu.kiev.ua/files/zakon_ukr/proek-rozv-osvitu.pdf.
6. Образовательная система «Школа 2100». Педагогика здравого смысла : Сборник материалов / Под научной редакцией А. А. Леонтьева. – М. : Баласс, Издательский Дом РАО, 2003. – 368 с.
7. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – 2-е изд. – СПб. : Питер; М. : Смысл, 2003. – 860 с.

УДК 378.14

Дроздова І. П.

РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО МЕНТАЛІТЕТУ ФАХІВЦЯ НЕФІЛОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті зазначено, що вища освіта стає обов'язковим елементом підготовки особистості до життя, оскільки пов'язана з формуванням і розвитком професійного мовлення засобами української мови. Метою підготовки майбутніх фахівців до професійної діяльності і виховання в них професійного менталітету є високоморальна і компетентна особистість зі сформованою готовністю до здійснення професійного спілкування українською мовою. Ментальність є інтегральним феноменальним соціальним утворенням, що виявляється у внутрішньо координованих способах соціального мислення, відносинах і діях, зумовлених як самою особистістю, так і специфікою професійної діяльності. До завдання професійного становлення фахівця залучене формування професійної культури, у структурі якої можна виділити праксеологічний і ментальний боки. Особливе місце в професійній культурі належить професійному мовленню й мисленню.

Ключові слова: професійне мовлення, розвиток особистості, професійне становлення фахівця, формування професійного менталітету засобами української мови, праксеологічний і ментальний боки професійної культури.

В статье отмечается, что высшее образование становится обязательным элементом подготовки личности к жизни, поскольку связано с формированием и развитием профессиональной речи средствами украинского языка. Целью подготовки будущих специалистов к профессиональной деятельности и воспитание у них профессионального менталитета является высоконравственная и компетентная личность со сложившейся готовностью к осуществлению профессионального общения на украинском языке. Ментальность является интегральным феноменальным социальным образованием, оказывается во внутренне координированных способах социального мышления, отношениях и действиях, обусловленных как самой личностью, крюк и спецификой профессиональной деятельности. В задачи профессионального становления специалиста привлечено формирования профессиональной культуры, в структуре которой можно выделяют праксеологическую и ментальную стороны. Особое место в профессиональной культуре принадлежит профессиональному речи и мышлению.

Ключевые слова: профессиональная речь, развитие личности, профессионального становления специалиста, формирования профессионального менталитета средствами украинского языка, праксеологическая и ментальная стороны профессиональной культуры.

Higher education is a must-training the individual to life, as related professional formation and development of the Ukrainian language broadcasting means, because it operates as a socially determined element of modern knowledge is important in the formation of the future professional non-philological profile. But the essence of the formation of professional mentality of the professional profile of non-philological tools Ukrainian language in the process of identity formation has not yet been the subject of pedagogical research. It notes the contradiction between the need for formation of professional mentality in the future specialist training in universities and educational underdevelopment conditions, methods and means of its formation in the social and psychological specialization in modern high school Ukraine. The purpose of training future professionals to the profession and the formation of professional mentality they are competent and highly moral person with established willingness to exercise professional communication in Ukrainian. Mentality is an integral phenomenal social formation that appears in internally coordinated ways of social thinking, relationships and actions caused both by personality hook and specific professional activity. Professional mentality affects the way of solving professional tasks as professional values, professional activities oriented to understanding the positions taken on production decisions. The purpose of professional development specialist involved the formation of professional culture, the structure of which there are two sides: the praxeological (characterizes the readiness specialist in a particular activity) and mental (acts integral characteristic of consciousness and self-consciousness of the subject, moral, philosophical and aesthetic preconditions activity). A special place in a professional culture belongs to professional speech and thinking, which are two types: professional course of action and modified professional activities.

Keywords: professional speech, personal development, professional development specialist, formation of professional mentality means Ukrainian, praxeological and mental side of professional culture.

Ідея розвитку цілісної соціально адаптованої людської особистості сьогодні домінує і визначає зміст сучасної професійної освіти. Завданням вищої школи є формування професійної готовності студентів до майбутньої діяльності, позиції студента як майбутнього фахівця з метою зміцнення його когнітив-

ної і культурно-естетичної сфер, загального кругозору, мовленнєвої вправності. Взаємодія педагогів і студентів на змістовій основі з використанням різноманітних засобів є сутнісною характеристикою педагогічного процесу, що відбувається в будь-якій педагогічній системі.

У сучасних умовах розвитку українського суспільства проблеми освіти і виховання молодого покоління концентрують у собі найактуальніші аспекти соціально-професійного становлення особистості молодого людини в процесі її соціалізації в мікро- і макросередовищі.

Проте в умовах масової вищої освіти нереально забезпечити високий рівень підготовки фахівців, яким буде під силу і творчість, і продукування нового знання. Вища освіта може стати більш обов'язковим елементом підготовки особистості до життя, відповідальною за свої вчинки, оскільки пов'язана з трансляцією деякого стійкого спеціалізованого корпусу знань, формуванням і розвитком професійного мовлення засобами української мови. Мова функціонує як соціально детермінований елемент сучасного знання, що робить актуальним виявлення її соціальних і гносеологічних рис у процесі становлення майбутнього фахівця нефілологічного профілю.

Метою підготовки майбутніх фахівців до професійної діяльності є високоморальна і професійно компетентна особистість зі сформованою готовністю до здійснення професійного спілкування українською мовою. Аналіз праць Ф. Бацевича, Л. Вайсберга, Л. Виготського, В. Виноградова, В. Вундта, В. Гумбольдта, І. Зимньої, О. Кубрякової, О. Леонтьєва, О. Потебні, В. Русанівського, Ф. де Соссюра, Б. Уорфа, Ф. Фортунатова, Н. Хомського, А. Шлейхера, Л. Щерби дав підстави докладно з'ясувати лінгвістичні аспекти взаємозв'язку мови і мовлення, мовлення і мислення, мовлення і професійної діяльності.

Оволодіння студентами-нефілологами ВНЗ культурою мислення (П. Гальперин, М. Жинкін, О. Лурія, О. Леонтьєв, О. Синиця), культурою мовленнєвої поведінки в рамках соціальної комунікації українською мовою (О. Біляєв, Н. Голуб, І. Зязюн, Л. Мацько, В. Мельничайко, Л. Паламар, М. Пентиліук, Т. Симоненко, М. Стельмахович, І. Хом'як, Г. Шелехова) і культурою професійного спілкування в ситуаціях організації комунікативно-пізнавальної діяльності (Л. Барановська, Г. Бондаренко, Н. Бородіна, Л. Головата, Л. Златів, Л. Кузьміна, Л. Лучкіна, Р. Немова, Т. Окуневич, О. Семенов, Л. Стасів, М. Чабайовська, С. Шатілов, В. Юкало) необхідне під час вивчення української мови, оскільки комунікативний принцип викладання передбачає не тільки навчання різних видів мовленнєвої діяльності, активне мовлення українською мовою зі знанням законів побудови й використання комунікативних одиниць, з умінням продукувати вільні висловлювання і репродукувати усталені мовленнєві формули, але й розуміння законів спілкування мовою.

Такий підхід зумовлений розвитком теорії комунікації, лінгвістики тексту, теорії мовленнєвої діяльності й утвердженням комунікативно-діяльнісного, компетентісно-когнітивного, особистісно орієнтованого підходів у методиці викладання української мови, що передбачає навчання української мови в процесі професійного мовленнєвого спілкування й розвитку особистості для формування професійного менталітету фахівця нефілологічного профілю засобами української мови.

У педагогіці склалися певні передумови для вирішення означеної проблеми. Розглянуто сутність менталітету як ціннісної детермінанти соціального мислення і поведінки особистості (К. Абульханова-Славська, А. Брушлінський, Б. Гершунський, І. Дубов, М. Махмутов та ін.); виділений службовий менталітет у структурі професійної культури (А. Маркова, Н. Крилова, В. Сластьонін); визначено сутність професійного менталітету вчителя (В. Сонін). Проте сутність формування професійного менталітету фахівця нефілологічного профілю засобами української мови у процесі становлення особистості ще не була предметом педагогічного дослідження.

Тож можна констатувати суперечність між необхідністю формування відповідного менталітету майбутнього фахівця під час професійної підготовки у виші і нерозробленістю педагогічних умов, методів, засобів його формування в ході соціально-психологічної спеціалізації в сучасній вищій школі України. Виявлений дисонанс об'єктивує проблему: які педагогічні умови, методи, прийоми й засоби навчання української мови за професійним спрямуванням з метою формування професійного мовлення і менталітету у студентів нефілологічного профілю в процесі становлення особистості?

Проблема соціалізації молодого людини, її саморозвитку і самореалізації є одним із головних напрямків сучасних психолого-педагогічних, соціологічних і філософських досліджень. Більшість дослідників цієї проблеми виявляли низку гострих суперечностей соціально-професійного становлення особистості в процесі її соціалізації, які вже не можна вирішити традиційною системою виховання й освіти. Система роботи з удосконалення (а скоріше, формування) українськомовного професійного мовлення студентів-нефілологів ВНЗ України передбачає врахування індивідуальних особливостей, рівня пізнавальних можливостей, професійних мотивів й інтересів, специфіки майбутньої діяльності, розуміння суті психічних процесів, що є в основі мовленнєвої діяльності для підготовки майбутніх фахівців.

Це вказує на можливість організації особливим чином збудованого освітнього процесу, в якому системою зовнішніх ситуацій, що актуалізують предметно-практичну діяльність певним способом розгортання змісту освіти, можливо формувати й розвивати в особистості мовлення провідної діяльності для формування професійного менталітету фахівця нефілологічного профілю.

Мета статті – розкрити специфіку, взаємозв'язок і взаємозалежність розвитку особистості як передумови формування професійного менталітету фахівця нефілологічного профілю засобами української мови.

Ми згодні з К. Платоновим, який під особистістю розумів людину як носія свідомості, а під свідомістю – суб'єктивний компонент людської психіки, який об'єктивується в діях і діяльності [8, с. 189]. При цьому діяльність, що складається з дій, але не зводиться до їх механічної суми, є функція не тільки особистості, але й людини, зокрема фахівця.

З іншого боку, існує й таке визначення особистості: «Особистість – це універсальне поняття, що характеризує людину в цілому, але головним чином як члена суспільства, з боку його суспільних стосунків, що становлять основний соціальний зміст людини» [7, с.100].

Організація процесу роботи педагога з формування професійно досконалої особистості неможлива без уявлення природи людини у вигляді систематизованої, чітко організованої педагогічної діяльності з виділеними цілями, структурою, комплексом педагогічних завдань. «У діяльності змінюється не тільки самий об'єкт, але й позиція (відношення) суб'єкта до об'єкта» [1], – уважає К. Абульханова-Славська. Це означає, що сама педагогічна діяльність має динамічний характер, тобто життєві позиції суб'єкта й об'єкта змінюються відповідно до ходу діяльності. У цьому сенсі діяльність є відкритою системою для формування особистості.

Нам імпонує погляд авторів, що обґрунтовують необхідність відповідного ставлення до особистості: суб'єктний, особистісно орієнтований підхід у психології особистості, педагогіці і психології (Г. Балл, М. Пряхніков, В. Рибалка, В. Татенко, Г. Титаренко та ін.).

Такий процес пізнання і здобуття професійної освіти, формування й розвитку професійного мислення відбувається за допомогою мовних засобів. Свого часу Г. Гадамер зазначав: «Мова – універсальне середовище, в якому відбувається розуміння. Інструментом цього є тлумачення» [4, с. 452]. Розуміння ролі мови, її соціальних сторін у науці й освіті, професійно-практичній діяльності людини з позиції формування професійного українського мовлення ставить проблему експлікації філософської, світоглядної позиції.

Оскільки мова функціонує як соціально детермінований елемент знання і пізнання, то залежність ролі мови в соціальній детермінації наукового пізнання від характеру й організації форм навчання і систем пізнання робить актуальним виявлення їх соціальних, національно ідентифікованих і гносеологічних, професійно зумовлених рис, отже, створення специфічних, стійких структур людської свідомості, можна сказати певної ментальності.

Менталітет, ментальність [з лат. *mentalis* – розумовий] уживають у двох значеннях: 1) образ думок, сукупність розумових навичок і духовних установок, притаманних окремій людині або суспільній групі; 2) психологія нації [8, с. 516]. Адже ментальність розглядають «як наявність у людей того чи того суспільства певного спільного розумового інструментарію, психологічного оснащення, яке дає їм можливість по-своєму усвідомлювати світ і самих себе» [6, с. 63]. А. Гуревич звертає увагу на те, що специфічний спосіб мислення і відчуття виявляється на рівні певного колективу людей – «соціальної або культурної спільності» [6, с. 64]. Тож слушним є твердження М. Юрія, що «за своєю структурою менталітет містить у собі передусім дещо колективне» [12, с. 132].

Ми визначаємо ментальність як інтегральне феноменальне соціальне утворення, що виявляється у внутрішньо узгоджених, координованих способах соціального мислення, оцінках, відносинах, почуттях і діях, зумовлених як самою особистістю, так і специфікою професійної діяльності. У менталітеті відбито особистісні реагування на прийняті норми, звичаї, традиції етносу, соціуму, суспільства, групи, тобто менталітет є формою актуалізації ментальності людини. У менталітеті відображена конкретна реалізація особистістю суб'єктивно актуалізованих підструктур ментальності, характерна для певних соціально-етнічних утворень, їх збагачення, насичення індивідуальним життєвим досвідом.

Професійний менталітет впливає на спосіб вирішення професійних завдань. Його значення є основоположним, оскільки ціннісні установки професійної діяльності орієнтують фахівця нефілологічної сфери на осмислення професійної позиції щодо прийнятих виробничих рішень.

Загальновідомо, що В. Гумбольдт власними дослідженнями у сфері лінгвістики й філософії культури показав специфічний вплив мови в усвідомленні власного буття. Його проект «порівняльної антропології» передбачав, передусім, вивчення «характерів націй і епох», визначення наукових критеріїв і «філософських основ для їх оцінювання» [5, с. 323–324]. Прикладне значення порівняльної антропології як «гілки філософсько-практичного людинознавства» і дослідницької методології для практики мовленнєвої комунікації В. Гумбольдт убачав у тому, що вона полегшує розуміння ментальності народів, сприяє формуванню толерантних моделей спілкування в міжкультурних контактах, учить «поважати свої і чужі системи моралі й культури» [5, с. 321–323].

Вплив, що здійснює процес освоєння мов на формування індивідуальної культури, важко переоцінити. Існує припущення, що несвідомо засвоювана структура рідної мови визначає сприйняття світу і майже увесь пізнавальний стиль, формує своєрідний менталітет.

Принципове значення для осмислення етапів становлення української ментальності мають ідеї Івана Огієнка. Так, у праці «Українська культура» він підкреслює: «У який бік життя не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно складав свою культуру народ український. Скрізь, на всьому поклав цей народ свою ознаку, ознаку багатой культури і яскравої талановитості» [9, с. 1.] Людина, на думку професора І. Огієнка, не є засобом історичного розвитку, але його метою. Розкрити ментальність означає зрозуміти не тільки таємницю формування стереотипів мислення конкретного народу, але розшифрувати тип філософування і стиль викладу ідей. Ментальність епохи – це структурний елемент системи

інтелектуальних, зокрема професійних, та моральних орієнтацій людини. Оскільки мова кожного народу пов'язана з національним почуттям і національною свідомістю, формованих на ґрунті рідної мови, то взаємовплив мови і культури виявлятиметься також у своєрідності лексико-фразеологічних засобів, особливостях нормативно-стилістичної системи та мовленнєво-професійному етикеті.

Унаслідок своєї складності і багатоаспектності феномен ментальності як результат творчого впливу комплексу чинників доречно розглядати і в контексті фахового мовлення як професійного складника прояву національної специфіки. Тому ментальність, на наш погляд, можна витлумачувати і як специфічний спосіб мислення, своєрідне світосприйняття, властиве представникам тієї чи іншої професії, виду чи роду діяльності. Це дає можливість говорити про професійну ментальність як необхідний елемент особистості сучасної людини.

Ці частини особистості сучасної людини, пов'язані з мовою, давно й постійно є в тематиці філософського пізнання. Філософи з давніх часів указували на місце й роль мови як соціального феномену: мова соціальна за своєю природою, вона існує в суспільстві, поза суспільством її існування неможливе. У межах раціоналізму, або, за Дж. Сьорлем, західної раціоналістичної традиції роль мови в людському житті оцінювали й оцінюють дуже високо [11, с. 192–217]. Соціальну ж природу мови виражено в різних аспектах, що становлять основу для аналізу її ролі.

Мова – найважливіший засіб спілкування, підґрунтя, на якому вибудовують міжлюдські стосунки і соціальну структуру суспільства, загалом, вона є «оселею людського буття» (М. Гайдегер) і, як додає Ф. Бацевич, людського духу [3, с. 18–19], а тому, вважаємо, і професійного менталітету мовців, формування людини – професіонала нового типу – з новими якостями, що відповідають вимогам сучасності.

Метою підготовки майбутніх фахівців до професійної діяльності і формування в них професійного менталітету є високоморальна і компетентна особистість зі сформованою готовністю до здійснення фахового спілкування українською мовою.

Завданням професійного становлення особистості в сучасних умовах є підготовка фахівця, якому властиві: різнобічна освіта, нестандартне мислення, широкий світогляд, професіоналізм, громадянська активність, духовна, моральна і професійна підготовленість до праці за обраним фахом. Він знає собі ціну на ринку праці, здатний, якщо потребують обставини, вільно змінювати спеціалізацію. Такий спеціаліст психологічно підготовлений уміло будувати міжособистісні стосунки, уміє поважати думку інших, бути толерантним, здатний знаходити виходи зі складних виробничих і ділових конфліктних ситуацій. Його головний капітал – високорозвинене почуття відповідальності перед суспільством і колективом і, звичайно ж, професійний менталітет, що дозволяє сучасному фахівцеві відповідати вимогам суспільства і здобути конкурентоспроможність на ринку праці.

Будь-який навчальний процес має бути поданий як єдність трьох аспектів: навчання (діяльність викладача); засвоєння (діяльність студента); формування особистості (особливості розумового й морального розвитку студентів). Ці три аспекти можуть бути виділені і в навчанні української мови як засобу здобуття мовленнєвої та фахової компетенції. Правильно вибраний підхід до студента, урахування особливостей його особистості, весь комплекс навчальних завдань допоможе викладачам української мови вищої школи вирішити ці завдання. Третій аспект навчального процесу пов'язаний із тим, що в ході засвоєння знань відбувається формування нових граней особистості студента. Значущість української мови як засобу формування професійної компетенції, як найважливішого оформлювача культури, ідеології і норм поведінки українського народу важко переоцінити.

До завдання професійного становлення фахівця залучене формування професійної культури, у структурі якої можна виділити два боки: праксеологічний і ментальний (О. Заболоцька, А. Коваль, М. Пентиліук, О. Семенов та ін.). Перший аспект характеризує спосіб взаємодії суб'єкта зі знаряддями і предметом праці, ступінь його готовності до конкретного виду діяльності. У його складі виділяють такі елементи, як професійні знання, навички й уміння, наразі й стиль професійного мислення. Другий є інтегральною характеристикою свідомості й самосвідомості суб'єкта професійної культури, морально-світоглядних та естетичних передумов діяльності. Професійна свідомість – це вид віддзеркалення діяльності, в якому акумульована вся сукупність алгоритмів, норм, цінностей і мови, що властиве відособленому виду професійної діяльності і сприяє формуванню професійного менталітету. Поряд із ним стоїть професійний світогляд, об'єктом віддзеркалення якого є не тільки загальна або спеціальна, але й соціальна картина світу. Це забезпечує інтеграцію професійної групи, формує її соціальну позицію.

Особливе місце в професійній культурі належить професійному мисленню, що зумовлене технологією й об'єктивною логікою конкретного виду діяльності. Воно є організувальною засадою під час становлення й самовизначення у професії. А. Баталов, розвиваючи концепцію культурно-історичної детермінації професійного мислення, справедливо виділяє два типи професійного мислення: образ дій професіонала і модифіковані види професійної діяльності [2].

Виникнення нового виду діяльності в провідній діяльності обумовлено вже сформованими видами і є провідним новоутворенням. При цьому одного разу сформовані й засвоєні людиною види залишаються спадщиною її особистості назавжди. Педагогічний аспект логіки розгортання видів діяльності та їх актуалізації в онтогенезі набуває такого виду: наслідування, гра, спілкування, навчальна діяльність, псевдопрофесійна діяльність (тренінги, ділові ігри тощо) і професійна діяльність. Виникнення кожного наступного етапу провідної діяльності обов'язково обумовлює сукупно-збірну кількість уже сформованих видів діяльності. Спілкування породжується в наслідуванні й грі, навчальна діяльність – у насліду-

ванні, грі та спілкуванні, псевдопрофесійна – у навчальній діяльності, спілкуванні, грі й наслідуванні, а професійна діяльність є квінтесенцією збірного образу і містить усі види. Кожна дія, що входить до структури діяльності, розвиваючись, розвиває саму діяльність, формує професійний менталітет.

Отже, становлення особистості відбувається на основі формування професійного менталітету майбутнього фахівця нефілологічного профілю у ході спеціалізованої підготовки. Це залежить від педагогічних умов, методів, засобів навчання студентів із метою розвитку мислення і професійного мовлення засобами української мови з допомогою соціально-психологічної спеціалізації в сучасній вищій школі України.

Література:

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1980. – 335 с.
2. Баталов А. А. Понятие профессионального мышления / А. А. Баталов. – Томск : ТПИ, 1985. – 230 с.
3. Бацевич Ф.С. Філософія мови : історія лінгвофілософських учень : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2008. – 240 с.
4. Гадамер Г. Истина и метод / Г. Гадамер; [пер. с нем. Б. Н. Бессонова]. – М. : Прогресс, 1988. – 699 с.
5. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / В. Гумбольдт; [пер. с нем. яз. А. В. Гулыги, Г. В. Рамияшвили]. – М. : Прогресс, 1985. – 452 с. – (Языковеды мира).
6. Гуревич А.Я. Историческая наука и историческая антропология / А. Я. Гуревич // Вопросы философии. – 1988. – № 1. – С. 56–71.
7. Ковалев А. Г. Психические особенности человека / А. Г. Ковалев, В. Н. Мясищев. – Л. – 1960. – Т.1. – 264 с.
8. Новейший словарь иностранных слов и выражений. – Минск : Современный литератор, 2006. – 976 с.
9. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Репринтне видання 1918 р. / І. Огієнко. — К. : Абрис, 1991. – 273 с.
10. Платонов К. К. Способности и характер / К. К. Платонов // Теоретические проблемы психологии личности. – М. : Наука, 1974. – С. 187–208.
11. Серль Джон Рациональность и реализм : что поставлено на карту / Джон Серль // Путь. – 1994. – № 6. – С.192–217.
12. Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу / М. Т. Юрій. – 2-ге вид., доп. – К., 1997. – 237 с.

УДК 371.212–056.87+811.161.2(07)

Мамчур Л. І.

**ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ –
ВАЖЛИВА ФІЛОСОФСЬКО-СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА**

Стаття присвячена актуальній проблемі сьогодення – формуванню комунікативної компетентності особистості на основі лінгвофілософської концепції вчених про співвідношення мови, мовлення, мислення; взаємозв'язок мови, людини, суспільства, мови і змісту, форми тексту, взаємодії учасників комунікативного процесу; значущість рідної мови у становленні і формуванні людини як члена соціуму. Окреслено розвиток лінгвофілософської думки в Україні в історичному аспекті. Розглянуто філософсько-соціальні концепції І. Огієнка, В. фон Гумбольдта, В. Сухомлинського, Х. Гадамера. Доведено необхідність урахування в сучасній методиці навчання рідної (української) мови провідних філософсько-соціальних ідей, формування через їх призму сучасної мовної особистості, її комунікативної компетентності.

Ключові слова: комунікативна компетентність; лінгвофілософські концепції вчених; розвиток духовності, культури суспільства і мова; взаємозалежність мови й особистості.

Статья посвящена актуальной проблеме современности – формированию коммуникативной компетентности личности на основе лингвофилософских концепции ученых о соотношении языка, речи, мышления; взаимосвязь языка, человека, общества, языка и содержания, формы текста, взаимодействия участников коммуникативного процесса; значимость родного языка в становлении и формировании человека как члена социума. Определены особенности развития лингвофилософских идей в историческом аспекте. Рассмотрены философско-социальные концепции И. Огиенко по вопросу онтологического обоснования природы и сущности родного языка, его роли в становлении гражданина и общества в целом; В. фон Гумбольдта о тесной связи народного мировоззрения и языка народа; Х. Гадамера о вербальном общении, понимании окружающего мира и взаимопонимании между людьми. Доказана необходимость учета в современной методике обучения родному (украинскому) языку ведущих философско-социальных идей, формирование через их призму современной языковой личности, ее коммуникативной компетентности.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность; лингвофилософские концепции; развитие духовности, культуры общества и язык; взаимозависимость языка и личности.

The article is devoted to the actual problem of our time – the formation of communicative competence of the individual based on the concept lingvofilosofical scientists about the relationship of language, speech, thinking; the relationship of language, man, society, language, content, form of text, communicative interaction of the participants of the process; the importance of the mother tongue in the establishment and formation of man as a member of society. The features of lingvofilosofical ideas in the historical aspect. We consider the philosophical and social concepts I. Ogienko on ontological justification of the nature and essence of the native language, its role in the formation of the citizen and society as a whole; Humboldt on the close connection of the national ideology and the language of the people; H. Gadamer on verbal communication, understanding of the world and understanding between people. The necessity of taking into account in modern teaching methods native (Ukrainian) language of the leading philosophical and social ideas, the formation through the prism of modern linguistic identity, her communicative competence.

Key words: communicative competence; linguistic and philosophical conception; development of spirituality, culture of society and language; interdependence of language and personality.

Найбільш виразною характеристикою шкільної освіти взагалі й мовної зокрема на стику тисячоліть є запровадження компетентнісного спрямування у навчально-виховному процесі, формування у школярів достатньої життєвої компетентності, що містить такі її складники: соціальну (розуміння загальнолюдських, національних та особистісних цінностей і пошана до них), соціокультурну (знання й повага до українських та світових культурних надбань), комунікативну (вміння спілкуватися в будь-якій життєвій діяльності), ділову (активна, ініціативна праця в умовах конкуренції), інформативну (вміння отримувати і трансформувати інформацію).

Повноцінний розвиток кожної окремої людини, існування її як особистості неможливі без зв'язку із суспільством, без мови, без спілкування з іншими людьми. Саме в процесі спілкування, комунікативної взаємодії, найзмістовнішими засобами яких є слово, за допомогою мови ми можемо виразити свою індивідуальність та сутність. Д. Білоус переконливо стверджує:

Споконвіку було Слово,

Й було Слово в Бога.

Й було Богом Святе Слово,–

*все постало з Нього...
Помагай же Слову, Боже,
Із пільмою в герці,
щоб жило, правдиве й гоже,
у людському серці.*

Рідна мова, рідне слово прилучає кожну дитину до навколишнього матеріального і духовного світу. У всі віки й сьогодні основою спілкування є усне мовлення, якому властиві свої характерні особливості:

- передбачає співрозмовника або певний склад слухачів;
- розгортається у реальній життєвій ситуації і відповідає їй;
- звукове мовлення сприймається на слух як цілісний відрізок мовленнєвого потоку, де є своя гра темпоритмів, темброві забарвлення, модуляція голосу;
- надзвичайно важливою є інтонація;
- діє на слухачів не лише змістом, а й усією манерою виступу;
- характерна спонтанність, гнучкість думки;
- використовують готові мовні формули [1, с. 32].

Важливий вплив на формування дитини-школяра, його комунікативної компетентності, прилучення до навколишнього світу, життя своєї родини, громади, етносу, що сприймають як процес етнічної соціалізації особистості, має рідна (українська) мова, навчання мови в школі.

Під етнічною соціалізацією розуміємо процес становлення й розвитку особи як суспільно-національного індивіда, утвердження її як особистості, носія рідної мови, поетапно-поступове включення її у мовне середовище, освітньо-культурне надбання народу, професійну діяльність як основну силу своєї нації, держави.

Безперечно, через мовну освіту ми повинні підготувати людину, здатну жити в соціальному середовищі, творити і досягати успіхів у професійній діяльності, сприймати зміни та нововведення. А тому особливой значущості в житті суспільства, у мовній освіті особистості набуває комунікативна компетентність, що зумовлена вимогами життя і є першочерговою у шкільному навчанні української мови.

Людина як творець мови, носій культури народу є об'єктом вивчення багатьох наук, однак вважаємо за необхідне зупинитись на філософських концепціях учених, які здавна були взаємопов'язані, а часом ставали важливим підґрунтям для інших наукових досліджень – соціальних, лінгвістичних, психологічних, методичних тощо. Сучасна філософія мовної освіти в Україні, що віддзеркалена і в методології української мови, має давню традицію, глибокі корені в народній та науковій філософії і досліджує й розробляє нині процес вербального пізнання, місце мови в житті людини та суспільства, культуру мовленнєвої комунікації.

Концепція навчально-виховного процесу формування комунікативної компетентності учнів загальноосвітньої школи потребує надійного методологічного підґрунтя. Як засвідчує аналіз наукової літератури, методологічну основу формування комунікативної компетентності школярів становлять провідні лінгвофілософські положення вчених про взаємозв'язок мови, людини і суспільства; мови, мовлення та мислення; мови й висловлювання учасників комунікативного спілкування; мовну освіту; важливу роль української мови у формуванні громадянина України ХХІ століття.

Метою статті є обґрунтування значущості лінгвофілософських положень вітчизняних та зарубіжних учених про взаємозв'язок мови і людини, значення мовної освіти для особистості й суспільства.

Глибинними витоками української лінгвофілософії, що й нині є актуальними для розвитку комунікативної здатності особистості, цілеспрямованого й безперервного мовного навчання в системі шкільної освіти, є ідеї Аристотеля, В. Гумбольдта, І. Канта, Ж.-Ж. Руссо, О. Потебні, Ф. де Соссюра та ін. На думку Цицерона, «неможливо оволодіти мистецтвом слова, не вивчивши попередньо висновків філософії» [7, с. 215]. Мова вперше стала об'єктом досліджень філософів Давньої Греції, а саме риторів-мудреців (Горгія, Протагора, Сократа, Гіппія, Антисфена), котрі навчали мистецтва не повсякденної, а переконливої, вдалої, доречної, результативної комунікації. Ще софісти у своїх ученнях розвивали вміння створювати власні висловлювання, тексти, тобто, висловлюючись сучасною термінологією, формували комунікативну компетентність, необхідну для становлення й утвердження успішної особистості в соціумі.

Філософська думка періоду Київської Русі зробила значний внесок у розвиток тогочасного суспільного й особистісного і залишила помітний слід у системі розвитку наук. Особливої уваги заслуговують ідеї мислителів (В. Мономаха, І. Огієнка, Д. Паломника, К. Туровського), що закликали до пізнання божественної істини за допомогою мови й розумного спілкування, тобто ефективної та результативної комунікації. Ці вихідні положення бере за основу сучасна лінгводидактика, оскільки успішна особистість – та, яка володіє потрібною у спілкуванні комунікативною компетентністю, здатністю до продукування і сприймання мовлення, здобуває необхідні знання, набуває вмінь та навичок у процесі системного навчання й виховання.

Оригінальними й новаторськими є філософські погляди відомого українського філолога-мислителя І. Огієнка щодо питання онтологічного обґрунтування природи і сутності рідної мови, її ролі у становленні освіченого громадянина і суспільства загалом [4]. Учений надавав мові особливой значущості у формуванні національної свідомості, переконливо доводив, що мова – це наша національна ознака, в «мові – наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного і національного. Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб» [4, с. 57].

Мова – основа національної культури. Що вищий рівень національної культури, національної мови як першооснази її існування і створення інтелектуально-духовної атмосфери, то вищий рівень свідомості національної, державної. Як відомо, національне відродження, відтворення національної державності можливе лише за умови, коли народ має історичну пам'ять та рідну мову. Ставлення до них людини свідчить і про культурний рівень, і про громадянську позицію. Національна мовна свідомість об'єднує народ у культурному, суспільному, політичному житті. Носії мови повинні прагнути досягти вишуканості та краси власної мови. Отже, найголовнішим завданням сучасної шкільної мовної освіти є «відродження й подальший розвиток української мови на всьому терені України, формування мовної особистості як гаранта збереження й подальшого розвитку національної культури та державності, тобто комунікативно компетентної особистості, чого вимагає розвиток суспільства і час, в якому вона живе» [3, с. 9].

Як форма існування і вияву національної й особистісної свідомості рідна мова має бути засобом самопізнання, саморозвитку і самовираження людини, засобом формування нового типу особистості й суспільних відносин на основі національної освіти, запорукою розбудови держави європейського рівня. Рідна мова, засвоєна з дитинства в мовному середовищі, є найприроднішою, найзручнішою для індивіда і, безперечно, оволодіння нею в дошкільному і шкільному віці – це оптимальний шлях мовного розвитку особистості, формування її комунікативних умінь і навичок.

Рівень мовної здатності завжди є і буде визначальним у характеристиці соціально-культурного рівня суспільства, народу і кожного громадянина зокрема. Людина створила мову і культуру, а мова та культура – сформувала людину суспільну, думаючу. Індивід реалізується в культурі думки і вербального спілкування, трудової і життєвої діяльності. Оскільки людина – творець культури, то мова є засобом її вираження.

Ідея зв'язку мови і людини, суспільства, його культури виникла ще у XVIII ст., але цілеспрямована розробка проблеми розпочалася у XIX ст. Вагомий внесок у розвиток світової лінгвофілософської думки зробив В. фон Гумбольдт. Учений, уперше науково обґрунтовуючи проблему «мова і народ», стверджував, що «мови для націй є органами їх оригінального мислення і сприйняття». Однією з центральних ідей філософії вченого є відома теза про тісний зв'язок народного світогляду та мови народу. «Мова народу – це його дух, а дух народу – це його мова, бо через мову ми пізнаємо світ, його особливості» [2, с. 97].

Важливе місце в галузі філософії мови посідають концептуальні положення і науково обґрунтовані погляди В. Сухомлинського на проблему сутності природи й методики викладання рідної мови. Вчений надавав рідній мові першорядної ваги у системі шкільних предметів, оскільки уроки мови несуть не тільки знання мовних законів і засобів, не тільки ідеї гуманізму в навчальний процес, а й мають значний виховний потенціал, що забезпечує формування духовних цінностей, національних почуттів, патріотизму, поваги й любові до свого народу, його культурних надбань і рідної мови. «Із живої думки і слова, – стверджував педагог, – почалося становлення людини: мисль, втілена у слово, підняла нас над природою, над усіма речами і явищами, над епохами і століттями. Слово ввібрало в себе найтонші порухи наших почуттів; у ньому закарбувалася душа, звичаї, традиції, радості й болі народу – всі його духовні цінності, творені століттями» [5, с. 17]. І сьогодні не втратили своєї сили й актуальності слова В. Сухомлинського, з якими він звертався до учнів і молоді: «Знай, бережи, збагачай велике духовне надбання свого народу – рідну українську мову. Це мова великого народу, великої культури» [6, с. 34]. Від усвідомлення українцями «рідності», «материнськості» української мови як чинника нашого згуртування в єдину національну спільноту, від якості, глибини та обсягу знань, якими оволодіватиме учень на уроках української мови в загальноосвітній школі, значною мірою залежатиме стан і розквіт нашого суспільства.

Сучасні вчені-неогумболісти (Ф. Бацевич, Й. Вайсгербер, Л. Вітгенштейн, Е. Сепір, Й. Тріп, Б. Уорф, П. Флоренський та ін.) переконані в синергетичному зв'язку мови зі світом і людиною, яка його пізнає. Дослідження проблеми розвитку комунікативної компетентності учнів основної школи опирається на лінгвофілософське трактування і розуміння мови, її ролі в житті людини й нації, зовнішньої та внутрішньої форми мови, взаємозв'язку лінгвістичних засобів, процесу спілкування. Ключові концепції мислителів (Й. Вайсгербера, Г.-Г. Гадамера, В. Гумбольдта, І. Огієнка, П. Флоренського), вагомі положення їхніх досліджень про взаємообумовленість, взаємозалежність мови і національного характеру народу, його мовного світогляду; здатність слова концентрувати енергію як окремої людини, так і всього народу; поєднання у слові енергії суб'єкта пізнання з енергією об'єкта дійсності та утворення спільної енергії, що є синергетичним зв'язком людини і світу; мову як підґрунтя духовного становлення особистості й нації [1] становлять основу сучасного філософського підходу до мови та вивчення рідної мови в навчальних закладах. Володіння нею є основою індивідуальності особистості, неповторності її мислення, світосприйняття і ставлення до світу та інших людей. Ці концепції повинні бути основоположними в навчанні української мови задля забезпечення в учнів умінь і навичок логічного й доречного викладу власних думок, правильного й точного сприйняття чужих висловлень, ефективного спілкування між особистостями за допомогою вербальних одиниць у поєднанні з паралінгвістичними засобами.

Учені-філософи підтверджують взаємозалежність розвитку мови, особистості й суспільства, нерозривність існування людського мислення і мовлення як результату реалізації мови в усній чи писемній формі, мислителі особливого значення надавали процесу навчання мови, формуванню вмінь комуніку-

вати, вміло входити у процес спілкування, добирати вдалі й переконливі слова, прагнути пізнати людину, з якою спілкуєшся, і під час розмови враховувати її індивідуальні особливості та внутрішній світ.

У ХХ ст. виокремилася впливова течія сучасної філософії – герменевтика, що досліджує особливості гуманітарного пізнання, виявляє спільне й відмінне у пізнанні та розумінні, вивчає інтерпретацію і творення текстів, упередженість у тлумаченні тексту. Сучасні мислителі (Ю. Габермас, Х. Гадамер, М. Гайдеггер, П. Рікьор, Ф. Шлейємакер та ін.), уважаючи проблему сутності розуміння як ключову в герменевтиці, визначають її головну мету – досягнути «диво розуміння», що є способом існування людини, котра пізнає, оцінює та діє. До основного категорійного апарату означеної галузі філософії входять «знак» і значення, «слово» (явище культури) і «контекст» (культура загалом), «текст», «інтерпретатор» тощо. Розуміння навколишнього світу та порозуміння між людьми, на думку Х. Гадамера [2], відбувається у царині мови, що є специфічною реальністю. У своїх міркуваннях філософ наголошує: для того, щоб пізнати істину, необхідно вести і всіляко підтримувати діалог, за допомогою мовних засобів висловлювати власну думку й надавати можливість виразити свою думку будь-якому опоненту. Водночас об'єктом розуміння є не тільки зміст, закладений автором у тексті, а й предметна сутність справи, з усвідомленням якої пов'язаний сам текст [2, с. 117]. Ми погоджуємося з думкою вченого і вважаємо, що означені ідеї мають бути засадами для позитивного й успішного спілкування між людьми, а навчати учнів майстерності побудови власних висловлювань та стратегій поведінки необхідно цілеспрямовано й фундаментально в основній школі під час навчальної діяльності, зокрема системної реалізації на уроках української мови комунікативних вправ і завдань, тренінгів, ігор тощо.

Концептуальні ідеї лінгвофілософів щодо процесу вербального спілкування відіграють вагомий роль, оскільки осмислене вивчення української мови на основі тексту з метою створення власних вдалих комунікативних актів з урахуванням співрозмовника, умов ситуації спілкування є важливим аспектом формування комунікативної компетентності учнів.

Проблема зв'язку мови як засобу спілкування з мисленням, взаємозв'язку комунікативних умінь особистості з її розвитком й утвердженням у суспільстві наскрізно прослідковується у філософських дослідженнях від античності до сьогодення. З огляду на викладені вище філософські засади формування комунікативної компетентності особистості можемо зробити висновок про безпосередній зв'язок усіх аспектів порушеної проблеми з тими лінгвофілософськими положеннями, що дозволяють усвідомити закономірності досліджуваних комунікативних явищ та здійснити відповідні узагальнення. На нашу думку, значущі концептуальні філософсько-методологічні положення щодо взаємозв'язку мови і людини, суспільства; мови, мовлення та мислення; значущості рідної мови у становленні і формуванні людини як члена соціуму; мови і змісту, форми тексту, взаємодії учасників комунікативного процесу необхідно враховувати і в сучасній методиці навчання рідної (української) мови, через їх призму формувати нову мобільну особистість, забезпечувати її комунікативну компетентність.

Література:

1. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови. Лінгвофілософські нариси : монографія / Ф. С. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 192 с.
2. Гадамер Г. Истина и метод / Г. Гадамер; [пер. с нем. Б. Н. Бессонова]. – М. : Прогресс, 1988. – 699 с.
3. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт; [пер. с нем. яз. Г. В. Рамишвили]. – М. : Прогресс, 2000. – 400 с.
4. Концепція мовної освіти 12-річної школи // Дивослово. – 2002. – № 8. – С. 58–62.
5. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки Рідномовний катехизис для вчителів / І.Огієнко. – К. : Обереги, 1994. – 72 с.
6. Сухомлинський В. Слово рідної мови / Василь Сухомлинський // Українська мова і література в школі. – 1968. – № 12. – С. 2–10.
7. Сухомлинський В. О. Вибрані твори у 5 томах. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. шк., 1977. – Т5. – 670 с.
8. Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве. / Пер. и прим. Ф. А. Петровского («Об ораторе» [С.75–272]), И. П. Стрельниковой («Брут, или О знаменитых ораторах» [С. 253–328]), М. Л. Гаспарова («Оратор» [С. 329–384]). Под ред. М. Л. Гаспарова. – М. : Наука, 1972. – 472 с.
9. Сербенська О. А. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем : 140 запитань і відповідей / О. А. Сербенська, М. Й. Волощак. – К. : Вид. цент «Просвіта», 2001. – 204 с.

УДК 81'37:373.37'02

Омельчук С. А.

НОРМАТИВНЕ ВЖИВАННЯ МОВОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ В УМОВАХ ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ФОРМАТІ ЗНО

У статті схарактеризовано особливості використання в умовах тестових завдань з української мови у форматі зовнішнього незалежного оцінювання мовознавчої терміної лексики з погляду нормативності та відповідності академічній мовознавчій науці і шкільному курсу української мови на матеріалі сертифікаційних робіт з української мови і літератури за 2013–2015 роки. Досліджено неуніфіковане вживання окремих мовознавчих термінів і запропоновано науково обґрунтовані їхні відповідники.

Ключові слова: умова тестового завдання, мовознавчий термін, знак м'якшення, мала літера, підрядна частина.

В статье охарактеризованы особенности использования в условиях тестовых заданий по украинскому языку в формате внешнего независимого оценивания терминологической лексики с точки зрения нормативности и соответствия академической лингвистике и школьному курсу украинского языка на материале сертификационных работ по украинскому языку и литературе за 2013–2015 годы. Исследовано неунифицированное употребление отдельных лингвистических терминов и предложены научно обоснованные их нормативные варианты.

Ключевые слова: условие тестового задания, лингвистический термин, мягкий знак, строчная буква, подчинительная часть.

The article describes peculiarities of using linguistic terms under the Ukrainian language test conditions in External Independent Testing format due to normativity and their correspondence to academic and linguistic science and Ukrainian language school course on the material of certification works in the Ukrainian language and literature for the period of 2013–2015. Uncontrolled use of certain linguistic terms is investigated and their scientifically-based equivalents are proposed. It is proved that outside of modern linguistics terminology standards there is a term «м'який знак» (miakyi znak), its modern normative equivalent should be considered «знак м'якшення» (znak miakshennia) which, firstly, corresponds to terminology of modern academic spelling; secondly, reflects the terminology base of school spelling recorded in the current curricula and textbooks for primary and basic school. It is not appropriate to use stylistically marked adjective маленький (malenkyi) as a part of a linguistic term «мала літера» (mala litera) because it breaks neutrality as one of the main features of the terms. According to the Russian-Ukrainian dictionary Ukrainian equivalent to Russian linguistic term «строчная буква» is «мала літера» (mala litera) and not «маленька літера» (malenka litera). Subordinate part should not be called subordinate sentence under the conditions of the Ukrainian language test in EIT format: the use of the term «subordinate sentence» instead of «subordinate part» is scientifically unfounded. Given examples of terminology variation do not enrich the vocabulary of terminology base of Ukrainian language school course but on the contrary – shake it. Based on this, when using linguistic terms under the test conditions in EIT format, it is important to remember that they should fully meet the academic and school grammar requirements.

Keywords: condition of test, linguistic terms, знак м'якшення (znak miakshennia), мала літера (mala litera), subordinate part.

Загальновідомо, що вимірювання рівня здобутих мовних знань і сформованих відповідних умінь та навичок має відповідати передовсім вимогам загальної теорії вимірів і опиратися на критерії, що дають змогу оцінити якість отриманих результатів – об'єктивність, надійність, валідність, точність. Проте підґрунтям якісного вимірювання є правильно створене тестове завдання як складник загального тесту. Його якість залежить не лише від технології побудови умови тестового завдання, але й від змістового наповнення її, важливим компонентом якого, безсумнівно, є поняттєво-термінологічний апарат шкільного курсу української мови.

У сертифікаційних роботах з української мови і літератури представлено чимало мовознавчих термінів. Зокрема, за результатами статистичного аналізу констатуємо, що в 28-ми тестових завданнях основної сесії за 2015 рік використано понад сорок термінів, які репрезентують майже всі мовні рівні – фонетику й орфоепію (апостроф, звук, наголошений склад, подовження приголосних), орфографію (написання окремо), лексикологію (антонім, синонім, спільнокореневе слово, лексична помилка та ін.), фразеологію (фразеологізм), морфологію (частина мови, іменник, прикметник, займенник, ступінь порівняння та ін.), синтаксис (словосполучення, підмет, додаток, неповне речення, відокремлений член речення, уточнювальна обставина, підрядна частина, пряма мова та ін.), пунктуацію (кома, двокрапка, пунктуаційна помилка).

Водночас натрапляємо на розбіжності в назвах окремих термінів, уведених до умов тестових завдань, та тих, що зафіксовано в енциклопедичних, лексикографічних і термінографічних працях, шкільній і вишівській граматиці. З огляду на це **мета статті** – дослідити особливості використання в умовах тестових завдань з української мови мовознавчої терміної лексики з погляду нормативності та відповідності академічній мовознавчій науці і шкільному курсу української мови (на матеріалі сертифікаційних робіт з української мови й літератури у форматі ЗНО за 2013–2015 роки).

Аналізуючи сертифікаційні роботи з української мови у форматі ЗНО (базовий рівень), які учасники тестування виконували під час додаткової й повторної додаткової сесії 2015 року, натрапляємо на невмотивоване використання в умовах тестових завдань мовознавчого терміна *м'який знак* (замість *знак м'якшення*). Наприклад: *без м'якого знака на місці пропуску треба писати всі слова рядка* (2; ТЗ 16); *м'який знак на місці крапок не треба писати в усіх словах рядка* (3; ТЗ 13).

По-перше, в абетках, поданих в академічних лексикографічних працях, виданих НАН України (Інститутом української мови й Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні), **ь** кваліфікують саме як *знак м'якшення*, зокрема «Український орфографічний словник» за ред. В. Скляренка [17], «Орфоепічний словник української мови в двох томах» за ред. М. Пешак, В. Русанівського [9], «Словник наголосів» С. Головащука [5] тощо.

По-друге, у чинному «Українському правописі» (§§ 16–17) [18], а також в усіх попередніх виданнях, починаючи з 1993 року, йдеться про вживання *знака м'якшення* (наприклад, «У словах *баский, боязкий, в'язкий*... знак м'якшення не пишеться...»; «знак м'якшення (**ь**) не пишеться...» [Там само; с. 21]), хоча натрапляємо й на використання терміна *м'який знак* (наприклад, «Не ставиться м'який знак після *л* у групах *-лц-, -лч-*, коли вони походять із *-лк-*...» [Там само, с. 20]). Варто зауважити, що термін *знак м'якшення* не виник в останні десятиріччя незалежної України, незважаючи на те, що тривалий час в українській літературній мові радянського періоду і шкільна, і вишівська мовна освіта послуговувалася терміном *м'який знак*. Проте *знак м'якшення* зафіксовано ще в «Нормах сучасної української літературної мови» О. Синявського 1941 року видання, де літеру **ь** розміщено в кінці алфавіту й названо *єрчиком* і *знаком м'якшення* [13, с. 16], до того ж у параграфі 31 читаємо: «Уживання на письмі *знака м'якшення* в українській мові не завжди виправдується вимовою, як також і навпаки – його іноді бракує на письмі там, де жива вимова приголосного перед іншим приголосним ніби його вимагає» [Там само, с. 36]. *Знаком м'якшення* названо літеру **ь** також у «Головних правилах українського правопису» Ю. Шевельова 1946 року видання [19], зокрема в українській абетці [Там само; с. 5], а також у параграфі «М'якшення приголосних» (розділ «Правопис приголосних») зафіксовано: «М'яка вимова приголосних позначається в українському письмі в кінці слова і в середині слова перед приголосним і перед голосним **о** *знаком м'якшення ь*...» [Там само; с. 17].

По-третє, в удосконаленій і доопрацьованій програмі для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням українською мовою «Українська мова. 1–4 класи» [16] уведено термін *знак м'якшення* (наприклад, «Використання *знака м'якшення* (**ь**) та букв *я, ю, є, і* для позначення м'якості приголосних звуків»). У змісті навчального матеріалу чинної програми з української мови для основної школи також ужито термін *знак м'якшення*, наприклад: «Апостроф. *Знак м'якшення*» [8, с. 18]; «Правила вживання *знака м'якшення*» [Там само, с. 24].

Зрештою нормативний термін *знак м'якшення* закріплено і в окремих статтях енциклопедії «Українська мова» [14]. Приміром, у словниковій статті «Орфографія» йдеться про те, що «за традицією вживаються літери, які в певних позиціях позначають по дві фонemi (*я, ю, є, ї, ц*), *знак м'якшення*, що не має звукового значення» [Там само, с. 444].

На використання терміна *знак м'якшення* натрапляємо і в окремих мовознавчих та лінгводидактичних студіях. Зокрема, у наукових розвідках О. Рибалка читаємо: «Треба повернути *знак м'якшення* в кінець абетки. [...] Доцільно поряд з описовим *знак м'якшення* повернути традиційну назву **ь** – *ір* за прикладом **й** – *йот* [10, с. 235]. В. Шляхова, аналізуючи методичний аспект лінгвістичної термінології на матеріалі підручників української мови для 5-го класу, обстоює погляд, що «все ж таки вживання терміна *знак м'якшення* умотивованіше, ніж *м'який знак*» [20, с. 33]. Хоча суперечливою вважаємо думку вченої-лінгводидакта про те, що **ь** доречніше було б номінувати *знаком м'якості*, оскільки «такий знак позначає м'якість, а не пом'якшення» [Там само, с. 33].

І нарешті, ми звернулися з офіційним листом-запитом до директора Інституту української мови НАН України професора П. Гриценка з метою проконсультувати щодо доречного використання терміна *м'який знак* узагалі в шкільному курсі української мови. У листі-відповіді (за № 307/398 від 12.06.15) безапеляційно йдеться про те, що потрібно вживати термін *знак м'якшення*.

Проте окремі сучасні енциклопедичні й лексикографічні праці пропонують синонімічні назви літери **ь** – *м'який знак* і *знак м'якшення*, зокрема енциклопедія «Українська мова» («**ь** – тридцять перша літера українського алфавіту. Називається *м'який знак* і *знак м'якшення*» [14, с. 809], «Російсько-український словник сталих словосполучень С. Головащука (*рос. м'який знак* – *лінгв. знак м'якшення* і *м'який знак* [4, с. 276])). Водночас чи можна вважати таке явище позитивним у сучасній мовознавчій термінології? На переконання І. Кочан, це однозначна вада термінології. З огляду на це вчена-мовознавець застерігає: «У межах наукового стилю мови – синоніми небажані, навіть шкідливі, бо руйнують термін як дефінітивну одиницю системи» [7].

З'ясуємо, наскільки доречним є якісний прикметник *м'який* у складі термінного словосполучення *м'який знак*. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» фіксує дев'ятеро значень цього

прикметника: 1) такий, який легко згинається, подається при дотикові, натискуванні, обробленні (*м'яка подушка, м'який хліб, м'яка вода*); 2) який легко піддається стисканню, розтиранню (*м'яка земля*); 3) приємний для сприймання органами чуття (*м'який голос, м'які кольори*); 4) лагідний, поступливий (про людину); 5) плавний (*м'які рухи*); 6) з невиразними, розпливчастими контурами (*м'які риси обличчя*); 7) який легко піддається впливові; поступливий, лагідний, добрий (*м'яка вдача, м'який погляд*); 8) несуворий, поблажливий, увічливий (*м'який вирок, м'який докір*); 9) помірно теплий (про клімат, погоду) [1, с. 574–575]. Ураховуючи, що в сучасній українській мові літерою **ь** позначають м'якість попереднього приголосного звука (*тінь, кільце*) або роздільну вимову (*віньєтка, коньяк*), жодне зі значень прикметника *м'який*, поданих у словнику, не відбиває дефінітивних особливостей цієї літери. Стає очевидним, що для номінації літери **ь** відповідно до її функційних особливостей цілком закономірним і науково обґрунтованим є використання терміносполуки *знак м'якшення*, у структурі якої залежний компонент – девербатив *м'якшення*, утворений від дієслова *м'якшити*, позначає «зм'якшувати, пом'якшувати» [Там само, с. 575].

Тож в умовах тестових завдань з української мови у форматі ЗНО варто віддавати перевагу термінові *знак м'якшення*, який, по-перше, відповідає термінологічному апаратові сучасного академічного правопису; по-друге, відбиває термінологічну базу шкільного правопису, зафіксовану в чинних навчальних програмах та підручниках для початкової й основної школи. З огляду на це немає підстав для фіксування й пропагування в сертифікаційних роботах терміна *м'який знак*, який вважаємо вже застарілим варіантом нормативного терміна *знак м'якшення*.

Ще однією вадою умов тестових завдань з української мови у форматі ЗНО є неуніфіковане вживання таких лінгвістичних термінів, як *мала літера* й *маленька літера*, незважаючи на те, що останньої назви в українській графіці не існує. Порівняймо: з *малої букви* треба писати слово після цифри (4; ТЗ 14); з *маленької літери* в тексті треба писати слово (5; ТЗ 8). По-перше, у словниковій статті «Літера» енциклопедії «Українська мова» йдеться про те, що «залежно від величини й малюнка бувають великі літери й *малі*» [14, с. 38]; по-друге, словник-довідник В. Жайворонка має назву «Велика чи *мала літера*?» [6]; по-третє, у розділі «Українського правопису», присвяченому вживанню великої літери, у примітках до основних правил також натрапляємо на термін *мала літера*, наприклад: «Родові назви міфологічних істот пишуться з *малої літери*» [18, с. 59], «Назви груп тварин, хоч вони й походять від індивідуальних кличок, пишуться з *малої літери*» [Там само, с. 60], «Традиційні, неофіційні назви закордонних державних органів, які періодично скликаються, пишуться з *малої літери*» [Там само, с. 64] та ін. Крім цього, термін *мала літера* функціює й у більш давніх виданнях українського правопису, наприклад, у «Головних правилах українського правопису» Ю. Шевельова (1946 р.) читаємо: «Коли назва не має виразного значення власного імені, пишемо її *малими літерами*» [19, с. 58].

Спростуємо думку й про те, що термін *маленька літера* є ніби зросійщенням – російською калькою. Зокрема, у сучасному російському письмі всі літери, крім *ы, ъ, ь*, використовують у двох варіантах: *прописные*, або *заглавные (большие)*, і *строчные*, або *малые* [21, с. 48]. З огляду на це кваліфікувати термін *маленька літера*, який перебуває за межами термінологічної норми, російнізмом немає жодних підстав. Відповідно до російсько-українського словника українським відповідником до російського мовознавчого терміна *строчная буква* є *мала літера* [12, с. 789].

Загальновідомо, що, з одного боку, термінові властива нейтральність і не властиве емоційно-експресивне забарвлення; з іншого – суфікс *-еньк-* поширений в основах якісних прикметників зі здрібнілим значенням. Прикметник *маленький* уживають у значенні «короткий (небагатослівний), невеликий за кількістю, незначний за силою або ступенем вияву, неістотний, невеликий за розміром, недовгий, неширокий, нетривалий» тощо [1, с. 525]. Наприклад, *маленьке оповідання*, *маленька сума грошей*, *маленький вітер*, *маленьке прохання*, *маленький хлопчик*, *маленька площа* та ін. Отже, чи доречно послугуватися прикметником *маленький* у складі мовознавчого терміна-словосполучення, якщо це стилістично марковане слово порушує нейтральність як одну з основних ознак термінової лексики?

Не варто також підрядну частину в умовах тестових завдань з української мови у форматі ЗНО називати підрядним реченням. Наприклад: *Підрядним реченням причини можна замінити відокремлену обставину в рядку* (2; ТЗ 22). До того ж у таких формулюваннях умов, як *складнопідрядним з підрядним причини є речення* (4; ТЗ 23) є імпліцитна вказівка на те, що підрядним названо речення, а не частину. Водночас у сертифікаційних роботах з української мови й літератури натрапляємо на нормативне формулювання, наприклад: *відокремленим означенням можна замінити підрядну частину в реченні* (1; ТЗ 6); *складнопідрядне речення з підрядною порівняльною частиною утворюється, якщо до речення [...] додати* (3; ТЗ 22). На наше переконання, використання мовознавчого терміна *підрядне речення* замість *підрядна частина* є науково необґрунтованим. В академічній граматиці української мови «складнопідрядним називають різновид складного речення, дві або більше предикативних частин якого поєднані підрядним зв'язком і в якому одна частина підпорядковується іншій» [2, с. 313], у шкільному курсі українського синтаксису «складнопідрядні речення – це речення, що складаються з двох або більше частин, одна з яких – головна, інша – залежна» [15, с. 96]. Із наведених дефініцій стає зрозумілим, що до структури складнопідрядного (і не лише складнопідрядного) речення входять частини, а не речення. Крім цього, по-різному кваліфіковано види складнопідрядних речень у чинних шкільних підручниках української мови. Порівняймо:

Складнопідрядне речення з <i>підрядною означальною</i> частиною	Складнопідрядне речення з <i>підрядним озна-</i> <i>чальним</i>
Складнопідрядне речення з <i>підрядною з'ясувальною</i> частиною	Складнопідрядне речення з <i>підрядним</i> <i>з'ясувальним</i>
Складнопідрядне речення з <i>підрядною частиною</i> часу [15] і под.	Складнопідрядне речення з <i>підрядним</i> часу [3] і под.

Як бачимо, назви складнопідрядних речень, подані праворуч, не відповідають особливостям структурної організації цих синтаксичних конструкцій. Як результат, це негативно впливає на формування у учнів наукового термінологічного апарату вітчизняної лінгвістики.

На жаль, некоректно подано формулювання змісту тем і в Програмі зовнішнього незалежного оцінювання з української мови, розміщеної на офіційному сайті Українського центру оцінювання якості освіти, наприклад: «*Головне й підрядне речення*», «*Основні види підрядних речень*» [11], замість правильних із погляду академічної і шкільної граматики «*Головна й підрядна частини*», «*Основні види складнопідрядних речень*». Тож мовознавча термінологія потребує унормування не лише в умовах тестових завдань з української мови, але й у самій програмі ЗНО.

Аналіз сертифікаційних робіт з української мови у форматі ЗНО за останні три роки дав змогу виявити низку особливостей щодо нормативного вживання в умовах тестових завдань лінгвістичної терміноїї лексики. Зокрема, за межами термінологічної норми сучасного мовознавства перебуває термін *м'який знак*, його сучасним нормативним варіантом слід уважати *знак м'якшення*. Не варто послуговуватися терміном *маленька літера*, замість *мала літера*, який порушує принцип стилістичної нейтральності і який не зафіксовано в жодному академічному лексикографічному виданні. І нарешті, якщо у структурі складнопідрядного речення виокремлюємо головну і підрядну частини, то науково обґрунтованим має бути формулювання типу *складнопідрядне речення з підрядною означальною частиною* або *складнопідрядне речення з підрядною означальною*.

Отже, наведені в нашій статті приклади варіювання терміноїї лексики не збагачують термінологічну базу шкільного курсу української мови, а навпаки – розхитують її. З огляду на це, використовуючи лінгвістичні терміни в умовах тестових завдань у форматі ЗНО, потрібно пам'ятати про те, що вони мають повністю відповідати академічній і шкільній граматиці.

Джерела:

1. Сертифікаційна робота з української мови і літератури (базовий рівень) : зошит 1 / Зовнішнє незалежне оцінювання – 2015 : основна сесія. – К. : УЦОЯО, 2015. – 16 с.
2. Сертифікаційна робота з української мови і літератури (базовий рівень) : зошит 1 / Зовнішнє незалежне оцінювання – 2015 : додаткова сесія. – К. : УЦОЯО, 2015. – 16 с.
3. Сертифікаційна робота з української мови і літератури (базовий рівень) : зошит 1 / Зовнішнє незалежне оцінювання – 2015 : повторна додаткова сесія. – К. : УЦОЯО, 2015. – 16 с.
4. Тест з української мови і літератури : зошит 2 / Зовнішнє незалежне оцінювання – 2013. – К. : УЦОЯО, 2013. – 16 с.
5. Тест з української мови і літератури : зошит 2 / Зовнішнє незалежне оцінювання – 2014. – К. : УЦОЯО, 2014. – 16 с.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / Кер. вид. проекту П. М. Мовчан, В. В. Німчук, В. Й. Клічак ; Ін-т української мови НАН України, Ін-т мовознавства НАН України, Всеукраїнське тов-во «Просвіта» імені Т. Шевченка. – К. : Дніпро, 2009. – 1332 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис [Текст] : підруч. / Іван Романович Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
3. Глазова О. П. Рідна мова [Текст] : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. П. Глазова, Ю. Б. Кузнецов ; наук. ред. І. Вихованець. – К. : Зодіак-ЕКО, 2010. – 224 с.
4. Головащук С. І. Російсько-український словник сталих словосполучень [Текст] / Сергій Іванович Головащук. – К. : Наук. думка, 2001. – 604 с.
5. Головащук С. І. Словник наголосів : понад 20 000 слів [Текст] / С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 2003. – 320 с.
6. Жайворонок В. В. Велика чи мала літера? : словник-довідник : близько 10 000 номінацій [Текст] / Віталій Вікторович Жайворонок ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К. : Наук. думка, 2004. – 204 с.
7. Кочан І. Варіанти і синоніми термінів з міжнародними компонентами [Електронний ресурс] / Ірина Кочан // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка» : серія «Проблеми української термінології». – 2008. – № 620. – С. 14–19. – Режим доступу : http://tc.terminology.lp.edu.ua/TK_Wisnyk620/TK_wisnyk620_kochan.htm. – Назва з екрану.
8. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів: Українська мова ; Українська література. 5–9 класи [Текст] / Відп. за випуск К. В. Таранік-Ткачук. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2013. – 160 с.
9. Орфоепічний словник української мови: в 2 т. Т. 1 : близько 140 000 слів [Текст] / [уклад. М. М. Пешак, В. М. Русанівський, Н. М. Сологуб та ін.] ; за ред. М. М. Пешак, В. М. Русанівського. – К. : Довіра, 2001. – 958 с.

10. Правдиве українське серце. Олександр Рибалко [Текст] / упор. І. Гирич, К. Рибалко ; заг. ред. К. Рибалко. – Видавничий дім «Простір», 2010. – 832 с.
11. Програма зовнішнього незалежного оцінювання з української мови і літератури для осіб, які бажають здобувати вищу освіту на основі повної загальної середньої освіти [Електронний ресурс] / Укр. центр оцінювання якості освіти. – Режим доступу : http://testportal.gov.ua/prepare_ukr/. – Назва з екрану.
12. Російсько-український словник та українсько-російський словник, в одному томі : 500 000 слів та словосполучень [Текст] / упорядн. та головн. редактор В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун, 2008. – 1848 с.
13. Синявський О. Норми української літературної мови [Текст] / Олекса Синявський. – Львів : Укр. вид-во, 1941. – 364 с.
14. Українська мова : енциклопедія [Текст] / [В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. – 2-ге вид., виправл. і доп. – К. : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
15. Українська мова [Текст] : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навчанням укр. мовою / М. І. Пен-тилюк, І. В. Гайдаєнко, А. І. Ляшкевич, С. А. Омельчук. – К. : Освіта, 2009. – 336 с.
16. Українська мова : програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 1–4 класи [Електронний ресурс] / [уклад. М. С. Вашуленко, К. І. Пономарьова, О. Ю. Прищеп, В. О. Мартиненко, С. О. Караман, Л. І. Лунько]. – Режим доступу : http://old.mon.gov.ua/images/files/navchalni_programu/2012/ukr/01_ukr.pdf. – Назва з екрану.
17. Український орфографічний словник : близько 172 000 слів [Текст] / [укл. : В. В. Чумак, І. В. Шевченко, Л. Л. Шевченко, Г. М. Ярун] ; за ред. В. Скляренка. – 7-ме вид., переробл. і доп. – К. : Довіра, 2008. – 984 с.
18. Український правопис [Текст] / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2010. – 288 с.
19. Шерех Ю. Головні правила українського правопису [Текст] / Юрій Шерех. – Новий Ульм : Прометей, 1946. – 62 с.
20. Шляхова В. Методичний аспект аналізу лінгвістичної термінології (на матеріалі підручників з української мови для 5 класу) [Текст] / Валентина Шляхова // Дивослово. – 2015. – № 3. – С. 30–34.
21. Щукин А. Н. Лингводидактический энциклопедический словарь : более 2000 единиц [Текст] / Анатолий Николаевич Щукин. – М. : Астрель ; АСТ: Хранитель, 2008. – 746 с.

УДК 372.421:371.4:811.161.2

Пентиліук М. І.

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНІВ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ

Стаття присвячена проблемі виховання мовної особистості учнів середньої школи. Визначено основні педагогічні умови, виконання яких забезпечить повноцінний особистісний розвиток учнів у процесі засвоєння української мови та літератури.

У статті аргументовано такі умови, як особистісно орієнтований підхід до навчання; органічне поєднання знань, умінь і навичок; стимулювання в учнів мотивів до саморозвитку і створення сприятливої психологічної атмосфери для міжособистісного спілкування.

Ключові слова: мовна особистість, педагогічні умови виховання, мовленнєвий розвиток учнів, мовна і літературна освіта.

Статья посвящена проблеме воспитания языковой личности учащихся средней школы. Определены основные педагогические условия, выполнение которых обеспечит полноценное личностное развитие учащихся в процессе изучения украинского языка и литературы.

В статье аргументированы такие педагогические условия, как личностно ориентированный подход к обучению; органическое соединение знаний, умений и навыков; стимулирование в учащихся мотивов к саморазвитию и создание благоприятной атмосферы для межличностного общения.

Ключевые слова: языковая личность, педагогические условия воспитания, речевое развитие учащихся, языковое и литературное образование.

The article focuses on the problem of language personality education of secondary school pupils. The basic pedagogical conditions, the implementation of which will ensure the full development of pupils' personality in the study of the Ukrainian language and literature, are defined. Justifying the essence of the phenomenon and pedagogical conditions, the author relies on government documents on language education and studies of contemporary researchers.

Such pedagogical conditions as personally oriented approach to learning, an organic combination of knowledge and skills, encouraging pupils in the motives for self-development and the creation of a favorable atmosphere for interpersonal communication are argued in the article. Personal approach to the education of language person of pupils is based on the development of such qualities that have contributed to the spiritual, moral and ethical development, bringing them to the vital and valuable forms of activity and the possibility to realize oneself as a creative person.

The organic combination of knowledge and skills on the studied disciplines will ensure the development of harmonious personality with high cultural and intellectual level. Encouraging pupils to self-motivation, self-improvement and self-education will contribute to the development of their spiritual qualities and values. Creation of a favorable atmosphere for interpersonal pedagogical communication, overcoming the psychological barriers that often arise in the communication process, play an important role in language personality education of the pupils.

Key words: language personality, pedagogical conditions of education, language development of pupils, language and literary education.

З огляду на розвиток освіти в сучасних умовах вагомішого значення набуває виховання учнів, здатних до саморозвитку і самореалізації духовних, морально-етичних, естетичних і культуромовних якостей. Важливість орієнтації на нього акцентується в низці основоположних документів, зокрема державній національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття), концепції національного виховання, національній доктрині розвитку освіти України, Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти та ін. Так, у «Державній національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття)» наголошено на потребі «створення життєздатної системи безперервного навчання і виховання для досягнення високих освітніх рівнів, забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації» [6, с. 243].

Ураховуючи вимоги сучасної педагогічної науки до виховання особистості, що володіє інтелектуальними, морально-етичними, естетичними і культуромовними якостями, ставимо за мету визначити педагогічні умови, адаптовані до потреб і можливостей виховання мовної особистості учнів основної школи засобами української мови і літератури.

Наукова література містить значну кількість визначень феномена «педагогічні умови». У лексикографічних працях основна увага звернена на тлумачення слова «умова». Так, універсальний словник української мови подає значення «умова» як необхідна, обов'язкова обставина для існування або здійснення чого-небудь [10, с. 774]. У новому тлумачному словнику умови визначено як сукупність положень, що

лежать в основі чого-небудь, необхідна обставина, що робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або чомусь сприяє [5, с. 1295]. Якщо ж урахувати, що слово «педагогічний» означає «який відповідає правилам, вимогам педагогіки» [5, с. 713], то педагогічні умови, на думку Є. Хрикова, «спрямовуються на організацію педагогічної діяльності, на підвищення ефективності, тобто вони мають практичну, нормативну спрямованість» [18, с. 15].

У психології під педагогічною умовою розуміють «певну обставину чи обстановку, яка впливає (прискорює чи гальмує) на формування та розвиток педагогічних явищ, процесів, систем, якостей особистості» [9, с. 97]. Учені-педагоги (А. Алексюк, А. Люрзанайн, П. Підкасистий) під педагогічними умовами розуміють чинники, що впливають на процес досягнення мети, при цьому поділяють їх на: а) зовнішні: позитивні стосунки вчителя й учнів; об'єктивність оцінки навчального процесу; місце навчання, приміщення, клімат тощо і б) внутрішні (індивідуальні): індивідуальні особливості учнів (якості характеру, досвід, уміння, навички, мотивація тощо) [15]. За О. Братанич, педагогічні умови є сукупністю об'єктивних можливостей змісту, методів, організаційних форм і матеріальних можливостей здійснення педагогічного процесу, що забезпечує успішне досягнення поставленої мети [4]. О. Назола розглядає конструктивні моменти феномена і тлумачить його як сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, що позитивно впливають на ефективність і результативність навчально-виховного процесу [14]. Отже, під педагогічними умовами слід розуміти обставини, що сприяють розвиткові навчально-виховного процесу в школі, і розглядати як комплекс засобів, наявних в освітніх закладах для здійснення навчально-виховного процесу. Це організаційно-змістові заходи, що забезпечують виховання духовних, інтелектуальних, морально-етичних, естетичних і культуромовних якостей особистості учнів. Зазначимо, що педагогічних умов для реалізації навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі існує досить багато. Аналіз наукових досліджень засвідчив широкий спектр таких умов, зокрема: значне використання літературно-художнього матеріалу для формування в учнів системи соціальних уявлень (соціалізація виховання певними засобами); використання духовного потенціалу мистецтва як засобу виховання; розвиток потреби в постійному самовихованні як завдання педагогічної діяльності; цілісний педагогічний вплив на когнітивну, афективну й конативну сфери особистості (мета виховання); органічна єдність знань підлітків про сутність культури спілкування й засвоєння мовного етикету в процесі класної і позакласної роботи та ін. (М. Вайновська, С. Волкова, В. Засименко та ін.).

Більшість педагогічних умов, що забезпечують навчально-виховний процес в основній школі, регламентує й гарантує держава: кадровий потенціал (учителі, класні керівники, працівники позашкільних установ), концепції мовної та літературної освіти, Державний стандарт базової і повної середньої освіти, шкільні програми і підручники, твори художньої літератури, засоби масової інформації, сім'я і школа.

Держава дбає про якісну підготовку сучасного вчителя-словесника, професіонала, який володіє знаннями фахових дисциплін, технологіями навчально-виховного процесу і здатний до виконання завдань виховання молодого покоління. Однак відбір у педагогічні виші нині відбувається здебільшого стихійно, без урахування тих природних задатків, якими має володіти педагог і про які неодноразово говорили К. Ушинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський, за які так активно виступають сучасні вчені І. Бех, А. Богуш, М. Вашуленко, І. Зязюн, В. Кремень, Н. Ничкало, О. Савченко, В. Федяєва, Л. Хоружа та ін. У цьому сенсі перед педагогічними вишами й шкільними колективами постає нагальна потреба – готувати вчителя, здатного активно впливати на учнів власними особистісними якостями, бути взірцем для них, готового до взаємодії з учнівським колективом, міжособистісного спілкування, а головне – усвідомлювати свою особливу професійну місію – виховання мовної особистості.

Виконання основних положень концепцій мовної освіти й Державного стандарту – одна з головних умов виховання учнів засобами української мови і літератури. Саме в цих документах закладено ті вимоги, виконання яких гарантує повноцінний розвиток мовної особистості, створені на їх основі програми і підручники містять відповідний матеріал, що забезпечує формування знань, умінь і навичок з означених предметів. Особливо відзначимо програми для 5–9 класів і нове покоління підручників, побудованих на текстовій основі й спрямованих на розвиток компетентностей, як загальних (ключових), так і предметних [13].

Важливе значення у вихованні мовної особистості мають позашкільні заклади і засоби масової інформації. Хоча останні частіше виконують негативну роль, оскільки телепередачі, Інтернет не завжди сприяють вихованню позитивних якостей особистості, особливо в духовному, морально-етичному й культуромовному планах. Роль сім'ї у вихованні особистості переважно позитивна. Недоліком можна вважати низький рівень культури спілкування в більшості пересічних сімей, що, безумовно, знижує якість виховання мовної особистості.

Зі сказаного випливає, що наявні умови виховання особистості загалом сприяють науковій організації навчально-виховного процесу в основній школі, однак мають здебільшого декларативний характер і сприймаються як певна даність, якої треба дотримуватися і яку слід виконувати.

Логіка нашого дослідження зумовила визначення таких педагогічних умов ефективної реалізації виховання мовної особистості учнів основної школи засобами української мови та літератури, які б забезпечили інтенсифікацію цього процесу, зробили б його актуально значущим і результативним.

До таких умов відносимо:

– особистісно орієнтований підхід до виховання учнів основної школи в процесі засвоєння української мови і літератури шляхом залучення до традиційних та інноваційних форм і методів навчально-виховної роботи;

- органічне поєднання знань, умінь і навичок учнів з української мови і літератури з метою виховання й розвитку інтелектуальних, морально-етичних, естетичних і культуромовних якостей особистості;
- стимулювання в учнів мотивів до саморозвитку, самовдосконалення і самовиховання духовних якостей і ціннісних орієнтацій засобами української мови і літератури в процесі класної і позакласної роботи;

- створення сприятливих психологічних умов для міжособистісного спілкування, атмосфери креативного мовленнєвого розвитку учнів із метою виховання творчої особистості.

Зупинимося на з'ясуванні доцільності кожної з визначених педагогічних умов. Обґрунтуємо вибір першої з них – особистісно орієнтоване виховання учнів основної школи в процесі засвоєння української мови і літератури.

Особистісно орієнтований підхід до виховання учнів – одна з актуальних проблем сучасної школи. На думку І. Беґа, «є всі підстави стверджувати, що нинішнє суспільство загалом і виховну сферу зокрема не задовольняє той науковий рівень, на якому розв'язуються сучасні проблеми виховання й розвитку духовно досконалої особистості» [2, с. 3], тому сучасна система освіти має дбати про духовне зростання дитини, а отже, потрібна особистісно орієнтована модель виховання, яка спирається на виховні можливості гуманітарних наук, і насамперед української мови і літератури.

Відомо, що мова формує свідомість людини і є основою її розумового розвитку. Тому орієнтація на особистісне становлення підлітка відбувається за активного впливу засвоєння виражальних можливостей рідної мови, її лексичних, граматичних і стилістичних багатств та формування умінь доцільно їх використовувати.

Вивчаючи мовленнєвий розвиток учнів та їхнє ставлення до дійсності, пізнання ними мовної картини світу, ми передусім прагнули спиратися на той досвід, якого учні набули в початковій школі й продовжують в основній. При цьому враховували їхні вікові особливості.

Властива романтизму отроцтва здатність осягнення дійсності не лише почуттям, а й розумом розширює горизонти пізнання, сприймання себе та інших людей, докільля й підвищує роль абстрактного мислення в цьому процесі, сприяє формуванню власного «Я», закладає підґрунтя не тільки для мовленнєвого, але й духовного, морально-етичного розвитку особистості.

Підсилює цей процес вивчення української літератури, фольклору, оскільки вчитель має можливість здійснювати виховний вплив на учнів змістом художніх творів, аналізом учинків літературних героїв та багатовікового досвіду українського народу, його мудрості, відбитої в казках, легендах, думах, піснях, прислів'ях і приказках.

Пізнання духовної і морально-етичної проблематики літературних творів на рівні аналізу й самостійних оцінних суджень виступає як важливий засіб впливу на емоційне й естетичне сприйняття текстів, виховання і самовиховання підлітків, що виявляється в інтеріоризації (перетворенні якостей героїв творів) та екстеріоризації (набуття позитивних якостей мовною особистістю) навчання і виховання засобами художньої літератури.

За загальноприйнятим у психолого-педагогічній науці поглядом (І. Беґа, Г. Костюк, І. Зимня, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та ін.) особистість формується в діяльності, отже, і рівень її розвитку доцільно визначати через цілісно розглянуту діяльність, бо, на думку І. Беґа, «особистісно орієнтований виховний процес – це повноцінне емоційно насичене й суспільно значуще, сумісне, творче життя педагога і вихованців, яке відповідає їхнім соціогенним потребам» [2, с. 14]. Залучення дитини до життєво важливих і цінних форм діяльності забезпечує розвиток її духовних, продуктивних здібностей як творчої особистості.

Ефективне особистісно орієнтоване виховання мовної особистості досягається шляхом застосування освітніх технологій у навчально-виховному процесі основної школи. Ідеї технологізації виховних впливів започаткував А. Макарєнко [11], який переконливо доводив потребу «проектувати особистість», тобто чітко уявляти й передбачати ті якості і властивості, що мають сформуватися під дією виховних впливів, і розвивати цю здатність у кожного педагога. Лише визначеність виховних впливів і технологій залучення традиційних та інноваційних форм і методів можуть забезпечити якісне виховання мовної особистості.

Особливе значення в цьому процесі мають різні форми й методи виховання – способи взаємодії учителя й вихованців, спрямовані на засвоєння культурних надбань українського народу, пізнання через мовну картину світу і формування власного світобачення й культури мислення. При цьому слід урахувати, що за належного педагогічного інструментування учень виступає не лише як споживач духовних багатств народу, але і як об'єкт, який зазнає благотворного впливу словесного мистецтва, що змінює його ставлення до світу й самого себе.

Значні резерви виховного впливу на особистість містять такі форми виховної роботи, як олімпіади, конференції, етичні години, уроки-подорожі, бінарні та інтегровані уроки, диспути, педагогічні ситуації, екскурсії тощо. Не менш важливі в цьому процесі методи виховної роботи: традиційні – розповідь, бесіда, спостереження, вправи; інноваційні – мовні та рольові ігри, імітації і симуляції; інтерактивне диференційоване навчання.

Коментуючи другу педагогічну умову – органічне поєднання знань, умінь і навичок учнів з української мови і літератури з метою виховання й розвитку інтелектуальних, морально-етичних, естетичних і культуромовних якостей особистості, наголосимо, що шкільні програми з означених предметів для 5–9 класів зорієнтовані на виховання повноцінної мовної особистості і своєю структурою та змістом покли-

кані забезпечити цей процес. Адже особистісно орієнтований підхід до навчання рідної мови є одним з основних (поряд із компетентнісним, когнітивно-комунікативним та діяльнісним).

Констатуємо, що ці підходи до навчання й виховання передбачені новим Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти [7], у якому зокрема визначено головну мету освітньої галузі «Мови і літератури» й основні завдання з формування знань, умінь і навичок учнів основної школи. «Метою освітньої галузі «Мови і літератури» є розвиток особистості учня, формування в нього мовленнєвої і читацької культури, комунікативної та літературної компетентності, гуманістичного світогляду, національної свідомості, високої моралі, активної громадянської позиції, естетичних смаків та ціннісних орієнтацій» [7, с. 8]. Оскільки означена освітня галузь складається з двох компонентів – мовного і літературного, процес виховання мовної особистості учнів основної школи має інтегрований характер, забезпечує систему знань, умінь і навичок з української мови й літератури і будується на міжпредметній основі.

Наші спостереження засвідчили, що не всі вчителі, класні керівники усвідомлюють важливість інтеграції двох предметів у виховному впливі на учнів. І самі учні здебільшого не відчують цього впливу. А стандартизована мовна і літературна освіта чітко визначає завдання кожного з означених предметів.

Володіння українською мовою сприяє консолідації громадян у розбудові та зміцненні держави, забезпечує доступ до джерел української духовності, допомагає кожній особистості реалізувати свої плани, здібності, можливості тощо. Цю думку підтверджує Л. Мацько: «Унікальність мови в її багатомірливості: мова одночасно сьогочасна і вічна, конкретно-чуттєва й загальна, матеріальна й ідеальна, фізична і духовна, індивідуальна для кожного мовця і спільна для всіх» [12, с. 20]. Цими словами вчена наголошує на особливих функціях мови як навчального предмета.

Головна мета навчання рідної мови полягає у формуванні національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка володіє вміннями і навичками вільно, комунікативно доцільно використовувати її засоби. Відповідно до мети визначено й завдання шкільного курсу української мови, виконання яких забезпечує знання, уміння й навички учнів основної школи. Найголовніші з них:

- виховання свідомого прагнення до вивчення української мови;
- вироблення в учнів компетентностей комунікативно виправдано використовувати засоби мови в різних життєвих ситуаціях;
- ознайомлення з мовною системою як основою формування мовних умінь і навичок;
- формування духовного світу учнів, цілісних світоглядних уявлень, загальнолюдських ціннісних орієнтацій, прилучення через мову до культурних надбань українського народу і людства загалом [13, с. 3–4].

Останні два завдання безпосередньо пов'язані з вихованням мовної особистості школярів, а їх реалізація залежить від означеної педагогічної умови.

Зміст літературної освіти з урахуванням вікових особливостей учнів визначає художні твори, літературні явища і факти, розкриває їх ідейно-естетичну своєрідність. «Засвоєння учнями літературного компонента, – зазначено в Стандарті, – сприяє їх залученню до надбань вітчизняного і світового письменства, розвитку стійкої мотивації до читання, ... збагаченню духовно-емоційного досвіду, формуванню загальної культури» [7, с. 11]. Українська література виховує любов до народу, його мови, звичаїв, національних традицій, розвитку інтелектуальних, духовних та естетичних цінностей. Як невід'ємний складник національної культури українців, і як мистецтво слова, українська література є носієм потужного заряду духовної енергії, здатна передавати загальнолюдські й національні цінності від покоління до покоління, культивувати їх у людській душі [13]. Засобами мистецтва слова вона формує, збагачує внутрішній світ підлітка, позитивно впливає на його свідомість і підсвідомість, спрямовує морально-естетичний потенціал, розвиває інтелект, творчі здібності, естетичний смак.

Метою літературної освіти є підвищення загальної освіченості громадянина України, сприяння всебічному розвитку й духовному збагаченню, формуванню й утвердженню гуманістичного світогляду особистості, національних і загальнолюдських цінностей. Найголовніші завдання шкільного курсу літератури:

- зацікавлення учнів художнім твором як явищем мистецтва слова;
- розвиток уміння сприймати літературний чи фольклорний твір;
- ознайомлення із найвизначнішими і найпоказовішими взірцями української народної творчості та художньої літератури;
- сприяння національному самоусвідомленню і стійкому відчуттю належності до європейської спільноти, бачення в українській художній творчості ментальних особливостей української людини та ін. [13].

Шкільний курс української літератури покликаний формувати знання про специфіку художньої літератури і фольклор як особливий вид мистецтва, розвивати мовленнєву і читацьку культуру, критичне мислення, уміння вести діалог, і, що найголовніше для виховання мовної особистості, формувати гуманістичний світогляд, духовний світ учня, його мораль, загальну культуру, особистісні якості.

Уміле використання знань, умінь і навичок, набутих учнями в процесі засвоєння української мови і літератури, активно впливає на виховання школярів як мовних особистостей.

Стимулювання в учнів мотивів до саморозвитку, самовдосконалення і самовиховання духовних якостей і ціннісних орієнтацій засобами української мови і літератури в процесі урочної і позаурочної

роботи – педагогічна умова виховання мовної особистості, що забезпечує виховання мовної особистості як на уроках, так і в позакласній та позашкільній роботі. Означена умова потребує активної діяльності вчителя, його доброї обізнаності з основами сучасної вікової психології, педагогічними формами і засобами виховання учнів на уроках української мови і літератури та в позакласній роботі.

Стимулювання означає заохочення, спонукання до певної дії [5, с. 1195], учитель-словесник повинен володіти умінням зацікавити учнів матеріалом виучуваних предметів, викликати в них бажання засвоїти рідну мову і літературу, а головне – вбачати особисту користь від цього процесу, відчувати позитивний вплив на духовний та інтелектуальний розвиток. Щоб стимулювати навчальну діяльність учнів, спонукати їх до опанування багатств рідної мови і літератури, потрібно використати сукупність стимулів, які сприятимуть появі мотивації спонукань, що активізують цю діяльність.

Стимулювання спрямоване насамперед на особистість учня з метою усвідомити важливість для нього самовиховання, саморозвитку і самовдосконалення тих якостей, які необхідні йому як мовній особистості в подальшому житті. На першому плані в цьому процесі стають особистісні стосунки педагога і вихованців, що підтверджують слова І. Бежа: «Особистісно орієнтований виховний процес будується не просто на врахуванні індивідуальних особливостей вихованців, а насамперед на послідовному завжди й у всьому ставленні до них як до особистостей, як до відповідальних і свідомих суб'єктів діяльності» [1, с. 46–47]. Тому стимулювання ґрунтується на особистісних контактах і взаєморозумінні учителя й учнів. У цьому сенсі слушними видаються слова І. С. Кона: «Не побачивши в учневі чогось цінного і цікавого, властивого тільки йому, вчитель, по суті, не може виховувати школяра, оскільки в такому разі в педагога немає точки опори для душевного контакту зі своїм учнем» [8, с. 180].

Розуміння самого себе і свого вихователя – основа стимулювального впливу, якого зазнає учень у процесі виховання. Сутність розуміння вихователем учня залежить від його особистісних якостей і професійної підготовки. Щоб в учнів з'явилася мотивація навчальної діяльності, а далі розуміння потреби самовдосконалення і саморозвитку засобами української мови і літератури, вони повинні усвідомити роль цих предметів у їхньому становленні як особистостей. Учитель має донести до свідомості учнів, що рідна мова виконує насамперед дві основні функції – служить засобом розвитку особистості як передумови розвитку народу і засобом пізнання та комунікації.

Завдяки мові дитина пізнає довкілля і саму себе, у її свідомості відображається мовна картина світу. Перед нею відкриваються можливості ознайомитися з усіма сферами діяльності свого народу, пізнати його праобраз, відбитий у психіці, звичаях, обрядах, традиціях. Завдяки рідній мові формується особистість дитини, її національна свідомість і духовне «Я». Засвоєння рідної мови варто здійснювати через осмислення суті слів *Україна, українець, Київська Русь, козак, Запорізька Січ, рідна мова, українська нація* тощо.

Уроки мови сприяють пізнанню світу в усій його багатоманітності і насамперед ознайомленню з культурами різних народів, особливостями їхніх звичаїв і традицій. Українська лексика, що містить власне українську і запозичену, дозволяє розкривати процеси розвитку і контактів рідної мови з мовами інших народів.

Особливе значення мають тексти, використовувані на уроках мови і літератури: вони містять різноманітну інформацію, що впливає на інтелектуальний розвиток учнів, зміст текстів, особливо художніх, сприяє духовному становленню учнів, мовне оформлення текстів забезпечує їхнє культуромовне виховання.

Організовуючи навчально-виховний процес, учитель-словесник повинен використати можливості української літератури, переконуючи учнів, що за допомогою художнього слова можна впливати, перше, на розум і душу людини, бо вона є дзеркалом долі і вчинків героїв, гідних наслідування і, по-друге, розкривати красу і багатства рідної мови, що безумовно впливає на виховання мовної особистості. Слушними є слова В. Сухомлинського: «Зробити рідне слово надбанням духовного світу дитини – це значить разом із звучанням рідного слова влити в душу відчуття краси й емоцій, які вклав народ у слово, творячи і відшліфовуючи його протягом століть» [17, с. 3].

На основі вивчення рідної мови і літератури, оволодіння їх багатствами поступово формується розуміння необхідності самовиховання як систематичної і цілеспрямованої діяльності, що зорієнтована на формування і вдосконалення позитивних якостей і подолання негативів. Бажання виховуватися, удосконалюватися може виникнути в учня під час порівняння позитивних і негативних учинків літературних героїв, однокласників й умінні дати їм відповідну оцінку. У такий спосіб у нього виробляються ціннісні орієнтації на поведінку, вчинки людей, добро, дружбу, любов тощо.

Головна місія вчителя в цьому процесі полягає в тому, щоб максимально використати можливості означених навчальних предметів для активізації виховання учнів із метою створення особистості і зробити співучасниками виховання, суб'єктами, союзниками у досягненні виховної мети. Уважаємо, що одним із найскладніших видів діяльності, до якої залучають учнів, – діяльність, спрямована на самовиховання, тобто перетворення власної особистості.

Самовиховання, за словами В. Сухомлинського, «потребує дуже важливого могутнього стимулу – почуття власної гідності, поваги до самого себе, бажання стати кращим, ніж був учора. Самовиховання можливе тільки за умови, коли душа людини дуже чутлива до найтонших, суто людських засобів впливу – доброго слова, поради, ласкавого чи докірливого погляду» [17, с. 601–602]. В основі самовиховання учня, як бачимо, лежить стимулювання тих позитивних учинків, виявлення емоцій, що виникають у

процесі контактів між учителем і вихованцями. А навчальний матеріал з української мови і літератури, як на уроках, так і в позакласній роботі, є тим важливим інструментом, що забезпечує стимулювальний вплив на учнів.

У цьому їм допоможе рефлексія, що забезпечить усвідомлення свого внутрішнього Я, усвідомлення себе як людини, духовно багаті особистості. Про це переконливо пише І. Бех у праці «Рефлексія у духовному «Я» особистості» [3], де відзначає роль рефлексії саморозвитку індивіда, виділяє низку її функцій – породжувальної, акмецентованої, самостверджувальної та ін. Автор доходить висновку: «Роль рефлексії у розвитку духовного «Я» особистості надзвичайно важлива... Саме від її глибини залежить емоційне ставлення особистості до об'єктів, що входять до сфери духовних утворень особистості: цінності пізнання, діяльності, спілкування, художньо-естетичної цінності» [3, с. 14].

Самовиховання містить самоусвідомлення, тобто усвідомлення учнем себе як мовної особистості, що тісно пов'язане із самопізнанням внутрішнього Я та іншими чинниками, що забезпечують саморозвиток і самовдосконалення. При цьому варто розуміти, що ці процеси спрямовані на формування такої мовної особистості, яка володіє високими духовними якостями і загальнолюдськими ціннісними орієнтаціями, необхідними кожній людині в повсякденному приватному і суспільному житті.

Наступна умова пов'язана з вихованням мовної особистості учнів засобами української мови і літератури, що потребує створення сприятливого психологічного середовища й умов для міжособистісного спілкування, атмосфери їх творчого мовленнєвого розвитку. Ці умови створює вчитель, а реалізують міжсуб'єктні контакти за активної участі учнів. Слід урахувати, що виховний процес «здійснюється, як багатопланове і багаторівневе мовленнєве спілкування, оскільки у формуванні вищих психічних функцій вирішальна роль належить мовленнєвій взаємодії... особистісно розвивальна функція мовленнєвого спілкування у виховному процесі є панівною» [1, с. 221]. Таке спілкування називають педагогічним. Учені стверджують, що повноцінний розвиток людини (передовсім психічний і соціальний) залежить від її спілкування з іншими людьми. Підлітки головною метою свого розвитку, самоактуалізації і самоутвердження вважають спілкування, навичок якого вони набувають із раннього дитинства. Роль спілкування для них зростає в підлітковому віці. У коло їхніх співрозмовників увіходять не тільки однолітки і друзі, але й батьки, інші члени родини, учителі і просто дорослі люди.

Педагогічне спілкування ми розуміємо як своєрідну систему, яка забезпечує органічну соціально-педагогічну взаємодію вчителя й учнів, спрямовану на розвиток інтелектуально-творчих, морально-естетичних і культуромовних якостей мовної особистості. Педагогічне спілкування, таким чином, реалізується через міжособистісні взаємини у спілкуванні – взаємозв'язки, що суб'єктивно переживаються й об'єктивно виявляються в характері та способах взаємного впливу.

Як стверджує Л. Туміна, «оптимальне педагогічне спілкування – таке спілкування вчителя з учнями, яке створює найкращі умови для правильного формування особистості, творчого характеру навчальної діяльності і розвитку учнів, забезпечує сприятливий емоційний клімат (зокрема, перешкоджає виникненню «психологічного бар'єру») і дозволяє максимально використовувати в навчальному процесі особистісні якості вчителя» [16, с. 141]. Авторка акцентує на особливій ролі вчителя в цьому процесі й потребі створення таких психологічних умов, які б сприяли вихованню особистості учня. До сказаного додамо, що сутність взаємодії учасників виховного процесу зводиться до спільної, колективної діяльності й до її соціальної природи та організації.

Українська мова і література своїм змістом забезпечують позитивний вплив на свідомість учнів, сприяючи формуванню мовленнєвих здібностей і розвитку емоційної сфери. Учителеві залишається правильно організувати навчальний процес, використовуючи потенційні можливості дисциплін і власні професійні здібності, спираючись на сучасні досягнення педагогіки, психології та лінгводидактики.

Психологічні умови міжособистісного спілкування і створення атмосфери творчого мовленнєвого розвитку учнів вимагають від учителя забезпечення позитивного мікроклімату на уроках і в позакласних заходах, що передбачає вияв взаємоповаги, толерантності, ввічливості, дотримання норм мовного етикету тощо.

Дослідники акцентують увагу й на потребі подолання «психологічних бар'єрів», що закономірно виникають під час взаємодії вчителя з учнями, заважають педагогічному спілкуванню й негативно відбиваються на загальному перебігу уроку. Найбільш типові бар'єри: відсутність контакту з класом, боязнь негативної установки на клас, боязнь класу (для молодих учителів), бар'єр наслідування та ін. [16, с. 141–142].

Подолання означених бар'єрів спілкування створює сприятливий мікроклімат для міжособистісних контактів і дає підстави І. Цимбалюку стверджувати, що «спілкування є соціальним явищем, у якому надзвичайно яскраво виявляються індивідуальні особливості осіб – його учасників» [19, с. 10]. У результаті створення сприятливих психологічних умов на уроках української мови і літератури та в позакласній роботі формується соціально активна мовна особистість, готова до міжособистісного спілкування з дотриманням етичних норм поведінки і культури мовлення. Така особистість є носієм інтелектуально-духовних і морально-етичних якостей.

Як підсумок констатуємо, що врахування пропонованих педагогічних умов забезпечить виховання учнів основної школи, якщо їх реалізації підпорядкувати зміст, форми і методи навчання української мови і літератури.

Література:

1. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – 280 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – 344 с.
3. Бех І. Д. Рефлексія у духовному «Я» особистості / І. Д. Бех // Рідна школа. – 2011. – № 9. – С. 9–14.
4. Братанич О. Г. Педагогічні умови диференційованого навчання учнів загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. н. : 13.00.09 / О. Г. Братанич ; Криворізький державний педагогічний ун-т. – Кривий Ріг, 2001. – 238 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укладач і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
6. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття) // Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ ст. [авт. кол.: В. Литвин, В. Андрущенко, А. Гуржій та ін.]. – К. : Навчальна книга, 2004. – Кн. 3. – С. 243–270.
7. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти // Інформаційний збірник та коментарі Монмолодьспорту України. – 2012. – № 4–5. – С. 3–32.
8. Кон І. С. Психологія старшокласника / І. С. Кон. – М., 1980. – 440 с.
9. Краткий психологический словарь / [сост. Л. А. Карпенко ; под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – Ростов-н/Д. : Феникс, 1998. – 512 с.
10. Куньч З. Й. Універсальний словник української мови / З. Й. Куньч. – Тернопіль : Богдан, 2007. – 847 с.
11. Макаренко А. С. Избранные произведения : в 3-х т. / А. С. Макаренко ; ред. кол. Н.Д. Ярмаченко (пред.) и др. – Изд. 2-е, испр. и дополн. – К. : Рад. школа, 1985. – Т. 3 – 592 с.
12. Мацько Л. І. Культура української фахової мови : навч. посібник / Л. І. Мацько, Л. В. Кравець. – К. : Академія, 2007. – 360 с.
13. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова; Українська література. 5–9 класи. – К. : ВД «Освіта», 2013. – 160 с.
14. Назола О. В. Педагогічні умови підвищення якості навчання іноземних мов курсантів вищих військових навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / О. В. Назола ; Нац. акад. держ. прикор. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2005. – 20 с.
15. Організація самостійної роботи студентів в умовах інтенсифікації навчання : навч. посіб. / А. М. Алексюк, А. А. Аюризанайн, П. І. Підкасистий та ін. – К. : ІСДО, 1993. – 336 с.
16. Педагогическое речеведение : словарь-справочник / [сост. А. А. Князьков ; под ред. Т. А. Ладыженской и А. К. Михальской]. – М. : Флинта, Наука, 1998. – 312 с.
17. Сухомлинський В. О. Роль переконань у формуванні духовного обличчя особистості : вибр. твори у 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 2. – 670 с.
18. Хриков Є. М. Педагогічні умови як складова наукових знань / Є. М. Хриков // Шлях освіти. – 2011. – № 2. – С. 11–15.
19. Цимбалюк І. М. Психологія спілкування : навч. посіб. / І. М. Цимбалюк. – К. : Професіонал, 2007. – 464 с.

УДК 371.3:811.161.2'35

Хом'як І. М.

РІЗНОВИДИ ОРФОГРАФІЧНИХ ДЕВІАЦІЙ

У статті описано орфографічні девіації, що являють собою відхилення від правописних норм і викликані впливом спорідненомовного та діалектного середовища; проаналізовано відмінні ознаки української і російської орфографії, що призводять до помилкових написань; охарактеризовано типологію українсько-російських орфографічних відповідностей, побудованих на основі врахування ступеня збігу в обох мовах орфографічних правил; умотивовано, що найбільшу кількість орфографічних помилок школярі роблять на ті правила, які частково або повністю протилежні за своїм змістом в українській і російській мовах. Орфографічні девіації зумовлені впливом діалектного середовища, яке викликає появу помилок, пов'язаних із говірковою вимовою, граматичними особливостями наріч. Представлено класифікацію орфографічних девіацій, спричинених дією мовленнєвого довкілля. Рекомендовано не лишати поза увагою правописні похибки, викликані впливом мовленнєвого середовища, оскільки викорінювати їх важче: вони вимагають цілеспрямованої, наполегливої і систематичної праці вчителя й учнів.

Ключові слова: орфографічні девіації, різновиди девіацій, інтерференційний вплив, споріднено-мовне середовище, діалектне довкілля, письмові роботи, класифікація орфографічних помилок.

В статье описано орфографические девиации, которые являются отклонениями от правописных норм и обусловлены влиянием родственного языка и диалектной среды; проанализировано отличительные признаки украинской и русской орфографий, связанные с ошибочными написаниями; дана характеристика типологии украинско-русских орфографических соответствий, построенных на основании учета соотношений в обеих языках орфографических правил; умотивировано, что наибольшее количество орфографических ошибок школьники делают на те правила, которые частично или полностью противоположны по содержанию в украинском и русском языках. Орфографические девиации обусловлены влиянием диалектной среды, которая провоцирует ошибки, связанные с диалектным произношением, грамматическими особенностями наречий. Представлена классификация орфографических девиаций, обусловленных речевой средой. Рекомендуется не оставлять без внимания правописные ошибки, вызванные окружающей средой, поскольку искоренять их труднее: они требуют целенаправленной, упорной и систематической работы учителя и учащихся.

Ключевые слова: орфографические девиации, разновидности девиаций, интерференционное влияние, влияние родственного языка, диалектная среда, письменные работы, классификация орфографических ошибок.

An orthographic deviations, which are deviations from orthographic standards by influence of akin-lingual and dialectal surrounding are characterized in this article; a distinctive features of Ukrainian and Russian orthography, which cause wrong writing are analyzed; typology of Ukrainian-Russian orthographic conformity, which is based on consideration of the coincidence's degree in both languages of orthographic rules is characterized; it was motivated that the biggest amount of orthographic mistakes were making by schoolchildren according to that rules, which are opposite to it's meaning in Ukrainian and Russian languages partly or totally. The orthographic deviations are conditioned by influence of dialectal surrounding, which causes availability of mistakes; these mistakes are connected with recitative pronunciation, grammatical features of dialect; phonographic, morphological, phonetic-morphological and lexical backhandedness was characterized. It was emphasized that indirectly dialectal errors are rising; it arises as opposed to literary and dialectal languages; it was paid attention to operation of semi-dialects, which is peculiar for broadcasting of previous speakers of territorial subdialect. Classification of orthographic deviations, which were caused by effect of speech surrounding, was presented. It consists of orthographic errors of not interfered character; deviations, which have indirectly interfered features.; mistakes, which are caused by influence's interference of speech surrounding; deviations, which are caused by dialectal impact; as a result of influence's interference akin language; as a result of isochronal influence dialectal and akin languages. It was suggested to organize special «clash» between pupils with possible orthographic deviations as key moment of explaining of new orthographic material at lessons of Ukrainian language. It was recommended not overlook orthographic errors, which were caused by influence of speech surrounding, because it is more difficult to eradicate it; these mistakes require purposeful, persistent and systematic work between teacher and pupils.

Keywords: orthographic deviations, types of deviations, influence of interference, akin-lingual surrounding, dialectal surrounding, written works, classification of orthographic mistakes.

Поняття «девіація» з латинської мови означає «відхилення». Мовна девіація являє собою мовні висловлення, у яких відбуваються різноманітні відхилення від норм функціонування мовної системи. Ф. Ба-

цевич об'єднує цим терміном як родовим поняттям видові: мовні аномалії, помилки, неточності, неправильності, погрішності і т. ін. Мовленнєві девіації, на думку О. Селіванової, визначені несформованістю комунікативної компетенції, мовленнєвих умінь і навичок, поганим знанням культурно-соціальних норм мови, стандартів відповідності вживання слів і висловлень у певних сферах спілкування [5, с. 439]. Тому мовні девіації поділяють на фонетичні, лексичні, граматичні, правописні та ін., за формою – на порушення сполучуваності одиниць мови, прийменниково-відмінкового керування, недоречного заміщення слів і т. ін.

Орфографічні девіації, або помилки, – це відхилення від правописних норм, порушення в передачі звукової мови на письмі, недотримання правил написання слів разом, окремо і з дефісом, переносу слів із рядка в рядок, неправомірне вживання великої літери тощо.

Питанням культури мовлення приділили увагу В. Бадер, З. Бакум, К. Климова, Н. Дика, Е. Палихата, Н. Подлевська та ін., серед яких і автор пропонованого матеріалу; удосконаленню мовлення, запобіганню помилкам присвятили свої дослідження А. Галетова, В. Мельничайко, М. Пентилок, Г. Шелехова, В. Шляхова та ін.

Ми задалися метою проаналізувати різновиди орфографічних девіацій, які спостерігаємо в письмових роботах школярів різних регіонів країни в сучасному мовленнєвому середовищі, зокрема спорідненомому і діалектному.

О. В. Пасхіна вказує на відмінні ознаки в українській і російській орфографіях, погане знання яких призводить до помилкових написань: а) розходження у правописі букв на позначення ненаголошених голосних, особливо [а] та [о] (*кропива* – *крани'ва*, *бага'тий* – *бога'тый*); б) відсутність у написанні деяких слів в українській мові та наявність у російській мові літер на позначення приголосних, що не вимовляють (*щасливий* – *счастливый*, *чесний* – *честный*); в) невживання в українській мові знака м'якшення після літер на позначення шиплячих у кінці слова та використання його в деяких формах російської мови (*ніч* – *ночь*, *пишеш* – *пишешь*); г) різниця у правописі деяких префіксів (*роз-*, *без-* в українській орфографії та *рос-*, *раз-*, *роз-* – у російській; український префікс *з-* та російський *с-*); г) наявність знака м'якшення у правописі дієслів 3 особи однини та множини в українській мові та відсутність його в російській (*сидить*, *пишуть* – *сидит*, *пишут*); д) слова іншомовного походження в українській мові, що, за поодинокими випадками, не мають подвоєння букв на позначення приголосних звуків (*граматика* – *грамматика*); е) розходження, зумовлені специфікою української та російської графіки (*дим* – *дым*, *екран* – *экран*) [4, с. 37].

У методичній літературі типологія українсько-російських орфографічних відповідностей вибудована на основі врахування ступеня збігу в обох мовах орфографічних правил (І. М. Мельниченко). Виділено також характеристику різниці орфографічних норм у плані їхнього обсягу (М. Б. Успенський), оскільки однакові за змістом правила по-різному охоплюють слова у виучуваних мовах. На думку М. Т. Баранова та Г. М. Іваницької, найзручнішою для користування є класифікація орфографічних правил за ступенем схожості й відмінності їхнього змісту в обох мовах. На цій основі виділяють чотири групи правил: які збігаються в українській і російській мовах, частково збігаються, є протилежними і специфічними [1, с. 13].

Як стверджує І. М. Мельниченко, найбільшу кількість орфографічних помилок учні роблять на ті правила, які частково або повністю протилежні за своїм змістом в українській і російській мовах [3, с. 44]. Серед них: правопис префіксів, вживання знака м'якшення, **о**, **е** після літер на позначення шиплячих у корені слів, **и**, **і** після **ж**, **ч**, **ш**, **щ** та **г**, **к**, **х**, правопис буквосполучень *-ться*, *-ися* у дієсловах та ін.

Характер орфографічних утруднень визначений також впливом діалектного середовища, яке становить певною мірою перешкоду в засвоєнні учнями норм орфографії, сприяє появі особливого виду помилок, зумовлених говірковою вимовою, граматичними і, меншою мірою, лексичними особливостями наріч. У зв'язку з цим орфографічні девіації прийнято ділити на: а) недіалектні і б) діалектні [7, с. 357].

Недіалектних орфографічних помилок припускаються учні, для яких літературна мова – єдиний засіб спілкування. Такі помилки виникають внаслідок: 1) порушення морфологічного принципу (у разі відсутньої залежності їх від характеру вимови того, хто пише, приміром, написання разом і окремо); 2) недотримання правил поскладового членування слова (перенос частин слова з рядка в рядок); 3) невживання на письмі способів розрізнення омонімічних слів за їх значенням, коли цього вимагають орфографічні норми (наприклад, написання великої і малої літер у власних і загальних іменниках: *Любов* – ім'я, *любов* – почуття); 4) порушення морфологічного принципу в таких словах, вимова яких підпорядкована одним і тим же законам у національній мові в цілому (тобто вимовляються однаково як у літературній мові, так і в будь-якому з говорів); 5) індивідуальної вимови («*лис*» замість *рис* у випадках, коли той, хто пише, взагалі не вимовляє звук [р] [8, с. 51–52].

Діалектні орфографічні девіації зумовлені специфічними, порівняно з літературною мовою, особливостями системи того чи того говору (передусім фонетичними і морфологічними, оскільки йдеться про орфографію). Серед діалектних О. В. Текухов виділяє орфографічні помилки, яких припускаються учні: а) відповідно до їх діалектної вимови і б) супроти вимови, тобто написання, що не збігаються з діалектною вимовою, але спричинені нею за принципом «відштовхування» [7, с. 357].

Девіації, які відповідають діалектній вимові, можна поділити на дві групи: 1) власне діалектні, що повністю збігаються з говірковою вимовою, і 2) ті, які відображають взаємодію і частковий збіг діалектної і літературної вимови [8, с. 52]. Наприклад, до першої групи помилок можна зарахувати вживання

i, характерне для північних говорів, на місці літературного відповідника **и**: «*кіслий*», «*хітрий*», «*вінести*», «*вікінути*»; до другої групи – «*ливада*», «*прелетіти*» (замість – *левада*, *прилетіти*), що властивий носіям південно-східних говорів, у яких артикуляція [e] й [и] зближена між собою і якоюсь мірою збігається з літературною вимовою.

До девіацій у вимові належать орфографічні невправності, яких припускаються учні за оманливою аналогією до відомих їм правильних написань. Такі помилки називають ще побічно діалектними [7, с. 358], наприклад: «*порта*», «*содок*» (треба – *парта*, *садок*) в умовах лівобережно-поліських та північно-східної частини правобережно-поліських говорів, яким властиве «акання», за уявною аналогією до правильних написань типу: *кора*, *солодкий*; у письмових роботах учнів з ареалу східно-поліських говорів, для яких характерна вимова [i] на місці [и], трапляються написання за хибною аналогією до слів з літерою **и**: «*побигти*», «*стриляти*», «*литати*».

Діалектні огріхи, до цього часу не передбачені в загальноприйнятих класифікаціях помилок, здебільшого лишаються поза увагою у шкільному навчанні орфографії. Уперше дослідив природу орфографічних помилок, які виникають під впливом місцевих говорів, О. В. Текучов. Він окреслив групи невправностей такого характеру: 1) фонетичні (звуко-графічні і власне фонетичні); 2) морфологічні, зумовлені граматичною будовою того явища, що було причиною помилки і яке властиве цьому наріччю; 3) фонетико-морфологічні, викликані не тільки фонетичними, але й морфологічними особливостями слова; 4) лексичні [8, с. 54].

До числа фонетичних, приміром, можна зарахувати девіації, спричинені неправильною передачею на письмі голосних і приголосних звуків, зокрема: 1) написання букв, що позначають наголошені голосні (наприклад, **а** замість **е** у північно-західній частині волинських говорів: «*дварі*», «*зарнята*», «*грабінь*»); вживання літер, які передають ненаголошені голосні (наприклад, **а** на місці **о** в деяких поліських говорах: «*карова*», «*гагород*», «*абдертий*»); 2) помилкова передача приголосних звуків: написання букв на позначення дзвінких приголосних у кінці слова і в середині перед глухими приголосними під впливом південно-західних говорів («*морос*», «*прадіт*», «*згатка*», «*шивиткий*»); вживання знака м'якшення після **р** в ареалі південно-східних говорів («*базарь*», «*кобзарь*»). До морфологічних, або граматично-мовленнєвих, належать помилки, зумовлені особливостями морфологічної і синтаксичної структур діалектної мови, як-от: уживання стягненої форми в дієсловах 3 особи однини теперішнього часу («*дума*», «*гада*», «*пада*», «*стріля*»); написання *-ів* замість *-ей* та нульової флексії в деяких іменниках («*сестрів*», «*дверів*», «*конів*») в ареалі південно-східних говорів і т.ін.

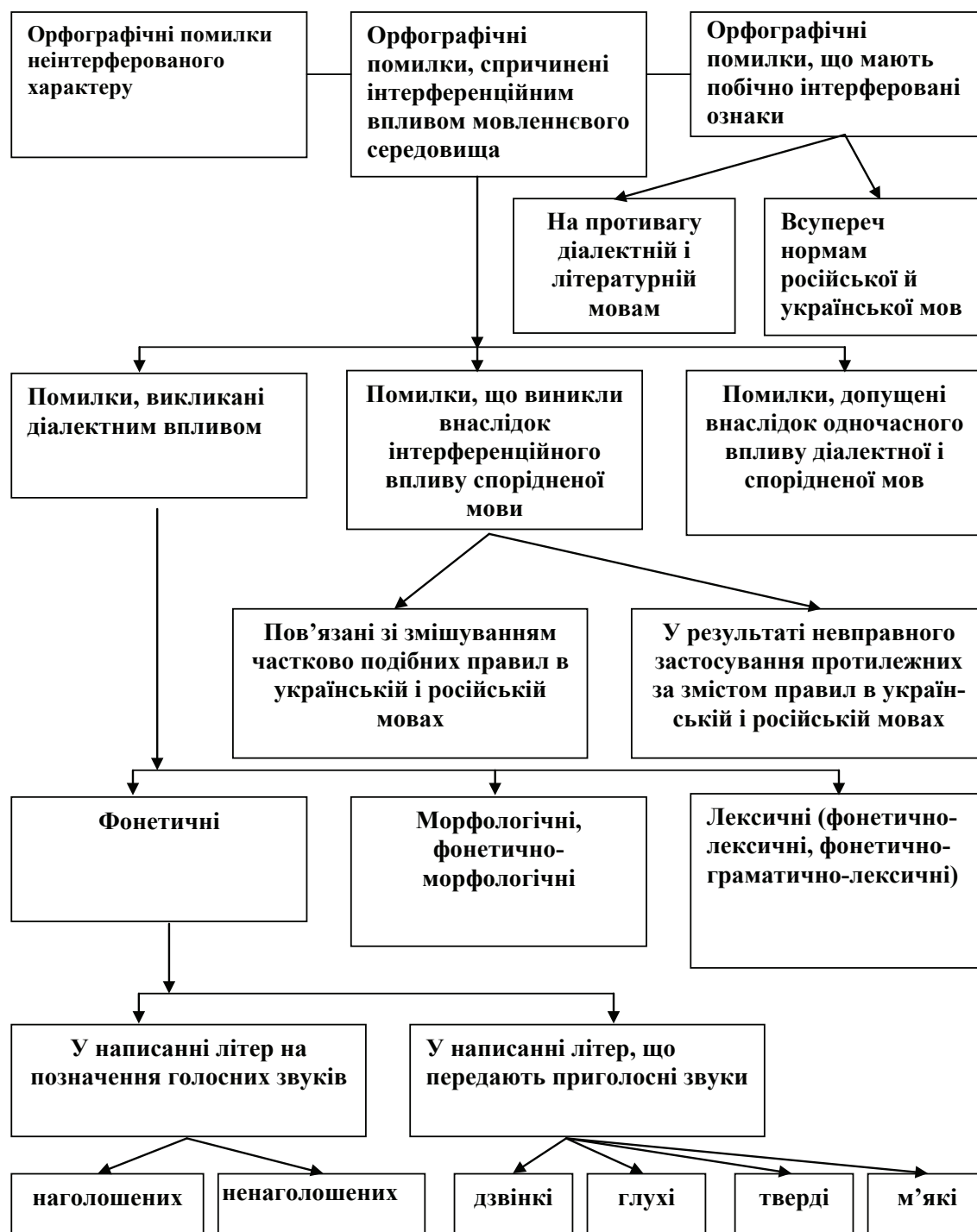
Л. М. Симоненкова досліджувала проблему стійкості орфографічних помилок з огляду на більшу чи меншу відмінність їх від орфоепічних норм. Йдучи за В. М. Жирмунським, вона поділяє говіркові властивості на первинні і вторинні, відповідно до того, наскільки легко чи важко відрізнити їх від літературної мови [6, с. 12–13]. До *первинних* належать такі особливості, які можна схарактеризувати вживанням діалектних фонем, невластивих фонемам літературної мови, що перебувають в однакових позиціях. Наприклад, у частині волинсько-поліських говірок поширені протетичні фонemi /в/ і /г/ перед /о/: [во'ко], [гота'ва], [голе'на]; у наддністрянських говірках фонема /а/ залежно від сусідніх приголосних може переходити в [e] або [i]: [пр'е'ди'во], [кри'ч'ет'], [ш'інува'ти], [ч'ірува'ти].

Вторинні особливості характерні вживанням лише комбінаторних чи позиційних варіантів фонем, невідповідних звукам літературної мови в ідентичних позиціях. Наприклад, фонема /а/ в частині бойківських говірок у наголошеній позиції перед [ʏ] виявляє себе як лабіалізований звук: [заклада°ʏ], [ʏпа°ʏ]; часткове оглушення дзвінких приголосних у середині слова перед глухими спостерігаємо в ареалі південно-східних діалектів: [в'ід°пусти'], [роз°клади'].

Первинні і вторинні діалектні риси неоднаково відображені в писемному мовленні школярів. Переконливим є твердження Л. М. Симоненкової, що найлегше усувати первинні ознаки говорів, бо вони одразу ріжуть слух і впадають в око. Важче нейтралізувати вторинні риси, які малопомітні для носіїв численних говірок і без цілеспрямованої роботи вчителя можуть довгий час траплятися в письмових роботах школярів.

У деяких дослідженнях зроблено висновки про зменшення кількості помилок, викликаних впливом місцевих говорів [6, с. 14]. Мотивовано це позитивним впливом школи, радіо, кіно, телебачення. Можливо, й треба визнати, що тенденція така є, однак кількість правописних помилок, зумовлених впливом мовленнєвого середовища, залишається досить помітною. Такий стан можна пояснити зростанням побічно діалектних похибок, яких припускаються учні на противагу і літературній, і діалектній мовам. Урбанізаційний процес, пов'язаний із збільшенням міського населення, дав поштовх активному функціонуванню напівдіалектів, властивих мовленню вчорашніх носіїв територіальних говірок, а також посилив інтерферентні нашарування за рахунок спорідненомовних елементів.

На основі аналізу письмових учнівських робіт із різних регіонів країни ми уклали класифікацію правописних похибок, спричинених дією мовленнєвого довкілля, яке на сьогодні маємо в Україні [9, с. 117]. Цей поділ дає можливість виокремити найтипівіші особливості правописних девіацій, щоб застосувати до них ефективні методи і прийоми навчання (див. схему).

Сьогодні головна увага словесників прикута до роботи переважно з недіалектними орфографічними девіаціями, та педагогічні спостереження свідчать, що правописні похибки, викликані впливом мовленнєвого довкілля, важче викоринити, ніж, скажімо, помилки на вживання слів разом, окремо і з дефісом. Особливої ретельності вимагає робота з діалектними орфографічними помилками фонетичного й морфологічного характеру, а також із тими, що виникли внаслідок невміння диференціювати частково подібні й протилежні явища, властиві українській і російській мовам.

Задля попередження орфографічних невправностей Д. М. Богоявленський рекомендує організовувати спеціальні «зіткнення» учнів із можливими помилками як відправним моментом пояснення нового матеріалу: принцип раннього диференціювання і протиставлення, варіювання матеріалу, «переміжні» вправи – всі ці заходи передбачають усвідомлення орфографічних труднощів на початку навчання, а не тоді, коли учень, внаслідок недоглядів у методиці викладання, залишений наодинці, почне робити помилки» [2, с. 298].

Таким чином, з аналізу методичної літератури і проведених педагогічних спостережень випливає, що правописні недоліки поділяють на діалектні й недіалектні, більшість орфографічних помилок ви-

никає внаслідок розходжень у вимові і написанні. Графічне відтворення видозміненого вимовою образу слів призводить до того, що школярі втрачають орієнтацію у визначенні правописно «слабких місць».

Без глибоких теоретичних знань української мови учень неспроможний оперативно вирішувати орфографічні завдання в процесі мовленнєвої діяльності, легко потрапляє у звичну для нього течію близької з дитинства мови і пише так, як підказує йому голос внутрішнього мовлення. У результаті з'являються правописні девіації, викликані інтерференційною дією передусім спорідненомовного і діалектного середовища.

Література:

1. Баранов М. Т. Обучение орфографии в 4-8 классах : пособие для учителя / М. Т. Баранов, Г. Н. Иваницкая. – К. : Рад. школа, 1987. – 224 с.
2. Богоявленский Д. Н. Психология усвоения орфографии / Д. Н. Богоявленский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1966. – 307 с.
3. Мельниченко И. Н. Осуществление взаимосвязи украинского и русского языков в обучении орфографии русского языка : пособие для учителей-словесников / И. Н. Мельниченко. – К. : Рад. школа, 1966. – 134 с.
4. Пасхіна О. В. Методичні прийоми спільної роботи викладачів української та російської мов / О. В. Пасхіна // Українська мова в школі. – 1953. – № 1. – С. 33–39.
5. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
6. Симоненкова Л. М. Вивчення фонетики і морфології в умовах місцевих говорів / Л. М. Симоненкова. – К. : Рад. школа, 1981. – 134 с.
7. Текучев А. В. Методика русского языка в средней школе / А. В. Текучев. – изд. 3-е, перераб. – М. : Просвещение, 1980. – 414 с.
8. Текучев А. В. Преподавание русского языка в диалектных условиях / А. В. Текучев. – М. : Педагогика, 1974. – 176 с.
9. Хом'як І. М. Наукові основи навчання орфографії в середній школі / І. М. Хом'як. – Рівне : Волинські обереги, 1998. – 228 с.

УДК 371.321:801.8

Андрієць О. М.

ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Статтю присвячено аналізу виховання культури мовлення старшокласників загальноосвітніх шкіл, описові функцій наукового спілкування та визначенню його ролі в навчальному процесі.

Ключові слова: мовлення, спілкування, наукове спілкування, культура спілкування, текст, дискурс.

Статья посвящена анализу воспитания культуры речи старшеклассников общеобразовательных школ, описанию функций научного общения и определению его роли в учебном процессе.

Ключевые слова: речь, общение, научное общение, культура общения, текст, дискурс.

The article focuses on the communication as a means of the development of secondary schools senior pupils' discourse speech. The basic features of scientific communication and functions (sociable, informative, motivational, coordinating, cognitive, emotive, influential and others) are analyzed; its place in the educational process is determined in this article. The author stresses that the terms «expression», «text» and «discourse» are important constituents of forming senior pupils' culture of scientific communication.

The author makes a review of basic levels of communicative culture, among which she distinguishes: correctness of scientific speech, possession of rules of oral and written literary language (rules of pronunciation, stress, word use, vocabulary, grammar, stylistics); speech mastery, resulting in observance of the norms of literary language, and the ability to choose the most semantically accurate among existing options, stylistically and situationally appropriate; ability to use communicative means, possess scientific terminology.

It is worth mentioning that the incorporation of selected levels of communicative culture in school practice makes learning of the Ukrainian language to achieve the appropriate level of possession of oral and written scientific speech according to all kinds of speech activity, that helps to improve communicative, speech, language, cultural competence of pupil, his creative abilities, culture of communication in the learning process and future professional speech.

The author argues that the culture of scientific communication, which is performed directly in speech acts, is an important component of linguistic identity of any modern educational establishment graduate.

Key words: communication, scientific communication, culture of communication, discourse, discourse speech.

Державними документами (Національною доктриною, держстандартом, концепціями), а також оновленою програмою й підручниками передбачено розвиток національної культури загалом і всебічно розвиненої мовної особистості зокрема. Тому реалізація нових завдань освіти потребує не тільки глибокого засвоєння учнями літературних норм мови, а й підвищення у школярів рівня культури та мовленнєво-комунікативної компетенції, сприяння гармонійному розвитку їхнього наукового світогляду. При цьому потреба в спілкуванні визначальна у становленні особистості, що є органічним засобом самоствердження та самовираження.

Аналіз дидактичної і методичної літератури засвідчує, що проблема виховання й навчання культури спілкування є актуальною і цікавить багатьох дослідників. Однак учені С. Абрамович, Н. Бабиш, О. Біляєв, М. Вашуленко, Б. Головін, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюх, С. Караман, А. Коваль, Т. Ладиженська, М. Пентиліук, М. Стельмахович, Т. Симоненко та інші досліджували культуру мовлення в основному з нормативного боку, а культура наукового спілкування старшокласників на уроках мови ще потребує, на нашу думку, спеціальних досліджень з урахуванням новітніх підходів до навчання – комунікативно-діяльнісного, функційно-стилістичного, компетентнісного, особистісно орієнтованого, соціокультурного.

Ураховуючи лінгводидактичні напрацювання останніх років, ставимо за мету уточнити сутність поняття «культура наукового мовлення (спілкування)», визначити її (культури) роль у навчальному процесі, виокремити особистісні якості сучасного школяра.

Середня освіта в нашій країні перебуває сьогодні на новому етапі становлення. Школярі мають оволодіти мовною системою, збагатити власне мовлення необхідними засобами, виявити ініціативність, готовність до набуття подальших знань, а також бути комунікативно спроможними в будь-якій життєвій ситуації. Про інтелектуально розвиненого випускника доречно говорити лише тоді, коли він володіє не тільки теорією основ мовознавчої науки та мовленнєвими вміннями і навичками, а й є духовно багатого, творчої особистістю. Формування такої особистості дедалі більше пов'язане з поглибленим опануванням мови, науковим спілкуванням. Тому логічне, правильне, доречне наукове мовлення, здатність не лише словом, а й змістом, мовним етикетом вплинути на співрозмовника повинні бути внутрішньою потребою сучасного школяра. Тільки в сукупності ці ознаки формують високий рівень культури наукового спілкування учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

Спілкування, за С. Гончаренком, – «складна взаємодія людей, у якій здійснюється обмін думками, почуттями, переживаннями, способами поведінки, звичками, а також задовольняються потреби особистості в підтримці, солідарності, співчутті, дружбі, незалежності» [5, с. 317]. Учений наголошує, що спілкування є необхідною умовою формування, існування і розвитку особистості.

Досліджуючи поняття спілкування та комунікації, автори словника-довідника з української лінгводидактики акцентують свою увагу на інформативності повідомлюваного. Тому сучасному розумінню комунікативного процесу, за науковою концепцією дослідників, відповідає тлумачення комунікації, передусім, як процесу обміну інформації (фактами, ідеями, поглядами, емоціями тощо) між двома або більше особами» [8, с. 121].

В одній із наукових праць Ф. Бацевича, присвячених комунікативній лінгвістиці, знаходимо детальну характеристику функцій спілкування» [4, с. 28-29]. Покажемо їх схематично.

Функції спілкування

Спілкування – сукупність зв'язків і взаємодій людей, суспільств, суб'єктів, у яких відбувається обмін інформацією, досвідом, вміннями, навичками та результатами діяльності.

Функції спілкування

<i>контактна</i> –	встановлення атмосфери обопільної готовності передавати і сприймати повідомлення та підтримувати взаємний зв'язок до завершення акту спілкування;
<i>інформаційна</i> –	обмін інформацією описами, запитаннями та відповідями;
<i>спонукальна</i> –	заохочення партнера, аудиторії або ж самого себе до виконання певних фізичних, фізіологічних, інтелектуальних, духовних та інших дій;
<i>координаційна</i> –	взаємне орієнтування й узгодження дій учасників спілкування щодо їх спільної діяльності;
<i>пізнавальна</i> –	адекватне сприйняття і розуміння змісту повідомлень, а також взаємне розуміння намірів, установок, переживань, станів один до одного;
<i>емотивна</i> –	«обмін» емоціями, збудження в партнера, аудиторії певних переживань, психічних станів;
<i>налагодження стосунків</i> –	усвідомлення і фіксування свого місця в системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних стосунків;
<i>впливова</i> –	спрямування на зміну стану, поведінки, ціннісно-мотиваційної сфери партнера: намірів, поглядів, думок, рішень, уявлень, потреб, рівня активності, смаків, норм поведінки, оцінних критеріїв.

Як видно зі схеми, усі функції спілкування активно взаємодіють між собою і визначають роль комунікацій як найважливішого чинника формування суспільства взагалі і наукового спілкування в навчально-виховному процесі зокрема.

Під час спілкування, здійснюваного в мовленнєвих актах, мовлення ділимо на відрізки, що мають певну протяжність та членуються на більш-менш самостійні завершені частини, і називаємо зв'язним. Основними одиницями зв'язного мовлення в процесі комунікації є висловлювання, текст, дискурс.

Визначаючи сутність висловлювання, М. Бахтін тлумачить його як реальну одиницю мовленнєвого спілкування. «Мовлення, – на думку науковця, – може існувати в дійсності тільки у формі висловлювання окремих людей, суб'єктів спілкування. Мовлення завжди відлито у форму висловлювання, що належить певному мовленнєвому суб'єкту, і поза цією формою існувати не може» [2, с. 263]. За концепцією вченого використання мови здійснюють у формі одиничних конкретних висловлювань (усних чи письмових) учасників тієї чи іншої галузі людської діяльності» [3, с. 159]. Отже, висловлювання школяра повинне відзначатися індивідуальністю, оригінальністю, культурою подачі набутих знань співбесідникові з використанням власного досвіду, вмінням доречно комбінувати багатство виражальних засобів з науковою термінологією залежно від мети й ситуації спілкування.

Ширшою одиницею комунікації ніж висловлювання є текст. У науковій літературі існує низка підходів до інтерпретації цієї дефініції. З лінгвістичного погляду, текст – це «закінчений твір, що має власну внутрішню структуру, певну побудову та є продуктом монологічного або діалогічного мовлення, вираженим в усній і писемній формі» [1, с. 7]. В ієрархії основних текстових ознак учені (М. Бахтін, І. Білодід, Н. Валгіна, І. Гальперин, Т. Дридзе, С. Єрмоленко, Л. Мацько, В. Мельничайко, М. Пентиліук

та ін.) зараховують цілісність, членованість, зв'язність, інформативність, завершеність, послідовність, комунікативність та інші.

Ураховуючи текстові ознаки, учитель спрямовує навчання української мови на досягнення належного рівня сформованості вмінь і навичок оволодіння усним та писемним науковим мовленням відповідно до всіх видів мовленнєвої діяльності, через що вдосконалюється комунікативна, мовленнєва, мовна, культурологічна компетентність школяра, його творчі здібності, культура спілкування в навчальному процесі та майбутньому професійному мовленні.

Поряд із терміном «текст» досить актуальним у сучасному мовознавстві є вживання терміна «дискурс». Це «текст у дії», в якому віддзеркалено стосунки співрозмовників, урахування адресата мовлення та мовного середовища, вираження мовцем власного ставлення до висловлюваного, що поєднано (як і текст) за допомогою цілісності, зв'язності, структурної та смислової завершеності. Таким чином, текст – це те, що існує в мовленні, а дискурс – це текст, реалізований через мовлення в поєднанні з позамовними реаліями.

На думку Ф. Бацевича, дискурс – це тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, тривалий у часі процес, утілений у певній (іноді значній) кількості повідомлень; мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, писемну, друковану, паралінгвальну тощо), відбувається в межах одного чи кількох каналів комунікації, регулюється стратегіями і тактиками учасників спілкування і є складним синтезом когнітивних, мовних і позамовних (соціальних, психічних, психологічних тощо) чинників, визначених конкретним колоритом «форм життя», залежних від тематики спілкування [4].

У новому лігводидактичному словнику термін «дискурс» має таке тлумачення: «Дискурс – сукупність узаємопов'язаних висловлювань (текстів), що реалізуються в певних соціально-культурних, часових і просторових умовах з урахуванням діяльності учасників комунікації (адресата й адресанта); процес вербального й невербального спілкування» [8, с. 58]. При цьому автори виокремлюють основні одиниці дискурсу (мовленнєвий акт, мовленнєвий крок, мовленнєвий цикл), спрямовані на вдосконалення культури наукової комунікативної вправності школяра.

Дискурсне мовлення – поняття широкіє і багатоаспектне. Воно виявляє себе в актах мовленнєвої діяльності, сформованій під впливом психологічних процесів. Дискурсне мовлення, уміщуючи процес обміну думками між комунікантами (адресатом і адресантом мовлення), – це завжди своєчасна комунікативна ситуація з новим пошуком мовних засобів для формування і формулювання думки. Для того, щоб бути комунікативно компетентним, необхідна активна розумова діяльність мовленнєвої особистості та дотримання нею норм сучасної української мови й культури спілкування.

Структурна організація основних одиниць зв'язного мовлення залежить від їх функційно-стилістичної належності. Для навчання рідної мови важливе значення має науковий стиль, його підстилі та жанри. В енциклопедії української мови подане таке пояснення наукового стилю: «...функціональний різновид літературної мови, що використовується з пізнавально-інформативною метою в галузі науки та освіти» [11, с. 403].

Науковий стиль вирізняється сферою застосування (наукові праці (статті, монографії), шкільні підручники, довідники, фахові наукові журнали тощо), на що, зокрема, вказує С. Єрмоленко: «Науковий стиль – різновид літературної мови, що використовується в науці, освіті й виконує пізнавально-інформаційну функцію» [6, с. 313]. Його головне призначення, як зазначає Д. Розенталь, «точно і докладно пояснити факти навколишньої дійсності, показати причинно-наслідкові зв'язки між явищами, виявити закономірності історичного розвитку» [7, с. 33–34]. Л. Мацько включає до цього переліку функцій «доведення теорій, обґрунтування гіпотез, класифікацій, роз'яснення явищ, систематизацію знань, виклад матеріалу, представлення наукових даних суспільству» [10, с. 284]. Російські вчені вважають метою наукового твору довести істинність запропонованої гіпотези, оскільки всі мовні засоби в науковому тексті спрямовані на реалізацію двох завдань – інформативного і впливового [9, с. 156].

Таким чином, услід за вченими (І. Білодідом, Н. Валгіною, В. Виноградовим, С. Єрмоленко, А. Коваль, М. Кожиною, Л. Мацько, М. Пентилюк та ін.) до основних ознак наукового мовлення, яким повинні володіти школярі, зараховуємо: інформаційність (подачу наукового матеріалу), об'єктивність, логічність викладу, доказовість, переконливість, аргументацію, вплив та ін.

Поняття наукового дискурсного мовлення тісно взаємопов'язані з культурою спілкування. Її ми розглядаємо як соціокультурну якість особистості, що адекватно відображає загальнокультурну, навчальну та особистісну позицію, яка є засобом адаптації до мінливих соціальних умов життя й навчальної діяльності через комунікативний, етичний і нормативний аспекти в науковому спілкуванні.

Якість навчання певною мірою залежить від особистісних якостей школяра: його знання чи незнання рідної мови, наявності чи відсутності комунікативних навичок, культури спілкування, контактності, а також від багатьох психологічних чинників – концентрування уваги, розвитку мислення, пам'яті, розуміння, сприймання, відтворення усно чи письмово наукового мовлення, читання наукових текстів різних жанрів або прослуховування.

Культура наукового спілкування – поняття багатозначне. Воно відразу порушує три основні питання комунікації: Чому розпочинаю спілкування? З ким буду спілкуватися? Як буду спілкуватися?

Відповідь на перше запитання містить причину потреби спілкування:

- проінформувати слухача, співрозмовника, читача про щось;
- висловити своє ставлення;

- довести щось слухачеві, переконати його;
- з'ясувати ставлення однокласника до почутої наукової інформації.

Друге питання (З ким буду спілкуватися?) пов'язане з адресатом наукового дискурсу – однією людиною (знайомою чи незнайомою) або багатьма (однолітками в класі чи однодумцями на науковій конференції). При цьому враховуємо як мету спілкування, так і зміст наукового висловлювання. Учень також передбачає форму спілкування (третє питання) – усну чи писемну, й тип висловлювання – розповідь, опис, міркування.

Виховання та навчання культури спілкування (мовлення) на уроках української мови має, на нашу думку, три рівні:

- 1) правильність наукового мовлення, тобто володіння нормами усної й писемної літературної мови (правила вимови, наголосу, слововживання, лексики, граматики, стилістики);
- 2) мовленнєву майстерність, виражену в дотриманні норм літературної мови й умінні вибирати з переліку варіантів найбільш точний у смисловому відношенні, стилістично й ситуативно доречний;
- 3) уміння використовувати комунікативні засоби, володіти науковою термінологією.

Особливу увагу при цьому треба приділяти українознавчій спрямованості навчання рідної мови школяра й розвитку його інтелектуально розвиненої особистості. Культура наукового дискурсного мовлення досягається лише на основі загальної культури суб'єкта і людей, які його оточують (учителів-словесників, класних керівників, батьків), а також любові до рідної мови, високої культури мислення. Тому суб'єктно-суб'єктні відношення між самими учнями та між учнями і вчителем у процесі спілкування на уроках мови стануть нашим новим пошуком у подальших наукових розвідках.

Література:

1. Андрієць О. М. Методика опрацювання науково-навчальних текстів у старших класах з поглибленим вивченням української мови : автореф. дис.... канд. пед. наук : 13.00.02 / О. М. Андрієць. – Херсон, 2007. – 20 с.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / Сост. С. Г. Бочаров. – М. : Искусство, 1986. – 445 с.
3. Бахтин М. М. Проблема текста в лингвистике, филологии та інших гуманитарных науках / М. М. Бахтин // Антология світової літературно-критичної думки. – Львів : Літопис, 1996. – С. 159.
4. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
5. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
6. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
7. Розенталь Д. Э. Практическая стилистика рус. языка : учеб. для вузов / Д. Э. Розенталь. – М. : Высш. шк., 1987. – 399 с.
8. Словник-довідник з української лінгводидактики : навч. пос. / кол. авторів за ред. М. І. Пентиліук. – К. : Ленвіт, 2015. – 320 с.
9. Стилистика русского языка : учеб. пос. для студ. пед. инст. [Электронный ресурс] / В. Д. Бондалетов, С. С. Вартапетова, Э. Н. Кушлинина, Н. А. Леонова; под ред. Н. М. Шанского. – Режим доступа : http://www.myfilology.ru/user_uploads/Tutorials/bondaletov_vd_vartapetova_ss_kushlina_leonova_stilistika_russkogo_yazyka
10. Стилiстика української мови : підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько; за ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
11. Українська мова : енциклопедія / за заг. ред. В. М. Русанівського – К. : Укр. енциклопедія, 2004. – 824 с.

УДК [811.161.2:316.454.52]:171.022.1

Антончук О. М.

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ В ДУХОВНО-МОРАЛЬНОМУ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

У статті проаналізовано процес формування духовно багатой мовної особистості в процесі вивчення курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)». Автор досліджує компоненти духовності в контексті навчання рідної мови, християнські цінності як змістове наповнення занять.

Ключові слова: комунікативна компетенція, духовний аспект, мовна особистість.

В статье проанализирован процесс формирования духовно богатой языковой личности в процессе изучения курса «Украинский язык (по профессиональному направлению)». Автор исследует компоненты духовности в контексте обучения родного языка, христианские ценности как содержательное наполнение занятий.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, духовный аспект, языковая личность.

In the article a forming process is analysed spiritually of linguistic personality in the process of study of course «Ukrainian (after professional direction)». An author probes componenty of spirituality in the context of teaching of the mother tongue, Christian values as rich in content filling of lesson. For the spiritual becoming of modern society of address to Christian cultural heritage is extremely necessary. It is written in in Constitution of Ukraine, that education is a background of intellectual, cultural, spiritual, social, economic development of society and state.

Present time the use of religious values in forming of worldview of the young generation. Linguists consider a language the major constituents of communicative competence, discursive, sociolinguistic, strategic, and sociocultural. The communicative is on the greatest stage in the hierarchy of types of competence of man, as combines in itself all other. Taking into account this forming of communicative competence is the primary purpose of studies of language.

Key words: communication competence, spirituality aspect, linguistic personality.

Для духовного становлення сучасного суспільства звернення до християнської культурної спадщини є вкрай необхідним. У Конституції України зазначено, що освіта – основа для інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави.

Сьогодні актуалізує використання релігійних цінностей у формуванні світогляду молодого покоління. Важливе значення мови визначено в Євангелії від апостола Івана Богослова: «На початку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог».

У збірниках релігійно-морального виховання Київської Русі практично всі думки ґрунтуються на притчах Соломона і Премудрості Ісуса сина Сирахова, а повчання Івана Златоуста – на Старому Заповіті. Підтвердженням цього слугувало й те, що улюбленою, розповсюдженою і найбільш читаною книгою був Псалтир.

Особистість у богословському значенні цього слова не обмежена своєю індивідуальною природою, це не тільки частина цілого – кожна людина потенційно містить у собі ціле. Ми говоримо про потенційне буття, про досягнення справжньої єдності природи і розкриття особистості, про можливість і одночасно завдання, суть якого висловили у своїх творіннях священномученик Іриней Ліонський, святителі Афанасій Александрійський, Григорій Богослов, Григорій Ниський: «Бог став людиною, щоб людина змогла стати Богом».

У світлі догматичного вчення церкви особистість як закарбований у людині образ Божий не є доступною для наукового пізнання такою мірою, як предмети зовнішнього світу. Особистість завжди залишається неосяжною у своїй глибинній сутності, є оригінальною, своєрідною, неповторною і тому єдиною у всьому світі духовною структурою.

В антропологічній парадигмі мовну особистість розглядають у контексті лінгвофілософської категорії життєвого світу людини як сукупність смислів культури, що містяться в усіх аспектах життєдіяльності людини і відображаються в її мовній картині [2, с. 381]. Аналіз цих глобальних проблем є невіддільним від дослідження тих аспектів життєдіяльності (етнокультурного, духовного, соціального), які розглядають у рамках життєвого світу людини як віддзеркалення етнічного та історичного виміру культури.

Свого часу видатний український педагог В. О. Сухомлинський стверджував, що «...мовна культура людини – це дзеркало її духовної культури... Чим глибше людина пізнає тонкощі рідної мови, тим тонша її сприйнятливості до гри відтінків слова...» [5, с. 437].

Поняття комунікативної компетенції пов'язано з ім'ям американського лінгвіста Н. Хомського, який трактував термін як знання про мову і правила використання її засобів у мовленнєвій діяльності. По-

слідovníки вченого розширили обсяг лінгвістичного поняття. Так, Д. Хаймс уживав його в значенні системи знань про правила мовної комунікації, її процедуру, етикет, ритуал, що відображає взаємодію інтелектуального, соціального й вербального у поведінці комуніканта.

Найважливішими складниками комунікативної компетенції лінгвісти вважають мовну, дискурсивну, соціолінгвістичну, ілюкутивну, стратегічну, соціокультурну. Комунікативна перебуває на найвищому щаблі в ієрархії типів компетенції людини, оскільки поєднує в собі всі інші. З огляду на це формування комунікативної компетенції є основною метою навчання мови.

У комунікації як дискурсі, де виявляється здоровий глузд людини, індивіди можуть обговорювати, обґрунтовувати та інституювати різноманітні норми і цінності співжиття в сучасному суспільстві.

Так, кафедра методики викладання і культури української мови Рівненського державного гуманітарного університету упродовж 2014–2015 років організовувала заходи, присвячені Світлому Христовому Воскресінню і 200-літтю Т. Г. Шевченка («Воскресіння Слова»), Дню української писемності і мови («Спочатку було Слово»), Дню матері («Молитва за маму»). Студенти різних факультетів, зокрема української філології, історико-соціологічного, художньо-педагогічного, А також Інституту мистецтв підготували поетичні і музичні композиції, повідомлення з історії розвитку української писемності (житіє преподобного Нестора Літописця), духовних витоків свята Пасхи, неділі жінок-мироносиць. Учасники виявили комунікативну компетентність у процесі підготовки, продемонстрували організаторські здібності безпосередньо під час відтворення мовно-літературно-музичних композицій, підтвердивши в такий спосіб мовну і мовленнєву компетенції, які є невід'ємними складовими частинами комунікативної компетентності.

Упродовж 2012–2015 років відбувається конкурс «Практикант-філолог року», присвячений Міжнародному дню рідної мови. Метою конкурсу є сприяння національно-мовному та духовному вихованню студентської молоді, а завданням – виявлення та підтримка творчих четвертокурсників, підвищення їх професійної компетенції, поширення та популяризація педагогічних здобутків майбутніх учителів-філологів. Організують конкурс кафедра методики викладання і культури української мови факультету української філології РДГУ, управління освіти і науки Рівненської обласної державної адміністрації, комунальна установа «Рівненський міський методичний кабінет». Конкурс відбувається як загальнофакультетський. За тиждень до проведення заходу студенти-практиканти подають на розгляд журі портфоліо (опис власної педагогічної концепції, що розкриває систему роботи практиканта, методи, ідеї, технології, які він застосовує в роботі, творчий доробок практиканта: дидактичні матеріали, методичні розробки, тестові завдання, систему позакласних, виховних заходів, публікації в науковій та педагогічній пресі (за наявності)). Крім того, учасники демонструють контрольні уроки і виконують тестові завдання з методики навчання української мови. Фінальний етап конкурсу передбачає такі змагання: «Візитка конкурсанти», «Розминка» (учасники розв'язують педагогічні задачі з методики навчання української мови), «Світ захоплень конкурсанти».

Закріпити вміння простежувати реалізацію комунікативних якостей у власному висловлюванні студенти зможуть на заняттях, присвячених удосконаленню культури усного мовлення, коли, використовуючи історичні факти, складатимуть і озвучуватимуть виступ на такі теми:

1. Мова як духовно-національний феномен.
2. Мовна культура людини – це дзеркало її духовної культури.
3. Проповідницький підстиль конфесійного стилю.
4. Віртуальне спілкування і його особливості.
5. Екологія духу й екологія живого слова.
6. Сучасні технології публік рілейшнз.
7. Відповідь на сердиті листи.
8. Мова науки і національна мова.
9. Науковий етикет.

Безпосередньо під час занять в аудиторії пропонуємо теми для дискусій:

1. Громадянський шлюб – за і проти.
2. Інтелігентність – це успадкована чи сформована риса людини?
3. Чи може Інтернет вплинути на соціальну активність молоді?
4. Лайливість – хвороба чи зняття стресу?

Під час дискусії народжується багато різних думок, здебільшого полярних (від крайніх лівих до крайніх правих), і тоді учасники починають схилатися до тих людей, думки яких є для них близькими. Про результативність дискусії можна говорити тоді, коли учасники сформували певну думку щодо обговорюваного питання або підтвердили ті погляди, які мали до початку колективного обговорення [6, с. 252].

Наприклад, обговорюючи питання громадянського шлюбу, наголошуємо на взаємній відповідальності і любові майбутніх чоловіка і дружини, духовних і фізичних особливостях життя так званих співмешканців. Дію лайки порівнюємо з екологічно шкідливим явищем (радіацією), що засмічує нашу підсвідомість. Із цим слід бути обачнішими: ми ж регулярно миємо руки, остерігаючись шлункових інфекцій. Саме слово «лайка» прозора вказує на ставлення наших далеких пращурів до цього явища – людина, яка вживає нецензурну лексику, уподібнюється до дзявкітливої собаки.

Кожне заняття розпочинаємо молитвою «Отче наш». Студенти з розумінням і доброзичливістю розповідають про історію християнських свят, які відзначають у день проведення заняття. Це збагачує їх духовний світогляд, удосконалює комунікативну компетенцію.

Усне мовлення студентів репрезентує наслідки повторення мовних норм, знань зі стилістики, риторики та лінгвістики тексту, вивчення комунікативних якостей мови та матеріалу про компетенції мовної особистості.

Література:

1. Гумбольдт В. Характер языка и характер народа / В. Гумбольдт; составление, общая ред. и вступ. статья А. В. Гулыгин, Г. В. Рамашвили // Философская антропология Вильгельма фон Гумбольдта. – М. : Просвещение, 1985. – 451 с.
2. Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нариси : монографія / Флорій Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 192 с.
3. Новий Заповіт. – К., 1993. – 126 с.
4. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – 2-ге вид., доп. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 376 с.
5. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. / В. О. Сухомлинський. – Київ. : Радянська школа, 1977. – Т. 3. – С. 437–438.
6. Шевчук С. В. Українська мова за професійним спрямуванням : підручник / С. В. Шевчук, І. В. Клименко. – 3-тє вид., виправ. і доповн. – К. : Алерта, 2013. – 696 с.

УДК 378:371.134:372.4

Греб М. М.

**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
СТУДЕНТІВ-НЕФІЛОЛОГІВ У НАУКОВОМУ ПОЛІ ЛІНГВОДИДАКТИКИ**

У статті визначено умови формування лексичної компетентності студентів-нефілологів в умовах педагогічного вишу. Проаналізовано практичні та теоретичні вектори лінгвометодики з огляду на функції лексики в комунікативно спрямованому оволодінні мовою на всіх етапах мовної освіти. Обґрунтовано методичні орієнтири в розробленні теоретичних і прагматичних аспектів означеної проблеми.

Ключові слова: студенти-нефілологи, лексична компетентність, навчання лексикології і фразеології; психологічні чинники навчання.

В статье определены условия формирования лексической компетентности студентов-нефилологов в условиях педагогического вуза. Проанализированы практические и теоретические векторы лингвометодики, учитывая функции лексики в коммуникативно направленном овладении языком на всех этапах языкового образования. Обоснованы методические ориентиры в разработке теоретических и прагматических аспектов этой проблемы.

Ключевые слова: студенты-нефилологи, лексическая компетентность, обучение лексикологии и фразеологии, психологические факторы обучения.

There are determined pedagogical conditions of forming lexical competence of students of non-philological specialties within conditions of high educational establishments. There analyzed practical and theoretical vectors of lingua-methodic considering functions of Lexis within communicatively oriented its 'mastering at all stages of language education.

There are grounded and maintained methodic vectors of development of theoretical and pragmatic aspects of the marked problem. It is proved that considering of lingua-didactic foundations within teaching Lexicology and Phraseology provides the forming of practical professional skills of students of non-philological specialties; it also provides the development of cognitive activity of future teachers; allows to project the individual vector of research within conditions of modern university's education; provides the forming of practical professional skills of future pedagogues.

Actuality of the vector of studying (which was marked by the author) is determined by the absence of special research within marked direction and also by the necessity of renovation of content and technologies of teaching lexicology and Phraseology within Lingua-didactic of high school according to demands and conditions of modern education.

Forming of lexical competence is provided by the system of lexical exercises which was developed by the author. One of the most important exercises is the analysis, which allows to organize the observation of lexical phenomena within texts of different styles, it provides the forming of skills to find the analyzed word very quickly, to use fluently the explanatory vocabulary during the analysis, to determine the notion of the analyzed word within the given context.

Methodic of forming lexical competence of students of non-philological specialties, which was proposed by the author, is not the mastering certain words and notions but the mastering of system of exercises; forming of cognitive statement which is realized through the mental processes of attention, memory, imagination, cognition, perception, thinking which are the basis for the construction of sentence, statement and situation of communication.

Key words: students of non-philological specialties, lexical competence, teaching Lexicology and Phraseology, psychological reasons of education.

Радикальні економічні, суспільно-політичні, мовно-культурні зміни в Україні спонукають педагогів, філологів, громадськість до переосмислення освітньої парадигми. В умовах переосмислення життєвих цінностей постало питання формування мовної особистості сучасного вчителя. З огляду на це в теорії педагогічної освіти окреслилась тенденція до інноваційних змін у контексті нових вимог до методичної підготовки фахівців в умовах багаторівневої університетської освіти.

Аналіз теоретико-експериментальних досліджень, виконаних в останнє десятиліття, дозволив виділити пріоритетні напрями наукових пошуків ефективних шляхів підвищення якості вищої педагогічної освіти.

Попри значні лінгводидактичні здобутки науковців у царині методики вищої школи, методиці навчання лексикології майбутніх учителів-нефілологів присвячено публікації, які лише частково висвітлюють методичні орієнтири в розробленні обраної проблеми дослідження. Тому актуальність порушеного у статті вектора студіювання визначена як відсутністю спеціальних досліджень з означеного

напрямку, так і необхідністю оновлення змісту й технології навчання лексикології і фразеології в лінгводидактиці вищої школи відповідно до вимог та умов сучасної університетської освіти.

Проблема викладання лексики сучасної української мови в початковій і середній школі перебувала в центрі уваги педагогів і методистів як минулих років, так і сучасних лінгводидактів (М. Вашуленко, Т. Донченко, О. Горошкіна, В. Дороз, С. Дорошенко, С. Єрмоленко, В. Каліш, Л. Мацько, В. Мельничайко, Т. Симоненко, І. Хом'як та ін.). Низку дисертаційних досліджень присвячено педагогічному мовленню, різним аспектам його формування у студентів вищих навчальних закладів (М. Вікторова, Л. Головата, І. Дроздова, Л. Зінченко, К. Климова, О. Любашенко, Н. Остапенко, Л. Струганець та інші). Однак, як слушно зауважують більшість лінгводидактів, актуальною залишається проблема співвідношення теорії і практики. Наша розвідка є спробою виокремити теоретичні та практичні положення, які сприятимуть розвитку лексичної компетентності майбутніх учителів-нефілологів.

Мета статті полягає в окресленні педагогічних умов формування лексичної компетентності студентів-нефілологів в умовах багаторівневої університетської освіти.

На основі аналізу й узагальнення спеціальних досліджень (монографічних праць, дисертацій, матеріалів науково-практичних конференцій, нормативних документів з питань мовної освіти та методичної підготовки майбутнього випускника педагогічного вишу зроблено таке:

- схарактеризовано здобутки сучасної лінгводидактики в контексті досліджуваної проблеми, а також комплекс організаційних заходів, спрямованих на вдосконалення методичної підготовки майбутніх учителів-нефілологів;
- обґрунтовано теоретико-методологічні основи навчально-виховного процесу у вищій школі, сформульовано провідні принципи і методи навчання у вишах, способи активізації логічного мислення студентів;
- спроектовано зміст і технологію навчання студентів відповідно до сучасних освітніх парадигм;
- уточнено і скореговано зміст навчальних планів і програм відповідно до освітньо-кваліфікаційних характеристик випускників вищих навчальних закладів та освітньо-професійних програм підготовки;
- запропоновано лінгводидактичну модель професійної діяльності майбутнього вчителя-нефілолога, яку репрезентовано у вигляді комплексу професійних умінь та навичок.

Сьогодні відбувається пошук нових освітніх ресурсів, розширення освітнього простору, переосмислення місії педагогічних вишів у розвитку інноваційних процесів підготовки педагогічних працівників і передусім у створенні бази для розроблення сучасних навчально-методичних комплексів, які сприяли б формуванню і задоволенню запитів на навчальні, дослідницькі та інноваційні види освітніх послуг.

Нагальною потребою сучасної вищої педагогічної освіти є пошук шляхів кооперації між наявними освітніми парадигмами: культурологічною, особистісною, когнітивно-інформаційною (знаннєвою), компетентнісною [2; 5; 6], що дозволяє значною мірою реалізувати диференціацію змісту навчання майбутніх учителів-нефілологів.

Для неперервного освітнього процесу з-поміж названих освітніх парадигм пріоритетною у процесі вивчення лексикології ми вважаємо *культурологічну*. По-перше, вона найбільш повно виражає глибини, кінцеві цілі освіти, дозволяє піднятися над кон'юнктурним мисленням, навіть продиктованим чесним прагматизмом; по-друге, формує ціннісний погляд на якість освіти в контексті культурологічної парадигми, орієнтує організацію навчального процесу на гуманістичні, особистісно значущі цінності. Поза загальним контекстом культури вирішення будь-яких інструментальних, адаптаційних педагогічних завдань втрачає сенс, перетворює того, хто навчається, в об'єкт маніпуляцій, засіб для вирішення другорядних для нього цілей [2].

Прагнення побудувати цілісний освітній процес на ціннісній основі зумовлює визнання культурологічної парадигми як домінантної в системі вищої педагогічної освіти. Культурологічна парадигма не тільки не суперечить особистісно орієнтованій освіті, а й є її глибинною, сокровенною сутністю, сприяє успішному навчанню майбутніх фахівців [3].

Коли знання стають надбанням особистості, вони впливають на її особистісні якості, передбачаючи включеність індивідуальної свідомості, першорядну самоорганізацію, зростання якої відбувається в умовах педагогічно ініційованого зіткнення двох контекстів: знань і свідомості [4].

Практика показує, що кожен, хто навчається, має проходити індивідуальну траєкторію професійного зростання, а процес навчання повинен бути максимальною умотивований і глибоко самостійний. У такому випадку він «є керованим через модульну структуру, тобто через точне визначення цілей, встановлення вихідного рівня знань, побудову і пред'явлення індивідуальних, мотивованих навчальних програм, що передбачає диференціацію знань та їх корекцію, забезпечення систематичного зворотного зв'язку, встановлення кінцевого рівня знань, визначення ефективності, процесу навчання через досягнення результату, заданого метою навчання» [8, с. 115].

Допущена рівність позицій, а відповідно, право кожного на власну думку є найважливішою ознакою суб'єкт-суб'єктних відношень, що проявляються у взаємному сприйнятті того, хто навчає, і того, хто навчається. Суб'єкт-суб'єктні відношення виявляються і в інших аспектах спілкування – особливостях інформаційного обміну і взаємодії в навчанні [10]. Характерними ознаками інформаційного обміну в активному навчанні є: інтенсифікація зворотного зв'язку від студента до студента, від студентів до викладача і від викладача до студентів, значна кількість різноманітних комунікативних бар'єрів (бар'єрів розуміння, ставлення та ін.), утворених зустрічною активністю суб'єктів спільної навчальної діяльності;

переважне застосування переконування як інтелектуальної інформаційної дії, за якої можна досягти не просто прийняття інформації, а згоди, заснованої на самостійному дискурсивному висновку, що виражає результат суб'єктивної активності реципієнта інформації [1, с. 117].

Такий підхід до вибору методів, форм діяльності, способів взаємодії викладача і студента дозволяє оптимізувати функціонування системи навчання майбутніх учителів, поліпшення організації індивідуальної діяльності студентів і викладачів. Водночас результати аналізу психологічних характеристик і закономірностей навчання мають також теоретичне значення: вони розкривають зв'язок психологічних і педагогічних факторів у навчанні, конкретизують і доповнюють зміст педагогічного процесу активного розвивального навчання, репрезентують подальшу розробку суб'єкт-суб'єктної освітньої парадигми.

Відповідно до розробленої методики навчання ми пропонуємо під час вивчення лексикології і фразеології такі форми організації навчальних занять, як лекції, практикуми, тренінги, семінари, лабораторні роботи, заняття з обміну досвідом, тематичні дискусії, круглі столи тощо; види робіт: випускні творчі роботи, атестаційні роботи, презентації; представлено й інноваційні технології, які уможливають реалізацію інноваційних форм організації навчальної роботи через активне навчання. На практичних заняттях запрограмовано проведення тренінгів, різноманітних дидактичних ігор, аналіз конкретних педагогічних ситуацій. Лекції супроводжуються дискусіями, консультаціями викладача на запитання студентів, елементами «мозкової атаки».

Проектування змісту навчання лексикології і фразеології в умовах вищого навчального закладу відбувається в кількох напрямках: оволодіння системою знань і оперування ними, оволодіння системою дій, операцій та прийомів навчальної роботи (уміння, навички, фахова компетентність), становлення і розвитку, коригування мотивації навчання; удосконалення способів управління навчально-пізнавальною діяльністю та контролем над нею. Така схема потенційно можливої співдіяльності суб'єктів навчання репрезентує зміст різнопредметного навчального матеріалу, який обумовлений метою навчання і знаходить свою опредметнену форму в засобах навчання, відповідає положенню загальної дидактики: змістом кожного навчального предмета є знання, уміння, навички, професійна компетентність, а також досвід творчої діяльності [8].

Спостереження за педагогічним процесом у вищій школі переконують, що значний потенціал закладено у *проблемному підході*, який свого часу розробляв відомий український лінгводидакт М. Шкільник. Означений аспект відповідає сучасним принципам гуманізації та демократизації освіти, активізації пізнавальної діяльності як учнів, так і студентів, забезпечує співробітництво, спрямоване на розв'язання системи суспільних і особистісних навчальних, а також життєвих ситуацій. За такого підходу студент є активним суб'єктом навчання. Основна ж стратегія викладача полягає у виявленні та стимулюванні здібностей і нахилів студента, створенні сприятливих умов для подальшого розвитку, самопізнання і саморозвитку, у цілеспрямованому, гармонійному формуванні системи вмінь і навичок (аналітико-синтетичні, перцептивно-мнемонічні, репродуктивно-варіантні, творчі та ін.), що забезпечують формування мовної, мовленнєвої, комунікативної компетентностей майбутнього словесника [7, с. 123–124].

Не менш важливими у реалізації зазначених підходів є *лексичні пізнавальні вправи та завдання*, які потребують пошуку нових знань і дій, окрім того, з позиції викладання ці завдання є способом організації пошукової діяльності студента і контролю за її процесом.

З погляду дидактичних завдань лексичні вправи об'єднують у кілька типів: 1) з'ясування суті лексичного явища; 2) відшукування виучуваного явища серед слів (у реченні, зв'язному тексті) за зразком чи без нього; 3) добір прикладів, що ілюструють виучуване лексичне явище; 4) групування виучуваних лексичних явищ за певними ознаками; 5) заміна слів і виразів іншими; 6) лексичний розбір; 7) складання речень і зв'язних текстів з використанням певного лексичного явища; 8) знаходження лексичних помилок та їх виправлення [8].

Добір лексичних вправ залежить від змісту і специфіки виучуваних лексичних понять. Так, під час ознайомлення із значенням слова необхідні такі вправи: 1) тлумачення лексичного значення слова, використаного в контексті; 2) визначення лексичного і граматичного значень слова; 3) впізнавання слова за його тлумаченням; 4) відшукування в тексті слова з певним лексичним і граматичним значенням; 5) введення в контекст слова з указаним значенням; 6) відшукування значення (значень) слова у тлумачному словнику.

Однією з важливих лексичних вправ є розбір, який дозволяє організувати спостереження над лексичними явищами в текстах різних стилів, сприяє формуванню вмінь швидко відшукувати в тексті аналізоване слово, вільно користуватись тлумачним словником у розборі, встановлювати значення аналізованого слова в певному контексті.

У процесі лексичного розбору важливе значення має розуміння психологічної структури значення – єдиноспрямовані асоціативно-сміслові зв'язки між архітектонічними одиницями тексту як продукту мовлення.

Безперечно, у процесі розроблення системи вправ, тестових завдань, необхідних для формування лексичних компетентностей майбутніх учителів, треба, щоб під час опрацювання змістового компонента реалізовувалися такі дії: 1) прослуховування лексичних та фразеологічних одиниць, групування їх за тематикою: багатозначність/однозначність слів, типи лексичних значень слів, типи фразеологічних одиниць (напруження органів слуху); 2) вимова аналізованого слова, фразеологізму (фізичні рухи м'язів мовного апарату); 3) співвідношення одиниць мови з предметною (малюнки) і логічною реальністю

(робота фізіологічного апарату); 4) реагування почуттями на позамовну дійсність і знаходження в мові відповідних одиниць мови для використання їх у мовленні; 5) самостійне опрацювання теоретичного матеріалу; 6) дослідницька, пошукова робота (конспектування, написання рефератів, лінгвістичних повідомлень, розроблення проектів, їх захист тощо).

У системі методів навчання лексикології майбутніх учителів-нефілологів необхідно враховувати як форму взаємодії (викладач – студент – студенти; студент – студент – студенти) у роботі над матеріалом, так і логічні (мислительні) операції, що входять у структуру відповідного методу, і рівень пізнавальної та пошукової діяльності студента у процесі самостійної діяльності. Такий підхід збагачує систему методів навчання, робить її здатною для реалізації вдосконаленого змісту з кожної теми.

Навчальний процес у вищій школі – це не лише передавання та засвоєння інформації, вироблення вмінь і навичок, а більшою мірою складна система організації, керування пізнавальною діяльністю студентів, різнобічного формування спеціаліста вищої кваліфікації. Умовою побудови теорії навчання у вищій школі є взаємозв'язок трьох формантів: накопичення емпіричного матеріалу на основі оцінки практики в навчальному процесі, встановлення зв'язків між елементами навчальної системи, формування теоретичних, узагальнених відношень, які характеризують навчальний процес [8, с. 41].

Запропонована методика формування лексичної компетентності студентів-нефілологів – це не оволодіння окремими словами, поняттями, а засвоєння системи правил, формування усвідомленого висловлення, здійснюваного через психічні процеси уваги, пам'яті, уявлення, сприйняття, мислення тощо, які слугують базисом для побудови речення, висловлення взагалі та ситуацій спілкування зокрема. Когнітивні й діяльнісні категорії активного навчання є невід'ємною частиною процесу навчання лексикології, саме тому підхід до навчання як до навчально-пізнавальної діяльності має бути фундаментальним й інноваційним [2].

Отже, урахування лінгводидактичних засад у навчанні лексикології і фразеології сприяє формуванню практичних професійних умінь і навичок студентів-нефілологів, розвитку пізнавальної активності майбутніх учителів, уможливорює проектування індивідуальної траєкторії дослідницького пошуку в умовах сучасної університетської освіти, сприяє формуванню практичних професійних умінь і навичок майбутніх педагогів.

Література:

1. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения. Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования / В. В. Давыдов. – М. : Педагогика, 1986. – 240 с.
2. Зязюн І. А. Освітні технології у вимірах педагогічної рефлексії / І. А. Зязюн // Світло. – 1996. – № 1. – С. 12–18.
3. Каніщенко А. П. Збагачення активного словника молодших школярів / А. П. Каніщенко // Початкова школа. – 1988. – № 7. – С. 18–25.
4. Копусь О. А. Застосування активних методів навчання у формуванні фахової лінгводидактичної компетентності майбутніх магістрів філології [Електронний ресурс] / О. А. Копусь // Науковий вісник Донбасу : електронне наукове видання. – 2012. – №1 (17). – Режим доступу : http://almamater.luguniv.edu.ua/magazines/elect_v/NN17/12koammf.pdf.
5. Кремень В. Г. Освіта і наука України – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2005. – 304 с.
6. Кучерук О. А. Система методів навчання української мови в основній школі : теорія і практика : монографія / О. А. Кучерук. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – 420 с.
7. Махмутов М. И. Проблемное обучение / М. И. Махмутов. М., 1975. – 365 с.
8. Методика навчання української мови в початковій школі : навчально-методичний посібник для студентів вищих навч. закладів / за наук. ред. М. С. Вашуленка. – К. : Літера ЛТД, 2011. – 364 с.
9. Пономарьова К. М. Робота над синонімами як засобом увиразнення мовлення / К. М. Пономарьова // Початкова школа. – 1997. – № 6. – С. 10–15.
10. Чернилевский Д. В. Дидактические технологии в высшей школе : учеб. пособие для вузов / Д. В. Чернилевский. – М. : ЮНИТИ ДАНА, 2002. – 437 с.

УДК 378.016(07):811.161.2

Златів Л. М.

**ДИСКУРСИВНО-ТЕКСТОЦЕНТРИЧНИЙ ПІДХІД ДО НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ СТУДЕНТІВ-МАТЕМАТИКІВ**

У статті проаналізовано дискурсивно-текстоцентричний підхід до навчання української мови за професійним спрямуванням студентів-нефілологів як один із найбільш пріоритетних у сучасній лінгводидактиці вищої школи. Під кутом зору вишівської методики навчання мови розглянуто поняття «текст» і «дискурс» та їх співвідношення, категорію «професійний дискурс», визначено функції тексту і дискурсу щодо розвитку мовної особистості фахівців напрямків діяльності «Математика», «Інформатика», вимоги до навчальних професійно зорієнтованих текстів, критерії відбору їх. Наведено фрагменти навчальних текстів-дискурсів і завдання до них, а також приклади завдань на створення професійних дискурсів, максимально наближених до умов майбутнього професійного спілкування студентів-математиків.

Ключові слова: дискурсивно-текстоцентричний підхід, текст, дискурс, професійний дискурс, професійна діяльність, навчальний текст.

В статье проанализирован дискурсивно-текстоцентрический подход к обучению украинской профессиональной речи студентов-нефилологов как один из наиболее приоритетных в современной лингводидактике высшей школы. С точки зрения вузовской методики обучения языку рассмотрены понятия «текст» и «дискурс» и их соотношение, категория «профессиональный дискурс», определены функции текста и дискурса в развитии языковой личности специалистов направления «Математика», «Информатика», требования к учебным профессионально ориентированным текстам, критерии их отбора. Приведены фрагменты учебных текстов-дискурсов и задания к ним, а также примеры заданий на создание профессиональных дискурсов, максимально приближенных к условиям будущего профессионального общения студентов-математиков.

Ключевые слова: дискурсивно-текстоцентрический подход, текст, дискурс, профессиональный дискурс, профессиональная деятельность, учебный текст.

The discourse-text centric approach to teaching Ukrainian language for professional purposes of students-non philologists is analyzed in the article as one of the most prior in the contemporary higher education lingual didactics. The notions «text» and «discourse» and their correlation are considered from the point of view of higher education methodology, the category «professional discourse» is defined as discursive activity of language personality in professional communication situations.

The following functions of text and discourse as to language personality of students-non philologists development as function of semantic perception development of professional text: understanding of listened or read verbal unit; function of oral speech development (forming of speech skills on the basis of professional text); function of students' knowledge about profession replenishment; function of practicing.

The main demands as to educational professionally oriented texts for developing language personality of specialists of «Mathematics», «Information technologies» specialties and criteria of their selection: conceptive, didactical, sensitive, cognitive are presented in the article; considering the needs of specialty (Mathematics, Information Technologies), considering specifics of language environment which students are in, considering professional value of the texts and level of their professional terminology saturation, selecting the most used and frequent terms in the speech of Mathematics and Information Technologies teacher.

The fragments of educational professionally oriented texts-discourses (of informative-ascertaining type) are demonstrated and the tasks for them which demonstrate discourse centric approach to professional speech teaching of students of «Mathematics» specialty are formed. The examples of tasks for creating professional discourses which are the most approximate to the conditions of future professional communication of «Mathematics» specialty students are also demonstrated.

Key words: discourse-text centric approach, text, discourse, professional discourse, professional activity, educational text.

В умовах соціально-економічних реформ одним із найважливіших завдань вищої освіти є розробка й реалізація особистісно зорієнтованої моделі розвитку українського професійного мовлення студентів-нефілологів ВНЗ, що розрахована на підготовку висококваліфікованого спеціаліста, здатного виявляти стійкі фахові знання українською мовою та професіоналізм у ділових ситуаціях спілкування, бути конкурентоздатним на ринку праці.

У сучасних умовах пошуку нових шляхів розвитку вищої освіти особливої значущості набуває практичне спрямування університетських знань, органічне поєднання навчання української мови з життєвими ситуаціями майбутньої професії. У зв'язку з цим у лінгводидактиці вищої школи закріпились нові

підходи до навчання мови (антропоцентричний, функційно-комунікативний, особистісно зорієнтований та інші). З-поміж найпріоритетніших із них виокремлюють дискурсивно-текстоцентричний підхід.

На теренах науки за останні роки з'явилася низка праць, у яких їх автори: 1) подають чіткі визначення тексту, дискурсу і твору (Д. Х. Баранник, Р. Барт, Ф. С. Бацевич, Л. А. Новиков); 2) аналізують загальні питання дискурсу (В. І. Карасик); 3) описують дискурс як когнітивно-комунікативний феномен (Л. Р. Безугла, Є. В. Бондаренко, П. М. Донець та ін.); 5) актуалізують питання кореляції понять «дискурс» і «текст» (Ф. С. Бацевич, Н. А. Вовк, О. В. Єрофєєва, А. І. Кудлаєва), «дискурс» і «концепт» (Г. Слишкін); 6) вивчають текст як об'єкт лінгвістичного дослідження (І. Гальперин); 7) розмежовують підходи до вивчення тексту з позицій лінгвістики тексту та інтерпретації тексту (Т. В. Лук'янова); 8) вивчають теоретичні питання комунікації і тексту (А. І. Мамалига, Т. В. Радзівська, В. В. Різун, М. Д. Феллер). Натомість питання дискурсивно-текстоцентричного підходу до навчання української мови за професійним спрямуванням досі залишається поза належною увагою науковців.

Мета статті – визначити наукові засади дискурсивно-текстоцентричного підходу до навчання української мови за професійним спрямуванням, зокрема розглянути співвідношення понять «текст» і «дискурс», уточнити категорію «професійний дискурс», функції тексту і дискурсу щодо розвитку мовної особистості фахівців напрямків діяльності «Математика», «Інформатика», вимоги до навчальних професійно зорієнтованих текстів, критерії відбору таких текстів, подати зразки тестів і комунікативних завдань, які б сприяли формуванню мовної особистості студента-математика.

Текстоцентричний підхід до навчання мови є одним із «наймолодших» у лінгводидактичній науці, тому серед науковців немає однастайності і щодо його назви (до «текстоцентричний» як синоніми вживають «текстоорієнтований», «текстотворчий», «текстовий»), і щодо кваліфікування поняття: підхід, аспект [4; 6; 12], принцип [11, с. 8].

Текстоцентричний підхід є поліфункційним і передбачає засвоєння мовних знань і формування мовленнєвих умінь та навичок на основі текстів; усвідомлення структури тексту й функцій мовних одиниць у ньому; формування вмінь і навичок сприймати, аналізувати, відтворювати, створювати, редагувати власні висловлювання; у кінцевому ж результаті – сприяє формуванню й розвитку комунікативної компетентності студента.

У публікаціях останніх років учені застосовують терміни «дискурсивно-текстоцентричний підхід» або «дискурсивно-текстовий підхід» [10], дискурсно-текстологічний аспект [7], проте ґрунтовного визначення цього терміна в українській лінгводидактичній літературі ми не знайшли.

Наукові засади дискурсивно-текстоцентричного підходу до навчання української мови за професійним спрямуванням розроблені у працях І. П. Дроздової. Професійне мовлення дослідниця трактує ширше, ніж мову фаху, його розглянуто як вид діяльності людей окремої галузі знань, що знаходить вияв у користуванні мовою цієї галузі в усній і писемній формах. Формування професійного мовлення ґрунтується на вдосконаленні мовленнєвої діяльності, основу структури якої становить мовленнєва ситуація, а її кінцевим результатом є не тільки текст, а й дискурс [9, с. 49].

Для нашого дослідження релевантним є розмежування базових понять сучасної лінгвістики «текст» і «дискурс», а також виділення категорії «професійний дискурс», оскільки ми погоджуємось із думкою І. П. Дроздової, що навчальні тексти за фахом формуються на стику професійного і навчального дискурсів і являють собою систему проєкцій цих дискурсів [там само].

Поняття «дискурс» уперше вжив бельгійський лінгвіст Е. Бюїссанс, який додав до соссюрівської дихотомії мови і мовлення третій елемент: «langue – discours – parole». Зазначений термін уживали тоді в англо-американській та французькій наукових літературах для позначення мовлення, тексту загалом. Такі дослідники, як З. Харріс, М. Фуко, Т. ван Дейк, Е. Бенвеніст, М. Бахтін, Джонсон-Лейрд, Ю. Степанов, М. Мінський, Р. Водак внесли чимало ідей в опрацювання вказаного феномену, кваліфікуючи його як мовлення, невіддільне від того, хто говорить [13, с. 55–70].

Т. ван Дейк визначав дискурс як складне комунікативне явище, яке містить, крім тексту, ще й екстралінгвістичні чинники (знання про світ, думки, настанови адресата), необхідні для розуміння тексту. О. Ворожбитова зауважує, що термін «дискурс» варто вживати під час аналізу діалогу й полілогу, живого мовлення, продукovanого в усній формі, а також під час розгляду тексту як продукту мовленнєвої діяльності у соціокультурному і психолінгвістичному контекстах [5, с. 219]. Н. Д. Арутюнова кваліфікує дискурс як «зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та ін. чинниками; як мовлення, «занурене в життя» [1, с. 136–137]. Нам найбільше імпонує позиція професора Ф. С. Бацевича, який подає таку дефініцію дискурсу – це «тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, писемну, паралінгвальну), відбувається в межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями і тактиками учасників; синтез когнітивних, мовних і позамовних (соціальних, психічних, психологічних тощо) чинників, визначених конкретним колом «форм життя», залежних від тематики спілкування, має своїм результатом формування різноманітних мовленнєвих жанрів» [2, с. 138]. Як когнітивно-комунікативне явище дискурс репрезентовано в колективній монографії представників харківської лінгвістичної школи (Л. Р. Безугла, Є. В. Бондаренко, П. М. Донець та ін.) [3].

Дехто із сучасних учених отожднює дискурс із предметом дослідження різних наук. Нині існує практика сприймання дискурсу як вияву культурної комунікації, етнокультурних особливостей мовлення, культурно-історичних особливостей спілкування. Поняття дискурсу подекуди асоціюють із типами

та формами мовлення, принципами побудови повідомлення, його риторикою, характеристиками мовлення окремої людини і груп людей. Розглядають дискурс і як функційний стиль, різновид мовлення [2, с. 137–138].

Ситуація в дискурсі – це вид репрезентації знань, що залежать від особистого досвіду учасників комунікації, мовлення яких може супроводжуватися мімікою, жестами, емоційно-експресивним впливом на мовця, тому дискурс визначають у певних формах функціонування мови – інтерв'ю, екзаменаційному діалозі, у професійному спілкуванні. Саме дискурс є «середовищем» для професійного спілкування, у якому циркулюють різні фахові дискурси, з'являються нові на перехрестях інших дискурсів, що є одночасно частиною цього професійного простору.

Виокремлюємо категорію «професійний дискурс» як дискурсивну діяльність мовної особистості у професійних ситуаціях спілкування [9, с. 61]. Мовленнєва діяльність і професійний дискурс у нашому розумінні – це сутність і явище. Мовленнєва діяльність – поле (континуум) мовленнєвої активності безкінечної кількості конкретних мовних особистостей. Дискурс за професійними ознаками конкретної мовної особистості в цьому випадку є точкою (в просторі) континууму мовленнєвої діяльності. Відстань між точками – професійними дискурсами конкретних мовних особистостей – наближений до нуля, що віддзеркалює взаємодійний і взаємозалежний характер мовленнєвого спілкування комунікантів. Простір професійного дискурсу є точкою в безмежному континуумі мовленнєвої діяльності, сам по собі обмежено і внутрішньо поділений. Він складається з одиниць мовленнєвої діяльності різного комунікативного статусу, мовленнєво-мисленнєвих сил із різними векторами і спрямованістю на адресата/адресанта дискурсу (фахівців).

Текст більшість учених (Ф. С. Бацевич, Н. С. Валгіна, І. Р. Гальперін, Т. В. Радзівська, О. О. Селіванова, та ін.) розглядають як середню ланку акту вербального спілкування, яка взаємодіє із суб'єктами текстової комунікації і тому обов'язково має суб'єктивно-особистісні маркери. З-поміж основних ознак тексту, з методичного погляду, можна виокремити такі: текст – це комунікативна одиниця, оскільки він відображає певну прагматичну настанову того, хто його створює, він може бут відтворений у різних умовах, має цілісність і змістову завершеність; текст є соціально-зумовленим або детермінованим: одне і те ж комунікативне завдання реалізується однією і тією ж особою по-різному, залежно від ситуації спілкування [2].

Ми досліджуємо текст і дискурс у зв'язку з питанням їх ролі в навчанні професійного мовлення. У теоретичному плані це питання досить складне, ми не ставимо перед собою глобальні завдання диференціювання, а, переслідуючи практичні цілі (лінгводидактичного характеру) і спираючись на вже відомі праці у цій галузі, конкретніше – на вже виділені до нас базові ознаки зіставляваних феноменів, вважаємо: у нашій ситуації доцільно під поняттям «текст» розуміти зафіксовані протяжні мовленнєві твори жорсткої структури: як правило, це структуровані закінчені мовленнєві твори, зафіксовані на паперових носіях (писемна форма), або на електронних носіях (усна форма). Під поняттям дискурс, відповідно, ми розуміємо породжені, вільні, незалежні від зовнішнього фіксування, протяжні мовленнєві твори гнучкої структури, які функціують, як правило, в усній формі (звичайно це незавершені або завершені мовленнєві твори, що також мають свою структуру, однак гнучку, що піддається різним трансформаціям та інтерпретаціям), через свою незафіксованість і гнучкість відкриті для численних інтерпретацій.

Для нашого дослідження важливим є визначення поняття «текст-дискурс», запропоноване Н. Формановською [14]. Розуміємо під цим вербальним комплексом дискурс, за своєю структурою дуже близький феномену, позначеному нами як текст (тобто це дискурс, за ознакою «жорсткості» наближений до тексту).

Як базовий тип тексту з метою формування мовної особистості студента-математика в навчанні української мови з метою розвитку професійного мовлення використовуємо інформативно-констатувальний тип тексту як оптимальний із погляду його розгорнутості й закодованості в ньому базових метатем, що функціують у навчальному процесі студентів (завдання когнітивного характеру). Особливо це стосується навчальних тем «Українська наукова термінологія», а також «Науковий текст. Структура мовного оформлення». На поданих типах текстів формуються тексти-дискурси. Однак із метою формування справжнього, творчого професійного дискурсу, гнучкого за своїми характеристиками й спрямованого на конкретного адресата, ми також використовуємо інформативно-експлікативний тип тексту в його опозиції до інформативно-констатувального. Цей підхід дозволяє розглянути різні варіанти текстових/дискурсних реалізацій на основі єдиного інваріанта – теми, що дозволяє студентам конструювати свій, творчий і гнучкий, монологічний дискурс, заданий певною професійною ситуацією спілкування (насамперед адресатом).

У контексті сказаного вище текст розглядаємо як результат будь-якого різновиду мовленнєвої діяльності – мовленнєвий твір у звуковій або графічній формі (говоріння або письмо), а також об'єкт розуміння (читання або аудіювання).

Функціями навчального тексту з української мови (за професійним спрямуванням) є такі: 1) функція розвитку смислового сприйняття професійного тексту: розуміння прослуханого або прочитаного словесного цілого. Реалізація цієї функції залежить від характеру завдань, які насамперед мають бути спрямовані на перевірку розуміння сприйнятого наукового тексту або на виокремлення в ньому різних смислових чи формальних елементів, що допомагають правильному розумінню змісту тексту; 2) функція розвитку усного мовлення (формування на основі професійного тексту навичок говоріння). 3

цією метою на заняттях використовуємо різні форми відтворення змісту прослуханого чи прочитаного тексту (переказ своїми словами, доповнення тексту деталями, побудова діалогів на базі тексту тощо); 3) функція поповнення знань студентів про професію. Практичну реалізацію ця функція знаходить у завданнях до тексту, що охоплюють різні мовні рівні і спрямовані на те, щоб звернути увагу студентів на мовні елементи тексту (знайти незнайомі терміни, знайти і виписати однорідні члени речення тощо); 4) функція тренування. Мета цієї функції – формування мовних умінь і навичок. Вона також реалізується на основі завдань до тексту, зорієнтованих на часткове чи повне відтворення його змісту. Дібрані тексти повинні давати повне уявлення про основні функційні стилі сучасної української мови, а кожен текст – мати основні ознаки наукового або офіційно-ділового стилів. Крім того, текст повинен бути насиченим комунікативно-значущою лексикою відповідної тематичної групи, мовними явищами, які вивчають на практичному занятті.

Для відбору навчальних текстів застосовуємо такі критерії: концептний (текст містить основні концепти, що віддзеркалюють професійну актуальність, наприклад, гіпотези, поняття тощо); дидактичний (текст має навчальний і виховний потенціал і містить необхідні для навчання мовні факти і явища); сензитивний (відповідність змісту тексту і його мовного оформлення віковим можливостям студентів); когнітивний (текст виконує свою освітню функцію і відповідає пізнавальним потребам студентів) [8, с. 73].

Найбільш придатними для навчання мови студентів-математиків вважаємо такі критерії добору навчального матеріалу: 1) урахування потреб фаху (математики й інформатики); 2) урахування специфіки мовного середовища, у якому перебувають студенти; 3) урахування професійної цінності текстів та ступеня насичення їх фаховою термінологією; 4) добір найбільш уживаних та частотних у мовленні вчителя математики й інформатики термінів [Там само, с. 75].

Наведемо фрагменти навчальних професійно зорієнтованих текстів-дискурсів і сформульовані завдання до них, які демонструють дискурсивно-текстоцентричний підхід до навчання професійного мовлення студентів-математиків.

Прочитайте уважно тексти. Визначте тему й основну думку кожного, тип і стиль. Обґрунтуйте свій вибір. Дайте заголовки. З'ясуйте, які з мовних особливостей стилю реалізовано в наведених текстах.

Текст 1

Іван Пáвлович Пулю́й (Ivan Pulyuy, Johann Pulu; *2 лютого 1845, Гримайлів, Гусятинський район, Тернопільська область – †31 січня 1918, Прага) – український фізик і електротехнік, винахідник, організатор науки, громадський діяч, перекладач. Доцент Віденського університету. Професор **(В,в)ищої (Т,т)ехнічної (Ш,ш)коли** в Празі, ректор першого в Європі електротехнічного факультету. Доктор **(С,с)трасбур(...)ого (У,у)ніверситету**. Державний радник із електротехніки Чехії і Моравії. Член НТШ.

Народився у глибоко релігійній **(греко)католицькій** родині Павла Пуглюя (пізніше Іван Павлович змінив прізвище на Пулюй), який у 1861-1865 рр. був бургомістром Гримайлова.

Навчався в місцевій початковій школі. У 1865 р. закінчив **(Т,т)ернопільську (Г,г)імназію**, вступив на теологічний факультет **(В,в)іденського (У,у)ніверситету**, який закінчив із відзнакою. Пізніше вступив на фізико-математичне відділення філософського факультету того ж університету, де навчався до 1872 року. Був доцентом цього університету.

1874–1875 рр. – викладав фізику у **(Військово)морській (А,а)кадемії** в Фіуме (нині Рієка, Хорватія).

1875 р. як стипендіат **(А,а)встрійського (М,м)іністерства (О,о)світи** підвищував свої професійні знання під керівництвом професора Августа Кундта в Стразбурзькому університеті.

1876 р. – захистив докторську дисертацію «Залежність внутрішнього тertia газів від температури», у якій опублікував результати досліджень температурної залежності **в(...)язкості** газів, за що здобув ступінь доктора натурфілософії Страсбурзького університету.

1884 р. – **(М,м)іністерство (О,о)світи ((А,а)встро)(У,у)горської (І,і)мперії** запропонувало Івану Пулюю як професору експериментальної і технічної фізики очолити кафедру фізики **(Н,н)імецької (В,в)ищої (Т,т)ехнічної (Ш,ш)коли** в Празі (нині **(Ч,ч)еський (Т,т)ехнічний (У,у)ніверситет**), яку 1903 року перетворив на першу в Європі кафедру фізики та електротехніки. В 1888–1889 був ректором цієї школи, створену ним кафедру очолював протягом 32 років. Був державним радником із електротехніки Чехії і Моравії.

1916 р. – йому запропонували посаду **(М,м)іністра (О,о)світи (А,а)встрії**, від якої він відмовився за станом здоров'я.

Разом із Іваном Горбачевським організував **(Т,т)овариство (У,у)країнська (Г,г)ромада** в Празі, створив фонд допомоги студентам. Міністерство освіти Австро-Угорщини запросило Пулюя на посаду професора і керівника кафедри експериментальної і технічної фізики Німецької вищої технічної школи у Празі. Тут він швидко здобув високий авторитет, і його обирають ректором цього закладу. Організував окремий курс електротехніки, створив окрему кафедру, якою керував аж до виходу на пенсію у 1916 році. Похований у Празі.

Текст 2

Чимало публікацій останніх років українських фізиків, медиків та публіцистів (В. Рижика, Р. Гривняка, В. Шендеровського, Р. Гайди, Л. Даценка, М. Чайківського, М. Долчука, О. Барвінського та ін.) присвячено аналізу науково-практичної діяльності І. Пулюя [1–12].

Свою наукову діяльність учений розпочав із експериментального дослідження внутрішнього тертя та дифузії газів і парів (1874–1880 рр.). Починаючи з 1880 р. проводив фундаментальні дослідження процесів у вакуумних газорозрядних апаратах власної конструкції [1]. Його праці у цій галузі опубліковані окремою книгою в «Доповідах Віденської Академії Наук» під загальною назвою «Електродна промениста матерія» (1883 р.), що присвячена найважливішим досягненням світової фізичної науки, яку в англійському перекладі (1889 р.) видало Лондонське фізичне товариство в серії «Фізичні мемуари». Різноманітні прилади, описані в цих працях, експонували на міжнародних виставках, згодом чимало з них стали експонатами науково-технічних музеїв Відня, Парижа, Лейпцига і Праги. Апарат, широко відомий серед фахівців того часу як флуоресцентна «лампа Пулюя», став прообразом рентгенівської трубки [2–5]. «Пулюєва лампа» отримала премію на міжнародній виставці 1887 р. у Парижі [2].

Учений розкрився як різнобічний практик і водночас глибокий науковець-теоретик, як педагог-новатор і організатор. *Премії і медалі на виставках у Парижі Відні Штаєрі та Празі численні винаходи запатентовані у різних країнах Європи ґрунтовні теоретичні статті які з австрійських видань часто передруковував центральний німецький журнал «Elektrotechnische Zeitschrift» ордени Залізної корони і Франца-Йосифа та звання радника цісарського двора яким його нагородив уряд Австро-Угорщини за заслуги перед державою у розвитку електротехнічної промисловості все це характеризує масштаб і рівень його діяльності* [1–3].

Іван Пулюй майстерно поєднував викладацьку працю з науково-дослідною, про це свідчить, зокрема, виготовлений ним прилад для вимірювання механічного еквівалента теплоти, нагороджений у 1878 р. срібною медаллю Всесвітньої виставки в Парижі. Високою оцінкою досягнень І. Пулюя було обрання його почесним членом Віденського електротехнічного товариства та багаторічне перебування на посту президента заснованого ним такого ж товариства у Парижі [2, 3].

У 1879 р. І. Пулюй надрукував працю «Непропаща сила», а в 1881 р. науково-популярну брошуру «Нові і перемінні звізди», тісно пов'язані в ідейно-теоретичному плані. В них провідною є ідея закону збереження і перетворення енергії, що відкрили й обґрунтували в сорокових роках ХІХ століття Р. Майєр, Дж. Джлুলь і Г. Гельмгольц. Отже, вже в перший період своєї наукової творчості І. Пулюй чудово розумів фундаментальну роль закону збереження – не тільки для фізики, але й загальноприродничих і загальнонаукових досліджень. У нього цей закон асоціюється з філософськими та етично-психологічними проблемами, з його громадсько-політичними поглядами та прагненнями [3, 6].

Іванові Пулюю вдавалося поєднувати інтенсивну наукову і педагогічну працю з невтомною діяльністю, спрямованою на національне відродження України, відновлення української державності. Розуміючи фундаментальне значення рідної мови в житті суспільства, Пулюй ще студентом підготував і видав у 1869 р. перший молитовник українською мовою, переклав підручник з геометрії для українських гімназій. Вболівання і боротьба за долю української мови як передумови нормального розвитку нації, її освіти, культури, державності стали для нього провідною зорею у суспільно-політичній активності. В одному з листів учений писав: «... ціль наша єсть: вибороти своєму народові поважне становище між іншими народами, та не заржавілими списками чубатих дідів наших, а живим словом, русько-українською мовою» [10, 11].

Будучи поліглотом, теологом і знавцем класичних мов, він разом із видатними письменниками Пантелеймоном Кулішем та Іваном Нечуєм-Левицьким десятки років працював над перекладом українською мовою та виданням Біблії. Частинами цей переклад видавався в різні роки, перше повне українське видання Біблії здійснено у Відні в 1903 р.

Дві брошури Пулюя (видані німецькою мовою в 1915 р.) присвячені політичній ситуації українського народу, необхідності відновлення української державності. В одній із них («Україна та її міжнародне політичне значення») зокрема, читаємо: «Поневолені народи Росії повинні стати вільними і утворити власні держави. Але найважливіше значення для досягнення цієї мети, для забезпечення тривалого миру в Європі може мати тільки самостійна Україна. Незалежність України є, за нашим переконанням, ключем до миру в Європі» [10–12].

Текст 3

2005 року світова громадськість відзначила 160-річчя від дня народження славетного вченого, великого сина України – Івана Пулюя.

Серед українських учених, що сягнули вершин європейської і світової науки, одне з почесних місць належить Івану Пулюєві. Вчений-новатор, умілий та вдумливий фізик-експериментатор, оригінальний конструктор та винахідник, блискучий лектор, активний організатор, письменник, перекладач, публіцист і громадський діяч, він боровся за національне відродження українського народу, за його політичні права, за піднесення української культури до рівня цивілізованих народів світу.

Справжньою «білою плямою» в історії фізики, що чекає своїх дослідників є необ'єктивне висвітлення ролі і Пулюя у відкритті та дослідженні Х-променів, названих рентгенівськими. У цьому зв'язку доречно нагадати, що «Лампа Пулюя» – фактично перша рентгенівська трубка, була сконструйована за

14 років до офіційної реєстрації відкриття X-променів. Так сталося, що німецький учений Рентген на кілька тижнів раніше обнародував у пресі своє відкриття. Та й зрештою за ним стояла могутня європейська держава, а на кого міг опертися Іван Пулюй? На свій уявлений народ, якого, по суті, тодішній світ і не знав? І той факт, що нобелівським лауреатом став Рентген, а не українець Пулюй, звичайно прикрий. Якби з цього приводу можна було б поцікавитись думкою самого Пулюя, то він міг би відповісти словами української поетки Емми Андіївської: «Найвищий мій Нобель – це приналежність до української нації».

Пулюй завжди пам'ятав про свою приналежність до українського народу і ніколи не ганьбився цим. Навпаки – називав Україну «перлиною Європи» і вірив у її незалежність. Це йому належить думка, яку сьогодні чуємо з уст багатьох політиків: «Самостійність України є ключем для мирної зали Європи», «Гордієвим вузлом, під замком якого лежить гарантія миру Європи». Як доречні ці вислови сьогодні-в непростий час для України і її народу.

Тенденційність російської і радянської історіографії в оцінці внеску українців у світову науку та культуру спричинилася до того, що ім'я Івана Пулюя, як і десятки, сотні інших славних імен наших земляків, практично довгий час залишалося невідоме широкому колові українського громадянства. Та часи змінюються... І не блудним сином, а великим нашим попередником повернувся Пулюй в Україну, в нашу свідомість. І це довгоочікуване повернення дає нам змогу досягнути розумом свою історію, відчути приналежність до великого народу, якому є ким і чим гордитися. 30 січня 1918 року в чеській столиці знайшов вічний спочинок Іван Павлович Пулюй. Його надія і віра у незалежність, державність рідної землі здійснилася. За тиждень перед смертю Івана Павловича, Центральна Рада своїм четвертим універсалом проголосила незалежність України.

Ім'ям видатного вченого названо середню школу, вулицю і площу Гримайлова. У 1995 році встановлено пам'ятник на честь славетного земляка в цьому селищі. Відкрито пам'ятні таблиці у Відні та Празі. У Гримайлівській середній школі діє музей імені Пулюя. (*Інтернет-ресурс*).

Післятекстові завдання

1. Дайте розгорнуті відповіді на запитання:

– Як ви розумієте вислів Івана Пулюя *«Самостійність України є ключем для мирної зали Європи, Гордієвим вузлом, під замком якого лежить гарантія миру Європи»*?

– Який зміст уклала українська поетеса Емма Андіївська у слова *«Найвищий мій Нобель – це приналежність до української нації»*. Якими рисами можна охарактеризувати людину із таким життєвим кредо?

2. Перечитайте уважно тексти. Виберіть із них матеріал, що характеризує: а) основні віхи життя й діяльності Івана Пулюя; б) найвагоміші наукові відкриття і винаходи Івана Пулюя; в) просвітницьку і громадську діяльність Івана Пулюя; г) Івана Пулюя як письменника, перекладача. Напишіть короткий реферат-конспект, максимально скоротивши вибрані мікротемати і розставивши їх у логічній послідовності. Не забувайте використовувати потрібні засоби поєднання інформативних частин. Оформіть текст у науковому стилі.

3. У виділених словах Тексту 1 розкрийте дужки, вставте потрібні літери чи знаки, поясніть орфограми.

4. У виділеному курсивом реченні Тексту 2 розставте розділові знаки. Обґрунтуйте свій вибір.

Також наведемо приклади завдань на створення професійних дискурсів, максимально наближених до умов майбутнього професійного спілкування студентів-математиків.

1. Запишіть 10 фразеологізмів зі сфери вашого майбутнього фаху. Складіть із ними невеличкий монологічний текст або введіть у діалог.

2. Спробуйте вибачитись, уникаючи ненормативних фраз типу *«Я вибачаюсь (ся)»*, *«За це треба вибачитися»*, *«Я хочу вибачитися»* (робота в парах).

3. Розробіть і змодельуйте презентацію нової книжки з математики, наукового видання (варіант 1), презентацію ідеї, винаходу (варіант 2).

4. Підготуйте презентацію професії учителя математики (інформатики). Скористайтесь поданими наведеними запитаннями: 1) *Чим приваблює обрана професія?* 2) *Що вам відомо про цей фах? (Історичний екскурс).* 3) *Наскільки ваша спеціальність актуальна сьогодні, перспективна?* 4) *Які ділові, моральні якості допоможуть вам у професійній діяльності?* 5) *Ким ви бачите себе у майбутньому?*

5. Доберіть і запишіть декілька аргументів, щоб підтвердити такі думки: *Мати вищу освіту – нині престижно. Поступливість – риса слабкої людини. Добра освіта належно поцінована нині.*

6. Дайте письмові відповіді на «незручні» запитання: 1) *За що Вас критикували сьогодні?* 2) *Яким, на Вашу думку, має бути ідеальний керівник?* 3) *Ви найчастіше погоджуєтесь чи сперечаєтесь? Чому?* 4) *Назвіть три ситуації, коли Ви не досягли успіху.* 5) *Які з поставлених обов'язків Ви виконуєте успішно?*

7. Змодельуйте і запишіть вашу співбесіду з уявним роботодавцем.

8. Виправте помилки, допущені під час телефонного та безпосереднього спілкування (письмово):
1) *А хто це дзвонить?* 2) *А навіщо він Вам?* 3) *Давайте Петренка до телефону.* 4) *Івану Петровичу немає часу розмовляти з Вами.* 5) *Алло! А куди я потрапив?* 6) *Це не моя справа, звертайтеся до директора.* 7) *Ваше прохання безглузде.*

9. Змодельуйте типову ситуацію ділової телефонної розмови (усно, робота в парах).

10. Як можна поводити себе в таких ситуаціях? Користуючись формулами українського мовленнєвого етикету, змодельуйте ситуацію (усно).

1) Ви – молодий фахівець. Хочете подати директорові свої пропозиції щодо поліпшення його роботи. Як «піднести» йому пропозиції?

2) Необхідно повідомити батьків про неприємну звістку (незадовільна оцінка на іспиті, важка хвороба когось із рідних, несподіване і небажане для батьків ваше одруження тощо).

11. Доберіть мовні моделі, що демонструють ваше вміння правильно поводитись у тій чи тій мовленнєвій ситуації (усно): уміння підтвердити чи заперечити думку; уміння представити когось; уміння привітатися; уміння перепросити; уміння описати особу і т. ін..

12. Знайдіть у тексті афоризми про мистецтво слухати. Доповніть їх іншими висловами. Один із афоризмів розгорніть у текст-міркування (усно).

13. Доберіть і запишіть мовні формули до таких мовленнєвих ситуацій: вітання й побажання; прощання; вибачення; подяки; запрошення та прохання; згоди, підтвердження; заперечення, відмови.

14. Поділіть групу на дві підгрупи. Підготуйтеся до дискусій за темами *«Зовнішнє незалежне оцінювання: за і проти»*, *«Модульно-рейтингова система оцінювання у ВНЗ: за і проти»*.

15. Підготуйте потрібні матеріали для проведення наради оргкомітету з проведення: а) студентської наукової конференції; б) щорічного конкурсу «Студентська весна».

16. Складіть діалог, використовуючи на вибір подані нижче терміни: *комп'ютерна анімація, комп'ютерна графіка, комп'ютерна гра, комп'ютерна телефонія, комп'ютерний зір, комп'ютерні віруси*.

17. Підготуйте виступ із метою висунення своєї кандидатури на виборах завідувача відділу.

18. Укладіть привітання колегам із нагоди професійного свята.

19. Виголосіть публічно основні положення вашого реферату, який ви готували упродовж семестру (в рамках ІНДЗ). Ваш виступ повинен містити такі відомості: тема, мета і завдання, які ви перед собою поставили; основні положення, цікаві факти і відомості, якими ви хотіли б поділитись із одногрупниками; аналіз джерельної бази дослідження; висновки; самооцінка. Виступ повинен тривати не більше 5 хвилин. Будьте готові вислухати рецензентів і дати відповіді на їхні зауваження.

Виконання завдань на створення професійних дискурсів та робота з навчальними професійно зорієнтованими текстами-дискурсами спонукає студентів-математиків до творчого вираження власної індивідуальності засобами української мови, що і є однією з головних ознак сформованості особистості фахівця. Аналіз науково-методичної літератури та вишівська практика доводять, що саме така система роботи має стати основою мовної підготовки у ВНЗ.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в удосконаленні методики мовної професійної підготовки майбутніх фахівців різних спеціальностей із урахуванням дискурсивно-текстоцентричного підходу.

Література:

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс [Текст] / Н. Д. Арутюнова // *Лингвистический энциклопедический словарь*. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С. 136–137.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник [Текст] / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 342 с.
3. Безугла Л. Р. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен : монографія [Текст] / Л. Р. Безугла, Є. В. Бондаренко, П. М. Донець та ін. – Х. : Константа, 2005. – 356 с.
4. Болотнова Н. С. Новые подходы к обучению русскому языку в современных условиях / Н. С. Болотнова // *Коммуникативно-деятельностный и текстоориентированный подходы к преподаванию русского языка : материалы науч.-пр. конф. (12 марта 2001 года)* / под ред. проф. Н. С. Болотновой. – Томск : Изд-во Томского гос. пед. ун-та. – 2001. – С. 5–10.
5. Ворожбитова А. А. Теория текста : антропоцентрическое направление : учебн. пос. [Текст] / А. А. Ворожбитова. – М. : ВШ, 2005. – 367 с.
6. Горошкіна О. М. Формування мовної особистості учня / О. М. Горошкіна, О. С. Кузьмішина, Н. В. Мордовцева та ін. – Луганськ : СПД Резніков В. С., 2009. – 304 с.
7. Дідук-Ступ'як Г. І. Дискурсно-текстологічний і прагматико-комунікативний аспекти лінгвометодичної інноваційної макротехнології «Інтерація різнотипових підходів до вивчення української мови» в основній школі / Г. І. Дідук-Ступ'як // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Педагогіка»*. – 2014. – № 2. – С. 88–95.
8. Дроздова І. П. Критерії добору текстів для навчання професійного мовлення студентів нефілологічного профілю у ВНЗ / І. П. Дроздова // *Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти*. – Харків. – 2010. – Вип. 16. – С. 69–76.

9. Дроздова І. П. Наукові основи формування українського професійного мовлення студентів нефілологічних факультетів ВНЗ : монографія / І. П. Дроздова. – Харків : ХНАМГ, 2010. – 320 с.
10. Єщенко Т. А. Роль тексту і дискурсу у формуванні професійного мовлення студентів технічних спеціальностей [Електронний ресурс] / Т. А. Єщенко. – Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Npdntu_pps_2013_1_47.pdf.
11. Методика навчання української мови в середніх закладах : підруч. для студ. філол. ф-тів ун-тів / кол. авторів за ред. М. І. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2009. – С. 23–29.
12. Пентилюк М. І. Текстоцентричний аспект формування риторичних умінь і навичок учнів / М. І. Пентилюк // Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики : зб. статей. – К. : Ленвіт, 2011. – С. 96–108.
13. Степанов Ю. С. Альтернативный мир. Дискурс. Факт и принцип причинности [Текст] / Ю. С. Степанов // Язык и наука конца XX века : сб. ст. – М. : РГГУ, 1995. – С. 35–73.
14. Формановская Н. И. Речевое взаимодействие : Коммуникация и прагматика / Н. И. Формановская. – М., 2007. – 480 с.

УДК 811.161.2'367

Ковальчук Н. П.

**КОМУНІКАТИВНА КУЛЬТУРА ЯК УМОВА ВДОСКОНАЛЕННЯ
ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ У ВНЗ**

У статті розглянуто структуру комунікативної культури майбутнього вчителя; виокремлено комунікацію як інформаційний процес, а спілкування як міжсуб'єктну взаємодію між комунікантами; зазначено види спілкування; визначений зв'язок понять «комунікація» і «культура», обґрунтовано структуру комунікативної культури майбутнього вчителя: знання комунікативних норм і правил; знання індивідуальних особливостей учня; знання вчителем власних комунікативних особливостей; уміння володіти комунікативною ситуацією; ставлення до учня як до цінності; комунікативний ідеал.

Ключові слова: комунікація, комунікативний, спілкування, діяльність, аспекти педагогічного спілкування, культура, комунікативна компетентність учителя, комунікативна культура, структура комунікативної культури майбутнього вчителя, децентрація.

В статье рассмотрена структура коммуникативной культуры будущего учителя; выделена коммуникация как процесс, а общение как межсубъектное взаимодействие между коммуникантами; указаны виды общения; определена связь понятий «коммуникация» и «культура», обоснована структура коммуникативной культуры будущего учителя: знание коммуникативных норм и правил; знание индивидуальных особенностей ученика; знания учителем собственных коммуникативных особенностей; умение владеть коммуникативной ситуацией; отношение к ученику как к ценности; коммуникативный идеал.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативный, общение, деятельность, аспекты педагогического общения, культура, коммуникативная компетентность учителя, коммуникативная культура, структура коммуникативной культуры будущего учителя, децентрация.

In the article the structure of the communicative culture of future teachers; singled out as an information communication process and communication as mizhsyb'yecknu interaction; these types of communication; the connection of the concepts of «communication» and «culture», grounded structure communicative culture of the future teacher: knowledge of communication standards and regulations (moral, ethical norms, customs and cultural traditions of society and others. clearly shows the change in the system of rules and regulations of pedagogical communication arising from the concept of «pedagogical cycle»). Knowledge of the individual characteristics of the pupil: teacher component of communicative culture is the knowledge of the characteristics and properties of the individual student. Knowledge of the teacher's own communication features: the ability to see themselves through the eyes of others, objectively evaluate their pedagogical features, in a timely manner to correct the behavior and attitude – extraordinarily important for the teacher. The ability to have a communicative situation that arises in the interaction with students. Relationship to the student as to values characterized by the following aspects: a cognitive aspect, emotional aspect, behavioral aspect. Communicative ideal that determines the way of thinking and human activity. The ideal is the following: in terms of scientific logic – a system of ideas, an idealized object of consideration, the imaginary construction that serves as a means of knowledge in research activities; practical ideal – a concrete image of an idealized object of any person or group of persons is built according to life experiences, tastes and needs of the individual.

Key words: communication, communicative, communication activities, pedagogical aspects of communication, culture, communicative competence of the teacher, communicative culture, communicative culture of the future structure of teacher, decentration.

Цілісному, концептуально побудованому осмисленню комунікативної культури передували дослідження педагогів, психологів, соціологів, філософів, присвячені вивченню культури особистості. Наукове поняття «комунікативна культура» ще не знайшло свого розкриття в педагогічних словниках, енциклопедії. Хоча в сучасному науково-педагогічному інформаційному просторі представлені різні підходи до трактування зазначеного поняття: методологічний (О. В. Бондаревська, Н. В. Кузьміна, В. О. Сластьонін, Г. І. Щукіна та ін.), світоглядний (О. О. Бодальов, Б. Ф. Ломов та ін.), психологічний (Б. Г. Ананьєв, Г. М. Андрєєва, І. О. Зимня, І. Б. Котова, О. О. Леонтєв, Є. І. Рогов, Ю. О. Шерковін та ін.), соціологічний (Т. М. Дрідзе, С. І. Самигін, А. О. Реан, Є. В. Руденський та ін.), лінгвістичний (Б. М. Головін, Г. К. Михальська та ін.), мистецтвознавчий (П. М. Єршов, О. О. Мурашов та ін.), адаптивний (В. Т. Ащепков, Г. М. Якушева та ін.), духовний (О. І. Солженіцин, Е. В. Соколов та ін.). З проблеми дослідження ми проаналізували праці як вітчизняних, так і зарубіжних учених (Д. Майерс, К. Роджерс, П. Сопер та ін.).

Отже, **мета статті** – визначити поняття комунікативної компетентності та структуру комунікативної культури майбутнього вчителя.

Комунікація (лат. *communicatio*) – акт спілкування, зв'язок між двома або більше індивідами, побудований на взаєморозумінні; повідомлення інформації однією особою іншій [3].

Комунікативний – те ж, що і комунікабельний, – схильний, здатний до комунікації, установлення контактів і зв'язків, легко встановлює їх [3].

Термін «комунікація» тлумачать як «шлях повідомлення, спілкування». Поняття «повідомлення» і «комунікація» не роздільні в наукових дослідженнях [3].

«Комунікація» – значно ширше поняття, бо це усвідомлений чи неусвідомлений зв'язок, передача і прийом інформації, її можна спостерігати всюди і завжди.

Прихильники єдності в тлумаченні вищеназваних понять – Л. С. Виготський, І. О. Зимня, І. І. Іванець, О. О. Леонтьєв. На їхню думку, комунікація має діалогічний характер. Ця ж особливість притаманна і спілкуванню. Комунікація – «це соціальне явище», «соціальне спілкування» з використанням численних систем зв'язку, визначених людьми, серед яких головними «є людська мова і мовлення» [4].

М. С. Каган поділив терміни «комунікація» і «спілкування»: а) спілкування має практичний і духовний характер, тоді як комунікація – це суто інформаційний процес; б) спілкування – це міжсуб'єктна взаємодія, і структура його діалогічна, тоді як комунікація – це інформаційний зв'язок суб'єкта з будь-яким об'єктом [6].

Твердження про те, що комунікація – це інформаційний зв'язок, не діалогічний за структурою, вважаємо суперечним, оскільки інформаційний зв'язок Інтернет можна назвати абсолютно новою технологією, що дозволяє транслювати інформацію в двох напрямках.

Спілкування має багато видів. Ми зосереджуємось на педагогічному спілкуванні [2]. Учені виділяють аспекти педагогічного спілкування: комунікативний, що містить обмін інформацією; інтерактивний, що передбачає організацію взаємодії; перцептивний, що відображає процеси сприйняття і формування образу іншої людини та встановлення взаємодії [2].

Специфіка комунікативного аспекту спілкування полягає в тому, що:

- по-перше, спілкування – це активний обмін інформацією між особами, у ході якого предмет спілкування досягається спільно;

- по-друге, обмін інформацією передбачає психологічний взаємовплив суб'єктів на поведінку партнера з метою зміни;

- по-третє, комунікативний вплив можливий лише тоді, коли суб'єкти володіють єдиною або подібною системою кодування і декодування (тобто говорять однією мовою), коли знаки та закріплені за ними значення відомі всім;

- по-четверте, для спілкування характерні комунікативні бар'єри, що мають соціальний або психологічний характер [1].

Педагогічне спілкування за функціями буває контактне, дистанційне, інформаційне, спонукальне, координаційне.

В основі нашого дослідження зазначено поняття «комунікативної культури», тому варто простежити зв'язок понять «комунікація» і «культура». Комунікативна культура – це позиція особистості, що проявляється в потребі взаємодії з іншими суб'єктами, цілісності та індивідуальності, творчому потенціалі людини і його здатності підтримувати «мажорний характер» (Г. В. Звездунова) комунікації, доброзичливе ставлення до суб'єктів, які є навколо [6].

У нашому дослідженні ми звернули увагу на педагогічний механізм розвитку комунікативної культури (КК) майбутнього фахівця. Культура (лат. *cultura*) – рівень, ступінь розвитку, що досягається в будь-якій галузі знань або діяльності (культура праці, культура мови і т.д.) [3]. Культура – сукупність інтелектуальних, світоглядних, етичних та естетичних досягнень. Головне в культурі – розвиток, збагачення, удосконалення нематеріального життя [3], педагогічна пильність і спостережливість, педагогічний такт, педагогічна уява, товариськість [6].

Ми виділяємо поняття комунікативної компетентності майбутнього вчителя. Це комплекс знань, мовних і немовних умінь і навичок спілкування, набутих людиною в ході природної соціалізації, навчання і виховання. Безсумнівно, важливу роль при цьому відіграють природні дані й потенціал індивіда [1]. Педагогічна культура – це сутність характеристики особистості майбутнього вчителя. Вона містить такі складові компоненти:

- педагогічну позицію та професійно-особистісні якості;
- високий рівень педагогічних знань і культуру професійного мислення;
- професійно-педагогічні вміння і творчий характер педагогічної діяльності;
- культуру поведінки, спілкування, здатність особистості до саморегуляції [1].

Комунікативна культура – це:

- система цінностей-регуляторів педагогічної діяльності (аксіологічний підхід) [3];
- передумова, мета, спосіб, інструмент педагогічної діяльності, рівень самореалізації в ній, її результат і критерій оцінки (діяльнісний підхід) [3];
- концентроване вираження особистості педагога (особистісний підхід) [1].

Спробуємо докладніше охарактеризувати структурні елементи комунікативної культури майбутнього вчителя.

1. Знання комунікативних норм і правил.

Історія педагогіки, демонструючи її залежність від вимог моралі, морально-етичних норм, звичаїв, культурних традицій суспільства та ін. наочно показує зміну системи норм і правил педагогічного спілкування.

Сучасні норми і правила педагогічного спілкування впливають із поняття педагогічного такту. Тут важливі знання основ моралі, уміння бачити моральний сенс у вчинках.

2. Знання індивідуальних особливостей учня.

Компонентом комунікативної культури вчителя є знання індивідуальних особливостей і властивостей учня.

3. Знання вчителем власних комунікативних особливостей.

Уміння бачити себе очима інших, оцінювати об'єктивно свої педагогічні особливості, своєчасно коригувати поведінку і ставлення до тих, хто нас оточує.

У педагогіці і психології виокремлюють поняття «децентрації». Центрація – це проста взаємодія вчителя і учнів, основана на емпатії, безоцінному сприйнятті іншої людини і без конкретності переживань.

Виділяють сім основних централізацій: егоїстична (на інтересах свого «Я»), бюрократична (на інтересах адміністрації), конфліктна (на інтересах колег), авторитетна (на інтересах батьків), пізнавальна (на вимогах засобів навчання і виховання), альтруїстична (на інтересах, потребах учнів), гуманістична (на інтересах і проявах своєї сутності та сутності інших людей) [4].

Таким чином децентрація – це зміщення центру навчально-виховного процесу від особистості вчителя до особистості учня, «концентрація» на його інтересах, життєвих позиціях, поглядах, психологічних особливостях [3]. Проявом усіх цих психологічних здібностей особистості вчителя є такі комунікативні якості, як артистизм, ввічливість, уважність, уміння слухати, поважність, тактовність, терпимість, доброта, що передбачає вміння встановити з учнями доброзичливий психологічний клімат.

4. Уміння володіти комунікативною ситуацією. Компонентом комунікативної культури викладача є вміння володіти будь-якою комунікативною ситуацією, що виникає в процесі взаємодії з учнями.

5. Ставлення до учня як до цінності характеризують відповідними аспектами:

Когнітивний аспект містить: вивчення психічного стану учня, аналіз причинно-наслідкових зв'язків поведінки, неадекватності реакцій, сімейно-побутових умов; уміння учня перебувати в групі, рольовий статус, пошуки найбільш адекватного і комфортного існування серед однолітків.

Емоційний аспект передбачає елементи моральних, світоглядних цінностей учителя.

Поведінковий аспект передбачає ставлення до учня з урахуванням вербальних і невербальних засобів [5].

6. Комунікативний ідеал, що визначає спосіб мислення і діяльність людини. Ідеал має такі аспекти: з погляду наукової логіки – це система уявлень, ідеалізований об'єкт розгляду, уявна конструкція, що служить засобом пізнання в науковій діяльності; практичний ідеал – це конкретний образ ідеалізованого об'єкта в будь-якої особи чи групи осіб, вибудований згідно з життєвим досвідом, смаками і потребами особи [6].

Отже, мистецтво спілкування має велике значення для продуктивності педагогічного працівника. У спілкуванні, як у фокусі, відбивається культурний рівень та інтелект людини. Закономірне підвищення ролі комунікативної культури майбутнього вчителя змушує підсилити увагу до розвитку його комунікативних здібностей і, передусім, уміння встановити контакти з учнями. Перспективним, на наш погляд, є дослідження шляхів удосконалення комунікативної культури майбутніх фахівців.

Література:

1. Знаменская С. В. Педагогические условия формирования коммуникативной культуры студентов в процессе профессиональной подготовки в вузе : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / С. В. Знаменская. – Ставрополь, 2004. – 170 с.
2. Иванец И. К. Педагогические условия развития речевых коммуникаций старших дошкольников : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / И. К. Иванец. – Р-н-Д, 1997. – 173 с.
3. Морозов С. М. Словник іншомовних слів / С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К. : Наукова думка, 2000. – 683 с.
4. Орлов А. Б. Психология личности и сущности человека : парадигмы, проекции, практики / А. Б. Орлов. – М., 1995. – 142 с.
5. Попова Е. А. Культурологическая направленность профессионально педагогической подготовки студентов : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Е. А. Попова. – Р-н-Д, 1999. – 211 с.
6. Рудь М. Г. Формирование коммуникативной культуры будущего учителя начальных классов в педагогическом колледже : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / М. Г. Рудь. – Р-н-Д, 1999. – 132 с.

УДК 373.167.1:81

Лавренчук В. П.

КУЛЬТУРА ВПРАВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ УСПІШНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Комунікацію в суспільстві здійснюють за певними законами, у межах віками відпрацьованих моделей, усталених форм. Зв'язки мислення й мовлення втілені передусім у процесах породження і сприйняття мовлення, які, своєю чергою, відбуваються за певними мисленнєво-мовленнєвими законами і правилами.

Життя і діяльність суспільства неможливі без спілкування людей, оскільки воно є необхідною умовою будь-якої діяльності.

У сучасній лінгвістиці комунікацію розглядають як спілкування, обмін думками, даними, ідеями тощо, тобто як специфічну форму взаємодії людей у процесі їхньої пізнавально-трудової діяльності.

Термін «комунікація» можна вживати як синонім терміна «спілкування» з метою наголошення на процесах соціальної взаємодії, аналізованих у їхньому знаковому втіленні. У процесі спілкування діють певні закони. Вони пов'язані із закономірностями процесу комунікації, психологічними особливостями учасників спілкування, їх соціальними ролями. Комунікативні закони не жорсткі, з плином часу можуть змінюватися.

Знання комунікативних законів та вміння використовувати їх, а якщо необхідно – протистояти їм – важливий складник комунікативної компетенції кожної освіченої людини.

Ключові слова: спілкування, комунікація, компетенції.

Коммуникация в обществе осуществляется по определенным законам, в рамках веками отработанных моделей, сложившихся форм. Связь мышления и речи воплощается прежде всего в процессах порождения и восприятия речи, которые, в свою очередь, происходят по определенным мыслительно-речевым законам и правилам.

Жизнь и деятельность общества невозможны без общения людей, поскольку оно является необходимым условием любой деятельности.

В современной лингвистике коммуникацию рассматривают как общение, обмен мнениями, данными, идеями и т.д., то есть как специфическую форму взаимодействия людей в процессе их познавательно-трудовой деятельности.

Термин «коммуникация» можно употреблять как синоним термину «общение» с целью подчеркивания процессов социального взаимодействия, рассматриваемых в их знаковом воплощении. В процессе общения действуют определенные законы. Они связаны с закономірностями процесса коммуникации, психологическими особенностями участников общения, их социальными ролями. Коммуникативные законы не жесткие, с течением времени могут меняться.

Знание коммуникативных законов и умение использовать их, а если необходимо – противостоять им важная составляющая коммуникативной компетенции каждого образованного человека.

Ключевые слова: общение, коммуникация, компетенции.

Communication in the society is performed by certain laws, within the ages of worked models, established forms. The links of thinking and speech are embodied primarily in the processes of generation and perception of speech, which, in turn, there are certain mental-speech laws and regulations.

The life and activity of society is impossible without communication between people because it is a prerequisite for any activity.

In modern linguistic the communication is considered as a dialogue, exchange of ideas, information, ideas, etc., that is as a specific form of human interaction in the course of their cognitive work.

The term «communication» can be used as a synonym for «dialogue» with the aim of highlighting the processes of social interaction, which are considered a landmark in their implementation. In the process of communication there are certain laws. They are associated with the laws of the communicative process, psychological characteristics of participants of communication and their social roles. Communicative laws are not stringent, over time they may vary.

The knowledge of communication laws and ability to use them, and if necessary – to confront them it is an important component of communicative competence of every educated person.

Keywords: communication, dialogue, competence.

Комунікація в суспільстві здійснюється за певними законами, у межах віками відпрацьованих моделей, усталених форм. Зв'язки мислення й мовлення втілені передусім у процесах породження і сприйняття мовлення, які, своєю чергою, відбуваються за певними мисленнєво-мовленнєвими законами і правилами.

Спілкування людей – складний процес взаємодії особистостей у конкретному часовому й просторовому вимірі. Будь-які стосунки людей з використанням мови мають багато спільних ознак, що дозволяє говорити про спілкування як універсальну категорію.

Життя і діяльність суспільства неможливі без спілкування людей, оскільки воно є необхідною умовою будь-якої діяльності.

Часто в побутовому мовленні, а іноді й у науковій літературі спілкування ототожнюють із комунікацією. Однак поняття «спілкування» і «комунікація» різняться між собою. Поняття «спілкування» є більш загальним, а «комунікація» – конкретним, що позначає лише один із типів спілкування.

Спілкування – сукупність зв'язків і взаємодій людей, суспільств, суб'єктів (класів, груп, особистостей), у яких відбувається обмін інформацією, досвідом, уміннями, навичками та результатами діяльності.

Це комплексне поняття, що охоплює всі можливі типи процесів взаємозв'язку і взаємодії людей: інформаційний, інтерактивний і перцептивний.

Комунікація (лат. communico – зв'язую, роблю спільним) – смисловий та ідеально змістовий аспект соціальної взаємодії; обмін інформацією в різноманітних процесах спілкування.

У сучасній лінгвістиці комунікацію розглядають як спілкування, обмін думками, даними, ідеями тощо, тобто як специфічну форму взаємодії людей у процесі їхньої пізнавально-трудова діяльності.

Термін «комунікація» можна вживати як синонім терміна «спілкування» з метою наголошення на процесах соціальної взаємодії, що розглядаються в їхньому знаковому втіленні.

Спілкування в сучасному інформаційно насиченому суспільстві виконує такі функції:

1) контактну (встановлення атмосфери обопільної готовності передавати і сприймати повідомлення та підтримувати взаємний зв'язок до завершення акту спілкування);

2) інформаційну (обмін інформацією, описами, запитаннями та відповідями);

3) спонукальну (заохочення партнера, аудиторії або ж самого себе до виконання певних фізичних, фізіологічних, інтелектуальних, духовних та інших дій);

4) координаційну (взаємне орієнтування й узгодження дій учасників спілкування щодо їх спільної діяльності);

5) пізнавальну (адекватне сприйняття і розуміння змісту повідомлень, а також взаємне розуміння намірів, установок, переживань, станів один одного);

6) емотивну («обмін» емоціями, збудження в партнера, аудиторії певних переживань, психічних станів тощо);

7) налагодження стосунків (усвідомлення і фіксування свого місця в системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних стосунків);

8) впливову (спрямування на зміну стану, поведінки, ціннісно-мотиваційної сфери партнера: намірів, поглядів, думок, рішень, уявлень, потреб, рівня активності, смаків, норм поведінки, оцінних критеріїв тощо).

У процесі спілкування ці функції тісно взаємодіють; може також переважати якась одна або декілька.

Функції комунікації визначають її роль у суспільстві:

1. Комунікація як міжособистісний (соціальний) процес і вид соціальної діяльності є одним із найважливіших чинників формування суспільства. У ньому вона виконує «цементувальну» роль.

2. Комунікація – найважливіший «механізм» формування індивіда як соціалізованої особистості, пов'язаної з конкретним етносом, його культурою, історією, психологією тощо, тобто специфікою світосприйняття, світобачення.

3. Комунікація, загалом, сформувала людину як вид *Homo sapiens* (мисляча людина), виділила його зі світу тварин, «прив'язавши» засобами референції (лат. повідомляю), тобто виділення, позначення всього того, що її оточує, саме до «цього світу», зорієнтувала в ньому, сприяла розвитку розуму як одного з найважливіших центрів сприйняття та осмислення світу.

4. Комунікація є засобом корекції соціального вияву індивіда або групи.

5. Комунікація забезпечує існування соціальної пам'яті, зберігання й передавання інформації між генераціями і в межах однієї генерації.

6. Комунікація сприяє синхронізації життя суспільства в часі та просторі.

Отже, охоплюючи перцептивний, інтерактивний і комунікативний складники, комунікація постає найважливішим чинником соціальної організації суспільства, неунікною частиною щоденного життя кожної людини.

Із психологічного погляду будь-яка діяльність певним чином структурована. Л. Виготський і його послідовники вважають, що найважливішими складниками діяльності є:

1) мотив – причина, поштовх до початку діяльності. Мотиви можуть бути найрізноманітнішими і стосуватись практично всіх сфер людського життя: фізичної, фізіологічної, інтелектуальної, духовної;

2) мета – усвідомлене уявлення про результат, якого необхідно досягти в процесі діяльності. Мета тісно пов'язана з мотивом діяльності і впливає на її подальший перебіг;

3) дія – здійснення чого-небудь з конкретною метою, яка впливає із загальної мети;

4) операція – спосіб здійснення дії. Операції співвідносні з умовами досягнення мети (місцем, часом, оточенням, ситуацією, контекстом, різноманітними внутрішніми та зовнішніми впливами тощо).

Діяльність – динамічна система, у межах якої постійно відбуваються трансформації: акт діяльності може втрачати мотив і перетворюватися на дію, яка реалізує іншу діяльність; і навпаки, дія може набу-

вати самостійної спонукальної сили й стати актом діяльності; дія може трансформуватись в операцію, почати реалізовувати різноманітні типи мети.

Класифікують діяльність за різними ознаками:

- 1) за якісною специфікою (трудова, ігрова, пізнавальна);
- 2) за сферами вияву (зовнішню, або матеріальну, і внутрішню, або теоретичну);
- 3) за результатами (конструктивну і деструктивну);
- 4) за мірою участі творчого начала (творчу, або пошукову, і рутинну, або автоматизовану);
- 5) за участю складників найважливіших сфер вияву людини (когнітивну, психічну, психологічну, духовну, фізичну, фізіологічну та ін.). Ці та інші типи діяльності можуть трансформуватись один в інший, супроводжувати інші типи тощо.

МД, як і будь-яка інша діяльність, має мотиви, мету (цілі), специфічні дії та операції. Водночас МД – це певна абстракція, не зіставна з іншими видами діяльності, наприклад працею або грою, оскільки обслуговує всі види діяльності і є частиною кожного. МД як спілкування з застосуванням засобів мовного коду є одним із виявів знакової діяльності людей і її основним видом, який логічно й генетично передуює решті її видів.

Важливою теоретичною проблемою є співвідношення мовленнєвої діяльності та діяльності спілкування. Оскільки МД – спеціалізоване використання мовлення, то в такому сенсі – це елемент діяльності спілкування.

Мовленнєве спілкування – передусім соціальна взаємодія, оскільки, як зазначають сучасні російські психолінгвісти Ю. Сорокін, Є. Тарасов і О. Шахнарович, його розпочинають не для того, щоб обмінятися інформацією – це завжди лише засіб для досягнення іншої, немовленнєвої мети, яка може і не усвідомлюватися комунікантами... У повсякденній свідомості, що актуалізується в спілкуванні, відображені соціальні відносини (національні, класові, групові, трудові, міжособистісні та ін.).

Існує кілька типологій спілкування за різними критеріями:

1. За участю чи неучастю мови (мовного коду): вербальне (словесне, від лат. *verbum* – слово) або невербальне спілкування. До засобів невербального спілкування належать міміка, жести, постава, тип одягу, зачіска тощо, а також інтонація, тембр голосу тощо.

2. За формою реалізації засобів мовного коду: усне спілкування (сприяє швидкому реагуванню сторін, що спілкуються, передає всі нюанси розмови); письмове (більш формалізоване, може бути розірване в часі й просторі (наприклад, листування)); співрозмовниками можуть бути незнайомі люди (наприклад, художня комунікація, ділове спілкування тощо); друковане (характерне уніфікаційними особливостями). Окремо виділяти його запропонував представник Празького лінгвістичного гуртка (20–30-ті роки ХХ ст.) чеський мовознавець Йозеф Вахек (1909–1996).

3. За темою спілкування: політичне, наукове, побутове, релігійне (теїстичне), філософське, навчально-педагогічне, виховне та ін. Теми, порушені в спілкуванні, мають вплив на його перебіг.

4. За метою спілкування: ділове спілкування (має конкретну предметну або інформаційну мету); розважальне (проведення часу в спілкуванні).

5. За мірою офіційності: офіційне спілкування (відбувається у формальних комунікативних ситуаціях: начальник – підлеглий, колега – колега, покупець – продавець тощо); неофіційне (відбувається в неформальних комунікативних ситуаціях, без необхідності обов'язкового підтримання статусних норм комунікації; це спілкування друзів, приятелів, закоханих тощо).

6. За мірою контрольованості: формальне спілкування (відбувається в офіційних контрольованих і регламентованих ситуаціях (наприклад, переговори)); неформальне (відбувається в ситуаціях з невимуженістю розмови (бесіда друзів)).

7. За кількістю співрозмовників: внутрішнє (комунікант спілкується сам із собою); міжособистісне (спілкуються двоє); комунікація в межах малої мовної групи (3–5 комунікантів); публічне (20–30 і більше). Його різновиди: активний промовець і пасивна аудиторія; учасники пов'язані спільним виконанням обов'язків – ієрархічна комунікація; масова комунікація (1000 і більше учасників). Пов'язана зі спілкуванням за допомогою газет, журналів, телебачення, радіо, Інтернету тощо; міжнародна та міжкультурна комунікації (відбувається між представниками різних етносів, народів, рас тощо. Однією з її форм є телевізійні мости, учасниками яких можуть бути мільйони глядачів і слухачів).

8. За соціальними чинниками: особистісно зорієнтоване (скероване на встановлення особистісних стосунків, передусім духовних, товариських) і соціально зорієнтоване (скероване на встановлення статусних, ролевих, ієрархічних тощо стосунків, наприклад, начальник – підлеглий).

9. За формою спілкування: закрите спілкування (спілкування, за якого зміст розмови перебуває ніби на задньому плані, а на передньому – сам процес спілкування, його форма і правила (світське спілкування, розмови на загальні теми)); відкрите (у ньому порушено будь-які теми, висловлена власна думка (ділова розмова, розмова друзів, закоханих)); змішане спілкування (має в собі елементи обох типів спілкування: викладач – студент, лікар – пацієнт тощо).

10. За свободою вибору партнера: ініціативне спілкування (співбесідники мають змогу вибирати своїх партнерів у комунікації, уникати спілкування з неприємними людьми); вимушене спілкування (людина розпочинає його незалежно від своїх бажань (розмова з начальником)).

11. За скерованістю стосовно адресанта, адресата й об'єкта комунікації: активна гетерокомунікація (мовець і адресат є одночасно суб'єктом щодо себе і суб'єктом щодо іншого та об'єктом щодо себе та

об'єктом щодо іншого; це звичайна діалогова система); аутокомунікація, або інтрасуб'єктивна квазікомунікація (суб'єкт одночасно є адресантом і адресатом (внутрішній діалог), тобто є об'єктом стосовно себе безпосередньо); пасивна псевдоадресація (суб'єкт має фіктивного адресата, репрезентуючи природну знаковість); псевдомовлення (суб'єкт є псевдомовцем в акті простих фізичних дій). Водночас, факт відсутності конкретного адресата не завжди перетворює описову ситуацію на квазімовленнєвий акт, оскільки потребує активної роботи читача; псевдоспілкування («розмови» з тваринами, рослинами, неживими об'єктами тощо).

12. За тривалістю: постійне (переважає і колективах і сім'ях); періодичне (у випадку кількарізкових зустрічей, наприклад, з лікарем); короткотривале (спілкування з супутниками в транспорті, в черзі); довготривале (з друзями тощо).

У межах соціальної психології виділяють типи спілкування з урахуванням соціальних характеристик його учасників. Ними можуть бути: індивіди (І), соціальні групи (Г) (множини людей зі спільними соціальними ознаками: сім'я, родичі, друзі тощо) і масові сукупності людей (М) (множини випадково зібраних людей: натовп, пасажери транспорту тощо). Види комунікативної діяльності, активними суб'єктами котрих є І або Г, або М, називають мікрокомунікацією, мідікомунікацією, макрокомунікацією. У межах цих типів комунікації спілкування може виявлятися як наслідування (н), діалог (д), управління (у).

У комунікації, як і в системі мови, діють певні закони. Вони пов'язані із закономірностями процесу комунікації, психологічними особливостями учасників спілкування, їх соціальними ролями. Комунікативні закони не жорсткі, з плином часу можуть змінюватися, мають національну специфіку. Водночас за необхідності вони виявляються у будь-яких типах міжособистісного і масового спілкування, а тому їх можна вважати об'єктивними законами комунікації.

Комунікативні закони – найзагальніші нежорсткі тенденції, які наявні в усіх типах групового і масового спілкування.

Реалізуються вони незалежно від того, хто конкретно спілкується, з якою метою, в якій ситуації тощо.

Крім комунікативних законів (загальних законів), у спілкуванні людей з участю мови діють також правила спілкування. Їх слід розрізняти, оскільки вони є виявом особливостей процесу комунікації, які повторюються, але значною мірою залежать від конкретних складників та умов спілкування (психологічних станів учасників, конкретної ситуації, тематики тощо).

Правила спілкування – рекомендації щодо ефективного спілкування, які склалися в суспільстві й віддзеркалюють комунікативні традиції певного етносу. Їх засвоюють шляхом наслідування і навчання й реалізують у спілкуванні переважно автоматично.

Російський мовознавець і фахівець із теорії та практики ефективної комунікації Й. Стернін виокремлює низку основних законів спілкування.

Закон дзеркального розвитку спілкування: співбесідники в процесі спілкування імітують стиль один одного. Ця імітація відбувається автоматично, підсвідомо. Наприклад, якщо в розмові хтось раптом починає говорити пошепки, інші мимоволі звертають на це увагу і понижують гучність голосу. І навпаки, якщо співбесідник починає говорити голосно, інші учасники спілкування відчують бажання підвищити голос.

Дія закону віддзеркалення починається тоді, коли хтось із учасників спілкування відхиляється від його норм. У разі зародження конфлікту дію цього закону можна нейтралізувати: якщо хтось починає кричати, а йому демонстративно відповідають тихо й повільно, то співбесідник обов'язково (за законом віддзеркалення) стане говорити тихіше.

Цей закон впливає на тематику розмов, поставу тіла учасників спілкування, ритм їхніх рухів, навіть дихання. Він дає змогу налагодити добрі стосунки між комунікантами, тобто є одним із найважливіших принципів безконфліктного спілкування.

Закон залежності ефективності спілкування від комунікативних зусиль: ефективність спілкування прямо пропорційна комунікативним зусиллям. Тобто що більше комунікативних зусиль затрачає адресант, то вища ефективність його мовленнєвого впливу.

Ефективність спілкування відрізняється від ефективності, наприклад, у виробництві, в якому вона пов'язана з мінімізацією затрат. У спілкуванні ж, навпаки: щоб досягти комунікативного успіху, необхідно застосовувати весь арсенал вербальних і невербальних засобів, дотримуватись законів, правил, конвенцій спілкування, норм етикету тощо, тобто затрачати більше зусиль. Досвід свідчить, що коротко висловлені прохання і розпорядження виконують із меншим бажанням, оскільки їх сприймають як неуввічливі, агресивні.

Закон прогресивного зростання нетерпіння слухачів: що довше говорить мовець, то неувважніші й нетерплячіші його слухачі. За даними дослідників, друга половина промови оратора завжди видається приблизно вдвічі довшою від першої, а останні десять хвилин – утричі довшими за перші десять. Отже, ефективне мовлення повинне бути коротким і тривати не довше 10 хвилин.

Закон зниження рівня інтелекту аудиторії зі збільшенням її чисельності: що більше людей слухає промовця, то нижчим є середній рівень інтелекту аудиторії. Тобто в цьому законі знаходить своє втілення «ефект натовпу», який полягає в тому, що в натовпі людина гірше мислить логічно; домінує права півкуля головного мозку, яка «відповідає» за емоції. Тому в натовпі посилюються емоційні реакції й

послаблюється інтелектуальна діяльність, знижується критичність сприйняття, людина стає довірливою і легше піддається впливам оточення. З огляду на це лектору, оратору, проповіднику слід брати до уваги кількість слухачів. Найважче переконати одного слухача.

Закон комунікативного самозбереження: людина у спілкуванні намагається зберегти досягнуту нею комунікативну рівновагу. Так, нова ідея, висловлена співбесіднику, як правило, спершу піддається сумніву, навіть відхиляється. Згодом вона може бути схваленою. Чи, наприклад, мовець переважно стримується від висловлювання своєї думки під загрозою її критики або заперечення. Впливом цього закону багато в чому обумовлена комунікативна поведінка у групі: людині простіше пристосуватися до поведінки групи, ніж протистояти їй. Це явище підкорення груповій комунікативній поведінці.

Закон комунікативного самозбереження дає змогу людині підтримувати внутрішній спокій, рівновагу, відкидаючи дратівливу інформацію, трансформуючи її в спокійнішу.

Закон ритму спілкування: співвідношення говоріння і мовчання в мовленні кожної людини – величина постійна. У кількісному вияві вона становить приблизно 1:23. Отже, людина говорить менше, ніж мовчить. Цей закон діє в житті кожної людини чітко. Звичний ритм спілкування необхідно витримувати. В іншому разі з'явиться психічний неспокій, можливі стреси, погіршення настрою і загального стану здоров'я.

Співвідношення говоріння і мовчання варіює залежно від багатьох чинників, насамперед професійних. Наприклад, учителі, викладачі, актори, продавці та деякі інші категорії людей говорять багато, а тому потребують відпочинку від говоріння; люди похилого віку, хворі тощо, тобто «виключені» в силу обставин зі звичного ритму говоріння, потребують більшої уваги, «задіяності» в говорінні: вони повинні «набрати» певний обсяг спілкування.

Ритм спілкування залежить від статі – жінки відчують більшу потребу в говорінні, ніж чоловіки; від віку – у дітей і молоді величезна потреба у спілкуванні, у людей середнього віку вона зменшується, а в похилому віці знову зростає. Існує також національна специфіка реалізації цього закону. Мало розмовляють фіни, естонці, шведи, норвежці, народи Півночі; значно активніше спілкуються італійці, іспанці, французи. Українці належать до народів з великим обсягом словесного спілкування.

Закон мовленнєвого самовпливу: словесне втілення ідеї або емоції формує цю ідею або емоцію в мовця. Як свідчить практика, словесне втілення певної думки дає змогу людині впевнитися в ній, остаточно утвердити її для себе. Відомий старий анекдот: «Іване, я тобі вже двадцять разів пояснювала, сама нарешті зрозуміла, а ти все ще не розумієш!». На цьому законі, зокрема, ґрунтується аутогенне тренування, в основі котрого – словесні команди, які подає людина сама собі і які регулюють її психічні та фізичні стани: «Я спокійний, серце б'ється рівно, у мене хороший настрій» тощо.

Закон довіри до зрозумілих висловлювань: що простіше мовець висловлює свої думки, то краще його розуміють і більше йому вірять. Йдеться про апеляцію до вічних і простих істин. Цей закон стосується також форми висловлення згаданих істин: вона не повинна бути ускладненою.

Закон притягування критики: що більше людина виділяється в оточенні, то більше про неї лихословлять і критикують її вчинки. Дію цього закону пояснюють психологічно: усе, що привертає увагу, стає предметом обговорення; концентруються ж переважно на недоліках людей, які певним чином виділилися, з метою опустити їх до свого рівня. Американський фахівець із проблем спілкування Дейл Карнегі зазначав: «Не сварять лише пень від зрубаного дерева, ти ж не можеш стати пнем». Американський менеджер Ел Ньюхарт зауважував: «Не звертайте увагу на тих, хто у всьому вам перечить. Коли ви досягнете успіху, насмішки перетворяться на вітання. Ті, хто сміялися над вами, почнуть сміятися разом із вами».

Закон самовиникнення інформації: у разі дефіциту інформації в певній групі спілкування інформація самопороджується у вигляді чуток. Раз народившись, вони можуть стати причиною появи інших чуток.

Закон модифікації нестандартної комунікативної поведінки учасників спілкування: якщо співбесідник у спілкуванні порушує комунікативні норми, інший співбесідник змушує його змінити комунікативну поведінку. Цей закон конкурує із законом віддзеркалення: перемагає один із цих законів, залежно від ситуації, особистостей учасників спілкування, їхніх комунікативних ролей, статусів, психології, ментальних станів тощо.

Закон прискореного поширення негативної інформації: інформація негативного змісту має тенденцію до швидшого поширення, ніж позитивна. Дія цього закону пов'язана з підвищеною увагою людей до негативних факторів, оскільки позитивне швидко сприймають за норму і перестають обговорювати.

Закон спотворення інформації («зіпсованого телефону»): будь-яка інформація, яку передають у групі спілкування, спотворюється в процесі передавання. Міра спотворення інформації прямо пропорційна кількості осіб, які її передають. Причини спотворення – суб'єктивна інтерпретація інформації кожною особою, яка її отримує, а також дія «правила коментування», тобто особистісного ставлення до змісту інформації. Спотворення спричинене також невмінням слухати співбесідника, іноді – небажанням демонструвати те, що все зрозуміло.

Закон емоційної афіліації («зараження»): особи, які перебувають в однаковому емоційному стані, прагнуть об'єднатися в групу і спілкуватися один з одним. Збуджені люди створюють групи і навіть натовпи; люди в поганому настрої шукають друзів по нещастю; веселій людині хочеться спілкуватися з веселими партнерами.

Закон мовленнєвого посилення емоцій: емоційні вигуки людини посилюють емоцію, яку ця людина переживає в конкретний момент. Встановлено, що словесна констатація емоції посилює її в півтора-

два рази. Це явище активно використовують у пропаганді, рекламі, деяких медитативних і релігійних практиках.

Закон мовленнєвого поглинання емоцій: у разі послідовної вдумливої розповіді про емоцію, яку переживають, вона поглинається мовленням і щезає. Висловлене у зв'язній розповіді емоційне переживання і вислухане кимось «щезає» разом зі словами, використаними для розповіді. Слова ніби всмоктують емоцію, забирають її в людини. Це явище відоме як «поскаржитись комусь на життя».

Ще однією формою вияву цього закону є емоційне мовлення, навіть інвективне (викривальне, образливе), але ні на кого не спрямоване. Емоція «розчиняється» в словах.

Закон емоційного пригнічування логіки: перебуваючи в емоційному стані, людина втрачає логічність та аргументованість мовлення. У такому разі в її мисленнєвій діяльності починає домінувати права півкуля головного мозку, яка відповідає за емоції, а ліва, що відповідає за логіку, розуміння і породження зв'язного мовлення, пригнічена, ніби вимкнута. Саме тому збуджену людину логікою не переконати, з нею слід спілкуватись спокійно, не сперечаючись, демонстративно згоджуватися, потроху знижуючи рівень її збудженості, заспокоювати, щоб згодом задіяти логіку.

Знання комунікативних законів та вміння використовувати їх, а якщо необхідно – протистояти їм – важливий складник комунікативної компетенції кожної освіченої людини.

Література:

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Н. Д. Бабич. – Львів, 2000. – 232 с.
2. Баранник Д. Х. Усний монолог / Д. Х. Баранник. – Дніпропетровськ, 1996. – 144 с.
3. Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики [Текст] / Ф. С. Бацевич. – Л. : Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2003. – 278 с.
4. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної девіатології. [Текст] / Ф. С. Бацевич. – Л. : Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, 2000. – 236 с.
5. Гойхман О. Я. Речевая коммуникация : ученик / О. Я. Гойхман, Т. М. Наденина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 272 с.
6. Горелов И. Н. Вопросы теории речевой деятельности / И. Н. Горелов. – Таллин, 1987. – 196с.
7. Дейк Т. ван Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.
8. Дризд Т. М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации / Т. М. Дризд. – М. : Издательство «Наука»; Академия наук СССР, Институт социологических исследований, 1984.
9. Каменская О. Л. Текст и коммуникация / О. Л. Каменская. – М. : Высшая школа, 1990. – 152 с.
10. Ключев Е. В. Речевая коммуникация. Успешность речевого взаимодействия :учеб. Пособие / Е. В. Ключев. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 2002. – 317 с.
11. Колшанский Г. В. Коммуникативная функция и структура языка. Серия «Лингвистическое наследие XX века» / Г. В. Колшанский. – М., 2007. – 176 с.
12. Почепцов Г. Г. Коммуникативные аспекты семантики / Г. Г. Почепцов – К. : Вища школа, 1987. – 131 с.
13. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації / Г. Г. Почепцов. – К. : Київ, ун-т, 1999. – 308 с.
14. Сагач Г. М. Вибрані праці [Текст] : у 5 т. / Г. М. Сагач – Рівне, 2006.
15. Сагач Г. М. Словник основних термінів та понять риторики / Г. М. Сагач. – К., 2000. – 215 с.
16. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : учеб. пособие / Е. А. Селиванова. – К. : Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.
17. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. О. Селіванова. – Київ : Вид-во Укр. фітосоціол. центру, 1999. –148 с.

УДК 372.8:811.161.2

Лещенко Г. П.

ВИВЧЕННЯ МОРФОЛОГІЇ В 6-7 КЛАСАХ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ ЗА КОМУНІКАТИВНО-ФУНКЦІЙНИМ ТА КОМПЕТЕНТІСНИМ ПІДХОДАМИ

У статті окреслено шляхи посилення комунікативної спрямованості вивчення частин мови, розглянуто сутність комунікативно-мовленнєвих завдань, їх роль у формуванні комунікативної україномовної компетенції учнів основної школи у процесі вивчення морфології, схарактеризовано систему вправ чинних підручників, доповнено їх ситуативними завданнями, що відповідає меті шкільного курсу української мови та компетентісному і комунікативно-функційному підходам. Основну увагу приділено визначенню типів ситуативних вправ, їхньому взаємозв'язку із структурними елементами уроку, цільовими настановами та групами комунікативних умінь, що формуються в процесі виконання цього типу завдань. Представлено зразки ситуативних завдань різних типів, які спрямовані на засвоєння морфологічної теорії, формування вмінь використовувати мовні засоби в нестандартних, змінених ситуаціях, власних висловлюваннях різних типів і стилів мовлення.

Ключові слова: комунікативна компетенція, комунікативні вміння, морфологічна субкомпетентність, функційне навантаження частин мови, мовленнєво-ситуативні завдання, ситуація спілкування, компетентісний, комунікативно-функційний підходи, мотивація навчальної діяльності, типи ситуативних завдань, система вправ.

В статье очерчены пути усиления коммуникативной направленности изучения частей речи, рассмотрены составляющие коммуникативно-речевых заданий, их роль в формировании коммуникативной украиноязычной компетентности учащихся основной школы в процессе изучения морфологии, охарактеризована система упражнений действующих учебников, она дополнена ситуативными заданиями, которые соответствуют цели школьного курса украинского языка и компетентностному, коммуникативно-функциональному подходам. Основное внимание уделяется определению типов ситуативных заданий, их взаимосвязи со структурными элементами урока, целевыми установками и группами коммуникативных умений, формирующимися в процессе выполнения этих заданий. Автор предоставляет образцы ситуативных заданий разных типов, направленных на усвоение морфологической теории, формирования умений употребления языковых средств в нестандартных, измененных условиях, собственных высказываниях разных типов и стилей речи.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, коммуникативные умения, морфологическая субкомпетентность, функциональная нагрузка частей речи, ситуативно-речевые задания, ситуация общения, компетентностный и коммуникативно-функциональный подходы, мотивация учебной деятельности, типы ситуативных заданий, система упражнений.

The article outlines ways to strengthen communicative purpose of studying the parts of speech in 6-7 grades of comprehensive school, the main components of communicative-and-speech tasks identified their role in shaping our communicative competence of secondary school students in the process of studying the morphology, described by a system of exercise of the existing textbooks, identified a General trend of linguistic, speech and not focus of the majority orientation exercises that allowed the author to offer a system of situational tasks that are appropriate to the objectives of the school course of Ukrainian language and competence and communicative-functional approach. The main emphasis is on identifying the types of situational tasks, their relationship to structural elements of the lesson, targets and groups of communicative skills, formed in the process of during the achieving these tasks. All tasks that have a communicative focus, the article is divided into three groups according to the purpose of use, type and stage of the lesson study morphological material. This exercise is aimed at the mastering language theory, the formation of skills and the use of self and service of parts of speech in their own statements under functional load (linguistic-verbal); exercises which aim to build their own statements (dialogue and monologue) with the use of the study of language material in different speech styles and genres (speech); exercises aimed at building their own statements on the basis of a particular situation without the support of the finished text (communicative, functional and situational). Each type of exercises is illustrated by examples of different types of situational tasks aimed at acquiring morphological theory, formation of skills in using language resources in a non-standard conditions, their own statements of different types and styles of speech.

Key words: communicative competence, communicative skills, morphological subcompetence, functional load of parts of speech, situational-verbal tasks, the situation of communication, competence and functional-communicative approaches, motivation of educational activity, types of situational tasks, the system of exercises.

Розділ «Морфологія» займає чільне місце у шкільному курсі української мови, оскільки його вивчають упродовж двох навчальних років. Крім того, він містить лінгвістичні засади опанування синтаксису

на морфологічній основі, має широкі можливості для засвоєння функційного навантаження кожної частини мови, вправного використання морфологічного ресурсу у власних висловлюваннях школярів. Сучасні нормативні документи спрямовують вивчення мови, передусім, як засобу спілкування, пізнання та впливу, формування комунікативної компетентності як результату навчання [13, с. 32; 15].

Основним засобом навчання є підручник, який повинен відповідати вимогам часу, мати чітку комунікативну спрямованість. Натомість чинні підручники в основному зорієнтовані на формування мовних і частково мовленнєвих умінь. Так, підручник С. Єрмоленко, В. Сичової [5] містить цікавий дидактичний матеріал, ігрові завдання (ребуси, кросворди), має великий соціокультурний потенціал (рубрики «Це цікаво», «Із бабусиної скрині»), але питома вага комунікативно зорієнтованих завдань становить менше 2% від усіх вправ підручника. Творчі завдання, які потребують використання виучуваних мовних явищ у власних усних і писемних висловлюваннях (9%), подано без окреслення мовленнєвих умов. Такі ж тенденції недостатньої кількості мовленнєво зорієнтованих завдань ми знаходимо в більшості чинних та альтернативних підручників [3]. Кращу картину спостерігаємо в підручнику за редакцією М. Пентилюк [12], у якому є навіть окреме умовне позначення ситуативних вправ, але їх кількість і повнота опису ситуації не є достатніми. Отже, *проблема* зумовлена соціальним замовленням суспільства на формування комунікативно спроможних випускників шкіл та можливостями його реалізації у шкільному курсі української мови.

Аналіз наукової літератури з проблеми дослідження відбувався за декількома напрямками: шляхи формування комунікативної компетентності та мовленнєво-комунікативних умінь на уроках української мови в учнів основної школи (Л. Варзацька, Н. Веніг, О. Глазова, Н. Голуб, І. Гудзик, Т. Донченко, С. Єрмоленко, К. Клімова, І. Кучеренко, Л. Мамчур, Л. Мацько, М. Пентилюк, Т. Симоненко, Г. Шелехова та ін.), методика використання ситуативних завдань у процесі формування мовленнєво-комунікативних умінь (З. Большакова, Л. Варзацька, Л. Галаєвська, О. Глазова, Н. Голуб, Г. Лещенко, О. Мала, Л. Мельникова, В. Мельничайко, І. Нагрибельна, Н. Подлевська, Л. Шевцова, Г. Шелехова), використання інноваційних технологій у процесі вивчення розділу «Морфологія» (Т. Биконь, Н. Білокінь, Л. Варзацька, С. Дубовик, І. Кратасюк, А. Лисенко, С. Омельчук, О. Петрук, М. Плющ, О. Садовнікова, А. Ярмолюк). Проблема формування комунікативної компетентності як ключової та предметної належить до пріоритетних у сучасній українській лінгводидактиці, окремі її аспекти досліджували провідні вчені та цілі лабораторії [6], накопичено певний досвід, особливо в процесі проведення уроків розвитку мовлення [11;14;15].

Усі вчені визнають необхідність застосування ситуативних завдань на уроках різних типів для реалізації мети шкільного курсу української мови. Захищено дисертації, розроблено типологію ситуативних завдань [14], їх систему до вивчення багатьох розділів шкільного курсу, конспекти уроків з використанням цього виду вправ, виокремлено й методично обґрунтовано застосування ситуативного методу на уроках української мови [4]. Але ми повністю погоджуємося з автором статті «Ситуативний метод на уроках української мови в школі» Н. Голуб, яка зазначає, що шкільні підручники й посібники з лінгводидактики не пропонують чіткого механізму системного впровадження методу на уроках мови, бракує спеціально розроблених для вчителів збірників ситуацій для навчання української мови на комунікативних засадах [4, с. 19]. Нові розробки, присвячені упровадженню інноваційних технологій на уроках морфології [1; 2], пропонують конспекти різних типів уроків з морфології, зокрема й інтегрованих, з використанням пошукової діяльності, роботи в парах, малих групах, методу «ПРЕС», «Групування», гри «Редактор» та інших інтерактивних завдань. Але жоден етап уроків не містить вправ на розв'язання, аналіз чи моделювання ситуації спілкування. Цікаві технології навчання морфології розробляє С. Омельчук (урок-дослідження, урок наукового міркування), які передбачають розв'язання проблемних ситуацій, містять комунікативний компонент [10], утім вони спрямовані насамперед на формування мовної компетентності. Ефективні мовленнєві вправи містять дидактичні матеріали, підготовлені Мельничайками [9], але в них також відсутні ситуативні завдання. Отже, аналіз методичної літератури та нормативних документів засвідчив необхідність подальших досліджень шляхів посилення комунікативної спрямованості шкільного курсу української мови, укладання системи ситуативних завдань до розділу «Морфологія».

Мета статті полягає у виявленні методичних особливостей використання ситуативних завдань за компетентнісним та комунікативно-функційним підходами, в уточненні їх типології та розробці системи вправ і завдань, які будуть сприяти реалізації поставлених перед учителями освітніх завдань.

Ми вбачаємо розв'язання проблеми у поєднанні специфічних принципів навчання морфології та сучасних нормативно визначених підходів з наданням пріоритету функційно-комунікативному, текстоцентричному, компетентнісному.

Специфічними комунікативно спрямованими вважаємо наступні напрями: урахування системного характеру мови, опанування морфології у взаємозв'язку з іншими розділами шкільного курсу (синтаксисом, лексикологією, стилістикою тощо), що дозволить формувати відповідні субкомпетентності у взаємозв'язку; вивчення мовних одиниць у єдності змісту, форми і функцій на основі текстів різних типів і стилів мовлення, що сприятиме свідомому оволодінню мовою, доречному використанню у мовленні виучуваних частин мови; опора на знання про частини мови, отримані і початкових класах, вивільнить час для виконання творчих завдань, використання інтерактивних технологій на всіх етапах вивчення морфології; інтеграція різних видів діяльності (пізнавальної, ігрової, мовленнєвої, об-

разотворчої, художньо-словесної), що дозволить формувати сталі вміння й навички використання частин мови в нестандартних змінених умовах; використання ситуативних завдань у процесі оволодіння мовною теорією, показ функційного навантаження кожної частини мови, формування вміння вживати частини мови у мовленні; формулювання мети уроку за всіма програмовими змістовими лініями, що сприяє взаємопов'язаному формуванню складових частин комунікативної компетентності, робить урок насиченим, цілеспрямованим.

Пропонуємо формулювання комплексної мети до однієї з тем вивчення іменника за компетентнісним та комунікативно-функційним підходами. **Тема:** Іменник як частина мови

Мета: *Мовний компонент* – систематизувати й поглибити знання про іменник як частину мови, отримані в початковій школі, його лексичні, морфологічні і синтаксичні особливості, синонімічні та антонімічні відношення, особливості вживання в різних стилях мовлення.

Мовленнєвий компонент – формувати вміння створювати власні висловлювання відповідно до комунікативного завдання, зосереджувати увагу на осмисленні прочитаного, почутого, висловлюваного, збагачувати мовлення учнів іменниками, розвивати уміння в усіх видах мовленнєвої діяльності.

Соціокультурний компонент – розширювати уявлення учнів про красу і багатство природи рідного краю, ознайомити з малими фольклорними жанрами, правилами спілкування, етикетними нормами (формулювання відповідно до текстового матеріалу підручника або спеціально дібраного вчителем).

Діяльнісний компонент – удосконалювати вміння систематизувати, порівнювати, аналізувати мовні явища та складники ситуації спілкування, працювати в колективі, логічно й послідовно висловлювати свої думки.

Засобом формування мовних і мовленнєво-комунікативних умінь можуть слугувати ситуативні завдання, які допомагають надати мовному завданню або вправі комунікативної спрямованості, об'єднати мовну, мовленнєву та соціокультурну змістові лінії, зробити процес навчання української мови цілеспрямованим і вмотивованим.

Класифікація ситуативних завдань, запропонована Л. С. Шевцовою [14], є ґрунтовною, враховує дидактичний, психологічний і методичний аспект. Ми ж у своєму дослідженні як основний вибрали цільовий аспект ситуативних завдань Цю типологію можна було б конкретизувати, виокремивши спеціальні типи завдань на розвиток умінь у кожному виді мовленнєвої діяльності. Але вважаємо це не зовсім доцільним, оскільки ситуативні завдання мають комплексний характер (і здебільшого їх розв'язання передбачає взаємозв'язок репродуктивних і продуктивних видів мовленнєвої діяльності, усну й писемну форму, аналіз і синтез), забезпечують єдність складових частин комунікативної компетентності тощо.

Усі комунікативні завдання залежно від мети виконання і специфіки використання граматичного матеріалу, застосування розумових дій можна умовно розподілити на три групи: 1) *мовно-мовленнєві вправи*, спрямовані на оволодіння мовною теорією, формування загальнонавчальних і мовних умінь знаходити виучувані явища в текстах, класифікувати їх, а також на вдосконалення мовленнєвих умінь уживання частин мови у власному мовленні; 2) *мовленнєві*, спрямовані на побудову власних діалогічних і монологічних висловлювань різних жанрів, типів і стилів мовлення з використанням засвоєного граматичного матеріалу; 3) *власне комунікативні*, спрямовані на продукування мовлення у змінених нестандартних ситуаціях, які розвивають креативність мислення і мовлення учнів.

І. (Мовно-мовленнєві завдання). **Вправи, спрямовані на оволодіння мовною теорією, формування умінь вживати самостійні і службові частини мови у власному мовленні.** До цієї групи належать рольові ігри «вчитель – учень», що мають на меті роз'яснення граматичних явищ, усвідомлення лексичних, морфологічних та синтаксичних особливостей частин мови, їх функційного навантаження. Як правило, вони передбачають парну форму роботи, і адресатом мовлення є сусід за партою або вчитель. До цієї ж групи ми зарахували інтерактивні форми виконання вправ «Навчаючи, вчуся» або роботу в малих групах, у яких потрібно пояснити, як саме треба виконувати завдання. Наведемо приклади завдань.

Завдання (розвиток діалогічного мовлення, робота в парах).

Рольова гра «Учитель і учні» має пропедевтичне значення, відбувається на початку уроку. Клас ділиться на «вчителів» та «учнів». Учителі пояснюють, що таке іменник і перевіряють розуміння пояснення за допомогою запитань. «Учні» слухають пояснення і відповідають на запитання.

Мета мовлення «вчителя» – пояснити «учням», що таке іменник і які його головні ознаки.

Адресат – «учень».

Форма – усний монолог.

Тип мовлення – розповідь з елементами роздуму.

Стиль – науковий.

Мета мовлення «учнів» – розповісти, що таке іменник, відповідаючи на поставлені запитання «вчителя», прослухавши його пояснення.

Адресат – «вчитель».

Адресант – ти сам, учень 6-го класу.

Форма – усний діалог.

Стиль – науковий.

Вправи і завдання такого типу використовують на уроках вивчення нового матеріалу або закріплення чи узагальнення і систематизації знань.

II. (Мовленнєві завдання). **Вправи, спрямовані на побудову власних висловлювань із використанням вивченого мовного матеріалу в певних стилях та жанрах мовлення.** Здебільшого це вправи на основі поданих текстів, які слугують базою для побудови власних висловлювань. Це конкурси і змагання, які передбачають групову форму роботи. Адресат мовлення – учні класу (читачі, слухачі, члени журі тощо). Крім текстів, опорою для мовленнєвої діяльності та вирішення комунікативних завдань є словосполучення чи речення, які будуть доречні в певній ситуації. Іноді до вправ такого типу подають план-підказку, інструкцію до виконання тощо. Наступна вправа ілюструє взаємопов'язаний розвиток умінь діалогічного й монологічного мовлення на сучасному і цікавому для учнів дидактичному матеріалі.

Завдання (робота в групах).

Ситуація спілкування: Уяви, що ти працюєш у туристичній агенції «Пори року». Наближаються зимові канікули, а тобі і твоїм товаришам-колегам доручили скласти рекламний проспект зимового відпочинку у вашій місцевості. Використовуючи опорний матеріал та добираючи свої прикметники, складіть рекламний текст (4-6 речень) про переваги активного зимового відпочинку у вашому краї.

Адресат мовлення – люди, які не були у ваших краях, які не знають, де і як провести святкові дні.

Адресант – ти сам, працівник туристичної агенції і твої колеги.

Мета мовлення – допомогти незнайомим людям спланувати свій відпочинок, запросити їх до своєї місцевості, показати неповторність і красу рідного краю.

Тип мовлення – розповідь з елементами опису.

Обсяг – 5-6 речень.

Жанр мовлення – рекламний текст.

Матеріал для роботи:

Іменники – край, зима, сніг, ліс, музей, ляльковий театр, вулиці, настрій, сюрпризи, подарунки, Дід Мороз, Снігуронька, ковзани...

Прикметники – весела, святкова, славетний, чудовий, красенний, мальовничі, гостинний, прекрасна...

Дієслова – приїхати, відпочивати, святкувати, відвідати, подивитися, завітати, зустріти...

У вправах такого типу наявні елементи проектно-діяльності. Роботу над формуванням мовних, мовленнєво-комунікативних умінь організовують комплексно, реалізуються всі змістові лінії програми.

III. (Власне комунікативні або комунікативно-функційні завдання). **Вправи, поштовхом до виконання яких є уявні ситуації без опори на готовий текст.** До опису мовленнєвої ситуації іноді додають опорний матеріал (словосполучення, ключові слова, завдання – інструкції, репліки-стимули). До цієї групи ми зарахували і роботу з ілюстративним матеріалом (малюнки, кадри з мультфільмів, фотографії). Завдання такого типу мають здебільшого індивідуальний характер, вони є завершальними, не пов'язаними безпосередньо з граматичним матеріалом.

Завдання «Сенкан» (розвиток писемного монологічного мовлення за опорами).

Ситуація спілкування: Уяви, що ти східний поет, який складає сенкани, мешкаєш у країні Частин Мови. Тобі доручили скласти особливий вірш на честь Прислівника, але так, щоб не образити інші частини мови.

Адресат – мешканці країни Частини Мови, учні класу.

Адресант – ти сам, поет, який складає сенкани.

Мета спілкування – користуючись пам'яткою, скласти вірш про Прислівник, його ознаки і роль у мовленні.

Тип мовлення – розповідь з елементами опису.

Форма мовлення – писемний монолог (вірш у прозі).

Обсяг – 5 рядків.

Вправи третьої групи мають великі можливості щодо використання міжпредметних зв'язків з дисциплінами різних циклів. Такі завдання завжди мають узагальнювальний характер.

Аналіз нормативних документів, чинних підручників, лінгводидактичної літератури та практики вивчення частин мови у 6-7 класах засвідчив актуальність і перспективність посилення комунікативної спрямованості у викладанні граматики, реалізації компетентнісного та комунікативно-функційного підходів, створення системи ситуативних завдань. У процесі дослідження були визначені теоретичні засади такої роботи, здійснена класифікація вправ, розроблені комунікативні завдання для вивчення всіх самостійних частин мови, які доповнюють методичну систему вправ чинних підручників. Перспективним вважаємо подальше дослідження ролі комунікативних завдань у процесі вивчення службових частин мови, розділів «Лексикологія», «Синтаксис та пунктуація», створення наскрізної системи комунікативних вправ для початкової, середньої та старшої школи тощо.

Література:

1. Биконь Т. Вивчення розділу «Морфологія» на уроках української мови в системі компетентнісної освіти / Т. Биконь // УМЛШ. – 2013. – №6. – С. 45–49.
2. Білокінь Н. Вивчення розділу «Морфологія» на уроках української мови (7 клас) в умовах компетентнісної мовної освіти / Н. Білокінь // УМЛШ. – 2013. – №6. – С. 50–53.
3. Глазова О. Рідна мова : Підручник для 6 кл. загальноосвітніх закладів / О. Глазова, О. Кузнецов. – К. : Зодіак-ЕКО, 2006. – 288 с.

4. Голуб Н. Ситуаційний метод на уроках української мови в школі / Н. Голуб // УМЛШ. – 2013. – № 7. – С. 18–24.
5. Єрмоленко С. Я. Рідна мова : Підручник для 6-го кл. / С. Єрмоленко, В. Сичова. – К. : Грамота, 2006. – 296 с.
6. Компетентнісний підхід до навчання української мови в основній школі (матеріали круглого столу) // УМЛШ. – 2012. – №4 – С. 51–65.
7. Кучеренко І. Зміст уроку української мови в аспекті комунікативного спрямованої освіти / І. Кучеренко // УМЛШ. – 2013. – №7. – С. 7–13.
8. Лещенко Г. П. Комунікативні завдання у системі вивчення морфології у 6-7 класах загальноосвітніх шкіл / Г. Лещенко // Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії. – 2010. – Вип.18. – С. 243–248.
9. Мельничайко В. Я. Українська мова. Дидактичні матеріали з української мови для 6 класу / В. Я. Мельничайко, О. І. Мельничайко. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2007. – 112 с.
10. Омельчук С. Формування граматичних понять з морфології української мови в учнів основної школи / С. Омельчук // Проблеми граматики і лексикології української мови. Науковий часопис національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. Серія 10. – 2012. – Випуск 9. – С. 217–220.
11. Пентиліук М. І. Наукові засади комунікативної спрямованості у навчанні рідної мови / М. І. Пентиліук // Укр. мова і л-ра в школі. – 1999. – №3. – С. 8–10.
12. Рідна мова : Підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів / за заг. ред. М. І. Пентиліук. – К. : Освіта, 2006. – 272 с.
13. Українська мова. 5 – 9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання // УМЛШ. – 2013. – №1. – С. 32–54.
14. Шевцова Л. С. Методика застосування мовленевих ситуативних завдань : Методичний посібник / Л. С. Шевцова. – Житомир, 2004. – 94 с.
15. Шелехова Г. Зміст і структура оновленої програми з української мови для основної школи крізь призму сучасних підходів / Г. Шелехова // УМЛШ. – 2013. – №2. – С. 60–64.

УДК 811.161.2.378.14 (07)

Мушировська Н. В.

СИТУАТИВНІСТЬ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОГО ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОГО СКЛАДНИКА КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ФАХІВЦЯ

У статті висвітлено зміст і структуру соціолінгвістичної та соціокультурної компетентності, принципи і шляхи їх формування в процесі вивчення мови фахової галузі студентами вишів, зокрема проаналізовано явище ситуативності у спілкуванні та його врахування в застосуванні текстів, мовленнєвих вправ і завдань. Розглянуто шляхи й методичні прийоми формування соціолінгвістичної та соціокультурної компетентності через роботу з текстами професійного, націокультурного, етикетного спрямування, застосування наочності, моделюючих та ситуативних вправ, виступів і презентацій.

Ключові слова: комунікативна компетентність, соціолінгвістична компетентність, соціокультурна компетентність, комунікативна ситуація, дискурс, контекст спілкування, тональність спілкування, комунікативний реєстр, комунікативна роль, принцип ситуативності.

В статье освещены содержание и структура социолингвистической и социокультурной компетентности, принципы и пути их формирования в процессе изучения языка профессионального общения студентами вузов, в частности, проанализировано явление ситуативности в общении и его учитывания при применении текстов, речевых упражнений и заданий. Рассматриваются пути и методические приемы формирования социолингвистической и социокультурной компетентности через работу с текстами профессионального, нациокультурного, этикетного содержания, применение наглядности, моделирующих и ситуативных упражнений, выступлений и презентаций.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, социолингвистическая компетентность, социокультурная компетентность, коммуникативная ситуация, дискурс, контекст общения, тональность общения, коммуникативный регистр, коммуникативная роль, принцип ситуативности.

The article is devoted to the content and structure of sociolinguistic and sociocultural competence, principles and ways of their formation in the field of learning professional language by students, including analyzes the phenomenon of communication situation and its incorporation in the application of the texts, exercises and speech problems. Background research is that, despite the fact that the search for ways to improve teaching profession language has traditionally pay much attention today, sociolinguistic and socio-cultural features of the language and their importance for professional communication of specialists considered in insufficient way or without emphasizing special attention.

In the context of sociolinguistic and sociocultural competence attention draws to the importance of expanding understanding of the peculiarities of national linguistic culture and behavioral patterns of native speakers, regional differences, draw attention to geographic values of linguistic material, paraverbal and non-verbal aspects of communication, idioms, expressions of etiquette that helps produce professional language skills, deepening language education and increase the linguistic culture.

Ways and instructional techniques forming sociolinguistic and sociocultural competence consist in working texts with professional, cultural and etiquette direction, audio and videos, applying visibility, simulation and situational exercises, speeches and presentations.

Keywords: communicative competence, sociolinguistic competence, sociocultural competence, communicative situation, discourse, context of communication, the tone of communication, communicative register, communicative role, situational principle.

Сучасне осмислення завдань мовної освіти, опанування професійно орієнтованої української мови у ВНЗ позначене актуалізацією вдосконалення не лише лінгвістичної, а й комунікативної, соціолінгвістичної та соціокультурної компетентностей, що забезпечують комфортне існування людини в колективі, реалізацію її комунікативних потреб у процесі професійної та повсякденної комунікації. Це пов'язано не лише з опануванням основних мовних і мовленнєвих відомостей, а й із засвоєнням позамовної інформації, необхідної для адекватного спілкування та взаєморозуміння.

Стаття присвячена проблемі формування комунікативної, соціолінгвістичної та соціокультурної компетентностей мовця шляхом актуалізації ситуації спілкування. Об'єкт дослідження – соціолінгвістична й соціокультурна компетентність як компонент комунікативної мовленнєвої компетентності, що виявляється в ситуаціях ділового, професійного спілкування.

Мета статті – дати теоретичне обґрунтування структури соціолінгвістичної та соціокультурної компетентностей, довести важливість соціолінгвістичної та соціокультурної компетентностей у процесі навчання про-

фесійної української мови, що уможливорює подолання комунікативних бар'єрів, визначення системи прийомів для формування соціолінгвістичної та соціокультурної компетенції під час вивчення мови професійного спілкування.

У працях вітчизняних і зарубіжних дослідників сформульовані основні теоретичні принципи щодо вивчення проблеми. Поняття мовної особистості імпліцитно було представлено у працях В. Вундта, О. Потебні, Г. Штейнтала, відповідний термін був уведений В. Виноградовим. Розроблення проблеми мовної особистості належить Г. Богіну, Ю. Караулову, О. Леонт'єву, Д. Леонт'єву та ін. Поняття компетенції розглядали такі вчені, як Л. Бахман, М. Кенел, Р. П. Мільтруд, А. Палмер, М. Свейн, Д. Хаймс, Н. Хомський (увів це поняття в лінгвістику) та ін. Ф. І. Буслаєв, І. Г. Гердер, В. фон Гумбольдт, О. О. Потебня, Е. Сепір та Б. Уорф заклали підґрунтя лінгвокультурологічного підходу до вивчення мови, встановивши безпосередню пов'язаність мови і культури, що доводить важливість соціокультурної компетенції в процесі комунікації. На соціокультурний аспект навчання мов вказує І. А. Воробйова, оскільки міжкультурному спілкуванню сприяє не тільки знання мови, а й засвоєння культури та норм і стереотипів поведінки, закорінених в національних традиціях і звичаях. Є. І. Пассов наголошує на суб'єктивних та об'єктивних факторах, що характеризують мовні ситуації в безпосередньому спілкуванні, які й варто враховувати під час формування соціолінгвістичної компетенції мовця. Основи теорії комунікації, її складники та окремі аспекти описані в працях Ф. Бацевича, Г. Почепцова, О. Селіванової.

Вихідним пунктом для аналізу змісту й структури соціокультурної та соціолінгвістичної компетенції є *комунікація* – цілеспрямований процес передачі інформації або обміну нею між двома і більше сутностями, а також їхнього впливу за допомогою певної семіотичної системи. Інформаційний обмін передбачає передачу різних змістів повідомлення: поняттєво-логічного, оцінного, емотивного, експресивного, стилістичного, прагматичного і т. ін. – і спонукає до певної дії у відповідь [11, с. 28].

Ф. Бацевич трактує спілкування як сукупність зв'язків і взаємодій людей, суспільств, суб'єктів (класів, груп, особистостей), у яких відбувається обмін інформацією, уміннями, навичками та результатами діяльності [2, с. 27]. За О. Селівановою, «спілкування як цілеспрямований, соціально зумовлений процес обміну інформацією між людьми в різних сферах їхньої пізнавально-трудова та творчої діяльності, який реалізується переважно за допомогою вербальних засобів, розглядають на трьох рівнях: *комунікативному*, що враховує кодову систему мови, культурні традиції комунікативної поведінки; *інтерактивному*, орієнтованому на особистісні характеристики комунікантів, їхні цілі, стратегії, програму адресованості, взаємодію; *перцептивному*, що полягає у взаємному пізнанні та зближенні людей, формуванні вмінь керування сприйняттям, у відчутті настроїв партнерів, розумінні психологічних ефектів сприйняття, здатності їхньої корекції та зміни тощо» [11, с. 32]. О. Горошкіна зазначає, що слід розглядати мовленнєву комунікацію як вияв спілкування в конкретних життєвих ситуаціях з використанням мови в її потенційних соціолінгвістичних і стилістичних варіантах, у широкому дискурсному аспекті, оскільки комунікація завжди занурена в контекст. Отже, здатність організувати мовленнєве спілкування відповідно до комунікативної ситуації, соціальних норм поведінки й соціального статусу комунікантів свідчить про сформованість соціолінгвістичної компетенції [5, с. 184].

Поняття компетенції висвітлене в науковій літературі у зв'язку з поняттям *мовної особистості*. Компетенції є сумою знань, умінь та характерних рис особистості, що дозволяють їй виконувати певні дії. Серед них – загальні компетенції, які не є специфічними для мовлення, але необхідні для будь-якого роду діяльності, зокрема й мовленнєвої, та комунікативні мовні компетенції, які забезпечують людині можливість діяти, застосовуючи специфічні лінгвістичні засоби. Усі компетенції формуються й удосконалюються паралельно, повсякчас, безперервно, як у навчанні, так і поза ним, творяться усім життям людини [7, с. 312].

Комунікативна компетенція є складним, системним утворенням. У структурі комунікативної компетенції на основі різних підходів, узагальнених дослідниками, виділяють певні її складники.

М. Кенел, М. Свейн	1) <i>дискурсивна компетенція</i> – здатність поєднувати окремі речення у зв'язне усне або письмове повідомлення, дискурс, використовуючи для цього різноманітні синтаксичні та семантичні засоби когезії; 2) <i>соціолінгвістична компетенція</i> – здатність розуміти і продукувати словосполучення та речення з такою формою й таким значенням, які відповідають певному соціолінгвістичному контекстові ілокутивного акту комунікації; (ілокутивний акт – втілення у висловлюванні, породжуваному в ході мовлення, певної комунікативної мети; цілеспрямованість; функція впливу на співрозмовника); 3) <i>стратегічна компетенція</i> – здатність ефективно брати участь у спілкуванні, обираючи для цього правильну стратегію дискурсу, якщо комунікації загрожує розрив через шум, недостатню компетенцію та ін., а також адекватну стратегію для підвищення ефективності комунікації; 4) <i>лінгвістична компетенція</i> – здатність розуміти й продукувати вивчені або аналогічні їм висловлення, а також потенційна здатність розуміти нові висловлення.

Л. Бахман, А. Палмер	1) <i>лінгвістична компетенція</i> – (складається з організаційної, прагматичної, функційної та соціолінгвістичної компетенції); 2) <i>стратегічна компетенція</i> ; 3) <i>психомоторні вміння, когнітивні процеси</i> . Пізніше Л. Бахман додав ще ілокутивну компетенцію – здатність належним чином формувати ілокутивний (мовний) акт (попросити щось, запросити, проінформувати когось) відповідно до ситуації спілкування.
Н. Гез	1) <i>вербально-комунікативна компетенція</i> ; 2) <i>лінгвістична компетенція</i> ; 3) <i>вербально-когнітивна компетенція</i> ; 4) <i>метакомунікативна компетенція</i> .
В. Коккотта	1) <i>фонологічна компетенція</i> ; 2) <i>лексико-граматична компетенція</i> ; 3) <i>соціолінгвістична компетенція</i> ; 4) <i>країнознавчі знання, навички й уміння</i> , забезпечені дискурсивною, ілокутивною та стратегічною компетенціями.
В. Топалова	1) <i>країнознавча компетенція</i> ; 2) <i>соціолінгвістична компетенція</i> ; 3) <i>лінгвістична компетенція</i> ; 4) <i>дискурсивна компетенція</i> ; 5) <i>стратегічна компетенція</i> ; 6) <i>ілокутивна компетенція</i> .

[7, с. 313].

Повний склад компетенцій (загальних і комунікативних) представлено в такому вигляді:

Загальні компетенції	Комунікативні мовленнєві компетенції
<i>Декларативні знання :</i> – знання світу; – соціокультурні знання; – міжкультурне усвідомлення; <i>Уміння та навички :</i> – практичні вміння та здібності; – міжкультурні вміння та навички <i>«Компетенція існування»</i> <i>Уміння вчитись :</i> – мовна і комунікативна свідомість; – загальні фонетичні здібності та вміння/навички; – уміння вчитись; – евристичні знання.	<i>Лінгвістичні компетенції:</i> – лексична компетенція; – граматична компетенція; – семантична компетенція; – фонологічна компетенція; – орфографічна компетенція; – орфоепічна компетенція <i>Соціолінгвістична компетенція:</i> – лінгвістичні маркери соціальних стосунків; – правила ввічливості; – вирази народної мудрості; – реєстрові відмінності – діалект і акцент. <i>Прагматична компетенція:</i> – дискурсивна компетенція; – функційна компетенція;

[7, с. 314].

Наведені моделі свідчать про те, що комунікативна компетенція передбачає володіння широким спектром різноманітних видів компетенції, серед яких, зокрема, соціолінгвістична та соціокультурна компетенція, які є запорукою ефективного спілкування. Соціокультурна та соціолінгвістична компетенція – це знання й уміння використовувати у спілкуванні й пізнанні соціокультурні й соціолінгвістичні реалії. Основним об'єктом є фонові знання носіїв мови, їхня вербальна та невербальна поведінка в актах комунікації, їхня культура в загальному сенсі.

У зв'язку з соціолінгвістичною компетенцією важливо окреслити об'єкт соціолінгвістики, яка вивчає зв'язок між мовою та фактами соціального життя, активні процеси в розвитку мови під впливом екстралінгвальних факторів [7, с. 314]. Соціолінгвістика – розділ мовознавства, що вивчає обумовленість мовних явищ і мовних одиниць соціальними факторами: з одного боку, умовами комунікації (місцем, часом, учасниками, цілями і т.д.), а з іншого боку, звичаями, традиціями, особливостями суспільного та культурного життя колективу, що говорить. Соціолінгвістика розглядає мовні явища, на які великий вплив здійснюють фактори соціальної організації (стать, належність до однієї з груп за віком, соціальним статусом, станом здоров'я, заняттями, професією та ремеслом, етнічною групою, законом, сферою спілкування – політика, новини, медіа, журналістика тощо), також компоненти соціального контексту, які також впливають на мову, її застосування та розуміння (вірування, наука, релігія, мораль, поняття загальної прийнятності, політична коректність, тенденції моди у використанні мови, освіта комунікан-

тів, соціальна ситуація: робота – дозвілля, ступінь неформальності, намір та ціль, стереотипи). Ці фактори засвідчують і пояснюють взаємодію мови й суспільства.

Визначення соціолінгвістичної компетенції дали М. Кенел та М. Свейн. На думку дослідників, соціолінгвістична компетенція є прагматичним компонентом комунікативної компетенції, що віддзеркалює функційні та соціальні характеристики використання мови. М. Халідей зараховує соціолінгвістичну компетенцію до семантичної (поняття, концепції та ін.) і до прагматичної сфери (діяльність, мовленнєві акти та ін.) [5, с. 184]. Соціолінгвістична компетенція – це здатність здійснювати вибір мовних форм, використовувати і перетворювати їх відповідно до контексту. Соціолінгвістична компетенція пов'язана зі знаннями та вміннями, необхідними для здійснення соціального аспекту використання мови, отже, вона пов'язана з лінгвістичними маркерами соціальних стосунків, правилами ввічливості, виразами народної мудрості, відмінностями у реєстрах мовлення, діалектами та акцентами [7, с. 314].

Розглянемо категорії, пов'язані як із соціальним контекстом, так і з умовами спілкування, обізнаність із якими дозволить провадити більш ефективно професійну комунікацію. Характеризуючи основні параметри комунікації, важливі з методичного погляду формування комунікативної компетентності, слід зазначити, що, згідно з О. Селівановою, *за параметром кількості учасників* розмежовують комунікацію: внутрішню (розмову із самим собою), міжособистісну (спілкування двох осіб), комунікацію малих груп (розмову 3–5 осіб), публічну (учасниками є 20–100 осіб), організаційну (у ній беруть участь понад 100 до 1000 осіб), масову (більше 1000 учасників). *За можливістю інверсування комунікативних ролей* у вербальній комунікації виокремлюють монолог і діалог / полілог. *За сферою спілкування* розрізняють комунікацію наукову, політичну, релігійну (конфесійну), побутову, ділову, навчальну, спортивну, юридичну, військову, медичну, виховну й інші типи. Створення повного переліку сфер спілкування є практично неможливим.

Функційний параметр зумовлює поділ вербальної комунікації на інформативну (передачу інформації), афективно-оцінну (вираження почуттів, оцінок, емоцій адресантом стосовно адресата), рекреативну (спілкування з метою розваги), переконувальну (спрямовану на стимулювання якоїсь дії), ритуальну (соціально усталені комунікативні дії з дотриманням певних норм) та ін.

За способом соціалізації виокремлюють інституційну й неінституційну комунікацію: перша регламентована відповідними інститутами суспільства, наприклад, владним, правовим, охорони здоров'я, освіти та ін., друга залежить від співвідношення особистісних статусів комунікантів і подібна до класифікації спілкування за мірою офіційності або формальності: формальне відбувається у формальних комунікативних ситуаціях інституційного типу й передбачає чіткість ситуаційних ролей, дотримання статусних норм, неформальне не потребує регламентованості ролей і норм, хоч навіть у родині комунікативні ролі є регламентованими і певним чином унормованими.

У науковій літературі наявні також диференціації комунікації (спілкування) залежно *від форми* на закриту (світську), відкриту (розмову друзів, ділових партнерів) і мішану (асиметричну, коли один із співрозмовників дотримується правил закритого спілкування, інший – відкритого, приміром, керівник і підлеглий); *за параметром вияву особистості* – на знеособлене, особистісне та глибоке спілкування: перше позбавляє людину індивідуальності, друге та третє відмінні за глибиною вияву особистості. *За тривалістю* комунікацію поділяють на постійну, періодичну, короткотривалу й довготривалу. *За співвідношенням форми та змісту* спілкування може бути прямим (буквальним) і непрямим (натяком, завуальованим висловленням). *За параметром належності учасників комунікації до різних культур* виокремлюють монокультурну й міжкультурну комунікацію [11, с. 36–38].

Одним із понять теорії комунікації є також *дискурс*. Дискурс у широкому розумінні розглядають за традицією як мовлення. Під впливом теорії мовленнєвих актів, лінгвопрагматики, когнітивної лінгвістики аналіз дискурсу отримав функційне спрямування, а дискурс почали розглядати як комунікативну подію, ситуацію, що інтегрує текст із іншими її складниками, зокрема, екстралінгвальними, соціальними й референційними чинниками (обставинами, часом, простором комунікації), когнітивними та психологічними чинниками, які опосередковують взаємодію учасників спілкування, їхні мотиви, цілі та стратегії. Ототожнення дискурсу в цьому значенні з комунікативною ситуацією в системній організації всіх її складників визначає склад його визначальних рис [11].

Тип дискурсу за сферою спілкування характеризується комплексом не лише мовних ознак, а й особливостями статусу комунікантів, їхньої інтеракції, специфікою інтенційно-стратегічної та інтерпретаційної програм адресанта й адресата, ситуативно-контекстуальних параметрів тощо. У літературі розрізняють: політичний дискурс, юридичний дискурс, науковий дискурс, мас-медійний дискурс, педагогічний дискурс, рекламний дискурс, релігійний дискурс, побутовий дискурс, художній дискурс, спортивно-ігровий дискурс, військовий дискурс. Кожний тип дискурсу за сферою спілкування має власну жанрову систему. Наприклад, жанрами політичного дискурсу послідовно від максимальної неформальності до максимальної інституційності, офіційності спілкування є: неофіційні розмови, анекдоти, чутки; листівки самвидаву, графіті; телеграми й листи громадян політикам чи організаціям; прес-конференції; публічні політичні дискусії; публічні політичні виступи, промови; закони, укази й інші політичні документи; міжнародні перемовини, офіційні зустрічі [2].

Важливим поняттям, яке розглядають у контексті соціолінгвістики і неодмінно враховують у стереотипах ділового професійного спілкування є *гендерні стереотипи* – стійкі уявлення про риси, якості, можливості і поведінку статей, тісно пов'язані з гендерними ролями, закріпленими через систему

культурних норм функційними спеціалізаціями чоловіка і жінки у суспільстві [2, с.112]. Стереотипи поведінки статей закладені в багатьох етикетних ситуаціях.

Соціолінгвістична компетентність враховує здатність розпізнавати лінгвістичні маркери, наприклад: соціальних класів, регіонального походження, національного походження, етнічної належності, професійної групи, серед яких – лексичні, граматичні, фонетичні особливості мовлення, вокальні характеристики, паралінгвістичні засоби і мова тіла.

Потребує конкретизації поняття *тональності спілкування* (Ф. Бацевич), до якої належать паравербальні і невербальні засоби спілкування [2, с. 209–210]. *Паравербальні* (проксемика, тон, гучність, швидкість, паузи) *засоби мови* постійно супроводжують комунікацію, але відрізняються в різних суспільних і етнічних групах, ситуаціях, необізнаність у яких може спричинити комунікативний бар'єр. Важливою для спілкування є, зокрема, *дистанція*, що виявляється оптимальною для комунікації, і в різних ситуаціях спілкування змінюється: а) інтимна зона (від 15 до 46 см) – дистанція між людьми, що перебувають у тісному емоційному контакті (подружжя, мати й дитина); б) особиста зона (від 46 см до 1,2 м) – відстань руки, протягнутої для рукостискання, що оптимальна в розмові з товаришем; в) зона соціального спілкування (від 1,2 м до 3,6 м) – відстань найбільш прийнятна для соціально-побутового й ділового спілкування (з колегами тощо); г) суспільна зона (від 3,6 м і більше). Цілком очевидно, що для ефективного спілкування необхідно слідувати правилам дистанції між співрозмовниками і зберігати доречно у певній ситуації відстань.

Успішними комунікантами зазвичай є ті, хто вміє використовувати елементи парамови для того, щоб передати емоційні та інтелектуальні значення своїх повідомлень, знає, як використовувати *вокальні особливості* (тон, гучність, швидкість, паузи), щоб сприяти слухачам у розумінні змісту й настрою.

Кінесика – мова рухів тіла, зовнішнього вигляду комуніканта, його пози, жестів – є важливим елементом спілкування. Жести класифікують за їх функціями на жести-симптоми – експресивні знаки самовираження, жести-регулятори, які реалізують регулятивно-комунікативну, спонукальну функцію, жести-інформатори, що несуть інформацію про предмет. Комуніканту необхідно знати і враховувати свої індивідуальні особливості: стримувати прояви агресії, гарячковості, контролювати жести невпевненості чи непоступливості. Жести зближують мовця зі слухачами, але надумані, вони можуть, навпаки, призвести до повного розриву зв'язку зі слухачами, викликати подив. Ще один засіб невербальної комунікації – *міміка* – рухи (чи статичний вираз) м'язів обличчя, які виражають внутрішній емоційний стан людини. Психологи вбачають основну відмінність невербальної інформації в тому, що вона адресована емоційно-образній сфері людини, її підсвідомості, на відміну від слова, зверненого до свідомості людини, його раціонально-логічної сфери. Оволодіння особистістю уміннями підсилювати дієвість мовлення позамовними засобами виразності та розкодовувати невербальну інформацію мови є однією з важливих соціолінгвістичних навичок і умовою ефективності спілкування.

Соціокультурна компетенція містить лінгвокраєзнавчі, лінгвокраїнознавчі та лінгвополікультурні знання, уміння співвідносити мовні засоби з мовленнєвою ситуацією шляхом засвоєння відповідних фреймів, уміння організувати мовленнєве спілкування з урахуванням соціальних норм поведінки (внутрішньокультурних, міжкультурних) [5, с. 187]. Вони утворюють фонові знання комуніканта і реципієнта. До фонових знань належать пов'язані зі словами певної мови відомості культурного, матеріально-історичного, географічного характеру, уявлення про побут, традиції, звичаї.

Лінгвокраїнознавчу компетенцію формують шляхом спеціальних дібраних текстуальних матеріалів та інтеграції з іншими гуманітарними дисциплінами. О. Горюшкіна великого значення у формуванні соціокультурної компетентності надає роботі з текстом, оскільки це засіб формування ціннісних орієнтацій, комунікативної, мовної, соціокультурної компетенцій, джерело інформації, об'єкт розуміння й вивчення [5, с. 184]. Використання матеріалів культурологічного спрямування формує ціннісні, етичні й логічні параметри особистості, підвищує інтерес і глибину розуміння навчального предмета, розширює знання про національний характер, суспільно-державний устрій, історико-культурний досвід України, здобутки в галузі освіти, культури, про особливості побуту, традиції, звичаї, відомості про особливості розвитку націй, народностей загалом. Сюди зазвичай зараховують знання мовних одиниць із національно-культурним компонентом семантики та вміння використовувати відповідно до соціально-мовленнєвої ситуації фразеологізми, усталені етикетні вислови, безеквівалентну лексику (топоніми, назви об'єктів фізичної географії, назви складових частин країни (регіонів), назви міст, вулиць, антропоніми, етнографічні реалії, звичаї та традиції, свята, суспільно-політичні реалії, реалії системи освіти, культури, мистецтв та їх діячів, засобів масової інформації). Сьогодні можна спостерігати, що важливим складником професійної мовної і загальної культури є графіті, написи на одязі, висловлювання-кліше в мас-медіа, таблички на робочих місцях, постери. Ознайомлення з певними реаліями відбувається шляхом читання текстів, різноманітних автентичних документів (офіційних та особистих листів, афіш, програм, газетних і журнальних статей, надписів на постерах тощо). Дидактичні завдання можна вирішувати через вирази народної мудрості, що є важливим складником народної культури, ідіоми, цитування.

Щодо складу соціолінгвістичної компетенції, уваги потребують *етикетні формули спілкування*. Мовленнєвий етикет пов'язаний з національною своєрідністю формул, часто безеквівалентних, зі звичаями та ритуалами того чи того народу. Він є складовою частиною фонових знань мовців і потребує певних попередніх відомостей для правильної реалізації. Мовна форма вираження цих формул, їх поширеність, ситуації спілкування, у яких така модель поведінки є доречною або обов'язковою з погляду

прийнятих у суспільстві норм, соціальні характеристики комунікантів, які можуть застосовувати певну модель, оцінні моменти, а також характер впливу на поведінку адресата, який мовець намагається здійснити, значно відрізняються.

Важливим є дотримання правил ввічливості, що зумовлюють одну з найважливіших причин відмови від прямого застосування висловлювань відповідно до вимог, рівня спілкування, прийнятих мети або напрямку комунікації. Розрізняють *позитивну ввічливість* (зацікавлення, питання про життя, здоров'я, обмін враженнями, інтересами, вираження захоплення, милування, вдячності, побажання, висловлення запрошень, гостинності) та *негативну ввічливість* (уникнення загрозливого ставлення, догматизму, прямих наказів тощо, вираження жалю, виправлення, суперечності, заборони тощо). *Неввічливість* (навмисне ігнорування правил ввічливості виявляється через різкість, надмірну відвертість, вираження зневаги, відрази, різко виражене невдоволення та дорікання, неприхований гнів, нетерпіння, демонстрацію зверхності).

Лінгвістичні маркери соціальних стосунків відрізняються залежно від таких чинників: відповідний статус, близькість стосунків, реєстр мовлення і т.д. Згідно з визначенням Ф. Бацевича, *реєстр* – це різновид дискурсу (тексту), сформований під впливом ситуативного контексту в спілкуванні соціалізованих особистостей; реалізація дискурсу (тексту) в конкретній конситуації спілкування, в основі якої лежать імпліковані в комунікативній компетенції мовців правила (конвенції, звички) спілкування [2, с. 205]. У вживанні етикетних формул і зовнішніх ідентифікаторів у процесі професійного спілкування термін «реєстр» використовують для позначення систематичних відмінностей між різними варіантами мови у вживанні її в різних контекстах, що реалізовані на рівнях формальності (офіційний, формальний, нейтральний, неформальний, фамільярний).

Це можна простежити у: 1) вживанні та виборі привітань: під час зустрічі (добрий день, доброго дня, доброго ранку, добридень, доброго здоров'я, вітаю, привіт, моє шанування, Христос Воскрес, слава Україні); під час знайомства (будьмо знайомі, дозвольте відрекомендуватися, радий знайомству з Вами, дуже приємно); під час прощання (до побачення, на все добре, хай щастить, до зустрічі, прощай, бувай); 2) у вживанні та виборі форм звертання: офіційна (високоповажний пане Президенте, глибокоповажні пані та панове, Ваша святосте); формальна (пан, пані, панове, добродію, громадянко, друзі, товариство, пане професоре, Дмитре Петровичу); неформальна форма, лише ім'я (Ольго, Богдане); фамільярна (дорога, любя, рідна, моє сонечко); образлива (нездара, негідник, ледар); 3) вступі до розмови (прошу вибачити, вибачте, перепрошую, скажіть, будь ласка, чи можна Вас запитати, слухай) тощо.

Компоненти соціолінгвістичної і соціокультурної компетентності як цілісної системи взаємозв'язані, між ними складно встановити чітку межу. З метою їх формування у процесі оволодіння українським професійним мовленням необхідно створити такі умови навчання, які б відтворювали процес реального спілкування, слугували механізмом соціальної взаємодії та сприяли засвоєнню норм і моделей мовленевого спілкування, притаманних соціуму країни.

Комунікація є процесуальним явищем, а субстанціональний характер їй надає поняття *комунікативної ситуації*. Комунікативна ситуація є онтологічною формою організації комунікативного процесу, яка характеризується замкненістю, цілісністю, і системністю, діяльнісною динамічністю [11, с. 39].

Ситуативність як принцип у загальних рисах передбачає навчання мови на основі та з допомогою ситуацій. Для того, щоб навчити мови як засобу спілкування в різних професійних ситуаціях, потрібно створювати атмосферу реального спілкування, налагодити зв'язок навчання з життям, активно застосовувати мовлення в невимушених ситуаціях, враховуючи компоненти *ситуативної позиції* та взаємовідносини між комунікантами, жарново-стильову природу дискурсу. З метою формування соціолінгвістичної і соціокультурної компетенції в змісті вправ слід представити ситуації, у яких можуть перебувати мовці, зокрема збори трудового колективу, привітання з ювілеєм, обговорення питання під час наради, презентація і виступ на конференції, діалог керівника з підлеглим, роботодавця з пошукувачем роботи тощо.

Ситуація – це динамічна система взаємовідносин між комунікантами, яка завдяки їй відбиттю у свідомості породжує особистісну потребу в цілеспрямованій діяльності та живить цю діяльність. Розглядаючи комунікативну ситуацію, розрізняють обов'язкові ступені акту спілкування: мотив і готовність до спілкування, зав'язку, стимулювання та підтримування, взаємодію, динаміку спілкування, зупинку спілкування.

Для визначення ситуації як системи взаємовідносин між комунікантами необхідно знати, які ці взаємовідносини. *Комунікативний статус* впливає на перебіг комунікації, на тип комунікативної взаємодії (кооперативний та конфліктний), на вибір мовних засобів і взаємопов'язаний зі зразками й типами дискурсу, намірами, стратегіями й обставинами спілкування тощо. Комунікативний статус – комунікативні норми, права й обов'язки учасника комунікації, визначені сукупністю *ролей*: а) статусної як відносно постійної ознаки комуніканта, яку він отримує від народження і яка визначає його комунікативну поведінку (наприклад, належність до певних статі, віросповідання, етносу); б) позиційної, що відповідає місцю людини в суспільстві (професії, соціальному статусу) і детермінує його комунікативну поведінку; в) ситуаційної, яка є варіативною й залежить від конкретної ситуації (покупець, пасажир, керівник, підлеглий, пацієнт, друг, жертва, кривдник і т. ін.) [11, с. 100]. Дослідники вважають, що комунікативний статус може бути жорстким (фіксованим) і варіативним (мобільним залежно від ролей комунікантів і їхнього прагнення до співпраці), однак, насамперед, фіксованими й мобільними є лише ролі комунікантів.

Комунікативні ролі поділяють на стандартні (нормативні для відповідної комунікативної ситуації), ненормативні (що призводять до конфлікту й конфронтації) та ініціативні (ігрові ролі, образи, які людина свідомо створює для досягнення певної мети, наприклад, прохач, жебрак, «крутий» і т. ін.). Ініціативна роль може бути короткотривалою й довготривалою. Ініціативну довготривалу роль називають іміджем, що використовують для досягнення мети, самопрезентації, підтримки інтересу, уваги до себе тощо [11, с. 101].

Під час створення ситуацій мовного спілкування соціальний статус та взаємовідносини, зумовлені ним, можуть стати домінуючими залежно від характеру спілкування суб'єктів як представників соціальних спільнот і завдань, що стоять перед ними: обговорення прав та обов'язків громадян, зустрічі спеціалістів і конференції, бесіди про справочинство.

Прагматичний підхід уможливив проектування типів мовних особистостей на комунікативну взаємодію. Розрізняють три такі різновиди: *гармонійний*, *конфліктний* та *імпульсивний* [11, с. 106]. Кожний із цих різновидів має певні особливості мовлення. Подібна типологія дає змогу встановити стилі спілкування залежно від орієнтації на співрозмовника: домінуючий (переваги над співрозмовником); драматичний (використання драматичних ефектів); агресивний, заспокоїливий, вражаючий, точний, надихаючий, уважний, дружній, відкритий [11, с. 106]. Слід звертати увагу на взаємовідносини, котрі формуються в самій діяльності, у процесі інтеракції співрозмовників та реалізації будь-яких її форм, які можуть мати характер незалежності, координації, субординації, взаємодопомоги, взаємостимуляції, підтримки, обміну досвідом, солідарності, кооперації, довіри, вибагливості, співробітництва, опору, створення перешкод, відкритої протидії, ігнорування, товариського змагання, суперництва, ворожої конкуренції і конфронтації.

У процесі навчання ситуація як система взаємовідносин створюється як результат цілого комплексу об'єктивних і суб'єктивних факторів, позначених поняттям *ситуативної позиції*. Ситуативна позиція являє собою інтеграцію об'єктивних і суб'єктивних компонентів спілкування. До компонентів ситуативної позиції, які є елементами реального процесу спілкування, можна зарахувати такі складники: галузь діяльності, форма діяльності, предмет дискусії, подія, місце, час, наявність третіх осіб, зовнішні дані, соціальний статус, мовний статус, взаємовідносини, що становлять об'єктивний бік ситуативної позиції, світогляд, моральні якості, вольові якості, почуття, інтереси, інтеракційна роль, міжособистісна роль, знання, досвід, стан перед початком спілкування, комунікативне завдання. За допомогою певних компонентів ситуативної позиції, що лежать в основі відповідних видів взаємовідносин, можна скласти *прогнозуючі карти ситуативних позицій*, які слугуватимуть для створення ситуацій певного виду в навчальному процесі.

Визначивши значення, склад соціолінгвістичної і соціокультурної компетенції, можна конкретизувати систему прийомів і дидактичне забезпечення методики їх формування, зокрема: а) бесіда про особливості маркерів соціальних стосунків, уживання висловів народної мудрості у функційних стилях, про регістри мовлення, діалекти і соціолекти; б) читання текстів, які містять інформацію соціокультурного змісту; в) аудіювання матеріалів, перегляд відео, що ілюструють уживання в мовленні маркерів соціальних стосунків, відмінності регістрів мовлення, мовні й мовленнєві особливості діалектів і соціолектів, г) використання допоміжних актуальних засобів навчання – інтернет-ресурсів, автентичних документів, карток для самостійної, парної, індивідуальної, групової роботи; д) виконання спеціальних вправ для формування соціолінгвістичної і соціокультурної компетенції, тестові завдання (на заповнення пропусків, вибору, структурування), ситуативно-моделювальні вправи, рольові ігри, діалоги, вправи на ідентифікацію, диференціацію, трансформацію, підстановку, реплікування, складання текстів, самостійний пошук і добір матеріалів про соціолінгвістичну і соціокультурну компетенцію, проектна робота, створення портфоліо з діловодства, написання рефератів, статей, доповідей відповідного змісту та виголошення виступів, демонстрація постерів, моделювання презентацій.

Таким чином, кінцевим результатом опанування знань професійної мови має бути їх функційність. Проаналізувавши роль соціолінгвістичного та соціокультурного компоненту в процесі комунікації, можна стверджувати, що одним із засобів навчання професійної мови має бути ситуативність, яка передбачає моделювання різних ситуацій для подальшого їх використання у сферах професійного спілкування, зокрема, в науці, педагогіці, культурі. Перспективи втілення в навчальний процес завдань формування соціолінгвістичної та соціокультурної компетенцій полягають у розробці навчально-методичного комплексу з урахуванням означених прийомів та видів робіт.

Література:

1. Бацевич Ф. С. Категорії комунікативної лінгвістики: спроба визначення / Ф. С. Бацевич // Мовознавство. – 2003. – № 6. – С. 25–33.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К. : Вид. центр «Академія», 2004. – 342 с.
3. Білоусенко П. І. Проблемно-ситуативні завдання для розвитку зв'язного мовлення / П. І. Білоусенко // Вивчаємо українську мову і літературу. – 2009. – № 8 (березень). – С. 6–12.
4. Голуб Н. Мовленнєві жанри на уроці української мови у 8-9 класі / Н. Голуб // Українська мова і література в школі. – 2015. – №1. – С. 13–18.

5. Горошкіна О. Підручник як засіб формування соціокультурної компетенції учнів / О. Горошкіна // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 22 (209). – Ч. II. – С. 183–189.
6. Данилова О. П. Роль ситуативно-модельюючих завдань у формуванні мовленнєвої культури учнів / О. П. Данилова // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2008. – №10 (квітень). – С. 2–7.
7. Ковбанюк М. Формування соціолінгвістичної компетенції (СКЛ) як складника комунікативної мовної компетенції / М. Ковбанюк // Наукові записки. Серія: Філологічні науки – 2011 – Випуск 86. – С. 311–319.
8. Кочеджі В. Ситуативні завдання з розвитку зв'язного мовлення в школі / В. Кочеджі // Сучасна школа України. – 2009. – № 4 (квітень). – С. 33–34.
9. Макаренко В. Реалізація культурологічного принципу навчання української мови у 5-7 класах / В. Макаренко // Українська мова і література в школі. – 2003. – № 4. – С. 35–38.
10. Подлевська Н. Ситуативно-діяльнісні завдання на уроках рідної мови як спосіб формування культури спілкування в учнів 5 класу / Н. Подлевська // Українська мова і література в школі. – 2005. – № 1. – С. 11–17.
11. Селіванова О. О. Основи теорії мовної комунікації : Підручник / О. О. Селіванова. – Черкаси : Видавництво Чабаненко Ю. А., 2011. – 350 с.
12. Станкевич Н. Навчально-мовленнєва ситуація у діалогічному мовленні : стратегія моделювання / Н. Станкевич // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2010. – Вип. 5. – С. 53–60.
13. Ярмолук А. В. Формування соціокультурної компетенції старшокласників на уроках української мови / А. В. Ярмолук // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2011. – № 5 (II Бугайківські читання). – С. 134–136.

УДК [373.5.16:811.161.2]:808.5(043)

Ницета В. А.

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ РИТОРИЧНОГО ПІДХОДУ
ДО НАВЧАННЯ МОВИ В ШКОЛІ**

У статті розглянуто проблему обґрунтування концептів «риторичне» та «риторичний підхід» у контексті риторики досліджень і методики навчання риторики на різних рівнях освіти. Представлена концепція риторики підходу до навчання мови (стратегічна ідея, принципи, категорійний апарат) як стратагема в процесі формування риторики компетентності школярів.

Ключові слова: «риторичне», підхід, риторики підхід, риторики компетентність, риторикизація.

В статье рассматривается проблема обоснования концептов «риторическое» и «риторический подход» в контексте риторических исследований и методики обучения риторики на разных уровнях образования. Представлена концепция риторического подхода к обучению языку (стратегическая идея, принципы, категориальный аппарат) как стратагема в процессе формирования риторической компетентности школьников.

Ключевые слова: «риторическое», подход, риторический подход, риторическая компетентность, риторикизація.

The problem of grounding the concepts «rhetorical» and «rhetorical approach» in the context of rhetorical researches and method of rhetoric teaching on the different levels of education is considered in the article. There have been presented the conception of rhetorical approach to language teaching (strategic idea, principle, categorical apparatus) as a stratagem in the process of forming of pupils' rhetorical competence. The original linguadidactic concept in the process of modeling and projecting the objects of educational practice is the category of «approach». The approach to teaching is a procedural feature of activity, stratagem, which contributes to achieving the strategic results «Rhetorical» in the process of learning language is connected with aspects of linguistic theory and inseparable from communication, speech activity, speech and communicative culture. The ability to find way out on rhetorical content depends on language teacher's motivation, his professional training and pedagogical skills. In school language education the rhetorical approach will be contributed to formation and improvement of different qualities and characteristics of pupils' speech, language culture, speech responsibility. The rhetorical approach to learning language can belong to thematic group of educational approach according to way of subjective organization of educational activity from the point of view of subjects of learning language and subjective interaction. The necessary condition of effective implementation in practice of rhetorical approach is rhetorization – the phenomena which accumulates the totality of applied aspects of the process. Rhetorized technologies – technologies of rhetorization – must perform the function of effective means of implementation of rhetorical approach in the process of school language education. The rhetorical approach will be contributed the strengthening of communicative orientation in learning language.

Keywords: «rhetorical», approach, rhetorical approach, rhetorical competence, rhetorization.

У науці та педагогічній практиці риторики розглядають як частину духовної культури людської цивілізації, як методологію гуманітарного знання, як культурну основу знання в широкому розумінні і як соціальну діяльність. Дослідники риторики відзначають її панхронізм (А. Михальська) і свідчать про її відродження в освітніх сферах на всіх рівнях. Це можна пояснити запитом суспільства на риторики вміння сучасної людини, на підвищення її комунікативного рівня. З іншого боку, сучасна педагогічна наука розглядає освіту, освітні процеси через призму соціальних і суспільних відносин, у яких важливе місце посідають мова, мовлення, комунікація, мовленнєва та комунікативна діяльність. Наведені концепти є смисловими та змістовими центрами шкільної мовної освіти, контекст якої, на нашу думку, слід розробляти й вибудовувати через призму феномену «риторикичного».

Оскільки в сучасній науці освіту трактують як процес і результат, проблематику дослідження логічно розглядати в двох площинах: на рівні результатів (а, отже, і цільовизначення як стратегічної мети) і на рівні процесу досягнення мети (цілеспрямованої й доцільної педагогічної діяльності щодо реалізації стратагем). Стратагема (стратегема), відповідно до тлумачення В. Орлова, – проміжна ланка між стратегією й тактикою, це «комбінація тактичних прийомів, які сприяють досягненню стратегічних результатів» [16, с. 49–50].

Однією з базисних лінгводидактичних категорій на рівні процесу навчання та освіти вважають категорію підходу. У мовній освіті (у процесі навчання мови) вважаємо за необхідне виокремлювати, обґрунтовувати й запроваджувати риторикичний підхід.

Дослідження ґрунтується на теоретичних працях і прикладних напрацюваннях фахівців з риторики й теорії комунікації – Т. Анісімової, О. Ворожбітової, О. Гойхмана, Г. Горлової, Г. Журбіної, Є. Ключова,

Р. Лахманн, Н. Махновської, А. Михальської, Т. Надєїної, О. Олійник, Н. Формановської, І. Хоменка, О. Чувакіна, дослідників проблематики мовної й риторичної освіти – С. Баришевої, Л. Бутакової, А. Воробйової, Л. Горбач, Г. Іванової, С. Камишевої, О. Когут, Т. Ладиженської, Л. Мей, С. Мінеєвої, М. Пен-тилюк, О. Сальнікової, О. Симакової, І. Снігур, М. Стурикової, С. Тихонова та ін. Теоретичні параметри риторичного підходу як лінгводидактичної категорії розроблені на підставі висновків С. Омельчука, який здійснив глибоке дослідження цієї проблематики [15].

Стаття присвячена дослідженню проблеми обґрунтування теоретичних аспектів риторичного підходу як страгатеми в процесі формування риторичних результатів шкільної мовної освіти.

Сучасна шкільна мовна освіта має чітку комунікативну спрямованість, тому її зміст, процесуальні характеристики й результати логічно розглядати через риторичні категорії, через феномен «риторичного». А «риторичне», на думку Р. Лахманн, треба розглядати як мовну практику [8, с. 6].

У процесі навчання мови в школі слід реалізовувати риторичний аспект – імпліцитно вивчати окремі відомості з риторики й керуватися принципом текстоцентризму, систематично вивчаючи риторичні аспекти тексту в усіх мовних темах. А за умови цілеспрямованої, спеціально організованої педагогічної діяльності вчителів-словесників стратегічними риторичними результатами навчання мови в школі можуть стати риторичні вміння та риторична компетентність учнів.

Риторичну компетентність ми позиціонуємо як вищий рівень комунікативної компетентності; володіння риторичними знаннями, вміннями й навичками, якостями особистості, що визначають здатність і готовність до ефективного й оптимального спілкування, реалізовані й закріплені в досвіді комунікативної та риторичної діяльності [12, с. 23].

Вихідним лінгводидактичним концептом у процесі моделювання та проектування об'єктів освітньої практики є категорія «підхід». Саме підхід до навчання є процесуальною характеристикою діяльності, стратегією, що сприяє досягненню стратегічних результатів.

На підставі окремого дослідження фахових джерел С. Омельчук подає таке тлумачення підходу до навчання мови: «методологічна категорія лінгводидактики, що позначає складне багатовимірне явище, системну сукупність якого становлять принципи, технології, методи, прийоми, засоби й форми навчання і яке характеризується концептуальністю, процесуальністю, системністю, керованістю й дієвістю» [15, с. 4].

У процесі нашого дослідження був проаналізований певний масив науково-методичних праць, автори яких приділили увагу підходам у лінгвістиці, риториці та риторичній освіті, в результаті чого була укладена таблиця 1.

М. Стурикова висловлює думку, що в процесі навчання риторики в школі та вищих навчальних закладах за основу викладання можна брати будь-який із підходів, запропонованих А. Михальською й Т. Ладиженською. Якщо акцентувати увагу, зокрема, на комунікативно-мовленнєвому та культурно-мовленнєвому підходах, можна зробити висновок: «риторичне» в процесі навчання мови невіддільне від комунікації, мовленнєвої діяльності, мовленнєвої й комунікативної культури – риторичний підхід у навчанні мови логічно вважати явищем логічним і доцільним.

У лінгвістичних працях і роботах із риторики виділяють риторичний (Т. Анісімова, Н. Махновська), лінгво-риторичний (О. Ворожбітова, Г. Журбіна), мовленнєвознавчий (Г. Горлова), паралогічний (Є. Ключев), діалогічний (суб'єкт-суб'єктний) (О. Олійник), комунікативно-прагматичний (Н. Формановська), логіко-риторичний (І. Хоменко) підходи, за допомогою яких пропонують вивчення (дослідження) мовних явищ (об'єктів) у контексті риторичних категорій. Отже, спроможність знайти вихід на «риторичне» в навчанні мови цілком залежить від мотиваційної налаштованості вчителя-словесника, його професійної підготовки.

Таблиця 1

Підходи в лінгвістиці, риториці та риторичній освіті

№	Автор	Підхід	Тлумачення	Сфера застосування
1.	Т. Анісімова [1, с. 95]	риторичний	–	до переконання (у неориториці – з метою пошуку згоди)
2.	С. Баришева [2, с. 15]	риторичний	творчі пошуки, теоретичне осмислення й практичне втілення оптимальних шляхів оволодіння ефективним, успішним і результативним професійним мовленням	педагогічна риторика (вища освіта)
3.	Л. Бутакова [3]	мисленнєво-мовленнєво-діяльнісний (ортологічний)	–	формування мовних здібностей і мовленнєвої компетентності (вища освіта)

4.	А. Воробйова [4, с. 42]	риторичний	доцільне використання мовних засобів у різних формах, сферах і жанрах мовлення з метою ефективного впливу	навчання мови в основній школі
5.	Є. Ключев [7]	паралогічний	—	дослідження риторичних засобів і їх використання в мовленні з метою досягнення паралогічного (риторичного) ефекту
6.	О. Ворожбітова [9, 109]	лінгво-риторичний	—	лінгвістика, риторика (дослідження суспільної мовної свідомості, соціокультурних феноменів)
7.	М. Стурикова, Т. Ладиженська, А. Михальська [9, с. 425–426]	комунікативно-мовленнєвий, культурно-мовленнєвий, ораторський, неокласичний, синтетичний	—	навчання риторики в школі та вищих навчальних закладах
8.	Г. Горлова [10, с. 67]	мовленнєво-знавчий	—	вивчення первинних мовленнєвих жанрів
9.	Г. Журбіна [11, с. 163–168]	лінгво-риторичний	—	навчання орфоєпії у вишівському курсі мови
10.	Г. Іванова [11, с. 190]	комунікативно-гуманітарний	—	викладання риторики в гуманітарному ВНЗ
11.	Л. Мей [11, с. 277]	риторичний	мета – оформлення та розвиток риторичних навичок і вмінь	вивчення китайською аудиторією матеріалів курсу «Розвиток мовлення»
12.	Н. Махновська [11, с. 311]	риторичний	—	до проблеми ентимем (сучасна риторика)
13.	О. Симакова [11, с. 416–420]	риторичний	—	до навчання старшокласників текстосприймальної діяльності в ході аналізу художнього тексту
14.	О. Олійник [14, с. 8]	діалогічний (суб'єкт-суб'єктний)	визнання співрозмовниками іншого значущого, унікального, неповторного особистістю	до спілкування
15.	О. Когут [17]	риторичний	—	організація риторичних ігор на заняттях із риторики
16.	Н. Формановська [18, с. 83]	комунікативно-прагматичний	—	дослідження мовних одиниць (об'єктів)
17.	С. Камишева [19, с. 70]	риторичний	націлений на оволодіння ефективним, успішним, результативним професійним мовленням	підготовка спеціалістів у сфері підвищеної мовленнєвої відповідальності
18.	І. Снігур [22]	риторичний	орієнтований на пошуки, теоретичне осмислення і практичне втілення оптимальних шляхів оволодіння ефективним, успішним, результативним професійним мовленням	вивчення професійного мовлення й мовної поведінки майбутніх учителів у вищій школі
19.	І. Хоменко [24]	логіко-риторичний	—	дослідження аргументації в полемічних творах

У процесі фахової підготовки спеціалістів у системі вищої освіти застосовують риторичний (С. Барішева, С. Камишева, І. Снігур), мисленнєво-мовленнєво-діяльнісний (ортологічний) (Л. Бутакова), комунікативно-гуманітарний (Г. Іванова) підходи з метою формування й удосконалення різних характеристик і якостей професійного мовлення, мовної поведінки, мовленнєвої відповідальності. Логічно припустити, що завдяки доцільним педагогічним зусиллям подібної мети можна досягнути і в шкільній мовній освіті.

А. Воробйова, О. Когут, Л. Мей, О. Симакова пропонують запровадження риторичного підходу в загальноосвітній школі з метою: 1) навчання текстосприймальної діяльності в ході аналізу тексту (на рівні вирішення вузьких оперативних завдань у процесі реалізації змісту навчання мови); 2) організації риторичних ігор (на рівні організації процесу мовної освіти); 3) формування ефективного, впливового мовлення (на модульно-локальному рівні); 4) формування риторичних умінь (стратегічна мета). Як свідчать дані Таблиці 1, науковці не подають дефініцій риторичного підходу; риторичний підхід у трактуванні авторів охоплює широкий спектр різноманітних аспектів процесу навчання мови, проте не має ознак методологічної категорійності, концептуальності й системності.

На підставі аналізу вже згаданих та інших наукових джерел пропонуємо таке визначення досліджуваного поняття: «Риторичний підхід до навчання мови – це спрямована на оволодіння ефективним та оптимальним мовленням система педагогічно доцільних теоретико-методологічних заходів у процесі навчання мови, суб'єкти якого залучені до усвідомленої та рефлексійної мовленнєвої комунікації з використанням мовних і риторичних засобів у різних формах, сферах і жанрах мовлення» [12, с. 27].

Риторичний підхід до навчання мови має такі концептуальні параметри:

1) стратегічна ідея (стратегічна мета) – формування риторичних умінь і риторичної компетентності учнів у процесі навчання мови;

2) принципи шкільної мовної освіти в контексті запровадження риторичного підходу – позитивної педагогічної взаємодії, гармонізувального діалогу, аксіологізації, антропоцентричності, формування особистості через слово, розвивального впливу, активного сприймання, громадянського виховання школярів, евристичності, «живої комунікативності», «мовленнєвого вчинку», духовного становлення особистості [12, с. 19–20];

3) категорійний апарат риторичного підходу до вивчення мови:

– ефективне мовлення – дієва, результативна комунікація, у якій своєї мети досягає лише той, хто говорить, з можливим збитком для слухача [25, с. 461];

– оптимальне мовлення – комунікація, у якій досягнення мети тим, хто говорить, поєднується зі сприятливими для слухача наслідками [25, с. 461];

– мовленнєва комунікація – мисленнєво-мовленнєва діяльність, здійснювана з метою взаємодії [5, с. 7];

– риторичний текст – продукт риторичної діяльності, спрямований на інших суб'єктів за допомогою комунікативної активності; нехудожній, авторський, адресний текст, який реалізує наміри суб'єкта вплинути в конкретній ситуації спілкування [6];

– риторичний діалог – діалог, вибудований як взаємодія рівних суб'єктів, які обговорюють одну тему загальноприйнятими засобами, погоджуючи смисл відповідно до загальних правил;

– риторичні засоби – вербальні та невербальні механізми, вжиті з метою впливу;

– риторична діяльність – особлива комунікативна активність (спілкування) щодо створення й виконання риторичного тексту, спрямована на інших суб'єктів [23];

– мовленнєвий вчинок – спеціально створене висловлювання, що відображає моральну позицію комуніканта, мета якого – впливати на адресата в кризовій ситуації спілкування;

– рефлексія – внутрішній риторичний діалог, у якому суб'єкт уміє бути адресатом для самого себе [6].

Відповідно до класифікації С. Омельчука [15, с. 5–6], риторичний підхід до навчання мови як лінгводидактичну категорію слід зарахувати до тематичної групи освітніх підходів за способом суб'єктної організації навчальної діяльності (з погляду суб'єктів навчання мови й суб'єктної взаємодії).

Запровадження риторичного підходу до навчання мови в практику шкільної мовної освіти вимагає реорганізації та трансформації всіх ланок педагогічного (навчально-виховного) процесу. Риторичний підхід як система педагогічно доцільних теоретико-методологічних заходів у процесі навчання мови (див. визначення) торкається всіх сфер професійної діяльності вчителя-словесника, тому вимагає від нього комплексного докладання зусиль.

Необхідною й достатньою умовою ефективності запровадження в практику риторичного підходу до навчання мови є риторизація – явище, яке акумулює в собі всю сукупність прикладних аспектів процесу. Виходячи з аналізу спеціальної літератури, слід зазначити, що риторизація: 1) означає поступове цілеспрямоване «входження» риторики й риторичного в навчальний процес сучасної школи; 2) формулюється за допомогою ключових слів «осмислення», «переосмислення», «активізація», «перетворення», «освоєння способів»; 3) передбачає реалізацію риторичних смислів («риторичні знання», «риторична діяльність», «категорії (канони) риторики – етос, пафос, логос», «риторична ситуація», «діалогізація», «мовні (риторичні) жанри», «*риторична норма*», «*агональна взаємодія*».

Процеси риторизації характеризуються складністю, багатогранністю й багатовимірністю, тому нам імпонують висновки О. Сальнікової, яка запропонувала трирівневу схему запровадження риторизації [20, с. 3]:

- 1) риторизація навчального процесу;
- 2) риторизація навчального предмета;
- 3) риторизація навчального завдання.

Аналогічно до наведеної схеми, вважаємо за доцільне реалізовувати риторичний підхід до навчання мови також на трьох рівнях.

Запровадження риторизації слід пов'язувати з педагогічними технологіями – запрограмованими в часі та просторі системами функціонування компонентів педагогічного процесу, які призводять до намічених результатів [21, с. 52]. Саме педагогічні технології, на думку вчених, передбачають проектування й точне інструментальне управління навчальним процесом і гарантують досягнення поставлених навчальних цілей.

У контексті риторичної освіти та її результатів використовують термін «риторизовані технології» (термін уперше ввів у науковий обіг В. Маров). На нашу думку, риторизовані технології – технології риторизації – повинні виконувати роль ефективного засобу запровадження риторичного підходу в процес шкільної мовної освіти.

Отже, проведене дослідження дає підстави для висновку, що «риторичне» логічно пов'язане і з лінгвістичною теорією, і насамперед із мовленнєвою практикою, тому в процесі навчання мови доцільно реалізовувати риторичний зміст. Риторичний підхід варто запроваджувати на всіх етапах шкільної мовної освіти, що сприяє посиленню комунікативної спрямованості навчання мови й формуванню в учнів риторичних умінь і риторичної компетентності.

Перспективи подальшої роботи пов'язуємо з розробкою практичних аспектів запровадження риторичного підходу в шкільній мовній освіті.

Література:

1. Анисимова Т. В. Современная деловая риторика : учеб. пособ. [Электронный ресурс] / Т. В. Анисимова, Е. Г. Гимпельсон. – Режим доступа : lib.rus.ec/b/101287/read. – Заголовок с экрана.
2. Барышева С. Ф. Педагогическая риторика : учеб.-метод. комплекс / С. Ф. Барышева. – М. : [б.и.], 2013. – 35 с.
3. Бутакова Л. О. Культура речи : торжество ортологического или мыслеречедательностного подхода (к проблеме формирования языковой способности и речевой компетенции) / Л. О. Бутакова // Материалы Всероссийского семинара-совещания «Проблемы трансформации и качества социогуманитарного образования в вузах России на основе госстандартов второго поколения». – Барнаул : АКОО СО РАО, 2002. – С. 53–57.
4. Воробьева А. Состояние проблемы формирования риторических умений в теории и практике обучения языку в основной школе / А. Воробьева // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 22 (209). – Ч. II. – С. 40–46.
5. Гойхман О. Я. Речевая коммуникация : учебник / О. Я. Гойхман, Т. М. Надеина. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 207 с.
6. Горбач Л. В. Механизмы риторизации образовательной деятельности школы [Электронный ресурс] / Л. В. Горбач, С. А. Минеева // Развитие школы № 149 средствами риторики и риторизации : [сб. материалов]. – Пермь, 2003. – Режим доступа : pedsosvet.perm.ru/sections/ psec_view.php?psid=53. – Заголовок с экрана.
7. Ключев Е. В. Риторика : Инвенция. Диспозиция. Элокуция : учеб. пособ. для вузов / Е. В. Ключев. – М. : ПРИОР, 2001. – 272 с.
8. Лахманн Р. Демонтаж красноречия : риторическая традиция и понятие поэтического / Рената Лахманн. – [пер. с нем. Е. Аккерман, Ф. Полякова]. – СПб. : Академический проект, 2001. – 368 с.
9. Материалы XIII Международной научно-практической конференции «Риторика и культура общения в общественном и образовательном пространстве», 21–23 января 2009 г. / Под ред. В. И. Аннушкина. – М. : Гос. ИРЯ им. А. С. Пушкина, 2009. – 512 с.
10. Материалы XIV Международной научной конференции «Риторика и культура речи : наука, образование, практика», 1–3 февраля 2010 г. / Под. ред. Г. Г. Глинина. – Астрахань : Издательский дом «Астраханский университет», 2010. – 264 с.
11. Материалы XVII Международной конференции по риторике (2013 г.) [Электронный ресурс] / Под. ред. В. И. Аннушкина. – 510 с. – Режим доступа : <http://www.author-edu.ru/sites/default/files/>. – Заголовок с экрана.
12. Методика навчання риторики в школі : навч. посіб. / Автор-укладач В. А. Ницета. – К. : Центр учбової літератури, 2014. – 200 с.
13. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах : [підруч. для студентів філолог. факультетів університетів] / [за ред. проф. М. І. Пентиліук]. – К. : Ленвіт, 2004. – 400 с.
14. Олійник О. Ділове спілкування : навч. посіб. / О. Олійник. – Красноармійськ : КП ДонНТУ, 2009. – 380 с.
15. Омельчук С. «Підхід до навчання» як базова категорія сучасної лінгвістичної науки / Сергій Омельчук // Українська мова і література в школі. – 2013. – № 2. – С. 2–7.
16. Орлов В. Магия твоих текстов / Виктор Орлов. – Уфа : Powerbooks, 2003. – Книга 2. – Основы мастерства. – 92 с.
17. Основы ораторского мистецтва : практикум / уклад. О. І. Когут]. – Тернопіль : Астон, 2005. – 296 с.
18. Речевое общение : специализированный вестник / под ред. А. П. Сковородникова. – Красноярск : Краснояр. гос. ун-т, 2000. – Вып. 3 (11). – 134 с.
19. Риторика и культура речи в современном обществе и образовании : сб. материалов X Междунар. конф. по риторике / Науч. ред.-сост. В. И. Аннушкин. – М. : Гос. ИРЯ им. А. С. Пушкина, 2006. – Выпуск 2. – 164 с.

20. Сальникова О. А. Модель риторизации учебного задания / О. А. Сальникова // Начальная школа плюс до и после. – 2012. – № 2. – С. 1–5.
21. Селевко Г. К. Энциклопедия образовательных технологий : в 2 т. / Г. К. Селевко. – М. : НИИ школьных технологий, 2006. – Т. 1. – 816 с.
22. Снігур І. Слово в духовному світі українського етносу : виховання риторичної культури особистості / Інна Снігур // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 277–278.
23. Тихонов С. Е. Риторика, риторизация и общение в школе : осмысление и воплощение в период модернизации образования : монография / С. Е. Тихонов. – М. : «Прометей» МПГУ, 2005. – 272 с.
24. Хоменко И. В. Особенности логико-риторического подхода к аргументации в полемических произведениях Острожских книжников / И. В. Хоменко // РАЦИО.ru. – 2010. – № 4. – С. 91–106.
25. Чувакин А. А. Ортология и риторика как базовые дисциплины коммуникационной подготовки специалистов по направлению «Филология» / А. А. Чувакин // Риторика и культура речи в современном обществе и образовании : сб. материалов X Междунар. конф. по риторике : 1–3 февраля 2006 г. / [науч. ред.-сост. В. И. Аннушкин, В. Э. Морозов]. – М. : Флинта ; Наука, 2006. – Выпуск 1. – С. 457–463.

УДК 81'271-057.212

Овсієнко Л. М.

ДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ФАХОВОГО СПІЛКУВАННЯ МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ ІЗ ТУРИЗМУ

Сфера туризму є однією із стратегічних галузей економіки, за допомогою якої відбувається подальший соціально-економічний розвиток держави. У пропонованій статті зроблена спроба визначити основні дидактичні засади формування культури фахового спілкування майбутніх менеджерів із туризму. Автор доводить, що чітко дібрана система підходів (особистісно орієнтованого, комунікативно-діяльнісного й компетентнісного), принципів (загальнодидактичних і специфічних) і методів (активних та інтерактивних) навчання ефективно впливатиме на результат такої діяльності. За цих умов студенти-туризмознавці не лише отримують знання фахових дисциплін, а й навчаються культури спілкування в майбутній професійній діяльності.

Ключові слова: культура фахового спілкування, дидактичні засади, процес навчання, менеджер із туризму, студент, підхід, принцип, метод, вправи.

Область туризма является одной из стратегических отраслей экономики, с помощью которой происходит дальнейшее социально-экономическое развитие государства. В предлагаемой статье делается попытка определить основные дидактические принципы формирования культуры профессионального общения будущих менеджеров сферы туризма. Автор доказывает, что четко подобранная система подходов (личностно ориентированного, коммуникативно-деятельностного и компетентностного), принципов (общедидактических и специфических) и методов (активных и интерактивных) обучения эффективно будет влиять на результат такой деятельности. При этих условиях будущие специалисты туристической сферы не только получают знание профессиональных дисциплин, но и научатся культуре общения в профессиональной деятельности.

Ключевые слова: культура профессионального общения, дидактические принципы, процесс обучения, менеджер сферы туризма, студент, подход, метод, принцип, упражнения.

The proposed article tries to determine the main didactic foundations of the formation of the culture of the professional communication by the future tourism managers.

Having done the analyses of some researchers and scientific studies we came to conclusion, that there is a system of efficient didactics means, which will help in solving of this question. They should include the specific of the educational institution, especially if it is a pedagogic one.

The final purpose of the education of the future specialist in the tourist area is the formation of the professionally directed communicative competence, which is seen as a communication behavior, which is specific to the academic and professional environment. Taking this into consideration, the education of the future tourism managers should be providing the peculiarities of personally directed communicative active and competence approach.

The problem of the students' communicative culture formation could be successfully solved while holding to some general didactic and specific educational principles where the last of them provide practical part of language culture development among the students of the named speciality.

The formation of the communication culture of the future specialists of the tourism management is efficient while taking such kind of methods, where the special attention is paid to the active (problematic, partly-researched, scientific and other) and the interactive ones.

A special role in this process is given to the exercises, that have reproductive character, which should be connected with creative, as it helps to develop communicative competence of the future specialists of the tourism area.

The article tries to come to conclusion, that clearly chosen system of approaches, principles and methods of education efficiently influences the result of such kind of activity. Under these circumstances the students, who study tourism, could get not only the knowledge of professional disciplines but also will be able to be taught the professional communication culture on the future profession.

Keywords: culture of the professional communication, didactic approaches, educational process, tourism manager, student, approach, method, exercises.

У зв'язку з інтеграційними процесами, що відбуваються в нашій державі, виникла потреба в організації ефективної підготовки компетентних та конкурентоздатних фахівців для різних сфер діяльності: економіки, торгівлі, туризму, науки, культури, мистецтва тощо.

Сфера туризму є однією зі стратегічних галузей економіки, за допомогою якої відбувається подальший соціально-економічний розвиток держави. Проте для формування туристичного ринку необхідною є наявність низки складників цієї індустрії, серед яких основне значення має компетентність фахівців

означеної сфери. З огляду на це, підготовка майбутніх менеджерів з туризму, здатних адекватно вести діалог, спілкуватися в різних фахових ситуаціях, є одним із ключових завдань сучасної системи професійної освіти.

Проблеми культури мови і спілкування висвітлено в працях відомих мовознавців Н. Бабич, С. Бирик, С. Єрмоленко, А. Коваль, Т. Коць, С. Ширяєва та інших. Особливості формування культури спілкування майбутніх фахівців різних сфер досліджували такі науковці, як: Н. Артикуца, Н. Безгодова, О. Біляєв, А. Богуш, М. Вашуленко, Л. Головата, Т. Гороховська, І. Дроздова, С. Караман, В. Мельничайко, В. Михайлюк, Г. Онуфрієнко, Л. Паламар, М. Пентиліук, Ю. Прадід, І. Радомський, Л. Романова, О. Юрчук. Однак праць, у яких було б висвітлено методичні аспекти вироблення культури професійного мовлення з погляду на специфіку майбутнього фаху менеджера з туризму, ще обмаль. Комплексне вирішення цієї проблеми лише набирає обертів. Актуальність порушеного питання є беззаперечною, оскільки воно ще недостатньо вивчене й висвітлене.

З огляду на вищезазначене, **метою статті** є теоретичне обґрунтування дидактичних засад формування культури фахового мовлення майбутніх менеджерів цієї сфери.

Характерною ознакою всебічно розвиненої особистості та компетентного фахівця є культура спілкування і рівень професійного мовлення. З огляду на це, упродовж навчання у вищому освітньому закладі в центрі уваги мають бути якості професійного мовлення студентів, над удосконаленням яких варто працювати викладачам усіх передбачених навчальним планом дисциплін. «Необхідна постійна робота з різноманітними за стилями текстами, живе спілкування в професійно зорієнтованих ситуаціях» [1, с. 137]. Цьому сприяє система підходів, принципів, методів, прийомів і засобів навчання. Усі ці дидактичні елементи, що використовують у процесі навчання студентів, мають урахувувати специфіку освітнього закладу, особливо, коли він є педагогічним.

Кінцева мета навчання майбутнього фахівця сфери туризму – формування професійно орієнтованої комунікативної компетентності, що розглядають як мовну поведінку, яка є специфічною для академічного та фахового середовища. При цьому комунікативна компетентність є провідною і стрижневою, оскільки лежить в основі всіх інших видів компетентностей [2, с. 118]. З огляду на це, навчання майбутніх менеджерів з туризму треба здійснювати з урахуванням особистісно орієнтованого, комунікативно-діяльнісного й компетентнісного підходів.

Особистісно орієнтований підхід до навчання забезпечує розвиток і самореалізацію особистості студента, задоволення його освітніх і культурних потреб. Його метою є впровадження сучасних педагогічних технологій, а саме: педагогіки співробітництва («проникаючої технології»); гуманітарно-особистісної й ігрової технології; технологій розвивального, проблемного й індивідуального навчання (індивідуальний підхід, індивідуалізація навчання, метод проектів); колективний спосіб навчання.

Змісту означеного навчання властивий особистісний компонент, який забезпечує самопізнання, розвиток рефлексивних здібностей, оволодіння способами саморегуляції, самовдосконалення, моральне самовизначення, формує життєву позицію особистості майбутнього фахівця в галузі туристичного обслуговування, розвиває його культуру мовлення. Таким чином, в особистісно орієнтованому навчальному процесі акцент перенесено з інтелектуального розвитку особистості на емоційний та соціальний [3, с. 45].

Поряд з особистісно орієнтованим підходом у процесі навчання майбутніх фахівців туристичної сфери і формування в них культуромовної компетентності необхідно застосовувати комунікативно-діяльнісний підхід. Він знаходить відображення в теорії породження мовлення і передбачає вибір змісту навчальних предметів з опорою на врахування специфіки майбутньої фахової діяльності. «Означений підхід характеризується виявленням студентами особливостей процесів надбання культурно-історичного досвіду, накопиченого людством і його передачі, виробленої соціальною практикою, тобто засвоєння знань, умінь, навичок, видів та способів діяльності» [4, с. 115]. Доцільно, щоб студенти не тільки засвоювали необхідний обсяг теоретичних знань, практичних умінь і навичок, але й розвивали мовленнєво-мисленнєві здібності.

Комунікативна спрямованість навчання активізує формування всіх видів мовленнєвої діяльності студентів: уміння слухати, говорити, читати, писати.

За такого підходу добір освітнього матеріалу має відповідати критерію повноти і системності видів діяльності, необхідних для підготовки кваліфікованого й компетентного фахівця у сфері туризму.

Реалізація комунікативно-діяльнісного підходу під час навчання майбутніх фахівців сфери туристичного обслуговування створює підґрунтя для подальшого розвитку та систематизації здобутих знань, удосконалення мовно-мовленнєвих умінь і навичок, що сприяє безперервному формуванню комунікативної компетентності. Останню ж розуміють як оволодіння всіма видами мовленнєвої діяльності та основами культури усного й писемного мовлення, базовими уміннями й навичками використання мови у життєво важливих сферах і ситуаціях спілкування.

Поряд з особистісно орієнтованим та комунікативно-діялісним актуальним у процесі навчання майбутніх фахівців туристичної сфери є компетентнісний підхід. Він змінює мету й вектор змісту вищої освіти від передачі знань і вмінь предметного змісту до виховання (формування) майбутнього фахівця зі сформованими життєвими і професійними компетентностями. Цей підхід у всіх своїх значеннях і аспектах найбільш глибоко відображає основи процесу модернізації.

Компетентнісний підхід прямо пов'язаний з ідеєю всебічної підготовки і виховання індивіда не лише як висококваліфікованого спеціаліста, але і як особистості, члена колективу й соціуму.

До особливостей компетентнісного підходу у вищій школі можна зарахувати: визначення компетенцій як кінцевого результату навчання та їх цілеспрямоване формування; перенесення акцентів із поінформованості суб'єктів навчання на їх уміння використовувати інформацію для вирішення практичних проблем; оцінювання рівня сформованості в студентів компетенцій як результату навчального процесу; студентоцентрована спрямованість навчання; спрямованість фахової підготовки на майбутнє працевлаштування випускників [5, с. 29].

Компетентнісний підхід передбачає формування професійних і особистісних якостей майбутніх фахівців сфери туризму, їхніх організаторських здібностей, умінь вирішувати проблеми і брати на себе відповідальність, володіння необхідними комунікативними якостями, здатності оцінювати соціальні процеси, визначати місце й роль у них своєї професійної діяльності, знаходити шляхи її удосконалення.

Окрім того, проблема формування культури фахового спілкування студентів може бути успішно розв'язана за умови дотримання загальнодидактичних і специфічних принципів навчання. Загальнодидактичні принципи (свідомості, творчої активності, наступності й перспективності, принцип розвивального навчання) за своїми функціями є універсальними і не можуть достатньо враховувати специфіку підготовки майбутніх фахівців сфери туристичного обслуговування. Тому, на нашу думку, у процесі формування культури спілкування студентів-туризмознавців важливу роль відіграють специфічні принципи навчання, адже вони забезпечують практичний аспект культуромовного розвитку студентів означеної спеціальності.

Специфічні принципи формування комунікативних умінь поділяють на загальні, часткові та спеціальні. До загальних належать: принцип комунікативно-мовленнєвого спрямування, принцип урахування особливостей української мови, принцип пріоритетного значення вправ у всіх сферах оволодіння мовленням. Кожен із зазначених принципів орієнтує викладача на організацію навчального процесу, насиченого мовленнєвими вправами на основі зв'язних текстів. Адже тільки правильно й доцільно дібрані вправи зроблять процес навчання студентів-туризмознавців результативним, спрямованим на вдосконалення їхньої комунікативної компетентності.

Часткові принципи розвивають і конкретизують реалізацію загальних. До них належать: принцип навчання на мовленнєвих зразках, поєднання мовного тренування з мовленнєвою практикою, взаємозв'язку основних видів мовленнєвої діяльності, фахового спрямування навчального матеріалу.

Формуванню культури спілкування майбутніх фахівців туристичної сфери сприяють ефективні методи навчання, серед яких особливої уваги варто акцентувати на активних (проблемні, частково-пошукові, дослідницькі та ін.) та інтерактивних методах.

В основу активних методів покладено діалогічне спілкування, як між викладачем і студентами, так і між самими студентами. У процесі діалогу розвиваються комунікативні здібності, уміння вирішувати проблеми колективно.

Під час формування культури спілкування майбутніх фахівців сфери туристичного обслуговування варто застосовувати такі активні методи навчання, як метод проєктів, портфоліо, кейс-метод, ділова гра, розігрування ролей, аналіз конкретних ситуацій, активне програмове навчання, стажування та ін.

Особливе значення у цьому процесі варто надавати письмовим роботам, так званим проєктам. Вони сприяють розвитку логічного мислення, стилістичних умінь і навичок, комунікативної компетентності. Адже, як відомо, «письмова діяльність – це досить складна праця, до того ж ризикова: правильне оформлення думок спонукає нас бути чутливими до критики, заперечень, неправильної інтерпретації» [6, с. 135].

Інтерактивні методи формування культури спілкування студентів-туризмознавців ґрунтуються на навчанні у взаємодії, яка передбачає організацію спільної роботи, налагодження контактів задля розв'язування навчальних завдань і взаємонавчання, актуалізацію досвіду безконфліктних відносин» [7, с. 9].

Успішному формуванню культури фахового спілкування майбутніх менеджерів з туризму сприятиме також система вправ, що передбачає такі різновиди:

- пропедевтичні (виконання мовленнєвих дій на основі несформульованого поняття про мовлення або спілкування);
- кумуляційні (засвоєння понять з усвідомленням їхньої суті, визначень, формулювань, виконання відповідних мовленнєвих дій);
- тренувально-мовленнєві (відпрацювання відповідних мовленнєвих умінь та навичок);
- творчі (виконання завдань, що узагальнюють, об'єднують різні поняття, удосконалення власного мовлення, самоаналіз) [10, с. 235–236].

Вправи репродуктивного характеру варто поєднувати з творчими, адже це сприятиме розвитку комунікативної компетентності майбутніх фахівців туристичної сфери.

Таким чином, не претендуючи на вичерпну характеристику всіх дидактичних засад формування культури спілкування майбутніх фахівців сфери туристичного обслуговування, відзначимо, що чітко дібрана система підходів, принципів і методів навчання ефективно впливатиме на результат такої діяльності. За цих умов студенти-туризмознавці не лише отримають знання фахових дисциплін, а й навчатимуться культури спілкування в майбутній професійній діяльності.

Цією статтею не обмежується розв'язання проблеми формування культури спілкування майбутніх менеджерів з туризму.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо в поглибленому вивченні принципів, методів, прийомів і засобів формування комунікативної компетенції майбутніх туризмознавців.

Література:

1. Пентилюк М. Культура професійного спілкування через призму лінгводидактики / М. Пентилюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. – Випуск 31. – С. 137–142.
2. Окопна Я. Соціолінгвістичні засади формування професійно орієнтованої компетентності у майбутніх туристичних менеджерів німецькою мовою як другою іноземною / Я. Окопна // Збірник наукових праць Національної академії прикордонної служби України. Серія «Педагогічні та психологічні науки». – 2014. – № 1. – С. 115–127.
3. Сергійчук О. Педагогічні аспекти реалізації особистісно орієнтованого підходу в навчальному процесі ВНЗ / О. Сергійчук, А. Сембрат // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2014. – Випуск 48. – С. 39–46.
4. Теорія і методика професійної освіти : навчальний посібник / [за ред. проф. З. Курлянд]. – К. : Знання, 2012. – 390 с.
5. Заблоцька О. Компетентнісний підхід як освітня інновація : порівняльний аналіз [Електронний ресурс] / О. Заблоцька. – Режим доступу : <http://www.eprints.zu.edu.ua>.
6. Кошманова Т. Розвиток педагогічної освіти у США (1960–1998 рр.) / Т. Кошманова. – Л. : Видавництво «Світ», 1999. – 486 с.
7. Родигіна І. Дидактичні умови реалізації компетентнісного підходу в навчанні / І. Родигіна // Біологія і хімія в школі. – 2007. – № 3. – С. 7–10.
8. Пентилюк М. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики : збірник статей / М. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2011. – 256 с.

УДК 373.2:371.133

Степанова О. І.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЕВОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ОСНОВА ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДНЗ

Матеріали статті відображають одну з актуальних проблем підготовки майбутніх педагогів дошкільної освіти – розвиток мовленнєвої культури. У публікації репрезентовано аналіз категорії «мовленнєва культура» як лінгвістичного і соціопедагогічного феномену, розкрито концептуальні основи і технологію її розвитку в майбутніх педагогів дошкільної освіти в процесі навчання у вишій.

Ключові слова: мовленнєва культура, якості мовлення, мовленнєва культура педагога дошкільної освіти, структура мовленнєвої культури педагога дошкільної освіти.

Материалы статьи отражают одну из актуальных проблем подготовки будущих педагогов дошкольного образования – развитие речевой культуры. В публикации представлен анализ категории «речевая культура» как лингвистического и социопедагогического феномена, раскрыты концептуальные основы и технология ее развития у будущих педагогов дошкольного образования при обучении в вузе.

Ключевые слова: речевая культура, качества речи, речевая культура педагога дошкольного образования, структура речевой культуры педагога дошкольного образования.

Materials articles reflect one of the pressing problems of preparation of future teachers of preschool education – the development of oral cultures. The publication presents an analysis of the category of «verbal culture» as a linguistic and social and pedagogical phenomenon revealed the conceptual framework and its development in the technology of the future teachers of preschool education in the learning process at the university. The article deals with the formation of professional speech culture of the future teacher. Indicated that educational broadcasting future educator effectiveness depends on the level of language, proper selection of language means that the culture of language and speech culture. The concept «language culture» and «language culture». The main features of the concept «language culture». Characterize the level of verbal culture. Outlines the aspects of speech culture of future educators. Factors affecting the linguistic culture of the future teacher. Structural features of speech future educator. The essence to Ukrainian-speaking culture of a schoolteacher is revealed in the present paper. Different scientific approaches to the determination of structural components of this phenomenon have been analyzed. According to the actor position, which is theoretically substantiated, the structure of the Ukrainian culture of a teacher includes such components as motivational and stimulating, emotional and valuable, cognitive and conductive, professional and personal.

Key words: voice culture, voice quality, speech culture of the teacher of preschool education, the structure of speech culture of the teacher of preschool education.

В умовах модернізації системи освіти на сучасному етапі значно збільшується роль педагога як активного суб'єкта освітнього процесу. Інваріантним складником загальної та професійної культури педагога, на нашу думку, є культура мовлення. Тому дуже важливо, що в стандарти освіти для майбутніх вихователів дошкільних закладів уведено навчальну дисципліну «Культура мовлення та виразне читання». У професійно-педагогічній діяльності мовленнєва культура перетворюється на основний, професійно значущий чинник; стає інструментом впливу, а всі її функції та завдання ускладнюються, оскільки із загальнолюдських аспектів переростають у професійно-творчі.

Сучасний вихователь має стати справжнім майстром своєї справи з високим рівнем знань і умінь у сфері педагогічної діяльності. Умовою досягнення такого рівня професійної підготовки, педагогічної техніки, майстерності педагога є оволодіння основами теорії та практики мистецтва слова, культури мовлення і виразного читання. Ґрунтовні знання рідної мови, здібність до точного і логічного викладу думок як письмово, так і в усній формі потрібні спеціалісту в будь-якій галузі.

Предметом «Культура мовлення та виразне читання» як навчальної дисципліни є норми літературної мови, види спілкування, його принципи і правила, етичні норми спілкування, функційні стилі мовлення, а також труднощі застосування мовних норм і проблеми сучасного стану мовної культури суспільства.

Дисципліна «Культура мовлення та виразне читання» вже на першому курсі ставить перед студентами цілі та завдання, які допоможуть майбутньому спеціалісту оволодіти нормами української літературної мови шляхом узагальнення і поглиблення набутих теоретичних знань та аналізу конкретного мовного матеріалу; вироблення навичок мислення і точної передачі думок; удосконалення мовної майстерності.

Майбутні вихователі ознайомляться з основними проблемами культури мовлення як наукової дисципліни; внутрішніми і зовнішніми системними зв'язками структури мови; з комунікативними якостями, нормами і варіантами мови і мовлення; з основними правилами ефективної роботи з аудиторією різного віку.

Зрозуміло, що професійне володіння мовленням як усним, так і писемним важливе для педагогів усіх ступенів освіти, проте для майбутнього вихователя ДНЗ таке вміння набуває особливого значення через те, що на етапі дошкільного дитинства мовленнєва самостійність дітей перебуває на стадії становлення. Мовленнєва культура є не тільки показником духовного багатства педагога, культури його мислення і поведінки, але водночас могутнім засобом формування особистості дитини. Розвиток мовленнєвої культури майбутніх вихователів у наш час – соціальна вимога. Суспільству потрібен педагог, який має високий професійний рівень, досконало володіє мовленнєвою культурою для того, щоб здійснювати повноцінне спілкування з вихованцями, колегами та батьками.

У цих умовах особливу актуальність набуває проблема розвитку професійної культури майбутніх педагогів дошкільної освіти і як її компонента – мовленнєвої культури.

Мета нашої статті – вивчення реального стану мовленнєвої культури студентів – майбутніх вихователів ДНЗ.

Теоретико-методологічними основами дослідження послужили праці українських лінгводидактів (Н. Д. Бабич, А. М. Богущ, Н. В. Гавриш, Н. Я. Дзюбишина-Мельник, К. Л. Крутій, І. О. Луценко, Н. Д. Мацько, Т. А. Піроженко, Л. В. Струганець, О. Н. Хорошковська та ін.).

Аналіз лінгвістичної та психолого-педагогічної літератури дав змогу зробити висновок, що немає єдиної думки на феномен «мовленнєва культура»: переважає тенденція отождолення понять «культура мовлення», «правильність мовлення» і «мовленнєва культура». Так, у підручнику «Сучасна українська мова» зазначено: «Культура мови – дотримання ustalених мовних норм усної і писемної літературної мови, а також свідоме, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети й обставин спілкування» [7, с. 193].

Культуру мовлення сьогодні трактують у трьох значеннях: 1) ознаки і властивості, сукупність і система яких говорять про комунікативну досконалість; 2) сукупність навичок і знань людини, які забезпечують цілісне і просте застосування мови з метою спілкування; 3) галузь лінгвістичних знань про культуру мовлення як сукупності і системи її комунікативних якостей [1, с. 11].

Отже, навчальна дисципліна «Культура мовлення та виразне читання» спрямована на подальшу діяльність випускників у закладах освіти; зокрема вона спроектована на роботу майбутніх педагогів дошкільного закладу, який вболіває за чистоту мовлення своїх вихованців.

Аналізований курс формує в майбутніх педагогів знання про взаємозумовленість мовлення і мислення, і це дає право говорити про його ґрунтовну психолого-педагогічну основу. Такі міжпредметні зв'язки повинні виробити в майбутніх спеціалістів дошкільної освіти професійні педагогічні якості й уміння використовувати мовні засоби в роботі з вихованцями ДНЗ, ураховуючи психологічний аспект проблеми формування культури їхнього мовлення.

Очевидний і тісний зв'язок основ культури мовлення з дисципліною гуманітарного циклу «Українською мовою (за професійним спрямуванням)». Так, наприклад, деякі актуальні проблеми культури мовлення є предметом вивчення й курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)», зокрема програмою цієї дисципліни передбачено розрізнення ознак усного та писемного мовлення, вивчення провідних норм літературної мови, робота над підвищенням культури мовлення майбутнього вихователя, а також ознайомлення з основами ораторського мистецтва. Щоб уникнути дублювання, варто чітко окреслити феномен культури мовлення, основні компоненти і принципи навчальної дисципліни.

Особливе значення для студентів набуває актуалізація матеріалу з дисциплін циклу професійної і практичної підготовки, а саме: «Дошкільної лінгводидактики», «Теорії і методики музичного виховання», «Дитячої літератури» та ін. Одна із цілей «Дошкільної лінгводидактики» навчання майбутніх педагогів рідної мови, виховання мовленнєвої культури відповідно до державних стандартів вищої школи та Базового компонента дошкільної освіти України збігається з метою курсу «Культура мовлення та виразне читання». Головним завданням «Дитячої літератури» є ознайомлення студентів з ідейно-естетичним багатством художніх творів-зразків української та світової літератури, що входять у коло читання учнів дошкільного та молодшого шкільного віку, озброїти майбутніх педагогів, вихователів уміннями та навичками керувати читанням своїх вихованців.

Для майбутніх педагогів дошкільної освіти володіння зразковим мовленням – це показник їхньої професійної підготовки. Тому турбота про удосконалення свого мовлення – моральний і громадянський обов'язок кожного майбутнього вихователя, якому потрібно досконало оволодіти тими мовленнєвими навичками, які він потім передасть дітям. Опанувати культуру мовлення – це не тільки розуміти значення всіх елементів мови, але й знати, як їх використовувати в літературному мовленні. Культура мовлення кожної окремої людини залежить від того, наскільки в неї розвинуте чуття мови. Найвищою мірою опанування культури мовлення – це і володіння почуттям стилю. Тому майбутні педагоги повинні мати уяву про стилі літературної мови, тобто, про диференціацію мовлення щодо мовленнєвої ситуації та мовленнєвого контексту. Для дошкільників уява про стилі мови співвідноситься передусім із мовленнєвим етикетом, що вимагає і певної поведінки співрозмовників (такі якості особистості, як увічливість, повага, скромність, доброзичливість, власна гідність проявляється в мовленнєвій поведінці), крім того, удосконалення стилістичного чуття дитини є основним засобом його естетичного виховання.

Різноманітну стилістичну диференціацію мовлення забезпечує синонімія мови, тому майбутній вихователь, працюючи над власною культурою мовлення, повинен удосконалювати синонімічність її ком-

понентів – лексики, граматики, фонетики. Важливо ґрунтовно опанувати вимовну культуру, а саме мати навички виразного художнього читання і розповіді.

Ми розглядаємо культуру мовлення майбутніх педагогів-вихователів як соціопедагогічний феномен, що має властивість використовувати мовні засоби (лексичні, граматичні, фонетичні та ін.) у різних умовах спілкування щодо мети і змісту мовлення для взаєморозуміння з дітьми дошкільного віку та їх батьками. Розуміючи культуру мовлення як соціопедагогічний феномен і як невід'ємну частку цілеспрямованої професійно-педагогічної діяльності, ми залучаємо в її структуру такі компоненти: ціннісно-мотиваційний, змістовий, емоційний і оперативний.

Ціннісно-мотиваційний компонент містить ціннісні орієнтації, які стимулюють виникнення потреби в майбутніх педагогів у здобутті знань і вдосконалення комунікативних якостей, а також визнання значення культури мовлення в роботі з дітьми дошкільного віку.

Основу змістового компонента становить інтеграція лінгвістичних, загальнокультурних і психолого-педагогічних знань за основними напрямками проблематики культури мовлення.

Емоційний компонент передбачає вміння досягти емоційний стан дитини дошкільного віку і розуміти його погляди та думки.

Оперативний компонент репрезентує систему умінь: уміння враховувати особливості адресата мовлення – дошкільника; уміння через комунікативну діяльність персоніфікувати соціально-історичний досвід, представлений у системі знань різних рівнів (уміння визначати специфіку спілкування з дошкільником); уміння здійснювати комунікативну діяльність у певному професійному контексті (адаптувати тексти різних стилів і жанрів до навчального спілкування з дошкільником).

Структурні компоненти взаємопов'язані та взаємозалежні, як і в будь-якому виді активності суб'єкта зв'язані мотивація, знання, уміння і поведінка.

Природа феномену «культура мовлення майбутнього педагога дошкільної освіти» дозволяє сформулювати й обґрунтувати основні педагогічні умови ефективності їхнього розвитку. Розвиток культури мовлення майбутніх педагогів як складник компонента професійно-педагогічної культури буде ефективним, якщо: здійснюється інтеграція лінгвістичних і психолого-педагогічних знань; активні методи навчання мають проблемну і культурологічну спрямованість, що забезпечує розвиток умінь майбутніх педагогів організовувати спілкування з дітьми дошкільного віку та їхніми батьками; актуалізація суб'єктивного досвіду студентів у спілкуванні є механізмом перетворення розвитку культури мовлення майбутніх вихователів у план саморозвитку.

Виходячи зі специфіки розвитку навчально-пізнавальної діяльності студентів (від репродуктивної до творчої), можна виокремити три рівні в системі роботи з розвитку культури мовлення майбутніх педагогів: теоретичний, методичний і практично-дослідницький. Ці рівні розроблені на принципах, суть яких відбиває низку закономірних рис розвитку культури мовлення:

1. Принцип особистісно-діяльнісного підходу до розвитку культури мовлення характеризується залученням студента до процесу самоосвіти. Цей принцип визначає специфічні умови, які викликають активність суб'єкта і далі, через неї, сприяють його розвитку. Реалізація цього принципу передбачає вирішення завдань активного навчання, вияву ініціативи, творчого мислення і відповідного рівня умінь.

2. Принцип варіантності та багатообразності мовленнєвої підготовки оснований на індивідуалізації та диференціації, які створюють умови для вияву мовленнєвих умінь майбутніх педагогів у різноманітних видах діяльності. Реалізація цього принципу можлива в процесі виконання вправ і завдань із урахуванням індивідуальні особливості студентів.

3. Принцип оптимізації визначає потребу використання різних методик щодо зацікавлень і мотивів студентів.

4. Принцип комунікативності є головним в організації мовленнєвої культури. Відбиваючи комунікативну функцію мови, цей принцип виходить із закономірностей засвоєння рідної мови як засобу комунікації.

5. Принцип науковості є також важливий для вищівського навчання. Потрібно відзначити, що студенти вивчають культуру мовлення і розвивають її відповідно до останніх досліджень у галузі педагогічної риторики, лінгвопедагогіки, методики вищої школи.

6. Принцип взаємозв'язку вивчення мови і розвитку мислення. Властивість розуміти граматичні мовні значення залежать від готовності інтелекту, його мислительного компонента здійснювати логічні операції абстрагування, такі форми мислення, як поняття, судження, умовивід.

Урахування принципів розвитку культури мовлення передбачає створення такого освітнього середовища, у якому система спеціальних лінгвістичних, загальнокультурних і психолого-педагогічних знань і умінь, а також діяльність викладача стає засобами і умовами розвитку мовленнєвої культури кожного студента.

Отже, складна багатоаспектна проблема мовленнєвої культури майбутніх педагогів-вихователів не отримала остаточного й повного вирішення. Перспективи дослідження вбачаємо в більш глибокому і детальному вивченні кожного із компонентів культури мовлення, які сприятимуть оптимізації процесу розвитку мовленнєвої культури майбутніх педагогів дошкільної освіти, а також у вивченні проблеми розвитку мовленнєвої культури студентів як упродовж навчання у виші, так і в подальшій професійній діяльності.

Література:

1. Бабич Н. Основи культури мовлення / Надія Бабич. – Львів : Світ, 1990. – 232 с.
2. Богуш А. М. Дошкільна лінгводидактика: теорія і методика навчання дітей рідної мови / А. М. Богуш, Н. В. Гавриш ; за ред. А. М. Богуш. – К. : Вища шк., 2007. – 542 с.
3. Богуш А. М. Дошкільна лінгводидактика: теорія і практика / Алла Богуш. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – 216 с.
4. Єрмоленко С. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / Світлана Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
5. Пономарів О. Культура слова: мовностилістичні поради : навч. посібник / Олександр Пономарів. – К. : Либідь, 1999. – 240 с.
6. Струганець Л. Теоретичні основи культури мови : навч. посібник / Любов Струганець. – Тернопіль : Навчальна книга, 2000. – 96 с.
7. Сучасна українська літературна мова : підручник для студентів філологічних спеціальностей вузів. – К. : Вища школа, 1997. – 492 с.

УДК 808.5:378

Хоцкіна С. М.

АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ВИЩОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

На основі вивчення наукових джерел та узагальнення авторських експериментальних даних охарактеризовано аспекти формування культури мовлення педагога професійного навчання – фахівця галузі комп'ютерних технологій у контексті сучасної вищої професійної освіти, акцентовано на значущості мовленнєвої взаємодії у процесі вивчення гуманітарних дисциплін, запропоновано шляхи розв'язання проблеми з використанням професійно зорієнтованих дискусійних питань, спрямованих на реалізацію окреслених компонентів пропонованої структури (мовленнєво-практичного, мовленнєво-мотиваційного, особистісно-комунікативного компонентів) задля вдосконалення індивідуального граматичного, стилістичного, лексичного рівнів володіння мовленнєвою культурою майбутніх педагогів професійного навчання в галузі комп'ютерних технологій напряму підготовки «Професійна освіта» (за профілем комп'ютерні технології). Подана система завдань враховує особливості професійного мовлення на граматичному, стилістичному, лексичному рівнях.

Ключові слова: культура мовлення, професійна освіта, педагог професійного навчання, метод дискусії.

Охарактеризованы аспекты формирования культуры речи педагога профессионального образования – специалиста отрасли компьютерных технологий – в контексте современного высшего профессионального образования на основе изучения научных источников и систематизации авторских экспериментальных данных. Акцентировано на значимости языкового взаимодействия в процессе изучения гуманитарных дисциплин. Предложено пути разрешения проблемы с использованием профессионально ориентированных вопросов дискуссионного характера, направленных на реализацию определенных компонентов разработанной структуры (языково-практического, языково-мотивационного, личностно-коммуникативного компонентов) с целью усовершенствования индивидуального грамматического, стилистического, лексического уровней владения языковой культурой будущими педагогами высшего профессионального обучения отрасли компьютерных технологий направления подготовки «Профессиональное образование» (по профилю компьютерные технологии). Представленная система заданий учитывает особенности профессиональной речи на грамматическом, стилистическом, лексическом уровнях.

Ключевые слова: культура речи, профессиональное образование, педагог профессионального образования, метод дискуссии.

On the basis of scientific sources study and experimental data generalization the author of the article characterizes the aspects of speech culture forming of a teacher of professional education – IT specialist – in the context of modern higher professional education. The significance of speech co-operation in the process of the humanities study is emphasized. The paper proposes ways of the problem solution by means of using profession-oriented debating points, designed for the implementation of the outlined components of the structure proposed (speech-practical, speech-motivational, personally-communicative) for the improvement of individual grammar, stylistic, lexical level of future IT teachers (direction of training – «Professional education», specialization – computer technologies). Considerations of professional speech of the given system of tasks at grammar, stylistic, lexical levels are justified. The author uses a method of discussion in teaching and learning activities of future teachers of vocational training for students bringing into communication in formal conditions through exchange of ideas, opinions concerning a matter point of the issue investigated. It is proved that the use of discussion method at seminars assists the increase of interest in human and computer sciences, teaches to perceive the material critically, substantiate the salvation of the viewpoints examined on the basis of different viewpoints contrasting.

Key words: speech culture, professional education, teacher of professional education, method of discussion.

Сьогодні спостерігаємо швидкі темпи розповсюдження професійної освіти, що зумовлено передовим зростанням попиту на знання царин педагогіки та фахових дисциплін галузі комп'ютерних технологій з актуалізацією завдань розвитку особистої мовленнєвої культури фахівців.

Формування майбутнього педагога професійного навчання галузі комп'ютерних технологій у вищій школі є важливим як для розвитку особистості конкретного студента, так і суспільного прогресу загалом. Адже освіта повинна не тільки передбачати вузькопрофільну підготовку, а й навчати сьогочасних форм комунікації. Тому сьогодні є актуальним введення до навчальних планів гуманітарних дисциплін на базі профільної підготовки, що зумовлено необхідністю пошуку раціональних і оптимальних шляхів удосконалення мовленнєвої професійної підготовки.

Аналіз наукових джерел із лінгвістики, педагогіки, психології, філософії засвідчує, що в теорії та практиці дослідники розглядають культуру мовлення в контексті формування культури спілкування (Б. Ананьєв, Г. Андреева, М. Качан, О. Леонтьєв, А. Реан, В. Шепель та ін.); акцентуючи на здатності особистості встановлювати й підтримувати контакти з навколишніми на основі сукупності знань та вмінь, що забезпечують ефективний плин мовно-комунікативного процесу (Концепція розвитку професійної освіти і навчання в Україні (2010–2020) [3]; здатності швидко орієнтуватися в мовленнєвій ситуації, що спирається на комунікативний досвід індивіда (Ю. Ємельянов, С. Бахтєєва та ін.); уміння вступати в комунікацію (М. Коломоєць, Н. Кузьміна, В. Пилипівська та ін.); як складника комунікативної культури (Н. Алексєєва, І. Бех, Л. Божович, З. Калмикова та ін.).

У контексті нашого дослідження важливими є роботи, присвячені питанням мовно-комунікативної підготовки у професійній галузі (Н. Бабич, З. Бакум, О. Горошкіної, Л. Мацько, О. Караман, С. Караман, М. Пентиліук, О. Семенов та ін.). Останнім часом активізувалися пошуки вдосконалення теоретичних і методичних аспектів окресленої проблеми.

У статті зупинимося на практичних проблемах формування культури мовлення майбутнього фахівця галузі знань «Педагогічна освіта» напряму підготовки 6.010104 «Професійна освіта (за профілем комп'ютерні технології)» у процесі вивчення гуманітарних дисциплін, акцентуючи увагу на використанні дискусійних питань задля розвитку професійного мовлення й мислення в системі вищої професійної освіти.

Мета статті – у контексті цілісного формування мовленнєвої культури майбутніх педагогів професійного навчання – фахівців галузі комп'ютерних технологій – запропонувати використання системи дискусійних питань задля розвитку мовлення та професійно-практичного мислення студентів.

Узагальнення позицій [1; 2; 3; 4; 6] дає змогу з'ясувати сутність виявлення окресленої комплексної мовленнєво-комунікативної здатності як інтегративної динамічної якості, що охоплює три компоненти структури фахової підготовки педагога професійного навчання – фахівця в галузі комп'ютерних технологій у процесі вивчення дисциплін гуманітарного циклу («Педагогіка і психологія», «Вступ до спеціальності», «Конфліктологія у професійній діяльності», «Комунікативні процеси у педагогічній діяльності», «Психологія професіоналізму», «Психологія ділових відносин», «Теорія та методика профорієнтаційної роботи», «Практична психологія» тощо, зокрема української мови (за професійним спрямуванням): мовленнєво-практичний (визначає мовленнєву базу знань, що сприяє формуванню мовленнєвих умінь студентів-бакалаврів); мовленнєво-мотиваційний (характеризує мовленнєву мотивацію); особистісно-комунікативний (поєднує комунікативні риси, мовленнєві здібності, мовленнєво-комунікативні вміння).

Значущим щодо вищеокресленого постає практичне й усвідомлене володіння всіма нормами сучасної української літературної мови, наявність умінь будувати мовленнєвий дискурс (правильно, переконливо, виражено структурувати власні висловлювання), «спілкуватися в колективі з додержанням норм професійного мовлення, оскільки мова потрібна фахівцям не як сукупність правил, а як засіб самоформування і самовираження особистості» [4]. Від того, наскільки професійна мовна культура, культура думки, поведінки відповідатимуть сучасним нормам, залежить авторитет педагога, реалізація формування інтелектуального потенціалу України.

Отже, доцільним, на нашу думку, є стимулювання розумової діяльності, творчих здібностей, мовленнєвих умінь, що розширює діапазон мислення майбутніх фахівців. Цього можна досягти за допомогою використання дискусії, яка сприяє активізації самооцінки, самоконтролю, навчанням прийомам самоорганізації (визначення мети, планування, прийняття рішень, прогнозування результатів, аналіз та корекція діяльності). Тому застосовування дискусійного методу покликано створювати сприятливу атмосферу засвоєння знань, у якій студент спроможний активно сприймати і відтворювати інформацію у процесі монологічної й діалогічної форм задля розвитку творчого мислення, формування практичних умінь і навичок стимулювання інтересу. Моделювання мовленнєво-комунікативних ситуацій дає можливість творчого засвоєння навчального матеріалу, розвитку активності, мовленнєвих навичок і комунікативних здібностей, аналітичного мислення, закріплення професійних умінь і навичок.

Аналіз практичних занять із гуманітарних дисциплін переконує, що більшість викладачів доволі обмежено використовують основні прийоми створення проблемних ситуацій у розв'язанні мовленнєвих завдань. Такий стан – ще одна підстава для ґрунтовного вивчення педагогами шляхів створення дидактичних засобів формування професійної мовної та комунікативної культури студентів. Тому вважаємо за необхідне акцентувати увагу на значущості впровадження в навчальний процес опанування дисциплін професійного спрямування дискусій – активного методу здобуття знань.

Метод дискусії використовуємо в навчальній діяльності для залучення студентів до спілкування у формальних умовах через обмін думками, поглядами на сутність пропонованої для аналізу проблеми; сприяє формуванню вмінь самостійного мислення та аргументованого викладу думок. Найпростіший варіант – обговорення протягом короткого часу певної проблеми у групах із кількох осіб, потім – у складі всієї групи. Наприклад, В. Ягупов пропонує інший варіант: спочатку індивідуально вивчається проблема, готуються запитання; створюються пари для обговорення, які надалі об'єднуються в малі групи, де триває розгляд. Наприкінці – результати обговорень аналізуються у процесі загальногрупової дискусії [7, с. 376].

У контексті розвитку мовлення та професійно-практичного мислення майбутніх фахівців пропонуємо фрагментарне використання дискусійних питань, спрямованих на реалізацію окреслених компо-

нентів пропонованої структури задля вдосконалення індивідуального граматичного, стилістичного, лексичного рівнів майбутніх викладачів спеціальних дисциплін у галузі комп'ютерних технологій ВНЗ І-ІІ рівнів акредитації (напрямку підготовки 6.010104 «Професійна освіта» (за профілем).

1. У яких випадках інтереси суспільства й закладів освіти не збігаються? Як безпомилково знайти правильний вихід? Пропишіть логіку аспектів взаємодії. Внесіть власні корективи в окреслений приклад.

2. Які методи використовують західні фірми задля активізації діяльності фахівця галузі комп'ютерних технологій? Аргументуйте власну позицію.

3. Уявіть себе маркетологом фірми з виробництва комп'ютерів. Надайте керівництву рекомендації щодо доцільності збільшення виробництва товару. Переконайте в доцільності пропонованого.

4. Автоматизоване проектування, яке Ви розробили, перебуває на стадії насичення ринку і Ви розумієте його неконкурентоспроможність. Оберіть дії, що, на Вашу думку, мають визначити політику фірми (інтенсивніша рекламна політика; розроблення проектів-замінників тощо). Аргументуйте позицію.

5. Ви створили молодіжний кооператив із надання послуг догляду за дітьми. Яку рекламу Ви розташуєте у виданні «Експрес-оголошення»? Розробіть текст.

6. Прокоментуйте тезу: «Для підприємств розвинених країн Заходу основною метою постає максимізація не прибутку, а чистого доходу на одного зайнятого, що не виключає необхідності використання показника норми прибутку». Аргументуйте власну позицію.

7. Прокоментуйте тезу «Людина розвиває фізичні, розумові, організаційні здібності у процесі праці». Проте, ринкова система й сучасна змішана економіка позбавляють мільйони людей змоги працювати. Безробіття породжує проблему соціального захисту населення. Охарактеризуйте основні елементи соціального захисту в Україні.

8. Прокоментуйте тезу «Внаслідок нераціональної економічної політики держав, панування монополій та інших чинників у ХХ – на початку ХХІ ст. відбувається постійне зростання цін, що не завжди є інфляцією, оскільки причини, сутність, наслідки та шляхи її подолання мають певні особливості».

Вважаємо, що робота з майбутніми педагогами професійного навчання є інтегрованою, оскільки передбачає фахову і психолого-педагогічну підготовку з акцентом на вивченні української мови (за професійним спрямуванням). Отже, формування мовленнєвої культури має бути побудоване так, щоб якомога частіше спонукати студентів до пошуку шляхів розв'язання суперечностей. Відтак за умов створення ситуацій живого спілкування мовлення стає більш змістовним та аргументованим.

У процесі оброблення карт оцінювання сформованості мовленнєвої культури мовленнєво-практичного компонента встановлено часткове володіння високим рівнем вираження складника вміння слухати, сприймати й відтворювати; поряд із цим – достатній рівень навичок роботи у групі; більшість респондентів визнають середній рівень сформованості вміння знаходити спільну мову зі співрозмовником; низький рівень мовленнєвих умінь і застосування отриманих теоретичних знань у процесі спілкування притаманний більшості опитаних студентів.

Оцінювання сформованості мовленнєво-мотиваційного компонента охоплює вміння переконувати і відстоювати власну позицію; предметну компетентність; адекватну інтерпретацію отриманої інформації; уміння відповідати ситуації спілкування відповідно до швидкості змін аспектів взаємодії у мовленнєвому процесі.

Узагальнений аналіз отриманих середніх оцінок анкетних даних студентів дозволяє констатувати факт відсутності високого рівня оцінювання окреслених складників. Простежено достатній рівень сформованості культури мовленнєвої діяльності за складником стійкості поглядів; середній – за адекватністю інтерпретації отриманої інформації; низький – уміння переконувати; уміння відстоювати власну позицію; уміння відповідати ситуації спілкування залежно від швидкості змін у процесі мовленнєвої взаємодії. Отримані результати попереднього опитування викликали занепокоєння: лише 17% респондентів визнали високим рівень мовленнєвої культури; 36% – переконані в необхідності підвищення власного рівня; 47% – визнають низький рівень культури мовлення.

Подана фрагментарна система дискусійних завдань враховує особливості професійного мовлення на граматичному, стилістичному, лексичному рівнях. Зауважимо, що метод дискусії передбачає з'ясування й зіставлення різних поглядів на сутність певної позиції, пошук істинної думки у процесі з'ясування суперечних підходів до окресленої проблеми. Організація семінарських занять методом дискусії допомагає зростанню інтересу до гуманітарних та комп'ютерних доводів, учить критично сприймати прочитане, на основі зіставлення різних позицій аргументовано доводити розв'язання досліджуваного. Як бачимо, створення дискусійної ситуації сприяє посиленню емоційно-психологічного стану майбутніх фахівців, збуджує внутрішні стимули активної участі в навчально-пізнавальному процесі здобуття знань, умінь, навичок. Безперечно, якість культури мовного спілкування, сформованість комунікативних умінь є показниками рівня культурного розвитку і морального клімату суспільства. Тому під час складних змін у соціальному і моральному житті країни, з набуттям права на українське мовлення зростає вага покоління, готового до здійснення діалогової, дискусійної діяльності, творчого підходу у розв'язанні нестандартних ситуацій професійної галузі.

Отже, формування культури мовлення майбутнього педагога професійного навчання – це складний динамічний процес, що потребує цілісної системи роботи з урахуванням усіх структурних компонентів досліджуваного процесу в поєднанні аспектів розуміння різноманітних навчальних і життєвих ситуацій,

умінь практичного використання здобутих знань та, відповідно, усвідомлення необхідності самовдосконалення наявного особистісного рівня сформованості навичок мовленнєвої взаємодії.

Перспективи подальших наукових розвідок досліджуваного контенту вбачаємо у розвитку мовленнєвих навичок на основі пропонованих професійно зорієнтованих текстів, акцентуючи на граматичних нормах сучасного українського професійного мовлення.

Література:

1. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 136 с.
2. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії : навч. посіб. [Концепція розвитку професійної освіти і навчання в Україні (2010–2020)] / [Мацько Л. Українська мова у вищій школі / Л. Мацько. // Дивослово. – 1996. – № 11. – С. 24–26].
3. Український педагогічний словник / [Хоцкіна С. М. Формування комунікативної компетентності майбутніх економістів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04. «Теорія та методика професійної освіти / С. М. Хоцкіна. – К. : Київський університет ім. Б. Грінченка, 2013. – 20 с.].
4. Ягупов В. В. Педагогіка : [навч. посіб.] / В. В. Ягупов. – К. : Либідь, 2002. – 560 с.

УДК [378.091.2:80]:316.28

Шульжук Н. В.

КОГНІТИВНО-ДИСКУРСИВНІ АСПЕКТИ НАВЧАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ-ФІЛОЛОГІВ

У статті здійснено спробу методичної інтерпретації когнітивно-дискурсивних аспектів навчально-педагогічної комунікації у процесі підготовки майбутніх викладачів дисциплін лінгвістичного циклу у ВНЗ. Відзначено, що ефективність комунікативної взаємодії у процесі підготовки студентів-філологів зумовлена компетентністю учасників комунікації, яка передбачає вміння створювати адекватні професійним ситуаціям дискурсивні моделі.

Ключові слова: когнітивно-дискурсивний аспект, мовна особистість, навчально-педагогічна комунікація, дискурс, дискурсивна компетенція.

В статье предложена методическая интерпретация когнитивно-дискурсивных аспектов учебно-педагогической коммуникации в процессе подготовки преподавателей дисциплин лингвистического цикла в ВУЗе. Определено, что эффективность коммуникативного взаимодействия в процессе подготовки студентов-филологов обусловлена компетентностью участников коммуникации, которая предвидит умение создавать адекватные профессиональным ситуациям дискурсивные модели.

Ключевые слова: когнитивно-дискурсивный аспект, языковая личность, учебно-педагогическая коммуникация, дискурс, дискурсивная компетенция.

This article covers the methodical interpretation of the cognitive and discursive aspects of the educational and pedagogical communication in the process of the future lecturers' of the linguistic disciplines at the universities preparation. It is noted, that in the process of students-philologists' preparation the communicative interaction effectiveness is caused by the communication participants' competence, which requires the skills to create the adequate to professional situations discursive models, to build communicational strategies, to forecast the speech interaction consequences. This article identifies the basic tendencies of content's optimization of the language and speech preparation of the future philologists (linguistic, socio-cultural, psychological and pedagogical), which will direct the lecturers-philologists during the assortment of productive methods and ways of language teaching in the conditions of the competency education.

An analysis of cognitive-discursive factors of educational communication is not only a theoretic, but also a practical problem, whereas an effectiveness of communicative interaction is conditioned by the competency of communication's participants heavily during the process of preparation of upcoming philologists; this effectiveness envisions skills to create adequate discursive models for professional situations, build strategies of communication, forecast the consequences of speech interaction.

Key words: cognitive and discursive aspect, language person, educational and pedagogical communication, discourse, discursive competency.

Розвиток національної системи освіти відбувається в умовах змін у духовному просторі суспільства, що вимагає внесення коректив до методології сучасної освітньої парадигми. Очевидно, що у таких умовах посилюється увага й до професійного дискурсу викладача, який повинен демонструвати «уміння спілкуватися в типових умовах професійної діяльності, володіти потенціалом дидактичного дискурсу, презентувати нормативні та доступні для сприйняття навчальні тексти, розв'язувати за допомогою мовних засобів комунікативні завдання» [15, с. 41].

Провідним напрямом мовної освіти залишається формування мовної особистості, тому ця проблема стала об'єктом пильної уваги у працях Л. Варзацької, М. Вашуленка, С. Карамана, В. Карасика, Ю. Караулова, Л. Мацько, М. Пентиліук та ін. Заслужують на увагу й дослідження, у яких представлені висновки щодо окремих аспектів означеної проблеми. Так, Д. Трубачова виділила рівні сформованості комунікативної діяльності, діагностування яких дає змогу конкретизувати оптимальні форми та методи навчання мови [18]. Активізація пізнавальної діяльності студентів на кожному етапі перебігу когнітивних процесів зацікавила О. Любашенко [8]. Як шлях до формування професійно-комунікативної компетентності майбутнього філолога розглядає інтерактивні технології навчання В. Руденко [13]. Особливості інноваційного навчання майбутніх філологів дослідила Н. Голуб [2; 3; 4]. Актуально залишається й проблема використання традиційних та впровадження нових методів навчання мови [2; 3; 9; 10; 11; 12]. Проте важко не погодитися з Н. Голуб, яка наголошує на хаосі в категорійному полі української лінгводидактики, породженню якого, на думку дослідниці, сприяє тенденція до розмивання меж між основними дидактичними категоріями [2], що, безумовно, позначається на навчально-педагогічній комунікації, яка забезпечує процес підготовки філологів.

Зміна парадигми в сучасному науковому пізнанні зробила проблему людини центральною, у зв'язку з чим об'єктом вивчення лінгвістичних та лінгводидактичних досліджень став процес набуття і пере-

роблення інформації, що безпосередньо пов'язаний із реалізацією когнітивної діяльності людини. Тому проблему формування мовної особистості (і викладача-філолога зокрема) доцільно розв'язувати сьогодні крізь призму когнітивно-дискурсивної лінгвістичної парадигми [14], орієнтованої на дискурсивні чинники вибору відповідної мовної форми маніфестації знань у тексті чи комунікації.

Мета статті – визначити пріоритетні напрями оптимізації змісту навчально-педагогічної комунікації в процесі підготовки філологів в умовах когнітивно-дискурсивної наукової парадигми та компетентнісної освіти.

Аналіз публікацій провідних науковців у фахових виданнях дає змогу зробити висновок, що особливо перспективною для розв'язання освітніх завдань сьогодні вважають модель навчання рідної мови, що ґрунтується на поєднанні функційно-стилістичного, комунікативно-діяльнісного, соціокультурного, особистісного та компетентнісного підходів.

Компетентнісний підхід переміщує акценти з процесу накопичення нормативно визначених знань, умінь і навичок у площину формування й розвитку в студентів здатності практично діяти і творчо застосовувати здобуті знання у різних ситуаціях, що зумовлює необхідність процесу оптимізації змісту навчально-педагогічної комунікації в процесі підготовки майбутніх філологів. Поділяємо думку О. Копусь, яка в цьому процесі визначила такі пріоритетні напрями, як лінгвістичний, соціокультурний, психологічний, педагогічний [6]. Лінгвістичний напрям орієнтований на формування професійних компетенцій майбутнього філолога: мовної, яку О. Копусь визначає як знання норм і правил сучасної української літературної мови; мовленнєвої, під якою розуміє вміння говорити, слухати, читати, писати, тобто вміння, пов'язані з мовленнєвою діяльністю; комунікативної (здатність розуміти чужі й творити власні програми мовленнєвої поведінки, адекватні меті, сфері, ситуації спілкування).

Культурологічний компонент мовленнєвої підготовки філологів О. Копусь рекомендує представляти не довільно дібраними текстами, а у вигляді системи тем (Всесвіт – людство – народ – «Я»; минуле – сучасне – майбутнє; національне – загальнолюдське; краса у природі й людині, в мистецтві й мові; духовна спадщина рідного народу і людства та ін.) [6].

Зауважимо, що останнім часом для позначення цілісного мовного вияву, співвідносного з поняттям «текст», у науковому обігу функціонує термін «дискурс», ключовими словами у визначеннях якого найчастіше є такі: зв'язне мовлення, когнітивний процес, комунікативна подія, комунікативно-прагматичний зразок мовленнєвої поведінки та ін. Використовують й образні вислови, як-от: текст, занурений у життя (Н. Арутюнова); об'єднувальне начало процесу комунікації, екстравертивна фігура комунікації (Ю. Прохоров); життя тексту в нашій свідомості (К. Серажим).

«Словник-довідник з української лінгводидактики» акцентує увагу на тому, що для методики навчання мови поняття *дискурс* і *текст* важливі тим, що забезпечують процес і результат спілкування [16, с. 41]. Тому розуміння дискурсу рідної мови є обов'язковою умовою створення сучасних підручників, орієнтованих на здобутки нових галузей мовознавства, та добору дидактичного матеріалу, який би повною мірою ілюстрував особливості спілкування в конкретній мовленнєвій ситуації.

Лексема *дискурс* має чимало похідних та широкі сполучувальні можливості: дискурсологія, дискурсивна компетенція, навчально-педагогічний дискурс та ін. Так, дискурсологія, яка описує мовленнєве спілкування людей у комунікативних ситуаціях з урахуванням соціальних, культурних, когнітивних, психологічних, етнічних чинників, вплинула на виділення у структурі комунікативної компетенції мовця такого складника, як дискурсивна компетенція, під якою розуміють «здатність мовної особистості будувати і сприймати цілісні дискурси різних типів відповідно до комунікативного наміру в межах ситуації спілкування» [7, с. 256].

Об'єктом вивчення як у психолого-педагогічних, так і у власне лінгвістичних дослідженнях не раз був і навчально-педагогічний дискурс, під яким розуміють або ситуативно і соціально зумовлену мовленнєву діяльність одного учасника навчального процесу (вчителя), або освітній надтекст (сукупність підручників, методичних посібників, програм та ін.). А. Р. Габідуліна навчально-педагогічний дискурс описує як семіотичний процес формування та інтерпретації навчальних текстів у цілісній, замкненій комунікативній ситуації у сфері організованого навчання [1]. Очевидно, такою ситуацією можна вважати й різні форми організації навчального процесу у ВНЗ, у зв'язку з чим думки А. Р. Габідуліної щодо навчально-педагогічного дискурсу є актуальними і в практиці викладання дисциплін лінгвістичного циклу. Дослідниця диференціює навчально-педагогічний дискурс, виокремлюючи навчально-науковий текст і дидактичний. Для навчально-наукових текстів характерні такі риси, як книжність, емоційна і суб'єктивно-оцінна нейтральність, узагальненість викладу, композиційна чіткість, однозначність, експліцитність, наслідування стандарту наукового викладу. Дидактичні тексти – це твори певної лінгвокультури (оригінальні або адаптовані), пов'язані інтертекстуальною прецедентністю, які використовуються на навчальних заняттях із метою формування соціокультурної компетенції і виконують не лише освітні, а й виховні функції. Щодо навчально-наукових текстів у проекції на процес викладання української мови у виші, то наголошуємо на тому, що останнім часом предметом дослідження вчених став суб'єктивний чинник мовленнєвої дії (Н. Арутюнова, Ф. Бацевич та ін.). У мовознавчій науці це вплинуло на розвиток лінгвістичної прагматики. Очевидно, тому Р. Дружененко у контексті комунікативно-когнітивної методики пропонує виокремлювати прагматичний компонент навчання мови, оскільки вагомим для мовця є не просто відчувати себе учасником акту спілкування, а досягати певної прагматичної мети, обирати ефективні комунікативні стратегії і тактики відповідно до умов спілкування [5].

Поняття навчально-педагогічного дискурсу потребує уточнення й у зв'язку із розвитком комунікативної лінгвістики, яка мінімальною одиницею дискурсу визначає мовленнєвий акт, а діяльність учасників спілкування, спрямовану на інформаційний обмін і вплив на свідомість адресата, називає комунікативною взаємодією, розрізняючи такі її типи, як комунікативна кооперація, комунікативний конфлікт та комунікативне суперництво. Урахування цієї інформації є вкрай необхідним у процесі формування мовної особистості, адже досягненню кооперативного результату в навчально-педагогічній комунікації сприяє комунікативне пристосування – зміна моделі комунікативної поведінки, що оптимізує розуміння.

Крім того, комунікативна взаємодія опосередкована мотивами й намірами партнерів спілкування, що формують їхні стратегічні програми, способом здійснення яких є комунікативно-мовленнєві тактики – лінії поведінки на певному етапі комунікативної взаємодії, спрямовані на одержання бажаного ефекту. В умовах навчально-педагогічної комунікації важливе виокремлення таких комунікативних тактик, як: раптовість, провокація, апеляція до авторитетів, залучення елементу неформальності, гумор та ін. Поняття комунікативно-мовленнєвої тактики безпосередньо пов'язане з мотиваційним компонентом у структурі лекційного та практичного заняття.

А. Р. Габідуліна доводить, що головне призначення навчально-педагогічного дискурсу – вибудувати у процесі навчання особливий когнітивно-комунікативний простір, у якому дослідниця виокремлює три суб'єкти знань (автори підручника, вчителі, учень), які в навчально-педагогічному дискурсі володіють своїм тезаурусом. Переконані, що ці суб'єкти знань є актуальними й у практиці викладання дисциплін лінгвістичного циклу у ВНЗ. Тому доцільно говорити про сумісність тезаурусу викладача як із тезаурусом вишівських підручників, навчальних посібників, так і з тезаурусом студента. Зауважимо, що тезаурус застарілих вишівських підручників може бути несумісним (або частково несумісним) з тезаурусом викладача, який, передбачаючи таку ситуацію, орієнтує своїх студентів на ознайомлення не лише з основною літературою до лекційного або практичного заняття, а й з додатковою, яка повною мірою презентує сучасний стан розвитку лінгвістики й суміжних із нею галузей знань. Корекції потребують і дидактичні тексти (як різновид навчально-педагогічного дискурсу), уміщені в збірниках вправ і завдань для студентів-філологів.

Акцентуємо увагу ще на одному аспекті порушеної проблеми. Бурхливий розвиток інтернет-технологій зумовив формування «нового типу мовної особистості – члена інтернет-спільнот» [17], який, з одного боку, опрацьовує електронні підручники та посібники, словники, довідники, послуговується електронними ресурсами бібліотек, з іншого – впливає на формування мови інтернету, що набуває рис окремого функційного стилю [17]. У цьому контексті заслуговують на увагу коментарі дослідників щодо можливості застосування блогосфери в процесі навчання української мови [19].

Отже, теорія дискурсу має широкі можливості для розв'язання цілої низки питань як лінгвістичної галузі, так і лінгводидактики, що диктує потребу комунікативно-прагматичної переорієнтації методології навчання української мови у виші. Аналіз когнітивно-дискурсивних чинників навчально-педагогічної комунікації – це не лише теоретична, а й практична проблема, оскільки ефективність комунікативної взаємодії у процесі підготовки майбутніх філологів великою мірою зумовлена компетентністю учасників комунікації, яка передбачає вміння створювати адекватні професійним ситуаціям дискурсивні моделі, вибудовувати стратегії спілкування, прогнозувати наслідки мовленнєвої взаємодії. Визначені основні напрями оптимізації змісту мовно-мовленнєвої підготовки майбутніх філологів (лінгвістичний, соціокультурний, психолого-педагогічний) зорієнтують викладачів-мовників у виборі продуктивних методів і прийомів навчання мови в умовах компетентнісної освіти.

Потреба нових підручників та навчальних посібників для студентів-філологів, які б адекватно відображали здобутки новітніх мовознавчих галузей, а також відповідних монографічних видань зумовлює докладне вивчення академічного педагогічного дискурсу, з чим і пов'язуємо перспективи подальших досліджень.

Література:

1. Габідуліна А. Р. Навчально-педагогічний дискурс як лінгвістичний феномен / А. Р. Габідуліна // Мовознавство. – 2009. – № 6. – С. 70–78.
2. Голуб Н. Метод проектів у навчанні української мови / Н. Голуб // Українська мова і література в школі. – 2013. – № 8. – С. 15–19.
3. Голуб Н. Моделювання як метод навчання у вищій школі / Н. Голуб // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2010. – № 5. – С. 66–72.
4. Голуб Н. Інтерактивні методи у навчанні риторики майбутніх вчителів / Н. Голуб // Українська мова та література в школі. – 2009. – № 2. – С. 36–44.
5. Дружененко Р. Перспективи актуалізації комунікативно-прагматичної основи навчання української мови / Р. Дружененко // Українська мова і література в школах України. – К. : Педагогічна преса, 2014. – № 1 (130). – С. 15–18.
6. Копусь О. Концептуальні підходи до розроблення змісту й організації процесу формування у майбутніх магістрів-філологів професійної мовленнєвої компетенції / О. Копусь // Українська мова і література в школі. – 2011. – № 2. – С. 46–52.
7. Кучерява О. Система роботи з формування дискурсивної компетенції у сфері писемної комунікації / О. Кучерява // Вісник Львівського університету. – Серія філол. – 2010. – Вип. 50. – С. 254–261.

8. Любашенко О. Методи актуалізації мотиваційного ресурсу студентів у лінгводидактиці (на засадах когнітивного підходу) / О. Любашенко // Нові технології навчання. – К. : НМ ЦВО, 2005. – Вип. 40. – С. 146–155.
9. Олешков М. Ю. Современные образовательные технологии : учеб. пособие / М. Ю. Олешков. – Нижний Тагил : НТГСПА, 2011. – 144 с.
10. Остапенко Н. Місце моделювання як методу навчання в педагогічному проектуванні (на матеріалі лінгвометодики вищої школи) / Н. Остапенко // Українська мова і література в школі. – 2004. – № 2. – С. 41–46.
11. Остапенко Н. Особливості технології дидактичної гри у системі підготовки магістрів-філологів ВШ / Н. Остапенко // Українська мова і література в школі. – 2003. – № 4. – С. 55–58.
12. Потапенко О. І. Лінгводидактика : навч. посіб. для студ. філолог. спец. ВНЗ / О. І. Потапенко, Л. П. Кожуховська, Т. І. Товкайло, Т. В. Чубань. – К. : Міленіум, 2005. – 401 с.
13. Руденко В. Роль інтерактивних технологій навчання у формуванні професійно-комунікативної компетентності майбутніх філологів / В. Руденко // Українська мова і література в школі. – 2010. – № 3. – С. 40–43.
14. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 711 с.
15. Симоненко Т. Базова система вправ у роботі над розвитком професійно-комунікативних умінь студентів-філологів / Т. Симоненко // Українська мова і література в школі. – 2005. – № 7. – С. 40–43.
16. Словник-довідник з української лінгводидактики / [за заг. ред. М. Пентиліук]. – К. : Ленвіт, 2003.
17. Тищенко О. Мова інтернет-спілкування: стиль, норма, освіта / О. Тищенко // Дивослово. – 2011. – № 12. – С. 35–39.
18. Трубачова Д. Шляхи підвищення ефективності комунікативної діяльності студентів / Д. Трубачова // Українська мова й література в школі. – 2013. – № 3. – С. 34–39.
19. Уліщенко В. Блогосфера як нове освітнє середовище / В. Уліщенко // Дивослово. – 2009. – № 6. – С. 11–15.

УДК 372.882:801.73

Шуневич О. М.

МЕТОДИЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ В УЧНІВ НАВИЧОК ЦІЛЕТВОРЕННЯ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Метою статті є дослідження сучасних підходів та добір ефективних шляхів забезпечення процесу цілетворення на уроках української мови й літератури як одного із засобів формування в учнів уміння вчитися. На основі аналізу наукових джерел визначено сучасні вимоги щодо організації етапу цілетворення, описано способи створення навчальної ситуації цілетворення як двостороннього діалогічного процесу.

Ключові слова: цілетворення, уміння вчитися, суб'єкт-суб'єктний підхід, таксономія навчальних цілей.

Целью статьи является исследование современных подходов и отбор эффективных путей обеспечения процесса целеполагания на уроках украинского языка и литературы как одного из средств формирования у учащихся умения учиться. На основе анализа научных источников, определены современные требования по организации этапа целеполагания, описаны способы создания учебной ситуации целеполагания как двустороннего диалогического процесса.

Ключевые слова: целеполагание, умение учиться, субъект-субъектный подход, таксономия учебных целей.

The aim of the article is to discover modern approaches and to choose effective ways of ensuring the process of producing aims at the lessons of Ukrainian language and literature as a means of the development of students' skill how to learn.

This article discusses the process of producing aims as an important marker of a modern lesson, which takes into account learner-centred teaching competence and, action-oriented approaches to learning.

Two aspects of producing aims at the lesson are mentioned: first the definition of the lesson aims as conscious strategy of the two subjects of the teaching process: teacher and student. This aims must according to the requirements of the standard program of the Ukrainian language. Second, clarification of aims, learning outcomes before the lesson and the verbalization of them during the lesson in different activities.

The article notes the necessity of the decomposition of aims that is the necessity of the conversion of the common aim into more concrete, the importance of formulating and achieving aims and learning outcomes. It is clarified the main disadvantages of the implementation of learning outcomes in preparing and carrying out the lesson of modern Ukrainian language and literature.

The author describes the whole process of teacher's preparation for producing the aims and defines the modern requirements of the stage of producing aims and the ways to create learning situations of producing aims as a double-sided bilateral dialogical process.

Key words: learning outcomes, skill how to learn, subject- subject approach, taxonomy of aims.

Процеси реформування освіти в Україні передбачають переорієнтацію акцентів із засвоєння учнями фактів на оволодіння способами взаємодії, продукування різних варіантів розв'язку проблеми, вибір оптимального шляху досягнення прогнозованого результату. Ці й багато інших складників увіходять до структури ключової компетентності «уміння вчитися», формування якої є вкрай актуальним із багатьох причин. Важливість питання визначають як суспільні запити до особистості, яка має бути здатна до моделювання власної освітньої траєкторії, самооцінки, самоорганізації, так і державні вимоги щодо необхідності оволодіння стратегіями, спрямованими на виконання навчальних завдань і розв'язання життєвих проблем [5, с. 10].

Уже зараз на державному рівні закладається нормативне підґрунтя для забезпечення умов щодо можливості навчатися протягом усього життя, про це зокрема йдеться в проекті Закону про освіту. Водночас розвиток суспільства передбачає швидкий перехід від декларативних лозунгів про формування компетентної особистості і переорієнтацію вчителів на пошук власної професійної ідентичності, аби не залишитися людьми, які «йдуть уперед з головою, поверненою назад» [7]. Зважаючи на це, зростає потреба навчання учнів планувати власну діяльність, визначати цілі своєї роботи, коригувати їх у процесі навчання – тим самим формувати низку якостей, які допомагатимуть успішно розв'язувати життєві завдання.

Актуальність проблеми формування в учнів навичок цілетворення визначається також активними науковими пошуками й дискусіями. Питання необхідності включення в сучасний урок етапу цілевизначення порушено в працях С. Подмазіна, О. Пометун, О. Савченко, А. Фасолі, А. Хуторського. Науковці з'ясували суть цілевизначення у процесі навчання, недоліки традиційної системи формулювання педагогічної мети, вимоги до формулювання цілей.

Проте не вирішеними залишаються питання шляхів реалізації етапу цілетворення сучасного уроку української мови й літератури в контексті компетентнісного підходу.

Метою статті є дослідження сучасних підходів, добір ефективних шляхів забезпечення процесу цілетворення на уроках української мови й літератури як одного із засобів формування в учнів умінь вчитися.

Формування цілей є одним зі складників будь-якої діяльності людини. З фізіологічного погляду, «рефлекс цілі» є однією з умов життя людини, що забезпечується наявністю певної напруги, перешкоди. І. Павлов уважав за необхідне «плекатися цей рефлекс в собі як найбільш дорожню часточку свого ества», відкривати широкі можливості для практики цього рефлексу батьками, вчителями за підтримки суспільства і держави [11, с. 1]. У педагогіці цілі освіти визначають як ідеальні прогнозовані результати педагогічної освітньої діяльності, те, до чого прагнуть учитель, учні [4, с. 205].

Розглянемо більш конкретно процес цілетворення як важливий маркер сучасного уроку, на якому враховують компетентнісний, особистісно зорієнтований та діяльнісний підходи до навчання.

Сучасна наука, активно досліджуючи проблему визначення цілей навчальної діяльності, послугується низкою термінів, зокрема «цілепокладання», «декомпозиція мети» «цілевизначення» «цілетворення» «постановка цілей», що вказує на неоднозначність підходів до цього процесу. Водночас більшість сучасних науковців доводить визначальну роль цілетворення в навчальному процесі (К. Баханов, Д. Дерднер, О. Карманов, М. Кларіна, Б. Кубічек, Є. Полат, О. Пометун, А. Фасоля, О. Фоміна, О. Хуторський, О. Янкович). Цікаво, що дослідники мотиваційної сфери особистості наголошують на взаємозв'язку становлення мотивації до навчання й залучення учнів до постановки свідомої, значущої цілі. Так, В. Шадриков стверджує, що мотивація зумовлена не лише мотивами, потребами й умовами діяльності, а й передовсім цілями особистості, з урахуванням яких вона приймає рішення [12, с. 119]. Тому наявність умінь формулювання цілей і їх реалізації є показником зрілості мотиваційної сфери особистості учня – обов'язкової умови розвитку вміння вчитися як ключової компетентності.

Досліджуючи дидактичний аспект означеної проблеми, О. Хуторський цілевизначенням у навчанні називає встановлення учнями й учителем цілей і завдань навчання на визначених етапах. Організація ж цілетворення на уроці, на його думку, містить сукупність дій щодо визначення, усвідомлення й конкретизації мети і завдань уроку [17, с. 221].

У нашому дослідженні хочемо зосередити увагу на двох аспектах процесу цілетворення на уроці: перше, визначення **мети** уроку як усвідомленої стратегії діяльності суб'єктів навчання (учителя й учня), яка має узгоджуватися з вимогами Державного стандарту, програми з української мови, особливостями учнів тощо; по-друге, з'ясування цілей (очікуваних результатів), продуманих перед уроком і вербалізованих під час його проведення в спільній з учнями діяльності.

Цікаво, що науковці дотепер не мають одностайної думки щодо того, чи варто формулювати вчитель мету уроку. Одні стверджують, що достатньо сформулювати лише очікувані результати як орієнтир спільної діяльності вчителя й учнів [13, с. 2]; інші ж пропонують, готуючись до уроку, обов'язково писати мету й очікувані результати [8, с. 4]; хтось наполягає на визначенні триєдиної мети уроку [10, с. 15].

Здебільшого й у методичній літературі, і в практиці вчителів-словесників спостерігаємо умовний поділ мети навчання на три групи: 1) освітню – озброєння учнів науковими знаннями, спеціальними й загальнонавчальними уміньми та навичками; 2) розвивальну – розвиток мислення, пам'яті, творчих здібностей тощо; 3) виховну – формування світогляду, моральних переконань, екологічної свідомості тощо.

Проте на сучасному етапі відбувається суперечності між тією роллю, яку відводять цілетворенню в структурі навчальної діяльності, зокрема під час уроку, й емпіричними даними про те, наскільки успішно вчителі української мови й літератури володіють навичками педагогічного цілетворення, наскільки ефективно педагоги формують в учнів ці вміння.

У процесі аналізу відповідей учителів української мови й літератури на курсах підвищення кваліфікації було з'ясовано, що 94% учителів, складаючи конспект уроку, формулюють мету, 87% поділяють її на навчальну, розвивальну й виховну, проте більшість педагогів указує на формальний підхід до цього процесу; формуванню ж очікуваних результатів (цілей навчання) приділяють увагу лише 15% педагогів, інші вважають, що цей процес є даниною моді й лише забирає час на уроці, лише 10% залучають дітей до процесу цілетворення, з іншого боку вчителі вважають, що визначення мети будь-якої діяльності (зокрема й навчальної) – це визначальний чинник успіху.

Як бачимо, у педагогічній діяльності формування навчальних цілей традиційно розглядають як важливий аспект підготовки вчителя до уроку, проте зазвичай цей процес має формальний характер і не відображає тих змін, які відбуваються в підходах до навчання. Про нігілізм цілей у педагогіці стверджує більшість дослідників цієї проблеми. Зокрема В. П. Зінченко відзначає: «Цілі або приймаються, або ні. Навіть коли вони приймаються вчителем, школою, це ще не означає, що вони будуть досягнуті. У це «рівняння» входить ще учень, який їх або приймає, або тихо відходить від них займатися своєю справою...» [6, с. 18].

Аналізуючи конспекти уроків, представлені у фахових журналах, спостерігаємо, що в більшості з них поле цілетворення сконструйоване без урахування сучасних вимог до навчання.

Виокремимо такі найсуттєвіші недоліки процесу *формулювання мети* уроку:

1. «Зміщення мети»: заміна її запланованою діяльністю учня з опанування змісту навчального предмета (вивчити поняття «Словосполучення»); заміна дидактичної мети запланованою діяльністю вчителя («Дати поняття про словосполучення, познайомити з типами підрядного зв'язку в словосполученні»).

2. «Глобальність» мети: педагоги ставлять дуже загальну мету, не конкретизуючи її, що є поганим орієнтиром до дії («Виховувати всебічно розвинену особистість»).

3. Жорстка детермінація формулювання мети документами, що регламентують навчальний процес (це формалізує процес).

Пропонуємо враховувати такі вимоги до формулювання мети уроку (як стратегічного бачення педагогом процесу суб'єкт-суб'єктної діяльності, своєрідного орієнтира досягнення вимог програми): формулюємо в діяльнісній формі; орієнтуємося на спільну діяльність учня і вчителя (учень і вчитель як співтворці уроку); беремо за орієнтир предметні і ключові компетентності.

Табл. 1

Формулювання мети уроку «Словосполучення. Види зв'язку в словосполученні», 8 клас

Некоректне формулювання	Формулювання відповідно до сучасних підходів
<u>Дати відомості</u> про словосполучення, <u>вивчити</u> типи підрядного зв'язку. <u>Розвивати</u> логічне мислення.	<u>Створити умови</u> для повторення учнями відомостей про словосполучення; <u>здобуття</u> ними знань про смислові відношення в словосполученні;
<u>Виховувати</u> любов до рідного слова. (Відображено лише діяльність учителя або учня, неконкретне формулювання)	<u>Спокукати до розвитку</u> вмінь здійснювати аналіз цих синтаксичних одиниць; групувати словосполучення за типами підрядного зв'язку; <u>Заохочувати до виховання</u> власної мовної особистості через активне вживання в мовленні різних типів словосполучень.

Проаналізувавши конспекти уроків, відеозаписи фрагментів уроків, можемо говорити про *найсуттєвіші недоліки* формулювання *очікуваних результатів або цілей* уроку та створення ситуації цілетворення.

1. Під час запису цілей (очікуваних результатів) учителі використовують словесні формули «Учні повинні вміти, знати». Таке формулювання, ураховуючи сучасні зорієнтовані на особистість підходи, є не коректним.

2. У багатьох конспектах очікувані результати спрямовані на формування знань, умінь і навичок, на томість усі решта рівнів компетентності залишаються поза увагою.

3. Деякі цілі важко виміряти, перевірити їх досягнення в кінці уроку («Розвивати пізнавальну активність»).

4. Відокремлення учня від процесу встановлення і визначення цілей навчання (конспірація педагогічних цілей).

Для формулювання цілей, співвідносних із сучасними підходами до навчання, найбільш вдалою видається таксономія навчальних цілей і завдань у пізнавальній сфері американського вченого Бенжаміна Блума, яка впродовж півстоліття є орієнтиром для науковців, що досліджують особливості сучасної методики навчання (О. Пометун, Є. Полат, О. Фомін) і для вчителів-практиків.

Бенжамін Блум виділив кілька рівнів ієрархії навчальних цілей, на які варто орієнтуватися. Цілі нижчого порядку (знання, розуміння, застосування) передбачають формування понять, ознайомлення з фактами, явищами, процесами, законами, їх запам'ятання і відтворення; розуміння й інтерпретація вивченого, використання знань в іншій ситуації. Наприклад, учень, який засвоїв тему «Уподібнення приголосних звуків» на рівні знання, розуміння, застосування, *може розповісти правило і навести приклади уподібнення; пояснити, як відбувається процес уподібнення приголосних, написати транскрипцію контрольних слів, правильно вимовляти асимільовані приголосні тощо*.

Цілі вищого порядку (аналіз, синтез, оцінка) спрямовані на розвиток умінь аналізувати, здатність структурувати навчальний матеріал, знаходити переваги й недоліки об'єктів, оцінювати значущість явищ, здобутих умінь. Наприклад, після вивчення теми «Уподібнення приголосних звуків» учні *зможуть вирізнити контрольні слова з-поміж інших під час письма й в усному потоці, скласти власну карту поняття щодо вивченого і пояснити іншим цей матеріал, представити результати спостереження за мовленням дикторів, однокласників, пояснити необхідність знань з орфоєнії для сучасного фахівця в галузі ЗМІ, менеджменту, ІТ*.

Використовуючи цю таксономію, учитель-практик може ефективно організувати цілетворення на уроці, а також правильно дібрати вправи, завдання, запитання, ураховуючи, який рівень компетентності він хоче сформувати, умотивовано організувати рефлексію й оцінювання.

Водночас варто звернути увагу на те, що результати, які ми пишемо в конспекті й обговорюємо на уроці, мають бути легко сприйняті органами чуття (почуті, побачені тощо), конкретними, вимірюваними, досяжними, актуальними, співвідносними з часом, відведеним на виконання [2].

Продемонструємо різницю між коректним і некоректним формулюванням очікуваних результатів (цілей) у вигляді таблиці.

Видається, що цілісний процес підготовки вчителя до цілетворення на уроці української мови має складатися з кількох кроків:

- визначення трієдиної мети уроку як педагогічної стратегії навчання;
- формулювання *очікуваних результатів (цілей)* як конкретних завдань, як образ майбутнього результату;
- створення *навчальної ситуації*, під час якої учні долучаться до визначення особистих і колективних цілей навчання;

- створення на уроці *ситуацій конкретизації, коригування цілей і покрокової рефлексії їх досягнення*.
- забезпечення загальної *рефлексії спільної діяльності* учнів і вчителя на уроці з метою *вербалізації думок* учасників процесу навчання *про досягнення цілей*.

Табл. 2

Формулювання очікуваних результатів до уроку «Словосполучення.
Види зв'язку в словосполученні», 8 клас

Некоректне формулювання	Коректне формулювання	Рівні за Б. Блумом
Учні повинні знати: відомості про словосполучення; типи підрядного зв'язку в словосполученні. Учні повинні вміти: аналізувати словосполучення, правильно використовувати їх у мовленні.	<i>Після цього уроку учні зможуть:</i> назвати три типи підрядного зв'язку в словосполученні;	знання
	пояснити відмінність між словосполученням і сполученням слів;	розуміння
	визначити головне і залежне слово в словосполученні, тип підрядного зв'язку;	застосування
	відредагувати речення з неправильним уживанням словосполучень; презентувати результат дослідження мовних огріхів інших мовців (інтернет-листування, ЗМІ);	аналіз
	скласти алгоритм визначення типу підрядного зв'язку; сконструювати словосполучення з різними типами зв'язку;	синтез
	аргументовано довести думку про важливість правильного вживання словосполучень у мовленні.	оцінка

Нашу думку підтверджує дослідження вчених щодо декомпозиції цілі, тобто необхідність перетворювати загальну мету в більш конкретні уявлення про майбутні результати (Д. Дерднер), доцільності формулювання цілей, які б співвідносилися з більш важливими і працювати на їх досягнення (О. Фомін, Д. Доурден), формулювання цілі у вигляді кінцевого освітнього продукту як ефективного способу цілетворення (О. Пометун, А. Хуторський).

Наголошуємо, що цілетворення – процес двосторонній і щоб ця спільна діяльність була ефективною й дійсно сприяла формуванню в учнів навички регуляції власний дій, педагогу потрібно усвідомити важливість цього етапу уроку. Підкреслимо також, що цей процес – діалогічний (учитель у процесі розмови з'ясовує, які очікування мають учні стосовно теми уроку), тому варто залучати учнів до спільного цілетворення в парах, групах, щоб розвивати вміння не лише відповідати, а й ставити запитання.

Це, своєю чергою, вимагає від учителя володіння низкою *способів створення навчальної ситуації цілетворення*

1. Для пропедевтичної роботи можна запропонувати завдання на прогнозування змісту тексту, який треба прочитати

2. Далі можна запропонувати учням перелік очікуваних результатів, з якого треба вибрати ті цілі, які є головними на цьому уроці (ранжування учнями цілей за значущістю).

3. Наступним етапом може бути завдання сформулювати 1–2 цілі самостійно, решту запропонувати для обговорення.

4. Після оголошення теми пропонуємо учням дієслова, які відображають кілька рівнів цілей (за Б. Блумом) і які треба доповнити власними очікуваннями.

5. Поступове зростання ступеня самостійності в цілетворенні може забезпечити (особливо у старших класах) формулювання цілей уроку без допомоги вчителя (опираючись лише на тему, перегляд ключових елементів параграфа, контрольні питання наприкінці тексту).

Як засвідчили емпіричні дослідження, проведені в межах регіонального експерименту «Формування в учнів уміння вчитися як ключової компетентності» в Житомирській області, навчання учнів цілетворення матиме успіх за певних умов: усвідомлення учнями значущості постановки цілі для успішного результату будь-якої діяльності; систематичне залучення учнів до формулювання цілей на уроках; володіння вчителем уміннями формулювати цілі згідно з новими підходами до навчання; використання різноманітних прийомів, які забезпечують створення ситуації цілетворення; урахування вікових й індивідуальних особливостей дітей під час створення цієї ситуації; постійне зростання ролі самостійності учнів у створенні цілі й її досягнення.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що успіх реалізації етапу цілетворення на сучасному уроці залежить від усвідомлення вчителем важливості цього процесу, готовності втілювати нові підходи, володіння сучасними способами залучення учнів до вербалізації очікуваних результатів як важливого складника вміння вчитися.

Проведене дослідження не може вирішити всіх аспектів означеної проблеми. Цей підхід варто розглядати як один із можливих у процесі її розв'язання. Перспективи вбачаємо в подальшому дослідженні способів реалізації на уроці української мови сучасних підходів до навчання.

Література:

1. Bloom B. S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals / Benjamin Bloom. – New York, 1956.
2. George T. Doran. There's a S.M.A.R.T. way to write management's goals and objectives / Doran T. George // Management Review. – Volume 70. – Issue 11 (AMA FORUM). – P. 35–36.
3. Kubiczek B. Metody aktywizujące. Jak nauczyć uczniów uczenia się? / Bożena Kubiczek. – Opole, 2009. – 160 s.
4. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 374 с.
5. Державний стандарт базової і повної середньої освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/content>. – Дата звернення: 28.08.2015. – Назва з екрана.
6. Зинченко В. П. Психологическая педагогика : материалы к курсу лекций / В. П. Зинченко. – Часть I : Живое знание. – Самара, 1998. – 216 с.
7. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе: от действия к мысли : пособие для учителя / А. Г. Асмолов, Г. В. Бурменская, И. А. Володарская и др. ; под ред. А. Г. Асмолова. – М. : Просвещение, 2008. – 151 с.
8. Караманов О. В. Проблема співвідношення цілей і очікуваних результатів уроку у процесі формування національного курикулуму / О. В. Карманов // Постметодика. – 2009. – № 1 (85). – С. 2–6.
9. Кремень В. Г. Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму : монографія / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн ; Національна академія педагогічних наук України. – К. : Педагогічна думка, 2012. – 368 с.
10. Куцевол О. Сучасний урок літератури в координатах методичної творчості / Ольга Куцевол // Українська мова і література в школі. – 2013. – № 5. – С. 15–20.
11. Павлов И. Сообщение на III съезде по экспериментальной педагогике [Электронный ресурс] / И. Павлов. – Режим доступа : http://www.p2pcdn.ru/pavlov-ip-refleks-celi_f12ef7f185f.html. – Дата звернення: 27.08.2015. – Загл. с екрана.
12. Познавательные процессы и способности в обучении / [под ред. В. Д. Шадрикова]. – М. : Просвещение, 1990.
13. Пометун О. Компетентнісний підхід в освіті й оцінювання навчальних досягнень учнів з історії / О. Пометун // Історія та правознавство. – 2004. – № 23 (27). – С. 2–3.
14. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти : підручник / Олександра Савченко. – К. : Грамота, 2012. – 504 с.
15. Фасоля А. Особистісно зорієнтований урок літератури: робота із суб'єктивним досвідом учня [Електронний ресурс] / Анатолій Фасоля. – Режим доступу : <http://ozonlit.org>. – Дата звернення: 28.08.2015. – Назва з екрана.
16. Фомин А. Е. Развитие навыков целеполагания средствами тренинга конкретизации целей [Электронный ресурс] / А. Е. Фомин // Психологическая наука и образование. – 2011. – № 3. – Режим доступа : <http://psyjournals.ru>. – Дата звернення: 28.08.2015. – Загл. с екрана.
17. Хуторской А. В. Методика обучения школьников постановке целей / Андрей Хуторской // Вестник ННГУ. – 2005. – Вып. 1(16). – С. 221.

Кочерга С. О.

ВАСИЛЬ СІМОВИЧ І ЛЕСЯ УКРАЇНКА: ПАРАЛІТЕРАТУРНІ ПЕРЕХРЕСТЯ

Стаття реконструює взаємини відомої письменниці і майбутнього визначного мовознавця. Основна увага зосереджена на характеристиці Василя Сімовича як видавця творів Лесі Українки (збірки «Відгуки», перекладу драми Г. Гауптмана «Ткачі»). Використано епістолярні матеріали, мемуари, архівні документи. Основні аспекти дослідження: об'єднання культуртрегерських зусиль представників Великої України і Буковини на початку XX ст., роль молоді в культурному русі доби, реценція модерністських тенденцій у літературі.

Ключові слова: паралітература, книговидавництво, рукопис, лист, модернізм.

Статья реконструирует отношения известной писательницы и будущего выдающегося языковеда. Основное внимание сосредоточено на характеристике Василия Сімовича как издателя произведений Лесы Украинки (сборника «Отзывы», перевода драмы Г. Гауптмана «Ткачи»). Используются эпистолярные материалы, мемуары, архивные документы. Основные аспекты исследования: объединение культуртрегерских усилий представителей Большой Украины и Буковины в начале XX в., роль молодежи в культурном движении эпохи, реценция модернистских тенденций в литературе.

Ключевые слова: паралитературы, книгоиздательство, рукопись, письмо, модернизм.

The article reconstructs the relationship between the famous writer and outstanding linguist who left a significant mark in the history of Ukrainian book publishing. The main focus is on the characteristics of Vasyl Simovych as publisher of works of Lesya Ukrainka such as collection of poems «Reviews», translation of Gerhart Hauptmann's drama «The Weavers» (intention unrealized because of geopolitical factors and mental), and other creative projects. The work on some publications require the use of conspiratorial methods. The cultural background is widely represented in the article, including the establishment of contacts between Ukraine and Great Bukovyna, closeness of ideas of culture carrier content, for example, plans to translate the masterpieces of foreign literature in Ukrainian, that was initiated by association «Pleyada» and «Young Ukraine». It is comprehended the role of distributing books, translations, university education in the development of the nation.

The research offers a range of writer's considerations about a book as an aesthetic product, views on language policy publications, prospects of development of the national language. It analysis the difficulties of forming of Ukrainian elite community in the absence of the state. However, the attention is paid to the reception of modernist tendencies in Ukrainian literature, irony of youth caused by criticism of the older generation, dominance of European outlook in artistic priorities of Lesya Ukrainka's generation.

The research proves that the relations of Lesia Ukrainka and Vasyl Simovych are the bright page of fellowship of Ukrainian intellectuals from different sides of the border that separated one nation that despite assimilation processes claimed vitality of the national language and culture.

The study materials used epistolary, memoirs, archival documents.

Key words: paraliterature, book publishing, manuscripts, letters, modernism.

Василь Сімович і Леся Українка – самодостатні постаті, слід яких у національній культурі важко переоцінити. Кожен із них – майстер «проЯвлення слова», але поле самореалізації в академіка-лінгвіста і талановитої письменниці було різним. Однак загальновідомою є точка зіткнення їхніх творчих шляхів: Василь Сімович – видавець творів Лесі Українки. Видавнича діяльність Василя Сімовича заслуговує серйозних студій. Недарма вдячний Іван Франко за ініціативність і самовідданість у видавничій справі, за вчасно простягнуту руку допомоги назвав його «чоловіком доброї волі».

Вивчення мережі міжособистісних контактів визначних представників тієї чи тієї доби уможливило простір паралітератури (термін використовуємо в трактуванні Антуана Компаньйона), тобто епістолярій, мемуари, щоденники тощо [1, с. 100]. Вона дозволяє не лише простежити перипетії долі, осмислити грані характеру сучасників, але водночас яскравіше пролити світло на особливості епохи, яка з часом покривається мороком забуття та загадковості. Взаємини Василя Сімовича та Лесі Українки досі вивчали лише спорадично, однак наявні документи та матеріали не оминули своєю увагою нечисленні дослідники. Одним із перших контакти видатної української письменниці з редактором видань чернівецького студентського гуртка «Молода Україна» Василем Сімовичем почав вивчати Федір Погребенник. У статті «Зв'язки Лесі Українки з Буковиною» він окреслив підґрунтя їхніх теплих стосунків, тематику спілкування тощо.

Діалогічність взаємин Лесі Українки і Василя Сімовича зумовлена посередництвом Ольги Кобилянської, яка, безперечно, є persona grata і в нашому дослідженні. Саме завдяки їй молоді люди опинилися в одному колі. Джерелом інформації про знайомство, що стало поштовхом до видання третьої збірки

віршів поетеси, служать мемуари Василя Сімовича. 1938 року у Львові побачила світ книга «Листування Лесі Українки з Й. Маковеем (з додатком листів Олени Пілкі та власних споминів про побут Лесі Українки в Чернівцях)». Пізніше Василь Сімович ретельно підготував більшу працю, яка стала окрасою книжки «Спогади про Лесю Українку» (Київ, 1963). Слід наголосити, що молодша сестра поетеси Ізидора Косач-Борисова у приватному листі до Анатолія Костенка, оцінюючи цю книгу, зарахувала спогади Василя Сімовича до таких, що є «абсолютно правдиві, так яскраво виявляють образ Лесі Українки, так вірно передають обставини і факти з її життя» [4, с. 217]. Вищеназвані джерела – основа реконструкції взаємин Лесі Українки та Василя Сімовича, що є метою нашого дослідження. З іншого боку, об'єктивність оптики забезпечували епістолярні та біографічні матеріали Лесі Українки, зокрема й віднайдені нещодавно.

Як відомо, вперше Леся Українка приїхала на Буковину до своєї подруги Ольги Кобилянської у квітні 1901 р. Досить скоро в інтелігентному середовищі Чернівців визріла ідея провести публічну зустріч з українською поетесою, котра приїхала з царської Росії. Прихильники цієї ідеї усвідомлювали, що на Буковині ім'я Лесі Українки ще не було достатньо відомим, але це була нагода поширювати здобутки національного красного письменства і таким чином прокладати мости єдності між українцями, розмежованими імперськими прагненнями політиків. Одним з ініціаторів товариських сходин виступив студент Василь Сімович, що вже тоді зарекомендував себе активним громадським діячем. Буваючи в гостях у Ольги Кобилянської, він встиг налагодити приятельські стосунки із гостею з Великої України і разом з Осипом Маковеем умовляв поетесу, яка перебувала в траурі після похорону Сергія Мержинського, зважитися на виступ перед широкою аудиторією. Про цю подію в культурному житті Чернівців свідчить оголошення в газеті «Буковина» (№ 53): «В честь в[ельми] п[оважної] Лесі Українки, нашої славної письменниці, устроюють руські товариства в середу 22 с[ього] м[ісяця] о 9 годині вечером товариські сходини, на що запрошається сим в[исоко] п[оважних] пань і панів із Черновцею і провінції. Члени «Бояна» зволіють явитися в повнім числі» [7, с. 289]. Функції організаторів вечірки, окрім «Бояна», узяло на себе товариство «Молода Україна», яке репрезентував Сімович. За спогадами Іларія Кабурлицького, Леся Українка прийшла на зустріч разом з Ольгою Кобилянською. Спочатку її тепло привітав університетський професор Степан Смаль-Стоцький та від імені селян і радикальної партії, яку створив дядько Лесі Українки Михайло Драгоманов, Кирило Трильовський. «Опісля, – пише Іларій Кабурлицький, – мав тодішній студент Василь Сімович гарну лекцію про літературну діяльність Лесі Українки та її значення в українській літературі» [2, с. 182]. Сам Сімович у 30-х роках із висоти прожитих літ намагався підійти максимально виважено до оцінки власної доповіді. «Той виклад, – оповідає він у своїх споминах, – донедавна в мене зберігався, і я його прочитував «у зрілішому віку», щоб повірити, що міг я тоді сказати, студент II року університету. Нічого. Соромитися нема чого. Пахло трохи Франковою статтею, бракувало, може, т. зв. «внутрішньої форми», критицизму, але... це ж було 1901 року!» [9, с. 201]. Однак є підстави вважати, що Леся Українка віддала належне роботі двадцятишестирічного Василя Сімовича. Імовірно, саме завдяки цьому викладу він заслужив у неї довіру вже не лише як співрозмовник, але і як діловий партнер.

Досить тривала програма зустрічі завершилася концертом, у якому брали участь Платон Лушпинський (декламатор), Микола Харжевський (скрипаль), Модест Левицький (тенор) та інші. Загалом товариські сходини зуміли відкрити значущість постаті поетеси для багатьох присутніх.

Після вечора стосунки Лесі Українки та Василя Сімовича стали ще теплішими. У розмовах вони мали нагоду порівнювати український рух у двох сусідніх державах, специфіку потреб галицької та наддніпрянської молоді. Тоді дух єдності всіх українців особливо був близьким академічній молоді, він дав потужний імпульс для створення і діяльності студентської громади «Молода Україна», яка мала на меті зруйнувати кордони та здобути політичну незалежність українського народу. Леся Українка та Василь Сімович не уникали емоційних дискусій, зумовлених різними поглядами на певні проблеми. Зокрема в умовах культурної колонізації письменниця скептично оцінювала роль університету, де будуть правити бал «царські мундири», у справі формування національної свідомості. Натомість Сімович гаряче відстоював місію університету, що мав нарешті підняти мову, яку її вороги називали «безформною і без'язиковою», не гідною місця в «храмі науки». Нерідко зіставляли конфлікти між поколіннями «дітей і батьків», які неминуче виникали в період визначення шляхів побудови громадянського суспільства. Як пояснював Василь Сімович, молодих «просто не любили за [...] гострий тон, задержуватись, за радикальні погляди» [9, с. 193].

Однак так чи так на перший план виходили розмови про тогочасний літературний процес. Власне, Василь Сімович став одним із джерел для пізнання поетесою тенденцій української літератури на Буковині. Особливо Леся Українка зацікавилася видавництвом «Молодої України», що з 1901 р. почало видавати невеликі книжечки, переважно відбитками з «Буковини». Передусім її схвалення заслужили новели Марка Семанюка-Черемшини та поезія Теодора Галіпа. Варто підкреслити суголосність видавничих намірів «Молодої України» та молодіжного гуртка «Плеяда». Як відомо, свого часу юна Леся Українка, знайшовши кількох однодумців, стала ініціатором проекту, про який писала: «... ми (молодіж) задумали видати цілу серію перекладів, найкращих творів європейських і російських авторів...» [10, с. 45]. Щоб уявити грандіозність цього проекту, досить назвати низку імен, котрі повинні були ввійти в бібліотеку світової літератури: Гомер, Байрон, Мольєр, Сервантес, Шиллер, Гете, Петрарка, Шен'є, Бальзак, Гайне, Вальтер Скотт, Вольтер, Руссо, Сталь, Мюссе, Надсон, Некрасов, Короленко, Гаршин,

Діккенс, Жорж Санд, Леопарді та інші. На жаль, її зусилля не отримали такої ж самовідданої підтримки з боку перекладачів-аматорів, але повсякчас Леся Українка гостро відчувала потребу налагодити українське книговидавництво. Їй імпонували засадничі ідеї видання Василя Сімовича. Цікаво, що його первісний план (який лише нині активно втілюється в життя) – видавати українською мовою твори тих письменників-українців, що з різних причин писали іншими мовами, – Лесі Українці видався не на часі: нащо, мовляв, «притомом до українців пхати людей, що самі цього не хотіли». Значно актуальнішим вона вважала донести до читача творчість українських авторів.

Наприкінці червня Василь Сімович попросив Лесю Українку дозволити «Молодій Україні» видати її збірку віршів. Поетеса погодилася, причому не ставила жодних умов, навіть відмовилася від гонорару. Лише висловила бажання, щоб видання було «чепурненьке» і «коректа зроблена по-людськи». Нагадаємо, що зазвичай Леся Українка дуже вимогливо ставилася до видання своїх творів, її обурювала безграмотність видавців, відсутність естетичного смаку, брак турботи про зручність друку для читача. Інакше кажучи, домагалася тих якісних характеристик, які б робили книгу і за змістом, і за формою європейською, що привабляло б не лише «українського хуторянина», а й інтелігента.

Проблема видання гідної книги для українського літератора здавна була болісною. Варто згадати хоч би такі міркування Якова Гоголева: «...Видавати книжку на бібулі за 35 копійок [...] дати сю книжку ярмарковому крамареві до коробу [...] – я на те не згоджуюсь! Цур йому! Краще подерти та кинути, коли немає читача на карбованця... Я хочу бачити мою книжку в оболонці, відповідній до праці, що в ній міститься. Я хочу, щоб її без обридження могли тримати в умитих руках і людина освічена, і вихований юнак, і доброї вдачі семінарист, і статечний хуторянин, і мрійлива донька священика, і хороша гімназистка...» [цит. за: 6, с. 218].

За свідченням Ольги Косач-Кривинюк, восени Леся Українка прислала Василеві Сімовичу гарно укладену збірку «Відгуки». Робота над книгою потребувала подальшого листовного спілкування між автором і видавцем. Василь Сімович згадував: «Листування було живе та дуже щире. Вона звала мене в листах не інакше, як «товаришем», дарма що різниця в роках між нами... була майже на десять років» [9, с. 187]. На жаль, листи Лесі Українки не збереглися, оскільки Сімович перед відходом австрійського війська з Чернівців влітку 1914 р. закопав їх у квітнику, під кущем троянди. І хоч поетеса свого часу рішуче засуджувала публікування епістолярію, зокрема і в розмовах у Чернівцях, називаючи інтимні документи «святая святых» письменника, проте з відстані часу очевидно: загублені листи «з-під куща троянди» містили чимало інформації, утраченої для історії, до речі, саме ця інформація зробила б повнішим наше дослідження. Однак деякі згадки про Сімовича в епістолярній спадщині поетеси дають змогу відтворити характер взаємин між ними.

Мабуть, паралельно з поетичною збіркою Леся Українка вирішила у видавництві «Молодої України» також оприлюднити свій переклад «Ткачів» Гергарта Гауптмана. Рукопис Сімовичеві мав передати Іван Франко, дотримуючись конспірації, якої потребував цей видавничий прецедент. Наприкінці вересня Леся Українка намагається з'ясувати долю свого перекладу, називаючи його в листі до Михайла Кривинюка, за домовленістю, «*вірші*»: «Запитайте там Сімовича, що він робить з *моїми віршами* і чи не час гроші посилати» [3, с. 566]. З власного досвіду видання забороненої літератури Леся Українка знала про труднощі реалізувати будь-яку ідею, оскільки не вистачало компетентних виконавців, фахівців і, врешті, просто відповідальних людей, які б «по-європейськи» ставилися до своєї справи. Напрочуд складною виявилася для неї співпраця з Антоном Ляхощьким (псевдонім Кузьма), довголітнім керівником Вільної української друкарні в Женеві, яку заснував Михайло Драгоманов. Письменниця покладала чималі надії на беручих буковинців. Але детективна історія з рукописом так і не завершилась успіхом, незабаром Михайло Кривинюк порадив Лесі Українці не працювати спеціально для «Молодої України». Проте самого Сімовича поетеса не звинувачувала, причиною скасування намірів стало спілкування через посередників, що відзначалися, за її іронічними словами, «слов'янською точністю ділового стилю».

Робота над поетичною книжкою була організована краще. Важливу для себе інформацію поетеса могла отримати від Ольги Кобилянської, вряди-годи звертаючись до неї з окремими проханнями та дорученнями. У багатьох згадках про Сімовича можна побачити балансування між певністю та сумнівами щодо вдалого завершення проекту. Наприклад, 5 листопада 1901 р. вона пише своїй подрузі: «Я починаю думати, що мої вірші загубились де, або п. Сімович слабкий, і те, і друге рівно неприємно. Якщо мої вірші таки будуть друкуватись, то я попрошу поправити там один пропуск (йдеться про посвяту Л. Старицькій-Черняхівській). Я б написала сама до п. Сім[овича], та не знаю, чи він в Черн[івцях], і чи не змінив адреси. Кланяйтесь йому від мене і порадьте обізватись хоч словом до «безталанного поета», котрого твори він нібито хотів видавати» [3, с. 573–574]. 14 листопада значно оптимістичніше вона зазначає: «Вчора отримала листа од Сім[овича], запрошує мене до Черновець але... скажіть йому те, що я вам написала. Я сама напишу йому зо Львова або десь з дороги, а тепер тільки скажу, що поручаю свої вірші («Відгуки») опіці Божій та Сімовичевій...» [3, с. 575]. Леся Українка не прагнула збільшити обсяг своєї невеличкої книжки. Цілком довіряючи редакторові Сімовичу, авторка все ж таки залишила за собою право переглянути перед виходом у світ готовий примірник, щоб у разі потреби додати список друкарських помилок, хоч усвідомлювала малоефективність такого запізнілого втручання.

Наприкінці квітня 1902 р. побачила світ третя поетична збірка Лесі Українки «Відгуки». Кошти на її видання позичив товариству галичанин Модест Левицький, але їх не вистачало на «чепурне» видання. Працівник друкарні «Руської ради» Микола Грабчук порадив збільшити обсяг книги, що дало б можли-

вість продавати книгу і повернути затрати. На цю пропозицію Леся Українка відповіла згодою, додавши до друку свою поему «Одержима», яка трохи раніше (у березні) була опублікована в журналі «Літературно-науковий вісник». Ця зміна позитивно позначилася на змісті та зовнішньому вигляді книжки. Видання (розмір 19/12 см, обсяг 96 сторінок) справді було ошатним, принаймні Леся Українка у листі з Сан-Ремо схвалила роботу Василя Сімовича. Сам він пізніше самокритично оцінював деякі прорахунки, не скривав, що Климентій Квітка мав претензії до правопису і друку. Для Василя Сімовича вельми важливою була оцінка його праці. Разом із колегами він пишався дописом у «Літературно-науковому віснику» (червень 1902 р.), де «Відгуки» були визнані «першою книжкою, виданою оздобно в Буковині». Видання Лесі Українки отримало помітний резонанс у періодиці. На неї звернули уваги критики в «Молодій Україні» – Ст. Ч[арнецький], «Ділі» – Р. Гамчикевич (чч. 166, 213 за 1902 р.), М. Лозинський (ч. 208). Не зовсім коректні та фахово-безпорадні висловлювання Гамчикевича вдало використав у своїй новаторській сатиричній збірці «Без маски» Остап Луцький (О. Люнатик). В епіграмі з влучною назвою «Хамчикевич» він висміює обмежено-агресивну критику модерної стилістики Лесі Українки з боку рецензента:

Що такого? Бий в лепету, –
я тих слів не розумію!
Чому серце те з «кришталю» –
Не пійму. Скоріш – здурію!

.....
Якісь хмари непонятні,
чари спіритуалізму
сприсяглися... Ах, вже знаю! –
Вицвіт є се модернізму... [8, с. 173].

На жаль, багатообіцяльна діяльність видавництва товариства «Молодої України» незабаром була припинена. У складі новоутвореного об'єднання «Січ» Василь Сімович встиг видати ще лише декілька книг.

По-дружньому зустрілась Леся Українка зі своїм видавцем 1903 року в Полтаві, на відкритті пам'ятника Іванові Котляревському, хоча опинились вони в різних колах: Сімович належав до числа бунтівної «рухівської» молоді, а поетеса переважно перебувала в товаристві відомих письменників старшого віку. Однак, як згадує Сімович, на святі відкриття вони стояли «одне побіч одного». Йому пощастило прорватися крізь ланцюг із поліції, зроблений довкола пам'ятника, оскільки молодому гостю з-за кордону, що вирізнявся своїм одягом, не чинили перешкод. Сімович згадує в мемуарах: «Я весь час її підтримував рукою, бо хоч італійське San Remo за зиму і весну підправило трохи її здоров'я, та сил у неї [...] видко, не було» [9, с. 184]. Надовго запам'яталися Василеві Сімовичу опіка письменниці над ним у Полтаві, «кумедна» пригода з мантилькою Лесі Українки, яку він урятував від злодіїв, їхня остання зустріч під час колективного фотографування наприкінці свята.

Опосередковані контакти між поетесою та її видавцем продовжувались і в наступні роки. Василь Сімович повернувся до бажання видати переклад «Ткачів», на цей раз у запланованій серії «Всесвітня бібліотека». Він ознайомився з рукописом, але не зумів віднайти кошти. Реалізації намірів завадила і хвороба Сімовича, про яку дізналася Леся Українка. Перебуваючи в лабетах власної недуги, вона щиро перейнялася нещастям свого давнього приятеля, про що свідчать хоч би такі рядки з її листа до Ольги Кобилянської: «Як мені шкода бідного Сімовича! І чому се знов йому таке трапилось? Тож він уже неначе трохи був поправився, а се знов. Прошу його привітати при нагоді» [3, с. 776].

Дві листівки Василя Сімовича до Лесі Українки, написані 1907 р., вдалося знайти в архіві поетеси, збереженому в Слов'янській бібліотеці у Празі. «Хвороба мене дуже-дуже прибила, – признається адресант в одній з них, – дуже підкосила морально» [5, с. 145]. Епістолярні тексти переконують, що відстань, часова і просторова, не позначилася на стосунках товаришів.

Аналізуючи мемуари Василя Сімовича, М. Федунь слушно зазначає, що Леся Українка в них «змальована різносторонньо: у ставленні до літературної мови, знаннях з народної фразеології тощо. Мемуарист надзвичайно толерантно веде мову про тяжіння Лесі Українки до соціалістичної ідеї...» [11, с. 449]. Надзвичайно цінним є портрет письменниці «в сумовинні» (як кажуть гуцули) після втрати Сергія Мержинського. І всі його мемуарні ескізи Лесі Українки відзначені винятковою теплотою і пієтетом, які він зберіг до своєї товаришки на все життя.

Отже, знайомство Лесі Українки та Василя Сімовича обернулося плідним наслідком для українського письменства – виданням третьої збірки поетеси «Відгуки». У своєму молодому товаришеві Леся Українка побачила потенціал ініціативного інтелектуала, який прагнув прислужитися українській культурі, що гостро потребувала відданих і «по-європейськи» відповідальних апологетів. Стосунки Лесі Українки та Василя Сімовича – яскрава сторінка товаришування інтелігентів-українців із різних боків кордону, який розділяв єдиний народ, що всупереч асиміляційним процесам стверджував життєздатність національної мови та культури.

Література:

1. Галета О. Від антології до онтології: антологія як спосіб репрезентації української літератури кінця XIX – початку ХХІ століття / О. Галета. – К. : Смолоскип, 2015. – 639 с.

2. Кабурлицький І. Мої спомини про Лесю Українку з її побуту на Буковині в 1901 році / Ілярій Кабурлицький // Спогади про Лесю Українку. – К. : Дніпро, 1971. – С. 182–184.
3. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / Ольга Косач-Кривинюк. – Нью-Йорк, 1970. – 924 с.
4. Леся Українка. Лариса Петрівна Косач-Квітка. Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія / [автор проекту і вст. стаття Т. Скрипки]. – Нью-Йорк ; Київ, 2004. – 448 с.
5. «Листи так довго йдуть...» Знадоби архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі / [упор., передмова та прим. Світлани Кочерги]. – Нью-Йорк, 2002. – 308 с.
6. Маланюк Е. Книга спостережень. Проза / Е. Маланюк. – Торонто, 1962. – 528 с.
7. Мороз М. О. Літопис життя та творчості Лесі Українки / М. О. Мороз. – К. : Наукова думка, 1992. – 632 с.
8. Остап Луцький і сучасники. Листи до О. Кобилянської й І. Франка та інші забуті сторінки / [за ред. Юрія Луцького]. – Нью-Йорк ; Торонто : УВАН у США, 1994. – 206 с.
9. Сімович В. Леся Українка на Буковині / Василь Сімович // Спогади про Лесю Українку. – К. : Дніпро, 1971. – С. 187–210.
10. Українка Леся. Листи (1876–1897) / Леся Українка // Збір. творів : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 10. – 542 с.
11. Федунь М. Леся Українка та Олена Пчілка в контексті західноукраїнської мемуаристики першої половини ХХ ст. / М. Федунь // Леся Українка і сучасність : зб. наук. пр. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – Т. 6. – С. 443–452.

УДК 821.161.2-14.09

Вісич О. А.

СИНДРОМ УТЕЧІ У ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У статті простежено еволюцію мотиву втечі в драматургії Лесі Українки. Доведено, що прагнення свободи набуває амбівалентного характеру в інтерпретації авторки та протиставляється стоїцизму окремих персонажів. Реценцію синдрому втечі як сюжетотворчого і характеротворчого чинника запропоновано на прикладі драматичних творів «Три хвилини», «Осінь казка», «Кассандра», «Руфін і Прісцилла», «Адвокат Мартіан».

Ключові слова: втеча, свобода, в'язниця, ескапізм, сюжет, інтенція.

В статье прослежена эволюция мотива бегства в драматургии Леси Украинки. Доказано, что стремление к свободе приобретает амбивалентный характер в интерпретации автора и противопоставляется стоицизму отдельных персонажей. Реценция синдрома побега как фактора строительства сюжетов и характеров героя предложена на примере драматических произведений «Три минуты», «Осенняя сказка», «Кассандра», «Руфин и Присцилла», «Адвокат Мартиан».

Ключевые слова: бегство, свобода, тюрьма, эскапизм, сюжет, интенция.

The article traces the evolution of the motif of escape writer's drama. The focus is not on the internal migration but the spatial movement of characters in order to release. The analysis of escape syndrome as plot-making and character-making factor is made on the material of dramatic works «Three Minutes», «Autumn Tale», «Cassandra», «Rufin and Priscilla», «Advocate Martian.» Some of the characters are specially underlined in the research such as mythological characters runaway (Helena), the characters who have reputation of winner (Hector), the professional seducer, with whom many victims dare to escape (Don Juan). There are the examples of escape, which is a response to the ideological, moral, psychological discomfort. However, mostly the escape is the result of the desire of spiritual freedom, radical lifestyle changes. It is emphasized that migration stands a through line event in many works of Lesya Ukrainka. However, often escape is not fully implemented and stays the intention that causes unresolved plot. Preferably the escape is useless in texts of the writer as it becomes a new prison, leading to self-destroying of the characters. Special attention is paid to motif of the rejection of escape in Lesya Ukrainka's dramas.

It is proved that the pursuit of freedom becomes ambivalent nature in the author's interpretation and is opposed to the stoicism of certain characters. Overcoming of escape syndrome is accompanied by sacrifice, but in whole the category of internal freedom in the art world of Lesya Ukrainka is a constructive alternative for destructive temptations of escapism.

Keywords: escape, freedom, prison, escapism, plot, intention.

Традиційною для українського лесезнавства є посиленна увага до категорії свободи, яка більшою або меншою мірою потрапляє у фокус чи не кожного ґрунтовного дослідження творчості Лесі Українки. Найбільш системно до питання підійшла Л. Демська-Бузуляк, чия монографія «Драма свободи в модернізмі. Пророчі голоси драматургії Лесі Українки» [1] є спробою узагальнити концепцію волі авторки. Безсумнівно, колом творів, охоплених у дослідженні, означена проблема на вичерпується. Важливими субкодами художнього світу Лесі Українки, пов'язаними зі свободою, є «ув'язнення» та «втеча». Завдання цього дослідження – простежити еволюцію мотиву втечі у драматургії авторки. Гіпотезою є твердження, що втеча в драмах письменниці часто має амбівалентний характер, нерідко набуває хворобливого відтінку, не дарма ключовим у проблемі обрано термін «синдром».

Доречним, на перший погляд, у розробці теми втечі є звернення до теорії ескапізму, проте широта і варіативність її дещо віддаляють від суті художнього тексту. Більшість досліджень занурені у психологічні нюанси втечі у світ фантастичний, уявний тощо. У межах обраної теми термін «escape» уживатимемо винятково як синонімічний до «втечі». Сама ж втеча, наскільки це можливо, розглядатимемо в значенні просторового переміщення з метою вивільнення. Неодмінною, у такому випадку, є наявність території неволі, якою насамперед є в'язниця, хоча її форми можуть бути доволі різними.

Найбільш репрезентативним твором у світлі обраної теми є «Осінь казка», чи не кожна з дій якої побудована навколо чергової втечі одного з героїв. Загальний іронічний тон твору надає специфічного забарвлення мотиву.

Застосовуючи один із варіантів трактування фабули Умберто Еко [2, с. 59], *первісною позицією* тексту можна визначити намагання ув'язнених Принцеси та Лицаря здобути волю, що у ході дій зумовлює масові безчинства, у *результаті* яких майстри та робітники, що долучилися до втечі, формують новий соціальний прошарок, спраглий свободи. Слід підкреслити, що сама мета (досягнення волі) у творі по-вноцінно не реалізується і до кінця лишається інтенцією, яка зумовлює нерозв'язаність фабули.

Втеча в «Осіній казці» – це рятунок, причому обидва головні герої – Лицар та Принцеса – декларують, що втікають від бездіяльності. Внутрішній світ Лицаря зазнає трансформації: від ентузіазму, з яким він іде за Служебкою («...аби на волю...»), до повної зневіри, соціального та духовного паралічу:

... я втомлений навик. Той порив

порвав мені востатнє ржаву душу [3, с. 214].

У випадку з Принцесою читач спостерігає лише початок її ескапічного руху (етап ентузіазму), хоча, судячи з контрверсійного оточення, нечіткої мети (аби на гору) етап спустошення так само вірогідний.

У діалозі «Три хвилини» втеча стає предметом запеклої дискусії, що розкриває світоглядні основи опонентів. Слід відзначити, що світ твору видається доволі статичним, чи не єдиною дією в ньому є власне втеча Жирондиста, на яку його спровокував Монтаньяр. Однак, попри нерухомість, текст є надзвичайно напруженим, адже в ньому пульсує тонкий візерунок думки. Заворожує діалог, коли один з героїв впевнений, що ніколи не піддасться спокусі втечі (паралельно можна розглянути таку ж ситуацію в «Осіній казці»), однак під дією аргументів супротивника відмовляється від свого твердого рішення. Монтаньяр захоплюється грою, зайнявши позицію і ката, і визволителя:

Се я тебе навчити хочу штучки,

що зветься «утіканкою» [курсив. – О. В.], – дивись!

(Витягає з кишені пілку.)

Ось пилочка, як ниточка тоненька,

а там в вікні залізни грубі ґрати.

Ну, хто кого перегризе? [3, с. 225]

Злий задум полягає в тому, що втеча, хоч і збереже життя, проте прирече Жирондиста на довічні докори сумління, а його новою в'язницею стане ганьба. Отже, як і в інших творах, рішення про втечу є саморуйнівним. Вона може забезпечити лише втрату фізичної небезпеки, але внутрішні, психологічні проблеми залишаються з людиною. На чужині герой поступово усвідомлює, що покарання за втечу для нього нестерпне. Це зумовлює його фінальне рішення повернутися на батьківщину задля продовження боротьби.

Мотиви ескапізму мають важливе місце у драматичній поемі Лесі Українки «Кассандра». Ключова героїня твору Гелена – утікачка, що підкреслює авторка в переліку дійових осіб: «Гелена – жінка спартанського царя Менелая, що втекла з Парісом у Трою» [4, с. 9]. Навколо цієї втечі власне зав'язаний сюжет твору. В родині царя Пріама Гелена не знайшла щасливого життя, її постійно переслідував психологічний дискомфорт, що підсилювала своїми звинуваченнями прозорливиця Кассандра.

Одним із переломних моментів у тексті є неочікувана втеча Гектора з поля бою, за яку Андромаха звинувачує Кассандру, котра зламала бойовий дух її чоловіка:

Ні, ти сама була б зо всього винна,

не страх, не сором і не меч, а ти,

отруйнице, коли ти правду кажеш!.. [4, с. 27].

Вражений Левке не може навіть ясно озвучити цю ганебну новину і намагається виправдати господаря, згадуючи Ареса, який начебто теж би не встояв у такому бою:

Ох, сам Арес пустився б утікати,

не то що смертний... [4, с. 26].

Цей факт став сюжетотворчим поворотом у драматичній поемі, оскільки вперше на очах троянців почали здійснюватися слова Кассандри про невідворотність краху Трої.

Внутрішній сюжет драми «У пущі» можна розглядати як своєрідну трансформацію митця, який постійно роздвоюється між моральним обов'язком перед іншими і власним прагненням до творчої праці. Він переживає докори сумління і невдоволення дріб'язковістю мистецького середовища та принизливою залежністю від можновладців, що спонукає його до пошуків нового світу і самореалізації у служінні громаді. Річард Айрон вирушає в далеку Америку разом із фанатичними пуританами, до яких належить і мати скульптора.

Наскрізною подією лінією твору видається безкінечна міграція: Англія, Італія, Північна Америка (Массачусетс і Род-Айленд). На перший погляд, причиною цього руху стає погоня за мрією, прагнення самореалізації, проте сама мрія є реакцією на дискомфорт – ідеологічний, соціальний, творчий.

Це не просто цивілізоване уникання обставин, що стали тягарем, а один із видів утечі. Фактично герой повсякчас відчуває небезпеку, яка чатує на нього звідусіль. В Італії це інквізиція, тотальність мистецького канону, що лише починає формуватися на цій благодатній для художників землі. У Массачусетсі – диктат і свавілля релігійного лідера, який розпалював дику агресію в громаді стосовно скульптора, рішуче неприйняття його творчих шукань. Так чи інакше для волелюбної натури митця такі умови по суті можна прирівняти до духовної в'язниці. Однак кожна з утеч не приносила очікуваного звільнення, а лише загострювала болісне відчуття неволі.

Феєрію втеч містить драма «Камінний господар». Як не парадоксально, але герой, який гордо позиціонує себе «лицарем волі», насправді постає банітом, приреченим на постійне переховування, утікання від помсти ошуканих і зрадчених («а хто баніт, той, звісно, утікач»). Дон Жуан у власних очах не є втікачем, він здатен кинути виклик будь-якій небезпеці, і цей стан стає для нього перманентним, як-от:

Сганарель
(вбігає швидко і нишком)
Мій пане, утікаймо!

Дон Жуан

Ще чого?;

Втікати? Ні. Тепер я маю змогу
йому не уступитися з дороги [5, с. 113].

Воднораз він професійно підбурює до втечі своїх нових жертв, і особливо яскраво ця пристрасть проявляється стосовно Анни, яка по-справжньому захопила його увагу. Утім, пропозиції зазнають невідомого для нього раніше опору, насмішок і твердих раціональних аргументів:

Скажіть, навіщо
втікати нам тепер? Який в тім глузд?
... себе самого посиляти
в вигнання ? і для чого ? Щоб узяти
вдову, що ні від кого не залежна?
Самі подумайте, чи се ж не сміх?
І чим була б я вам, якби погналась
тепер із вами в світ? Запевне, тільки
забавою на час короткий [5, с. 142].

Врешті ризикована гра з долею і зміна тактики стала програшною для дон Жуана. Вибрана втеча від самого себе виявилась фатальною для нього і зумовила остаточну перемогу камінного, тотального і незворушного над плином трепетного життя.

Окремої уваги в драматургії Лесі Українки заслуговує мотив відмови від утечі, що не стає поразкою. Перемогу над синдромом ескапізму здатні отримати персонажі, наділені винятково сильним характером, спроможні прийняти рішення, яке суперечить можливостям різноманітної самореалізації і навіть інстинкту самозбереження. Такими є Руфін і Прісцилла в однойменній драмі: герої не поступилися гідністю та справедливістю, відмовившись від втечі перед стратою.

Прикладом подолання синдрому втечі варто вважати адвоката Мартіана з однойменної драматичної поеми. Суворий стиль його помешкання візуально нагадує в'язницю, аскетичний таблін, де працює Мартіан над майбутньою промовою, – камеру. Внутрішнє життя християнина Мартіана наповнює самовіддана віра в Бога та унікальну місію християнства, вона підпорядковує зовнішню життєву стратегію, яка, на перший погляд, відображає чужу волю, оскільки він ретельно виконує роль, накинута йому церквою. Змушений нелегально служити громаді, Мартіан виховує своїх дітей у християнському дусі. Водночас, він привчає їх приховувати свої світоглядні переконання задля незаплямованої власної репутації правника, що дозволяла вигравати справи оборони християн. Таку ситуацію в сім'ї вважали християнським обов'язком і не піддавали перегляду. Проте молоді люди вчиняють бунт проти табу на відкрите самовираження. Жертовний уклад життя, на який вони були приречені, суперечить інтенціям самореалізації, що, врешті, виявляються сильнішими за всі спроби взяти їх під контроль та нівелювати. І тільки Мартіан приймає всі випробування, залишаючись вірним головній справі свого життя.

Огляд драм Лесі Українки демонструє, що втеча не приводить героїв до бажаної свободи в тому варіанті, якою вона бачилась в ув'язненні. Нерідко свобода, яку вони отримують, виявляється гіршою за неволю. Тюрма, окрім території гнітючої бездіяльності, була територією роздумів, уяви, творчості. Воля – територія розчарувань і навіть безчестя.

Ціна, яку платять герої-стойкі, свідомо відмовляючись від утечі, надто висока, адже вони обирають не лише територіальний полон, а й засвідчують готовність до великого жертвопринесення. Воднораз на території несвободи, панування чужого виняткові особистості здатні залишатися собою, навіть якщо відкрито реалізовувати своє «я» стає неможливим. Отже, у драмах Лесі Українки альтернативою спокус ескапізму є внутрішня свобода.

Література:

1. Демська-Будзуляк Л. Драма свободи в модернізмі. Пророчі голоси Лесі Українки : монографія / Леся Демська-Будзуляк. – К. : Академвидав, 2009. – 184 с.
2. Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / Умберто Еко [пер. з англ. М. Гірняк]. – Львів : Літопис, 2004. – 384 с.
3. Українка Леся Драматичні твори (1896–1906) / Леся Українка // Збір. творів : у 12 т. – К. : Наукова думка, 1976. – Т. 3. – 397 с.
4. Українка Леся Драматичні твори / Леся Українка // Збір. творів : у 12 т. – К. : Наукова думка, 1976. – Т. 4. – 352 с.
5. Українка Леся Драматичні твори (1911–1913). Переклади драматичних творів / Леся Українка // Збір. творів : у 12 т. – К. : Наукова думка, 1977. – Т. 6. – 416 с.

УДК 821.161.2-95'04

Назарук В. М.

СПЕЦИФІКА АВТОРСЬКОЇ СТИЛІСТИКИ ПОЛЕМІЧНОГО ТЕКСТУ «АПОКРИСИС» ХРИСТОФОРА ФІЛАЛЕТА

Проаналізовано роль поемічного тексту «Апокрисис» Христофора Філалета в розвитку національно-патріотичних ідей громади зламів XVI – I пол. XVII сторіч. З'ясовано специфіку релігійної полеміки в тексті, вплив духовно-моральних ідей на життя світської людини. Окремо зазначено на авторській стилістиці Христофора Філалета.

Ключові слова: поемічна література, авторська стилістика, національна ідея, Острозький культурно-мистецький гурток.

В статті проаналізована роль поемічного тексту «Апокрисис» Христофора Філалета в розвитку національно-патріотичних ідей в XVI – I пол. XVII століть. Прокоментована специфіка релігійної полеміки в тексті, вплив духовно-моральних ідей на життя світської людини. Окремо зазначено на авторській стилістиці Христофора Філалета.

Ключевые слова: поеміческая литература, авторская стилістика, национальная идея, Острозский культурно-художественный кружок.

Polemic treatise «Apokrysys» by Christophor Filalet is analyzed in this article as a kind of dialogue between different worldviews system. In article the role of polemic literature is explored in Ukrainian culture and nationally-state life on a background the fight of end of XVI – began XVII century. The author analyzes the stylistic techniques that Christophor Filalet used in his text. Also in the article examines philosophical and conceptual framework treatises Christophor Filalet and their impact on development and production of polemic manner in literature. The role of Ukrainian polemic literature is investigated in development of state-political, spiritually-cultural and nationally life of people of end of XVI – began XVII century.

The main image of «Apokrysys» is the Orthodox Church. Author of «Apokrysys» discusses with Petro Skarha about the role and problems of the Church. Christophor Filalet wrote about the dangers of Brest Church Union in 1596 for the Orthodox Church. Orthodox Church is a mother, who mourns his fate widows and children treason.

Key words: polemic literature, the stylistic techniques, spiritually independence, Ostroh cultural and artistic circle.

Про одного із представників Острозького культурно-мистецького гуртка кінця XVI – I половини XVII ст. збереглося порівняно небагато відомостей. Розвідки про нього обмежені переважно аналізом просвітницької діяльності князя Василя-Костянтина Острозького, а відтак, відстежування його потенційних контактів із ученими сучасниками. Одним із таких був Христофор Філалет, якого у вітчизняному літературознавчому та філософському дискурсах традиційно називають непримиренним антиуніатом. Таке сприйняття автора сформоване на підставі смислового аналізу тексту «Апокрисис», стилістика якого й буде об'єктом уваги у нашій статті.

«Апокрисис» – один із найрадикальніших антиуніатських текстів Христофора Філалета. У ньому автор із гуманістично-філософських позицій розглядає проблему церковного та суспільного життя, пов'язуючи її з соціально-політичними подіями свого часу. Письменник-проповідник перераховує біди, які католицька церква та Брестська церковна унія 1596 р., накликали на віру православну. Православну церкву в тексті описано в образі церкви-матері, яка оплакує свою долю вдови та зраду синів. Письменник висловлює ідеї громадянського гуманізму, апелює до патріотичних почуттів, сприяючи таким способом формуванню національно-релігійної свідомості та утверджуючи цінність прав і свобод українського народу.

Закономірно, що з огляду на таку риторику, окремі дослідники називали Христофора Філалета духовним побратимом Василя-Костянтина Острозького. Світоглядні погляди цих діячів на питання релігійного характеру значною мірою збігалися. Є припущення, що князь активно сприяв публікації україномовного варіанту «Апокрисиса». Це цілком закономірно, зважаючи на те, що довкола В.-К. Острозького гурпувалися критики унії.

Сама поява «Апокрисиса» стала помітною подією в літературному процесі кінця – початку XVII ст. В. Микитась називає текст Х. Філалета нищівною відповіддю на працю Петра Скарги «Собор Брестський і його оборона». «Апокрисис або отповѣдь на книжки о соборѣ Берестейском, именем людей старожитной релѣи греческой, через Христофора Филалета врихлѣ дана» – текст, у якому акцентовано на потребі релігійної свободи та глибокого розуміння ролі духовності в житті людини.

Цікава історія появи «Апокрисиса». Практично одночасно з'являється польськомовний текст (1597–1598 рр.) та його переклад українською в Острозі (1599 р.). Окремі дослідники припускають, що над перекладом працювали Клирик Острозький та Г. Дорофієвич. В. Микитась висловлює припущення, що автором міг бути учасник Острозького культурно-освітнього гуртка, довірена особа князя В.-К. Ост-

розького – Мартин Броневський. Останній був секретарем під час Брестського православного собору 1596 року, тож був цілком обізнаний у всіх тонкощах унії. Сам же псевдонім – Христофор Філалет у перекладі з грецької означає Христоносець Правдолюб.

Текст «Апокрисиса» значний за обсягом та складається із силабічного вірша – «Книжка до минаючих мовить», присвяти коронному канцлерові Яну Замойському, передмови до читача, а також із чотирьох частин, які смислово поділені на кілька розділів.

«Апокрисис» захоплює читача композиційною довершеністю, чіткою послідовністю викладу міркувань, багатством ілюстративного матеріалу, колоритністю висловленої думки. Текст створений із математичною точністю: кожна частина книги, розділ, фраза чітко продумані, логічно вмотивовані, побудовані з винятковою увагою до художньої деталі. Кожна лексема дібрана так, щоб не було можливості подвійного трактування чи відсутності логіки викладу. Речення поширені, але не ускладнені надміром метафор. Такий підхід до викладу матеріалу дещо дивує читача, адже сам автор стверджує, що книга писалася «врихле», поспіхом, бо ж мала на меті швидко зреагувати на актуальні проблеми суспільності.

Стилістику «Апокрисиса» дослідники називають досконалою та гідною для наслідування іншими авторами. Проте, як зазначає П. Яременко, вступна частина книги дещо відрізняється від решти тексту. У ній вміщено чимало офіційних і приватних документів, які цікаві з позиції аналізу юридичних аспектів. Фактично, у першій частині автор у жанрі полемічної публіцистики пояснює читачеві першопричину релігійної дискусії, засуджує протизаконні дії зрадників-єпископів, організаторів церковної унії. «Свершившийся факт унії былъ плодом вѣроломства нѣсколькихъ лицъ, измѣннически злоупотребившихъ своимъ высокимъ положеніемъ въ церкви съ цѣлю уллучить свое внѣшнее благосостояніе, – удовлетворить своимъ личнымъ чисто эгоистическимъ интересамъ», – резюмує автор.

Говорячи про стилістичну манеру «Апокрисиса», варто зазначити, що кожную тезу в тексті чітко розтлумачено читачеві. Автор послідовно дотримується правила, суть якого в тому, що, по-перше: «голому и простому утверженью простое теж спирање выставлено быти може», а по-друге: «иж противный а розные от себе речи, подле себе положены и, сами ся объясняти звыкли» [3, с. 1024]. Фактично автор намагається пояснити читачеві суть процесу, детально описуючи його перебіг. Висновок, на думку автора, є однозначним та зробити його доволі просто. Беручи за увагу цю деталь, важко погодитися із тим, що книга, як стверджує автор вже у назві, писалася «врихле», поспіхом, бо ж мала на меті швидко зреагувати на актуальні проблеми суспільності. Подібна уважність до деталізації зображуваного засвідчує високий інтелектуальний потенціал та глибоке розуміння суті проблеми. Цей факт, зокрема, може бути використаний у дискусії про авторство на користь уже згадуваного Мартина Броневського.

Деталізація фактажу зумовлює цитування офіційних документів – королівських універсалів, грамот, виписок з урядових книг тощо. Фрагментарно у своїй книзі Х. Філалет вдається до прямих порівнянь із тексту П. Скарги. Наприклад, П. Скарга в апології Брестського собору, апелюючи до правових норм Речі Посполитої, як юридичну основу унії пропонує так звану попередню декларацію, яку ухвалили на соборі зрадники-єпископи. Філалет же у своїй праці пропонує ознайомитися зі «скриптом» православної партії Брестського собору і протестацією, вписаною в новогрудські трибунальські книги, проти незаконних дій митрополита М. Рагози і його однодумців. Звернення до цих документів має продемонструвати читачеві з одного боку абсурдність правового поля унії, а з іншого – такий прийом надає вагомості тексту.

Посилання Х. Філалета на авторитетні історичні, церковні та літературні джерела обов'язково супроводжені авторським коментарем, що також підсилює ефект сприйняття тексту.

Автор «Апокрисиса» на сторінках свого тексту дискутує з П. Скаргою у кращих традицій полемічної літератури. Філалет з'ясовує основний сенс сказаного, формулює його у вигляді короткої тези читачеві, а тоді ставить проблемне питання: «Если то правда, што синодовый діепис твердит, иж світскіє люде до розсудку науки о вірі права жадного не мають...?» або: «Если то правда, што синодовый деепис твердит, иж синод ест самых бискупов трибунал, и нихто там голосу не маєт, одно они?», чи: «Если то правда, иж над всего света костелы и бискупы Римскій бискуп звирхность мел...?». У такий спосіб читач постійно тримається у напрузі.

Думка опонента, сформульована Філалетом у вигляді короткої фрази та супроводжувана питанням, виглядає, наче мішень, у яку треба влучити коментарем. Автору вдається знайти слабину в аргументації «дієписа». Відтак, текст «Апокрисиса» має виразний іронічний відтінок. Чудове розуміння суті справи, об'єктивна правда життя, талановите слово публіциста, – ось ті важливі чинники, які надають відчутну перевагу аргументації автора «Апокрисиса» над єзуїтською казуїстикою Скарги.

Ще однією особливістю полемічної методи Х. Філалета є потужне емоційне нагнітання, досягнуте нагромадженням фактів. Письменник застосовує тільки активну, наступальну оборону, розраховану на те, щоб не лише відстояти національно-церковну незалежність українського і білоруського народів від посягань агресивного Ватикану, а одночасно збити ворога з його ідейних позицій. Полеміка Філалета з «дієписом» переходить у гостру публіцистичну контратаку, натиск якої не може витримати жоден постулат єзуїтської теології П. Скарги.

Приміром, Х. Філалет стверджує, що в католицькому Римі здавна владарює не «слово Боже», а безсоромна симонія. Усе – від найменших церковних посад до папської тиари купується [2, с. 137].

Філалет талановито грає роль громадського обвинувача політично-диверсійної роботи єзуїтів і ренегатів-єпископів, запроданців Ватикану. Тому стиль «Апокрисиса» відзначається почасти юридично-ораторськими прийомами в аналізі фактів, у засобах аргументації суджень і навіть у самій мові автора,

у його лексиці та фразеології. Критикуючи описані у книзі П. Скарги рішення Брестського собору, автор пише: «Того, што книжки о синоде берестейском писал, которого дееписцем синодовым звати в предмове обещаю, повесть з стороны того синоду уважаючи, усмотрю в нейпомылку троякую. Одна с тоей меры, же тое, што не было, пишет. Другая с тоей меры, же тое, што было, замовчуе. Третья с тоей меры, же то, хотя што было, пишучи умысл не хотячи на свой млын воду провадити, суптелных, раз глухих, другой раз быть до разных словуживает, которыми чителника в опачное а непевное о речах, которые ся там точили, розуменье фортель не затыгает» [3, с. 1024].

Полеміст послідовно, як належить поборникові справедливості, розкриває перед громадськістю об'єктивну правду про злочинні дії католицько-уніатських феодалів і їхнього апологета в особі П. Скарги. Конкретні приклади, відступи від істинної віри письменник бере у працях істориків римської церкви, чим досягає безумовного сатиричного ефекту.

Особливий колорит тексту забезпечено також вдалими поєднаннями лексики та стилістичних зворотів, притаманних юридичній діловій документації, а також народній розмовній мові. Філалет не зловживає зовнішніми прийомами красномовства, не перенасичує свою мову філософськими сентенціями, риторичними фігурами.

Філалет уміє полонити насамперед переконливою силою фактів, влучними порівняннями, вдалими паралелями. Слушно зазначає І. Малишевський, що «Філалет не софист и не казуист, как Скарга, а необыкновенно способный диалектик» [1, с. 39].

Аналіз стилю «Апокрисиса» дає змогу говорити про те, що Х. Філалет пройшов добру школу красномовства і повністю опанував у своїй публіцистичній практиці техніку риторичної майстерності, якій у тогочасній вищій школі приділяли особливу увагу. Він вправно орудує найтоншими прийомами риторики і діалектики, що важливо для автора полемічного тексту.

Для авторської манери Х. Філалета характерне поєднання двох поширених мовностилістичних систем викладу текстового матеріалу. З одного боку, в «Апокрисисі» натрапляємо на широке використання засобів риторично-патетичної, емоційно-піднесеної мови автора, що дає змогу говорити про неабияку зацікавленість автора тематикою, його добре розуміння тогочасних релігійних процесів, активне обстоювання інтересів простого люду; з іншого – виважене аргументоване слово часто сповнене їдкою іронією, навіть зневагою до опозиційної єзуїтської риторики.

Христофор Філалет часто використовує риторичний прийом нагнітання емоційного фону, уживаючи повторювані початки речень. Розлогі тиради зі схожими початками, окличними та питальними інтонаціями трапляються на сторінках «Апокрисиса» доволі часто. Також автор використовує чимало синонімічних конструкцій, щоб увиразнити думку.

Наприклад, протиставляючи властолюбних представників Ватикану милосерднішим до вірян візантійським патріархам, Філалет із відчутним хвилюванням гуманіста характеризує справжні принципи християнської доброчинності й милості, яких повинні дотримуватися владики. «Нехай Бог і люди богобойные судят! – пише полеміст. – Нехай тые розознавают, где ся барзей оказует милость оная терпеливая, досады относячая и ближнему недостатки покрываючая! Нехай уважают, где барзей мает месце милость оная добротливая, негневливая, непопудливая, snadнеужитая, людская, лютостива, к упрязни з ближнимся розмовлянью а порозумеванью готова! Нехай розсужают, где барзей панует милость оная никому болших даров божих и всего доброго незаздрячая, а споров, примовок и звад ся хоронячая! Нехай меркують, где оная превротне ничего нечинячая ненадымаючаяся, части и славы свое, з нищеньем, з осуженьем, з безчестьем, з гоненьем ближних, неищушая, а добром церкви Божей и члонках ее, а не своих пожитках промышляючая, раздражнитися недаючая, ничего злого никому не мышлячая, з несправедливости ся и зо злости нерадуючая, але з справедливости и правды радостьот носячая, все терпячая, всему веруючая, все уповаючая милость, – где ліпше месце мае?!» [3, с. 1666]. У самій структурі речень наявна неабияка експресія.

Часто автор прикрашає та пожвавлює полемічну мову свого «Апокрисиса» риторичними запитаннями й окличними короткими реченнями, що викликають сильні емоції в читача, який мало цікавиться релігійною полемікою і скорше оцінюватиме фігурність письма.

Полеміст, використовуючи запитальні мовні конструкції, часті повтори початку фрази, багату синоніміку, вміє описати історико-церковні факти жваво, без нагромадження сухого фактажу. У церковних справах Філалет обстоює передові тоді реформаційні принципи соборного управління церквою.

Стиль «Апокрисиса» варто вважати вершиною досягнень мовностилістичної техніки словесного поєдинку, набутої багатою західноєвропейською, польською протестантською публіцистикою та українською антикатолицькою полемікою.

Ю. Третяк стверджував, що «Апокрисис» Х. Філалета «є надзвичайним явищем в руській та польській літературах» [4, с. 179] і став своєрідним мистецьким каноном для українських письменників-полемістів.

Література:

1. «Апокрисис» Христофора Филалета в переводе на современный русский язык, с предисловием, приложениями и примечаниями. – К., 1870. – С. 39.
2. Давня українська література / [за ред. М. С. Грицяя]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Вища шк., 1989. – 414 с.
3. Памятники полемической литературы. – Петербург, 1882. – Книга II. – С. 1666.
4. Русская историческая библиотека. – СПб., 1876. – Т. 4.

УДК 821.161.1-311.4

Сергійчук З. В.

ІНДИВІД-ІДЕЯ РОМАНУ М. ОСТРОВСЬКОГО «ЯК ГАРТУВАЛАСЯ СТАЛЬ»

Стаття порушує проблему реалізації індивіда-ідеолога в текстах художньої літератури, зокрема в романах Ф. Достоевського та М. Островського. Авторка звертається до концепції внутрішнього діалогізму М. Бахтіна та вказує на персонажа тексту М. Островського «Як гартувалася сталь» як такого, що є носієм ідеї загального блага, яку індивід приймає раз і назавжди ззовні. Натомість персонажі Ф. Достоевського ідею загального блага творять самі, вона є вкрай індивідуалізованою, від того – нездійсненою власне, як благо загальне.

Ключові слова: ідея, загальне благо, Я / Інший, концепція М. Бахтіна.

Статья поднимает проблему реализации индивида-идеолога в текстах художественной литературы, в частности в романах Ф. Достоевского и Н. Островского. Автор обращается к концепции внутреннего диалогизма М. Бахтина и интерпретирует персонажа текста Н. Островского «Как закалялась сталь» как являющегося носителем идеи общего блага, которое принимается им раз и навсегда извне. Персонажи романов Ф. Достоевского идею общего блага создают сами, она крайне индивидуализированная, от того – несбыточной собственно, как благо общее.

Ключевые слова: идея, общее благо, Я / Другой, концепция М. Бахтина.

The article raises the problem of the individual ideologist (person – word – language – self-awareness – idea) in the texts of fiction by F. Dostoyevskiy («Brothers Karamazov», «Idiot», «Bisy» («Demons»), «Crime and Punishment») and M. Ostrovskiy (the research deals with the novel «How the Steel Was Tempered»). The author focuses on the comparison of the fictional concepts of both authors applying the perspective of the M. Bakhtins doctrine of the internal dialogism; she points out that the character of M. Ostrovskiy's «How the Steel Was Tempered» is the bearer of the notion of common good which is once and for all admitted by the individual from the outside. On the contrary the characters of F. Dostoyevskiy express the idea of the common good on their own, it (the idea) is extremely individualized thus the personal good never coincides with the common good. That is why speaking about archetypical for the Christian society notion of self-sacrifice in sake of others (Christ's self-sacrifice who died as a man and was reborn as a God having defeated the death with life) the author emphasizes the lack of implementation of the Dostoyevskiy's characters for whom the idea of common good was deeply personalized even intimated and formed within the limits of EGO (soul, consciousness).

The protagonist of the novel by M. Ostrovskiy is stronger in this context because his notion of the common good originated from the outside and was adopted by the character as his own (in fact, it is quite the opposite concept). The other significant differences in interpreting the characters are: the capability to fully understand the self of the M. Ostrovskiy's protagonist since the sight from aside equals the sight from inside (I-sight) which is the defining feature of the epical model of the narrative and totally coincides with the M. Ostrovskiy's artistic concept; the peculiarities of the authorial style (distinctly publicistic style of the M. Ostrovskiy's style with the actual, at the time linguistic and extra linguistic stereotypes), the focus of the text on the shaping of the public – social – common opinion and call to action – to the establishment of the common good.

Key words: notion, common good, I / other, M. Bakhtin's doctrine.

Тексти М. Островського в роки незалежності України випадають із контексту вивчення в загальноосвітній чи вищій школі. Причиною цього є їх відверта ідеологізованість і співмірність радянському дискурсу, отже, невідповідність часові, запитам сучасної аудиторії. Водночас вони репрезентують українську авторську художню концепцію, яка формально функціонує як діалогічна, однак виявляється монологічною, по суті монолітною структурою, яку неможливо порушити у зв'язку з тим, що всі впізнавані персонажі репрезентантують єдиний тип. Їхній взаємозв'язок реалізується навіть на рівні самоідентифікації та самопрезентації, які так чи так, із переходом від одного персонажа до іншого повторюються.

Публіцистичний стиль письма роману М. Островського «Як гартувалася сталь» цілком відповідає меті – сформувати суспільну – спільну думку. Так, відбувається апеляція до суспільної свідомості – масової свідомості. Це, своєю чергою, зумовлює використання в тексті специфічних штампових тоді слововживань та стереотипів (мовних і надмовних), творення специфічного образу героя, власне, героя, який здатен пожертвувати всім заради загального блага.

Саме загальне благо є, як видається, вихідною категорією для витлумачення сутності месіанізму персонажів роману М. Островського «Як гартувалася сталь». Якщо залучати до аналізу поняття месіанізму Еґо-концепцію З. Фрейда, то, логічно, месіанізм – це свідомий вибір і прийняття Еґо того, що каже Супер-Еґо. При цьому вибір робиться на шкоду тому, що бажає id. Історія Ісуса Христа та його життя – смерті цілком уписується в таку концепцію. Супер-еґо в такому випадку постає як божественна воля – померти заради життя (в цьому й парадокс людського, але правда – божественного): помиряючи

як людина, Ісус Христос не помирає як Бог, власне, крок до смерті людського оприявнює божественне в суспільстві.

Імператив Супер-его в романі «Як гартувалася сталь» виявляється не в божественній волі, що освячує крок, а в новій моралі суспільства, що народжується. Так, зароджується суспільство – зароджується ідея – зароджується месіанство – щоб ідею впровадити в життя. Можливо, саме тому, що ідея реалізує загальне благо для трудящих мас, виявляється не індивідуальною, отже, кимось усім насадженою, а загальною, прийнятою одразу як своя, практично всі персонажі роману М. Островського перетворюються в ній. Однакова історія життя /несправедливість, образи від панівного класу /поляків / тощо: «Здесь мужественно умирали *братья*, для того чтобы жизнь стала прекрасной для тех, кто *родился в нищете*, для тех, кому самое *рождение было началом рабства*» [6]/ спричиняє народження героя-носія й реалізатора ідеї суспільного блага. Однак, прикметно, це герой не романного штибу, принаймні в трактуванні М. Бахтіна, а герой епічний, якого приблизно можна охарактеризувати так: зовнішній погляд і внутрішній погляд тотожні, що означає: як мене бачать інші, так себе бачу Я, причому саме позиція іншого домінує у витлумаченні Я самого себе [2].

Домінування зовнішнього над внутрішнім спричиняє специфічність персонажів і, відповідно, специфічність письма М. Островського. Так, персонажі романів Ф. Достоевського, скажімо, «Братів Карамазових» чи «Бісів», чи «Ідіота», теж носії й реалізатори ідеї. Проте їхня ідея пронизує всього Я, функціонує не лише на рівні Его-вибору того, що каже / наказує Супер-Его, але й через id, як задоволення портеби: життя – ідеї, потреби смерті за ідею (парадоксально – задоволення танатичного інстинкту самознищення дорівнює задоволенню інстинкту життя). Так, ідея /теж загального блага/ в текстах Ф. Достоевського – індивідуальна, джерело її постання – індивід. Можливо, саме тому вона не здатна реалізуватися або зовсім, або повною мірою: індивід – це людина, знає він саме стільки, скільки може знати людина, отже, не здатен вмістити в себе понадлюдського досвіду («С таким адом в груди и в голове разве это возможно?» [4, с. 286]), щоб мати претензію на знання загального блага /звідси – нерозуміння інших, неприйняття чи несприйняття іншими: навіть назва роману «Ідіот» свідчить про інакшість його героя порівняно з іншими/. Натомість джерелом постання ідеї в тексті М. Островського є, власне, загальне благо, яке проникає у свідомість персонажа, щоб перетворити його, щоб настановити його на новий шлях, щоб він усі свої сили поклав на долання цього шляху. Це «загальне благо» перетворює всіх, хто йому співмірний, причому практично одночасно, і всі персонажі – його носії – однакові в моральних аспектах його сприйняття й себе-усвідомлення-через-нього.

Звернімо увагу, як репрезентують себе персонажі роману М. Островського: Павка Корчагін: «Все же непонятно, товариш Корчагин, почему вам так больно от того, что у Риты оказался муж? [...] А вы же считали, товарищ дорогой, что, кроме идейной дружбы, ничего нет... Как же это вы просмотрели? А? – иронически допрашивал себя Корчагин» [6] або: «Спрячь револьвер и никому никогда об этом не рассказывай. Умей жить и тогда, когда жизнь становится невыносимой. Сделай ее полезной!» [6]; Рита /фрагмент щоденника/: «Кто мог подумать, что и Рита может рыдать и еще как сольно! Разве слезы всегда признак слабости воли?» [6]; Серьоза Брузжак: «Рука Сергея не дрогнула. Он знает, что он будет еще убивать, он, Сергей, умеющий так нежно любить, так крепко хранить дружбу. Он парень не злой, не жестокий, но он знает, что в звериной ненависти двинулись на республику родную эти посланные мировыми паразитами обманутые и злобно натравленные солдаты. / И он, Сергей, убивает для того, чтобы приблизить день, когда на земле убивать друг друга не будут» [6].

Наведені текстові фрагменти так чи так репрезентують спроби, власне вдало реалізовані, поглянути на себе збоку. При цьому відсторонення від позиції внутрішнього Я настільки сильне, що внутрішнє Я практично зникає, лишається тільки погляд Я на Я, який міг здійснити тільки хтось Інший у стосунку до Я. Однак, якщо всі такі самі, як Я, в ідеї спільного блага, то й погляди інших та Я тотожні. У такому випадку спроба поглянути на себе збоку може бути повною мірою реалізованою Я.

Так, перший текстовий фрагмент функціонує на рівні іронічного осмислення Я. Власне, іронія є одним із найпотужніших засобів створення ефекту відчуження /від себе також/ [7]. У М. Островського вона, радше, вказує на те, що людське геросві не чуже, отже, не відсторонює від внутрішнього, а навпаки – веде углиб – до осмислення Я як людини зі слабкостями, які, однак, можна здолати. Таким чином, Павка Корчагін через іронію утверджується у своїй ідеї, отже, більшою мірою з нею зростається. Таке ж зростання відбувається як відсторонення від особистісних потреб індивіда, скажімо, від потреби у шлюбі, сім'ї: «И я плохим буду мужем, если ты /Тоня/ считаешь, что я должен принадлежать прежде тебе, а потом партии. А я буду принадлежать прежде партии, а потом тебе и остальным близким» [6].

Другий текстовий фрагмент значно сильніший у плані емоційного сприйняття персонажа, однак й більшою мірою програмовий, такий, що реалізує індивіда-ідею, позбавленого, чи радше такого, що позбавляється людських слабкостей, бо вони ідеї можуть нашкодити. Форма діалогічного звертання до Я самого себе /заклик/ насправді цілком монологічна (реалізується в формі нерівнозначній повноцінному діалогові Я з самим собою, йдеться радше про загальне благо, репрезентоване партією, яку перетворили на ідею індивіда), бо не передбачає вибору, бо вибір іншого шляху був би зрадою ідеї – зрадою себе. Тоді індивіда б не стало, тоді б Корчагіна не стало, не фізично, бо фізичне чи фізіологічне життя не важливі в контексті життя ідеї, а духовно, це страшніше.

Фрагмент Ритино щоденника – це приклад відмінного способу відсторонення від себе, причому його реалізовано у формі щоденника, апріорі жанру максимально індивідуалізованого, призначеного тільки для Я.

Останній із наведених прикладів стосується Серьожі Брузжака. Він здійснюється як невласне пряма мова. Такий прийом насправді дуже специфічний, спрямований на розкриття внутрішнього Я індивіда тексту художньої літератури, проте в романі М. Островського, можливо, саме у зв'язку з використанням специфічного ідеологічно маркованого лексико-синтаксичного ядра, що реалізує семантику відповідного образу індивіда («в звериной ненависти двинулись на республику родную эти посланные мировыми паразитами обманутые и злобно натравленные солдаты. / И он, Сергей, убивает для того, чтобы приблизить день, когда на земле убивать друг друга не будут» [6]), розкривається внутрішнє Я, яке, парадоксально, є «зовнішнім» – так про Серьожу міг сказати кожен його друг – знайомий: «[...] умеющий так нежно любить, так крепкохранить дружбу [...] парень не злой, не жестокий» [6].

Таке потрактування персонажів цілком виправдано авторською інтенцією і стилем письма М. Островського, власне публіцистичним, а не повною мірою художнім. Закличність, ідеологічна маркованість, використання специфічної суспільно знаної і значущої лексики, ось така відстороненість від індивідуального на користь загальному, суспільному благу – публіцистичність вищого ґатунку. Такий текст потрібен був тоді, коли народжувалася нова епоха, текст, у якому народжувався новий герой, що здатен ту епоху привести в життя, герой-ідеолог, що поклав своє життя служінню ідеї, забувши про себе поза нею. Власне, цього героя поза його ідеєю нема, тут, очевидно, і криється його таємниця і сила. Тут, очевидно, його перемога. Бо ж герої Ф. Достоевського не перемагають у своїй ідеї, їхній месіанізм виявляється безсилим супроти світу таких самих індивідів-ідей.

Література:

1. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского [Электронный ресурс] / М. Бахтин. – Режим доступа : <http://narrativ.boom.ru/library.htm>.
2. Бахтин М. Эпос и роман (О методологии исследования романа) / М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. – М. : Художественная литература, 1975. – С. 447–483.
3. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / [пер. І. Огієнко]. – К. : Українське біблійне товариство, 2003. – 1375 с.
4. Достоевский Ф. Братья Карамазовы : [роман] / Ф. Достоевский. – СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2014. – 832 с.
5. Достоевский Ф. Преступление и наказание / Ф. Достоевский. – Х. : Книжный мир, 2006. – 607 с. – (Серия «Золотая библиотека»).
6. Островский Н. Как закалялась сталь [Электронный ресурс] / Н. Островский. – Режим доступа : readr.ru/nikolay-ostrovskiy-kak-zakalyalas-stal.html.
7. Семків Р. Іронічна структура : типи іронії в художній літературі / Р. Семків. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 135 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрієць Олена Миколаївна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри мовознавства Херсонського державного університету.

Антончук Олександр Михайлович, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методики викладання і культури української мови Рівненського державного гуманітарного університету.

Баран Ганна Василівна, кандидат філологічних наук, завідувач кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського.

Бирик Світлана Павлівна, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України.

Білик Яніна Степанівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Вінницького національного медичного університету імені М. І. Пирогова.

Вісич Олександра Андріївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Національного університету «Острозька академія».

Голуб Ніна Борисівна, доктор педагогічних наук, професор, завідувач відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України.

Греб Марія Михайлівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін Бердянського державного педагогічного університету.

Дзюба Майя Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Національного університету водного господарства та природокористування.

Дроздова Ірина Петрівна, доктор педагогічних наук, професор кафедри природничих і гуманітарних дисциплін Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.

Єрмоленко Світлана Яківна, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України.

Женюх Петер, доктор філології, професор, директор Інституту славістики імені Яна Станіслава Словацької академії наук.

Загнітко Анатолій Панасович, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, завідувач відділу інформатики Українського мовно-інформаційного фонду НАН України.

Загнітко Надія Геннадіївна, кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Вінниця).

Зинякова Анжеліка Анатоліївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Златів Леся Михайлівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методики викладання і культури української мови Рівненського державного гуманітарного університету.

Кардаш Лариса Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української лінгвістики і методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Кірілкова Наталія Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови імені професора К. Ф. Шульжука Рівненського державного гуманітарного університету.

Котяш Олександр Іванович, учитель вищої категорії української мови та літератури Залузького навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів – дошкільний навчальний заклад», пошукач Інституту української мови НАН України.

Ковальчук Наталія Петрівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методики викладання і культури української мови Рівненського державного гуманітарного університету.

Ковтун Олена Віталіївна, доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземної філології Національного авіаційного університету.

Коць Тетяна Анатоліївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України.

Кочерга Світлана Олексіївна, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови і літератури Національного університету «Острозька академія».

Красівська Ганна Павлівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Вінницького національного медичного університету імені М. І. Пирогова.

Кулик Олена Дмитрівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української лінгвістики і методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Лавренчук Володимир Павлович, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри методики та змісту освіти Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Левченко Тетяна Миколаївна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української лінгвістики і методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Лещенко Ганна Петрівна, кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри української мови та методик викладання Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука.

Максимчук Віталій Васильович, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови і літератури Національного університету «Острозька академія».

Малевич Леся Дмитрівна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Національного університету водного господарства та природокористування.

Мамич Мирослава Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Одеська юридична академія».

Мамчур Лідія Іванівна, доктор педагогічних наук, професор кафедри практичного мовознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Мандрик Неля Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри методики викладання і культури української мови Рівненського державного гуманітарного університету.

Масло Ольга Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та російської філології Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.

Маслова Юлія Петрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національного університету «Острозька академія».

Медведів Андрій Романович, кандидат філологічних наук, професор Міннесотського університету (м. Міннеаполіс, США).

Мединська Наталія Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови та методик викладання Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука, докторант кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Мушировська Наталія Володимирівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри методики викладання і культури української мови Рівненського державного гуманітарного університету.

Назарук Вікторія Михайлівна, викладач кафедри журналістики Національного університету «Острозька академія».

Нищета Володимир Анатолійович, кандидат педагогічних наук, доцент, докторант кафедри мовознавства Херсонського державного університету.

Овсієнко Людмила Миколаївна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри професійної освіти ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Омельчук Сергій Аркадійович, доктор педагогічних наук, доцент, декан факультету іноземної філології, професор кафедри слов'янських мов та методик їх викладання Херсонського державного університету.

Паніна Лариса Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри методики та змісту освіти Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Пентилюк Марія Іванівна, доктор педагогічних наук, професор кафедри мовознавства Херсонського державного університету.

Сергійчук Зоряна Валентинівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри журналістики Національного університету «Острозька академія».

Сидорчук Інна Олександрівна, асистент кафедри українознавства Національного університету водного господарства та природокористування

Степанова Ольга Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології (дошкільної та корекційної) Рівненського державного гуманітарного університету.

Струганець Юрій Борисович, аспірант кафедри загального мовознавства і слов'янських мов Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Супрун Володимир Миколайович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики Національного університету «Острозька академія».

Супрун Людмила Вікторівна, доктор наук із соціальних комунікацій, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри журналістики Національного університету «Острозька академія».

Харченко Світлана Василівна, кандидат філологічних наук, доцент, заступник декана гуманітарно-педагогічного факультету з наукової роботи Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Хом'як Іван Миколайович, доктор педагогічних наук, професор, академік АН ВШ України, завідувач кафедри української мови і літератури Національного університету «Острозька академія».

Хоцькіна Світлана Миколаївна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Черемська Ольга Степанівна, кандидат філологічних наук, доцент, професор, завідувач кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Чубань Тетяна Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української лінгвістики і методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Шостюк Зоряна Володимирівна, здобувач кафедри української мови Східноєвропейського Національного університету імені Лесі Українки.

Шуневич Оксана Михайлівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методики викладання навчальних предметів Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Шульжук Наталія Василівна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри методики викладання і культури української мови Рівненського державного гуманітарного університету.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Бибик С. П. СИМВОЛІЧНІ І СЛАБКІ НОРМИ УСНОГО НАУКОВОГО СПОНТАННОГО ВИСЛОВЛЕННЯ (З УРАХУВАННЯМ ПІДХОДІВ О. О. ПОТЕБНІ)	3
Єрмоленко С. Я. КУЛЬТУРА МОВИ – МЕХАНІЗМ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЧИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МОВНОГО СТАНДАРТУ?	8
Загнітко А. П., Загнітко Н. Г. ГРАМАТИЧНА НОРМА В СУЧАСНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЧНІЙ ПРАКТИЦІ	13
Супрун Л. В. ЕКСПРЕСИВНИЙ СИНТАКСИС ВІСНИКІВСЬКИХ СТАТЕЙ ДМИТРА ДОНЦОВА	18
Žeňuch Peter CYRILSKÁ RUKOPISNÁ EDUKAČNÁ SPISBA V PROSTREDÍ MUKAČEVSKÉJ EPARCHIE V 18. STOROČÍ	22
Medvediv A. R., Kovtun O. V. PROBLEMS OF THE ORIGIN AND FUNCTIONING OF THE UKRAINIAN SCIENTIFIC AND TECHNICAL DISCOURSE	31
Баран Г. В. ЕЛЕМЕНТИ РЕЛІГІЙНОГО СТИЛЮ В ПОВІСТІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА «ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА»	35
Білик Я. С. КОНСТРУКЦІЇ З ПРОСТОРОВИМИ ВІДНОШЕННЯМИ В ПОЕЗІЇ ВАСИЛЯ СТУСА	45
Дзюба М. М. ОСОБЛИВОСТІ ЕПОНІМІЧНИХ ТЕРМІНІВ-АБРЕВІАТУР	48
Зинякова А. А. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ – КРИЛАТИХ ВИСЛОВІВ БІБЛІЙНОГО ПОХОДЖЕННЯ	50
Кардаш Л. В. СПЕЦИФІКА МОНОЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТА ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТИ	54
Кірілкова Н. В. ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІМЕННИКІВ У ТЕКСТАХ ПРО ЗБИРАЛЬНІ ПРОМИСЛИ	59
Котляш О. І. ДІАЛЕКТНІ ТЕКСТИ ПРО СТРАВИ (ГОВІРКА СЕЛА ЗАЛУЖЖЯ ДУБРОВИЦЬКОГО РАЙОНУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	62
Коць Т. А. МОВНЕ СПРИЙМАННЯ ЯК ЧАСОВА КАТЕГОРІЯ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ХХ СТОЛІТТЯ)	68
Краєвська Г. П. НОМІНАЦІЯ ДЕРЕВ'ЯНОГО ПОСУДУ В ГОВІРКАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПОДІЛЛЯ	72
Кулик О. Д. СПІВВІДНОШЕННЯ КУЛЬТУРИ ЯК СИМВОЛІЧНО-ЗНАКОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ ТА МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ ЯК ЇЇ КОДУ	75
Левченко Т. М., Чубань Т. В. СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД МОВНИМИ ФАКТАМИ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ	79
Максимчук В. В. НЕОЛОГІЗМИ ФУТБОЛЬНОГО ДИСКУРСУ ЯК ОБ'ЄКТ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПИСУ	85
Малевич Л. Д. СЕМАНТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ТЕРМІНОТВОРЕННІ: ЗВУЖЕННЯ ЗНАЧЕННЯ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ВОДНОГО ГОСПОДАРСТВА)	90
Мамич М. В. ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ІНДИКАТОРИ ЦІННОСТЕЙ У КОНТЕНТІ СУЧАСНОГО ЖІНОЧОГО ЖУРНАЛУ	92
Мандрик Н. В. МОВА В ПРОСТОРІ УКРАЇНОЗНАВСТВА	97
Маслова Ю. П. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГЕНДЕРНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ І ЗАКОРДОНОМ	100

Мединська Н. М. ОЗНАКОВА СУТНІСТЬ ДІЕСЛІВНОЇ ЛЕКСЕМИ	106
Паніна Л. А. СТИЛЬОВА ПАЛІТРАСУЧАСНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ МОВ	111
Сидорчук І. О. СУФІКСАЛЬНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРМІНІВ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ	114
Струганець Ю. Б. ПРОЦЕС ІНШОМОВНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У ФУТБОЛЬНІЙ ЛЕКСИЦІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	116
Супрун В. М. ЕКСПЛІКАЦІЯ ЗОВНІШНЬО-ФІЗІОЛОГІЧНОГО НАПОВНЕННЯ КОНЦЕПТУ «ЖІНКА» В УКРАЇНСЬКІЙ ФЕМІННІЙ ПРОЗІ ХХ СТОЛІТТЯ	121
Харченко С. В. СИНОНІМІА ПРОСТИХ УСКЛАДНЕНИХ І СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	124
Черемська О. С., Масло О. В. КУЛЬТИВУВАННЯ КРИТЕРІЇВ ЛІТЕРАТУРНОЇ НОРМИ У ХАРКІВСЬКИХ ЧАСОПИСАХ 20–30 РР. ХХ СТ.	127
Шостюк З. В. ПОНЯТТЯ «КОНЦЕПТ» В ІСТОРІЄТВОРЧОМУ КЛЮЧІ	132

РОЗДІЛ 2. ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Голуб Н. Б. МОТИВАЦІЙНИЙ АСПЕКТ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЄВОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ 8-9 КЛАСІВ	135
Дроздова І. П. РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО МЕНТАЛІТЕТУ ФАХІВЦЯ НЕФІЛОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	140
Мамчур Л. І. ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ – ВАЖЛИВА ФІЛОСОФСЬКО-СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА	145
Омельчук С. А. НОРМАТИВНЕ ВЖИВАННЯ МОВОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ В УМОВАХ ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ФОРМАТІ ЗНО	149
Пентилюк М. І. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНІВ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ	154
Хом'як І. М. РІЗНОВИДИ ОРФОГРАФІЧНИХ ДЕВІАЦІЙ	161
Андрієць О. М. ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	166
Антончук О. М. ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ В ДУХОВНО-МОРАЛЬНОМУ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ	170
Греб М. М. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ-НЕФІЛОЛОГІВ У НАУКОВОМУ ПОЛІ ЛІНГВОДИДАКТИКИ	173
Златів Л. М. ДИСКУРСИВНО-ТЕКСТОЦЕНТРИЧНИЙ ПІДХІД ДО НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ СТУДЕНТІВ-МАТЕМАТИКІВ	177
Ковальчук Н. П. КОМУНІКАТИВНА КУЛЬТУРА ЯК УМОВА ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ У ВНЗ	185
Лавренчук В. П. КУЛЬТУРА ВПРАВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ УСПІШНОЇ ОСОБИСТОСТІ	188
Лещенко Г. П. ВИВЧЕННЯ МОРФОЛОГІЇ В 6-7 КЛАСАХ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ ЗА КОМУНІКАТИВНО- ФУНКЦІЙНИМ ТА КОМПЕТЕНТІСНИМ ПІДХОДАМИ	194
Мушировська Н. В. СИТУАТИВНІСТЬ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОГО ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОГО СКЛАДНИКА КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ФАХІВЦЯ	199

Нищета В. А. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ РИТОРИЧНОГО ПІДХОДУ ДО НАВЧАННЯ МОВИ В ШКОЛІ	207
Овсієнко Л. М. ДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ФАХОВОГО СПІЛКУВАННЯ МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ ІЗ ТУРИЗМУ	213
Степанова О. І. РОЗВИТОК МОВЛЕННСВОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ОСНОВА ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОВКИ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДНЗ	217
Хоцькіна С. М. АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ВИЩОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ	221
Шульжук Н. В. КОГНІТИВНО-ДИСКУРСИВНІ АСПЕКТИ НАВЧАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ-ФІЛОЛОГІВ	225
Шуневич О. М. МЕТОДИЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ В УЧНІВ НАВИЧОК ЦІЛЕТВОРЕННЯ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	229

РОЗДІЛ 3. ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Кочерга С. О. ВАСИЛЬ СІМОВИЧ І ЛЕСЯ УКРАЇНКА: ПАРАЛІТЕРАТУРНІ ПЕРЕХРЕСТЯ	234
Віснич О. А. СИНДРОМ УТЕЧІ У ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ	239
Назарук В. М. СПЕЦИФІКА АВТОРСЬКОЇ СТИЛІСТИКИ ПОЛЕМІЧНОГО ТЕКСТУ «АПОКРИСИС» ХРИСТОФОРА ФІЛАЛЕТА	242
Сергійчук З. В. ІНДИВІД-ІДЕЯ РОМАНУ М. ОСТРОВСЬКОГО «ЯК ГАРТУВАЛАСЯ СТАЛЬ»	245
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	248

Наукове видання

Наукові записки
Національного університету «Острозька академія»
Серія «Філологічна»

Збірник наукових праць

Випуск 57

Головний редактор Пасічник І. Д.
Заступник головного редактора Новоселецька С. В.
Укладачі Максимчук В. В., Карповець Х. М.
Технічний редактор Свинарчук Р. В.
Комп'ютерна верстка Крушинської Н. О.
Художнє оформлення обкладинки Олексійчук К. О.

*За достовірність наведених фактичних даних, цитат,
власних імен, географічних назв та інших відомостей
відповідають автори.*

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 29,53. Наклад 100 прим. Зам. № 92–15
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «TimesNewRoman».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Видавець СПД Свинарчук Р. В.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 27 від 29 липня 2004 року.
Тел. +38(067) 771 28 70, e-mail: 35800@ukr.net